

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

АНАТОЛІЙ ГЛУШКОВЕЦЬКИЙ

**ДЕМОКРАТІЯ В ПРОВІНЦІЇ:
ВИБОРИ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ
ДЕПУТАТІВ ПОДІЛЬСЬКОЇ
ГУБЕРНІЇ У ДЕРЖАВНИХ ДУМАХ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ**

Монографія

Кам'янець-Подільський
ПП Буйницький О.А.
2010

УДК 94(477.43/.44)“19”:324](081)
ББК 63.3(4 Укр.)5+67.3(4 Укр.)5
Г55

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка протокол № 1 від 28 січня 2010 року

Рецензенти:

- В.В. Марчук**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- А.Г. Морозов**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
- О.О. Коник**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету

Глушковецький А. Л.
Г55 **Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії** : монографія / Анатолій Глушковецький. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. — 400 с. — Бібліограф. с. 179-220.

ISBN 978-617-608-000-8

У монографії здійснено комплексне дослідження взаємозалежності та взаємовпливу суспільно-політичної боротьби, організації виборчого процесу, складу депутатів та характеру їхньої діяльності в усіх чотирьох Державних Думах Російської імперії на прикладі окремого історичного регіону - Подільської губернії. Всебічно проаналізовано особливості виборів у краї, встановлено причинно-наслідкові зв'язки між виборчим законодавством, історичними умовами проведення виборів та складом обраних депутатів. Визначено специфічні риси кожної окремо взятої виборчої кампанії та вплив на їхній перебіг об'єктивних і суб'єктивних чинників. Подано короткі біографічні нариси про депутатів-подолян I-IV Державних Дум.

Видання адресується науковцям, студентам усім хто цікавиться політичною історією.

УДК 94(477.43/.44)“19”:324](081)
ББК 63.3(4 Укр.)5+67.3(4 Укр.)5

ISBN 978-617-608-000-8

© Глушковецький А. Л., 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	4
<i>Розділ 1. ЕВОЛЮЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ВИБОРИ ДО ДЕРЖАВНИХ ДУМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ</i>	28
<i>Розділ 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА БОРТЬБА ПІД ЧАС ВИБОРІВ ДО ДЕРЖАВНИХ ДУМ У ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ</i>	40
2.1. Суспільно-політична боротьба в губернії під час виборів до I Думи	40
2.2. Липнева криза і політична боротьба на Поділлі в ході виборів до II Державної Думи	53
2.3. Третьочервневий переворот і суспільно-політична боротьба в По- дільській губернії під час виборів до III Думи	66
2.4. Передвиборна боротьба в краї під час виборів до IV Державної Думи	75
<i>Розділ 3. ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРІВ ДО ДЕРЖАВНИХ ДУМ У ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ</i>	85
3.1. Особливості організації та проведення виборів на Поділлі до I Думи	85
3.2. Організація та проведення виборів до II Державної Думи	104
3.3. Специфіка виборчого процесу до III Думи в Подільській губернії	116
3.4. Особливості організації виборів до IV Державної Думи	124
<i>Розділ 4. СКЛАД ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕПУТАТІВ-ПОДОЛЯН У ДЕРЖАВНИХ ДУМАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ</i>	135
4.1. Склад та діяльність депутатів Подільської губернії у I Державній Думі Російської імперії	135
4.2. Депутати від Поділля у II Думі та відгуки про них у краї	146
4.3. Соціальний, партійний і національний склад депутатів-подолян у III Державній Думі та їхня парламентська робота	156
4.4. Подільські депутати у IV Державній Думі Російської імперії ..	166
ВИСНОВКИ	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	179
ДОДАТКИ	221
БІОГРАФІЇ ДЕПУТАТІВ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ I-IV ДЕРЖАВНИХ ДУМ	309
АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК	378
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	390
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	399

ВСТУП

Побудова в Україні правової держави, громадянського суспільства, зумовлює необхідність переосмислення традиційних підходів до аналізу складних політичних явищ і процесів, вимагає розробки цілої низки проблем історичного, політичного, соціально-економічного характеру. Серед них чільне місце посідає питання демократичних, вільних, законних виборів, взаємодії між різними гілками влади, взаємозв'язок між суспільством та органами державної влади. Вищим органом законодавчої влади, найважливішим елементом правової держави є парламент, який виконує роль посередника між суспільством та органами виконавчої влади. Загалом поняття парламентаризм охоплює форму організації державної влади, спосіб управління державою, механізм взаємодії парламенту з органами виконавчої й судової влади та систему взаємодії держави і суспільства. Перші спроби впровадження парламенту як активного суб'єкта державної влади на теренах більшої частини України пов'язані з виборами до Державних Дум у Російської імперії.

Початок ХХ століття в історії Російської імперії позначився масштабними соціально-політичними процесами, які призвели до суттєвих змін у державному устрої. Важливим елементом цих змін стало запровадження інституту Державної Думи. З її появою розпочався складний та суперечливий процес трансформації абсолютної монархії в конституційну.

Перетворення, що відбувалися в тогочасній Російській імперії, до певної міри подібні до тих проблем, які переживає сьогоденні Українська держава. Так само гостру полеміку викликає обрання напрямків реформування інститутів влади, повільно та болісно відбувається зміна форми правління держави. Україна формально стала парламентсько-президентською республікою, але це лише загострило боротьбу між законодавчою та виконавчою гілками влади.

Не менш важливими для нашого сьогодення є політичні вподобання виборців у різних регіонах нашої держави. Тому вивчення досвіду запровадження парламентаризму в нашій державі, висвітлення організації та проведення виборів, з'ясування передвиборної боротьби політичних партій і етнічних груп, а також їхнього впливу на хід та результати виборів на прикладі окремої адміністративної одиниці Російської імперії набуває особливої актуальності. Подільська губернія, незважаючи на провінційність, не стояла осторонь від цих важливих процесів. Крім того, вона мала ряд специфічних особливостей у проведенні виборчих кампаній, складі обраних депутатів усіх чотирьох Державних Дум. Однак саме тут перші спроби демократизації державного устрою

імперії під час революційних подій 1905-1907 рр. та вибори у «міжреволюційні» Державні Думи практично не дослідженні.

Метою роботи є: аналіз передвиборної боротьби під час виборів до Державних Дум на Поділлі; з'ясування напрямів, форм і методів діяльності губернської адміністрації в зв'язку з організацією виборчого процесу в краї; визначення складу подільських депутатів та висвітлення їх роботи у Державних Думах. Для реалізації мети поставлені такі завдання дослідження.

- проаналізувати основні законодавчі акти щодо виборів та їхню еволюцію;

- дослідити суспільно-політичне життя у Подільській губернії під час виборів до Державних Дум Російської імперії;

- розкрити особливості передвиборної боротьби, визначити склад її учасників, форми та методи агітації;

- з'ясувати вплив на хід і результати виборчого процесу різних політичних партій та соціальних і національних груп населення Подільської губернії;

- установити напрями, форми і методи діяльності Подільської губернської адміністрації з організації та проведення виборів;

- окреслити обсяг повноважень місцевої влади на виборах та з'ясувати ступінь адміністративного впливу під час виборів до Державних Дум;

- визначити склад та проаналізувати національну, соціальну і партійну приналежність депутатів-подолян у парламенті усіх чотирьох скликань;

- висвітлити думську роботу подільських послів, проаналізувати їхні погляди на розв'язання найбільш важливих питань, що були предметом обговорення у Державних Думах та дослідити ставлення до депутатів з боку населення краю.

Об'єктом наших наукових студій є суспільно-політичне життя в Подільській губернії під час виборів до Державних Дум Російської імперії усіх чотирьох скликань, особливості виборчих процесів у краї, напрями, форми і методи діяльності місцевої влади щодо організації виборів у Подільській губернії, передвиборна боротьба в краї та діяльність подільських депутатів у Державних Думах Російської імперії.

Хронологічні межі роботи визначені часом підготовки, проведення виборів та функціонуванням Державних Дум і охоплюють період із серпня 1905 р., коли з'явився перший законодавчий акт про скликання парламенту, по лютий 1917 р., до часу, коли перестала існувати IV Дума.

Географічними межами роботи є територія Подільської губернії згідно адміністративного поділу Російської імперії на 1906-1917 рр. Однак для з'ясування окремих аспектів передви-

борної боротьби та діяльності депутатів ми допускаємо вихід за вказані межі.

Монографічне дослідження спирається на методологічні за-сади, пов'язані з загальновизнаними принципами об'єктивності й історизму, логічності, всебічності й підходами багатовимірності, діалектики, системності, регіональності. Одним із основних став принцип історизму, який передбачає висвітлення минулого в його історичному контексті, з урахуванням тих змін, які відбувалися не лише з об'єктом дослідження, а й з усіма пов'язаними з ним процесами та явищами. Історичний підхід у вивченні виборчого процесу передбачає розгляд останнього не як самодостатнього явища чи такого, що розвивалося у відриві від інших подій, а як частини загальноісторичного процесу. У своєму дослідженні ми керувалися принципами об'єктивності, всебічності та багатовимірності, зорієнтованими на виявлення всіх існуючих зв'язків. Їх комплексне використання з урахуванням можливостей опрацювання значної кількості різноманітних джерел щодо ходу й змісту подій, які досліджуються, дозволяють сформувати об'єктивну картину виборів до Державних Дум Російської імперії на теренах Подільської губернії. Діалектичний метод пізнання дозволив нам розглядати виборчі процеси до Державних Дум не як статичні явища, а у постійному русі політичної боротьби, в еволюції виборчого законодавства, суперечностях організації виборів та діяльності депутатів-подолян. Методи системності, логічності й регіонального підходу використовувалися для періодизації, логічної побудови викладу матеріалу та дослідження впливу на виборчий процес історичних, географічних, суспільно-політичних, етнонаціональних, економічних особливостей Подільського краю як окремо взятого регіону.

У роботі використані конкретні історичні методи: історико-генетичний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний, синхронічний, діахронічний, ретроспективний. При дослідженні еволюції виборчого законодавства, політичної боротьби, ходу виборчої кампанії, діяльності депутатів-подолян у парламенті застосовувався історико-генетичний метод, тобто пізнання відбувалося шляхом послідовного розкриття ознак, функцій та змін реальності, що вивчалася, в процесі її історичного руху. Було визначено причинно-наслідкові зв'язки прийняття тієї чи іншої редакції законів, умов, за яких відбувалися виборчий процес, перемоги чи поразки на виборах різних політичних партій, соціальних та національних груп. Порівняльно-історичний метод застосовувався при аналізі використаних джерел. Проблемно-хронологічний покладений в основу структурної побудови дослідження. Процеси, події та явища розглядалися нами у чіткій історичній послідовності (діахронічний метод). Однак для з'ясування різноманітних

факторів, що одночасно впливали на виборчий процес, а також важливих подій, що передували періодові дослідження, нами застосовувалися синхронічний і ретроспективний методи. Також застосовувалися міждисциплінарні методи та методи, запозичені з інших соціально-політичних і гуманітарних дисциплін: системно-структурний, класифікації, верифікації, виключення, статистичний, просопографічний, контент-аналіз.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що автором уперше проведено комплексне дослідження взаємозалежності й взаємовпливу суспільно-політичної боротьби, організації виборчого процесу, складу депутатів та характеру їхньої діяльності в усіх чотирьох Державних Думах Російської імперії на прикладі окремого історичного регіону – Подільської губернії. Всебічно проаналізовано особливості виборів у краї, встановлено причинно-наслідкові зв'язки між виборчим законодавством, історичними умовами проведення виборів та складом обраних депутатів. Досліджено особливості кожної окремо взятої виборчої кампанії та вплив на їхній перебіг об'єктивних і суб'єктивних чинників. Розглянуто ступінь впливу кожного з них на хід та результати виборів до усіх Державних Дум Російської імперії. Встановлено, що важливим фактором виборчого процесу було ставлення до інституту парламентаризму та організаційна єдність під час виборів різних суспільних страт і національних груп Подільського краю.

Наукове та практичне значення результатів дослідження визначається тим, що висновки, узагальнення, наукова інтерпретація та емпіричні матеріали можуть бути використані для підготовки спеціальних курсів, оглядів, навчально-методичних посібників, для підготовки фахівців-істориків, політологів, а також для підготовки фундаментальних нарисів із історії Поділля та України. Репрезентована у роботі комплексна реконструкція виборчого процесу до Державних Дум Російської імперії в окремо взятому регіоні дозволяє виробити ряд конкретних рекомендацій для науково обґрунтованої державної політики стосовно принципів демократії, законності, свободи у сфері організації виборчого процесу.

Наукову літературу, в якій тією чи іншою мірою розглядається питання виборів до Державних Дум Російської імперії, умовно можна поділити на чотири групи: дорадянську, радянську, сучасну українську та зарубіжну.

Перші спроби дати оцінку сутності та значення парламентського досвіду законодавчої діяльності в Російській імперії були зроблені сучасниками Державних Дум. Автори, які торкалися цієї тематики, здебільшого були не професійними істориками, а політичними діячами, що належали до різних ідейно-політичних напрямків суспільного життя. Саме тому їхні роботи позначені

певним особистісним ставленням до виборів, депутатів та діяльності Державних Дум Російської імперії.

Дорадянська історіографія представлена публіцистичними статтями українських інтелігентів – сучасників періоду, який став об'єктом дослідження. Зокрема, важливе значення мають статті оглядача¹ журналу «Украинский вестник» [434]. Автор подав характеристику передвиборної боротьби до I Думи на Україні, висвітлив діяльність українських депутатів, дослідив ставлення населення до розпуску Державної Думи.

Діяльність депутатів II Думи від України в УДГ знайшла своє відображення у статті Ф. Матушевського [560], опублікованій на шпальтах часопису «Літературно-науковий вісник». Автор простежував процес утворення УДГ, висвітлив процес виходу представників УДГ з фракції трудовиків, проаналізував деякі виступи членів Української фракції, в тому числі подолян.

Свій погляд на проблему виборів до I Державної Думи на Україні у публіцистичній статті в журналі «Україна» подав Д.І. Дорошенко [387]. Автор висвітлив умови, в яких проходили вибори до I Державної Думи на Україні, проаналізував склад обраних депутатів, охарактеризував діяльність УДГ. Зокрема, дослідник справедливо зауважував, що «на Поділлі, де заходами адміністрації було позбавлено права брати участь у виборах і ставити свою кандидатуру найбільш популярних серед селян інтелігентів (наприклад, українського діяча лікаря П.І. Блонського), до Думи було вибрано 12 самих звичайних селян, з них двоє навіть неписьменних, і тільки одного інтелігента [387, 13]».

Дослідження діяльності в III Державній Думі депутатів правого спрямування здійснив Г. Юрський [639]. Автор виступає апологетом правого руху (очевидно, під псевдонімом Юрський цю публікацію здійснив один із лідерів фракції правих. – А.Г.), тому робота позбавлена об'єктивності. Однак вона важлива для з'ясування позицій фракції правих стосовно найважливіших питань, які розглядалися у третьому російському парламенті. До цієї ж когорти належить праця невідомого автора «Националисты в 3-ей Государственной Думе» [570].

Проблему еволюції виборчого законодавства та вплив цього процесу на виборчі права різних категорій населення дослідив Ф. Дан [276]. Автор прослідкував тенденцію до обмеження виборчих прав переважної більшості жителів Російської імперії та проаналізував вплив виборчого закону 3 червня 1907 р. на склад депутатів III Державної Думи.

Детальну характеристику обговорення в III Державній Думі столипінського аграрного законопроекту подав В. Гер'є [475].

1 Псевдонім Spectator (Оглядач) в різні роки носило принаймні п'ятеро публіцистів з України, в тому числі С. Єфремов та О. Лотоцький. Але саме з «Украинским вестником» найбільш активно співробітничав О. Лотоцький.

Для нашого дослідження особливо цінним є те, що автор висвітлює позицію з цього питання окремих представників Подільської губернії, зокрема депутата П.Є. Ніколенка [475, 17].

Першою спробою дати характеристику одній із найбільш чисельних політичних партій імперії – Партії соціалістів-революціонерів – була праця жандармського полковника А.І. Спиридовича [608]. Автор простежив історію партії з моменту виникнення до 1916 р., охарактеризував її членів і, що особливо цінне для нашого дослідження, висвітлює окремі моменти її діяльності під час виборчих перегонів до Державних Дум Російської імперії. Однак територія Подільської губернії, за виключенням кількох згадок, не була охоплена дослідженням.

Практично у всіх виданнях дореволюційного періоду можна простежити тісний взаємозв'язок між політичними поглядами та позиціями авторів, які брали активну участь у суспільно-політичному житті країни.

У 1917 р. починається радянський період дослідження проблеми. У ньому можна умовно виділити ряд етапів, під час яких умови розвитку історичної науки, а як наслідок, і вивчення нашої проблеми істотно різнилися.

З 1917 по 1931 рр. триває перший етап. Марксизм-ленінізм стає ідейно-теоретичною і методологічною основою офіційної історичної науки. Паралельно до середини 20-х рр. існувала не-марксистська («буржуазна») історична наука на підґрунті старої ліберально-об'єктивістської методології й філософії історії. Така методологічна невизначеність знайшла своє відображення у дослідженнях того часу.

Першою спробою офіційної радянської історіографії дати характеристику діяльності I Державної Думи стала праця А. Слєпкова, виконана в Інституті червоної професури у 1922-1923 рр. [605] Історик, з позицій марксистської методології, прослідкував еволюцію думського законодавства, проаналізував соціально-політичний склад депутатів, висвітлює політичну боротьбу у Державній Думі, що мала, на його думку, характер класових протиріч. У результаті він дійшов висновку, що своїм скликанням та функціонуванням Дума була зобов'язана лише революції. Разом з тим дослідник зауважив, що для історика скликання Думи викликає надзвичайний інтерес оскільки: «Рідко коли історія дає можливість так яскраво відобразити в фокусі революції класові протиріччя, як це було в дні I Державної Думи. В першому парламенті, в боротьбі його партій, ми бачимо лише бліду тінь цих протиріч, але і ця тінь, особливо якщо вона замальована, зафіксована, дає багатий матеріал для аналізу класової боротьби в Росії [605, 110]».

У той період вийшла праця А. Зекцера [517], присвячена подіям революції 1905-1907 рр. у Подільській губернії. Однак

автор охоплює лише невелику частину аналізованого нами періоду й опосередковано торкається виборів. Крім того, історик зовсім не приділяв уваги діяльності на Поділлі партій ліберального та консервативного спрямування, а висвітлював роботу осередків лише соціалістичних партій.

На середину 20-х рр. активну діяльність із дослідження політичних партій розгорнув радянський історик А. Ріш [591]. Він висвітлив історію Української соціал-демократичної Спілки, яка діяла на території Подільської губернії і була конкуренткою РУП-УСДРП в боротьбі за вплив на населення, особливо селянство. Не оминув автор своєю увагою й участь Спілки у виборах, зокрема справедливо зауважував, що справжню передвиборну агітацію партії вдалося розгорнути лише під час виборів до II Державної Думи [591, 160].

У цей самий час виходить стаття М. Свідзицького [596], присвячена селянським спілкам на Україні під час революції 1905-1907 рр. Автор побіжно висвітлив розгляд аграрного питання у I та II Державних Думах, указав на діяльність фракції трудовиків щодо розробки земельних законопроектів. Для нашого дослідження цінні згадки про кількість подільських депутатів, що підтримали вказані законопроекти, хоча відомості, наведені істориком, дещо суперечливі.

З 30-х і до середини 50-х рр. триває другий етап радянської історіографії. Історична наука потрапляє під жорсткий ідейно-політичний контроль партійних органів, у практику яких був задіяний метод безпосереднього розбору і рецензування всієї історичної продукції. У результаті цього пізнавальні функції історичної науки різко обмежилися. З початку 30-х і до середини 50-х рр. історія виборів до Державних Дум розглядалася у контексті поточних політичних подій. Так, у 1937 р. вийшла праця колишнього депутата IV Державної Думи, представника Соціал-демократичної фракції Ф.Н. Самойлова [595]. Він жорстко розкритикував думське законодавство, «куцу царську конституцію», форми проведення та результати виборів до Державних Дум. Мета дослідження полягала у тому, щоб на такому показовому історичному тлі якнайкраще продемонструвати демократичність Сталінської конституції 1936 р. Саме цьому питанню автор присвятив останній розділ роботи.

Якщо праці радянських істориків 20-х рр., присвячені проблемам, близьким до предмету дослідження, мали хоча б певну об'єктивність, то у 50-х рр. вона майже зникла повністю. Радянськими істориками широко досліджувалася проблема становлення союзу робітничого класу і селянства. Тому особлива увага приділялася саме цим соціальним групам населення. У цьому контексті побіжно вивчалася ставлення українського селянства і робітничого

класу до Державних Дум, у тому числі і на Поділлі. Скликання Державної Думи оцінювалося однозначно негативно, а депутатів зображали реакціонерами (звичайно, окрім членів більшовицького крила РСДРП). Наочний приклад такої оцінки маємо у монографії Ф.Є. Лося [556]. Характеризуючи подільських депутатів I Думи, він, зокрема, писав: «У Подільській губернії з 12 депутатів, обраних від селян, один працював 11 років жандармом на залізниці, другий був розпорядником сільського банку, третій служив у Петербурзі в поліції, четвертий – колишній церковний староста, п'ятий – волосний суддя, шостий – кандидат у волосні старшини і т. д. [556, 379]». Крім того, авторові вдалося «відшукати» серед депутатів-подолян 9 представників Конституційно-демократичної партії, хоча насправді вони були трудовиками [556, 379].

Вибори до IV Державної Думи у робітничій курії українських губерній Російської імперії висвітлив у своєму дисертаційному дослідженні Г.С. Габ [474]. Дисертант охарактеризував підготовку виборів до Державної Думи четвертого скликання у робітничій курії в Україні. Головно акцентував увагу на перемогах кандидатів більшовицького крила РСДРП у робітничих куріях. Намагання інших партій здійснювати агітацію серед робітників оцінювалося негативно або обходилося мовчанкою. Загалом робота, навіть якщо врахувати тодішні методологічні підходи радянської історіографії, була вкрай заідеологізованою.

У той самий час вийшла праця М.Н. Лещенка [553] про селянський рух в Україні у роки першої російської революції 1905-1907 рр. Автор не оминув увагою питання пов'язані із скликанням та функціонуванням I та II Державних Дум. У руслі тодішніх підходів радянської історіографії, він розглядав запровадження Думи лише як маневр царизму для ослаблення революційного руху. Разом із тим історик визнав наявність у селянства великих сподівань на новий орган влади та провальність бойкоту I Думи. Побіжно висвітлив дискусії із аграрного питання у II Державній Думі.

Діяльності депутатів-робітників у III Державній Думі присвячена праця Н.М. Добротвора [501] видана у 1957 р. Дослідник охарактеризував діяльність РСДРП на виборах до III Думи, думську та позадумську роботу соціал-демократичних депутатів, розгляд робітничого питання, тощо. Автор гостро критикував політику царизму, ліберальних і консервативних фракцій Думи та всіляко вихваляв думську тактику більшовиків.

З хрущовською відлигою починається третій етап радянської історіографії. Розвідки, які вийшли з середини 50-х по 80-і рр. XX ст., відзначаються певною різноманітністю викладу матеріалу, глибшою документальною базою. На цьому етапі дослідження Державної Думи стало предметом вивчення радянських істориків.

Тоді побачила світ монографія С.М. Сидельникова [599], присвячена проблемі скликання I Державної Думи. Автор з'ясував причини скликання Думи, дав характеристику законодавчої основи проведення виборів, ґрунтовно висвітлив політичну боротьбу під час виборів, дослідив соціальний і партійний склад депутатів I Державної Думи, проаналізував головні питання, що розглядалися у стінах парламенту, та його розпуск. Разом із тим потрібно відзначити різко негативне ставлення автора до кадетських депутатів, що не завжди відповідало об'єктивній реальності.

Одне з перших докторських дисертаційних досліджень де предметом вивчення була Державна Дума захистив у 1965 р. Ф.І. Калінічев [524]. Дисертант охарактеризував підготовку до скликання «Булігінської» Думи, особливості виборів і склад Державної Думи першого та другого скликання. Значна увага у роботі приділена ставленню до Думи робітників, більшовицької та меншовицької частини РСДРП, парламентській тактиці соціал-демократичної фракції, тощо.

У 60-х рр. з'явилося ряд монографій А.Я. Авреха [454; 455], присвячених аналізованому нами періодові. В роботі «Царизм и третьенюльская система» історик із позицій марксистської методології проаналізував політичну ситуацію в Російській імперії після розпуску II Державної Думи, висвітлив розгляд у третьому російському парламенті головних питань (аграрного, національного, робітничого) та констатував, що вибори до IV Думи стали початком розпаду третьочервненої політичної системи.

Наступна монографія А.Я. Авреха «Столыпин и Третья Дума» [454] становить більшу цінність для нашої роботи. Так, аналізуючи складні перипетії законотворчої роботи третього російського парламенту, науковець показує ставлення до найважливіших законопроектів та роль у їхньому прийнятті представників Подільської губернії. Наприклад, автор негативно ставиться до аргументації депутата-подолянина Д.М. Чихачова, який був доповідачем із законопроекту про виділення Холмської губернії [454, 127-128].

Проблемам взаємодії Державної Думи і самодержавства присвячені монографії радянського дослідника Є.Д. Черменського [628; 629]. У праці «Буржуазия и царизм в первой русской революции» автор частково характеризує депутатів-подолян двох перших Дум, зокрема можна погодитися з його думкою, що подільських представників у II Державній Думі, які були членами Трудової групи, пов'язували з нею лише аграрні вимоги [628, 387]. У наступній монографічній роботі [629], автор на ґрунтовному джерельному матеріалі подав докладну характеристику діяльності Державної Думи четвертого скликання, показав боротьбу різних партійних фракцій та їхню взаємодію з царським урядом.

У той самий час окремі проблеми взаємодії селянства та депутатів Державних Дум першого та другого скликань стали об'єктом

вивчення В.І. Михайлової [563] та А.І. Нільве [572]. Зокрема, висвітлювалася співпраця депутатів Державних Дум із виборцями через відправлення останніми присудів та наказів. З'ясувався вплив роботи Державної Думи на політичну свідомість селянства.

Плідними для радянських істориків стали 80-ті рр. У цей час виходять нові монографії А.Я. Авреха [456; 457]. У них автор досліджує роботу IV Державної Думи, кризу самодержавного режиму та приділяє значну увагу діяльності фракції російських націоналістів та помірковано правих, до складу якої входили практично всі подільські депутати.

Фракції трудовиків, до складу яких входила значна частина подільських депутатів I та II Державних Дум, присвячена монографія Д.А. Колесніченко [535]. У іншій праці цьому авторові вдалося подати список членів трудової фракції та охарактеризувати її діяльність [534].

У монографії В.І. Попика [585] всебічно охарактеризовано вибори до III Державної Думи в Україні. Автор з'ясував політичну обстановку після перевороту 3 червня 1907 р., висвітлив політичну боротьбу під час виборів у різних виборчих куріях, визначив соціальний і партійний склад депутатів III Думи від України. Як і всі праці радянської історіографії, ця монографія має відбиток ідеологічної заангажованості. Однак, написана на значному джерельному матеріалі, вона цінна як фактологічне джерело.

У цей час радянські історики продовжували вивчення проблеми становлення союзу робітничого класу і селянства й опосередковано зачіпали досліджувану нами проблему. Так, важливою подією стало видання у 1977 р. ґрунтовної монографії М.Н. Лещенка [554] про участь українського селянства у революційних подіях 1905-1907 рр. Автор показав ставлення селянства до «революційних» Державних Дум та окреслив погляди окремих подільських депутатів-селян стосовно аграрного питання.

Недостатність досліджень діяльності ліберальних та консервативних партій під час думських виборів у радянській історіографії певною мірою компенсувалася у 80-х роках. Саме в цей час вийшли дослідження В.В. Шелохаєва [634; 636; 638], які пролили світло на діяльність Конституційно-демократичної партії (кадетів) та Союзу 17 жовтня (октябристів), у тому числі й на виборах до двох перших Дум. Однак зрозуміло, що авторові на той час ще не вдалося подолати вироблених у радянській історіографії стереотипів у ставленні до зазначених партій. Тому їх діяльність зображувалася однобічно, як така, що гальмувала повалення самодержавства в Російській імперії.

Проводилися в цей час і дослідження історії політичних партій. Зокрема, у 1984 р. виходить колективна монографія провідних радянських істориків за редакцією І.І. Мінца [571]. Ав-

тори видання охарактеризували діяльність усіх партій, що діяли в Російській імперії, окрім РСДРП. Звичайно, вона оцінювалася негативно. Побіжно дослідники розглядали й думську тактику окремих партій, зокрема націоналістів, яких очолював подільський депутат П.М. Балашов.

Протягом цього періоду, з'явилося ряд досліджень де об'єктом вивчення була територія Подільської губернії. Їх автори акцентували увагу на інших проблемах, але іноді побіжно згадували факти, що стосуються теми нашого дослідження. Серед них виділяється стаття І.С. Зеленюка [518]. Характеризуючи революційний рух на території краю у 1905-1907 рр., автор опосередковано згадує цікаві моменти суспільно-політичної боротьби у період виборів до І Думи.

У 1967 р. дисертаційне дослідження, присвячене революційному рухові в Подільській губернії під час першої російської революції, здійснив П.А. Новиков [573]. Зокрема, автор висвітлив окремі аспекти діяльності РСДРП, спрямованої на бойкот виборів до І Державної Думи.

На початку 70-х рр. дисертацію, присвячену становищу Подільської губернії в 1907-1914 рр., захистив С.Д. Плахотнюк [581]. Дослідник лише побіжно згадує вибори до Державних Дум у контексті передвиборної агітації РСДРП.

Характерною рисою більшості досліджень радянського періоду є негативне ставлення до скликання інституту Думи та ідеологічна заангажованість. Незважаючи на це, праці радянського періоду дуже важливі як джерела для вивчення фактичного матеріалу.

Із 1991 р. починається новий період розвитку історичної науки в незалежній Україні. У цей час виникають сприятливі умови для вільного розвитку історичної науки, ґрунтовної розробки проблем українського історичного процесу. Об'єктом вивчення науковців стають проблеми української історії, які раніше практично не розроблялися або розглядалися виключно негативно. Серед них чільне місце посідають питання, пов'язані з діяльністю депутатів від українських губерній у Державних Думах Російської імперії, з формуванням, ідеологією та роботою українських, єврейських, загальноросійських політичних партій.

Сучасна українська історіографія проблеми представлена, насамперед, дослідженням О.О. Коника [536; 537; 538; 539; 540; 541; 640]. Автор висвітлив окремі аспекти діяльності українських депутатів в усіх чотирьох Думах. Розглядаючи діяльність селянських депутатів із України у І та ІІ Державних Думах, історик частково охарактеризував думську роботу депутатів-подолян. Аксиоматичним є твердження О.О. Коника про те, що «українське питання» у ІІІ та ІV Думах «ледве животіло і всихало, як шагренева шкіра, і стенограми виступів (депутатів. – А.Г.) з українських губерній

мало чим відрізнялися від стенограм виступів представників великоросійських губерній [540, 462]». У статті, присвяченій участі українського селянства у виборах до першого російського парламенту, дослідник робить справедливий висновок, що: «Навіть подільські виборці забалотувавши всіх не селян ... намагалися обрати все ж людей більш чи менш бувалих [536, 109]».

Процес формування, склад та роботу УДГ у I та II Державних Думах дослідив В.І. Доморослий [502; 503; 504]. Автор висвітлив хід першої та другої виборчих кампаній. Розглянув теоретичні розробки законопроектів і практичну діяльність громадівців за досягнення політичних прав і свобод, вирішення національного, аграрного та інших питань.

Юридичний бік діяльності депутатів-українців у російському парламенті двох перших скликань вивчався М.Ш. Киян [530; 531]. У роботі з'ясовано правові основи створення та функціонування Державної Думи першого та другого скликання. Проаналізовано соціальний, віковий, партійний, національний склад українських депутатів та основні напрямки їхньої парламентської діяльності.

У 2000 р. вийшла стаття Р.В. Топки [611] про співпрацю депутатів-українців I Думи зі своїми виборцями. Дослідник з'ясував, що однією з форм їхньої співпраці було написання селянами так званих «наказів», і визначив їх походження та соціальні функції.

«Українському питанню» в Державних Думах Російської імперії присвячена кандидатська дисертація О.І. Білокінь [461]. Дослідниця встановила, що у парламенті третього скликання практично не було депутатів, котрі б відстоювали українські інтереси. Нечисленним випадкам постановки «українського питання» в IV Думі українство має завдячувати лише представникам фракцій лівого спрямування – трудовикам та соціал-демократам.

Національне питання в Російській імперії на матеріалах роботи I та II Державних Дум висвітлила І.О. Бурда [467]. У роботі чільне місце відводиться розгляду «українського питання» та окремі згадки про депутатів-подолян.

Комплексне дослідження становища українських земель у складі Російської імперії здійснив О.П. Реєнт [589]. Справедливою є думка автора про те, що під час революції 1905-1907 рр. трибуна Державної Думи стала рупором для закликів про здійснення демократичних перетворень у суспільстві та надання можливості вільного вживання української мови [587, 207-208; 589, 329].

Діяльності політичних партій та громадських організацій у період 1905-1907 рр. присвячені кандидатська дисертація та монографія О.М. Федькова [616; 617]. Історик на великому джерельному матеріалі показав роботу політичних партій, що мали свої осередки на Правобережній Україні. Авторіві вдалося визначити ставлення

різних політичних сил до скликання Думи, їхню роль у виборчому процесі, показати великі сподівання населення регіону на покращення життя внаслідок запровадження парламентаризму.

Чорносотенний рух на Україні став об'єктом дисертаційного дослідження І.В. Омельянука [575]. Дисертант розглянув участь представників цього консервативного руху у виборах до III та IV Державних Дум, простежив утворення партійних осередків націоналістів в українських губерніях, зокрема в Подільській.

Дослідження Ю.П. Лаврова [548; 549] охоплює діяльність українських політичних партій у період виборів до Державних Дум. Історик з'ясував їхнє ставлення до виборів, показав, що у цей період посилюється переслідування українських політичних партій із боку царської влади. Автор звернув увагу на «українське питання» в Державних Думах.

Діяльність найбільшої єврейської політичної партії Бунду на Україні в дожовтневий період знайшла своє відображення у докторському дисертаційному дослідженні В.І. Гусєва [495]. Зазначена праця дозволяє з'ясувати окремі моменти передвиборної боротьби партії на виборах до III Державної Думи. Зокрема, істориком було встановлено, що на Поділлі Бунду не вдалося провести серйозну передвиборну агітацію. Це було зумовлено професійною роботою поліції, яка мала свого агента у середовищі партії. Завдяки цьому вдалося заблокувати роботу агітаторів Вінницької організації Бунду [495, 115].

Досліджуючи діяльність Бунду на Правобережній Україні, у своїх статтях та дисертаційному дослідженні навів окремі факти агітації цієї партії під час виборів до I та II Державних Дум в Подільській губернії О.С. Симчишин [601; 602; 603; 604].

Діяльність політичних партій на Україні в досліджуваній період розглядається у монографії А.І. Павка [576]. Автор охарактеризував роботу як українських, так і загальноросійських партій. Важливими для нашої роботи є відомості про існування під час виборів до II Державної Думи на території Подільської губернії осередків Партії октябристів.

Зарубіжна історіографія представлена головню працями сучасних російських істориків. Останні, після зняття ідеологічних перепон, активно розпочали дослідження «білих плям» вітчизняної історії і, звичайно, не оминули своєю увагою вибори до Державних Дум Російської імперії.

Консервативний рух початку XX ст. знайшов своє висвітлення у працях С.А. Степанова [610]. Автор дав досить об'єктивну оцінку діяльності реакційного чорносотенного руху. Зокрема, обґрунтованою видається думка історика, що вкрай радикальна спрямованість СРН не завжди забезпечувала йому підтримку з боку влади [610, 104]. Науковець охарактеризував процес утворення

націоналістичної партії ВНС, до складу якого входила переважна більшість депутатів від Подільської губернії, та подав своє бачення діяльності голови Союзу подільського посла П.М. Балашова.

У монографії відомого російського дослідника політичних партій В.В. Шелохаєва [633] робиться вдала спроба комплексного розгляду ідеології та політичної організації ліберальних партій у період між першою російською революцією та Першою світовою війною. Автор з'ясував чисельність і соціальний склад кадетів та октябристів, висвітлив політичну доктрину й тактику у цей період. Історик установив повну відсутність дієвих організацій ліберальних партій на території Подільської губернії під час виборів до III та IV Державних Дум.

Діяльності ПСР під час першої російської революції присвячена монографія М.І. Леонова [550]. Автор визначив ставлення партії до виборів у дві перші Думи, дав характеристику нормативно-правовим актам про вибори, дослідив окремі аспекти внутрішньодумської боротьби. Так, досить аргументованою постає його думка, що радикальний аграрний документ трудовиків під назвою «Проект основних положень земельного закону», більше відомий як «Проект 104-х», підписали 7 подільських депутатів [550, 371], а не 10, як зазначається у радянській історіографії.

Грунтовне дослідження партійної роботи соціалістично-революціонерів у 1907-1914 рр. було здійснене у монографії К.Н. Морозова [566]. Він з'ясував ставлення ЦК та місцевих осередків партії до виборів у Державну Думу третього та четвертого скликання, відзначивши гострі суперечності та невизначеність у цьому питанні.

Діяльність російських політичних партій, у тому числі під час виборів до Державних Дум імперії, також знайшли своє відображення у ґрунтовній колективній монографії за редакцією А.І. Зевельєва, Ю.П. Свириденко, В.В. Шелохаєва [583].

Політичним партіям правого спрямування присвячена монографія Ю.І. Кірьянова [528]. Дослідник проаналізував роботу найбільш впливових правих політичних партій протягом 1911-1917 рр., зокрема, висвітлив намагання голови ВНС П.М. Балашова створити в IV Державній Думі так званий «Чорний блок».

Депутатське представництво правого спрямування у імперському парламенті висвітлено у працях А.А. Дорошенка [506]. Автор розглянув ідеологію та склад правих фракцій, окрему увагу приділив характеристиці їх лідерів, вказав на практичну думську діяльність депутатів консервативного спрямування у Державній Думі усіх чотирьох скликань.

Соціальний склад та діяльність фракції правих у Державній Думі охарактеризував у своїй статті Р.Б. Ромов [593]. Історик цілком справедливо зауважив, що найбільш потужною політич-

ною одиницею згадана фракція була у III Державній Думі. Діяльності фракції правих у IV Державній Думі присвячена стаття А.А. Іванова [520].

Аналіз політичної ситуації в Російській імперії, особливостей запровадження Державної Думи та окремих аспектів її діяльності був здійснений американським дослідником Р. Пайпсом [577].

Проблеми першої та другої російських революцій стали об'єктом вивчення англійського історика Т. Шаніна [630]. Автор не оминув увагою події пов'язані із виборами та функціонуванням Державної Думи. Зокрема, висвітлив загальну ситуацію в Російській імперії у досліджуваний період, суперечливі моменти думського законодавства, партійну боротьбу на виборах, склад депутатів, парламентські дискусії навколо аграрного та інших гострих питань, тощо.

Механізм функціонування інституту Державної Думи, її законотворча діяльність, особливості формування та склад фракційних і міжфракційних об'єднань в російському парламенті другого скликання розглядаються у дослідженнях В.А. Дьоміна [496; 497; 498]. Науковець висвітлив процес утворення Державної Думи, окреслив правовий статус депутатів, проаналізував місце парламенту в системі вищих органів влади Російської імперії, охарактеризував внутрішню структуру апарату Думи, визначив ефективність законотворчої роботи депутатів, з'ясував соціальний, національний та партійний склад фракцій та міжфракційних організацій II Державної Думи у, зокрема, УДГ. Проте, у останньому питанні історик подає досить суперечливу інформацію. Так, посилаючись на кадетську газету «Речь», він стверджує, що УДГ на момент утворення включала 21 члена, а незабаром її чисельність зросла до 41-42 [498, 30]. Хоча українськими та зарубіжними науковцями давно доведено, що вона складалася з 47 депутатів. Далі замість того, щоб аналізувати навіть цей скорочений склад УДГ, автор, посилаючись на заяву 20 українських депутатів про вихід із фракції трудовиків та створення власної української фракції, стверджує, що остання включала лише 20 членів. Усі вони представляли українські губернії та були селянами з вкрай скромним освітнім рівнем [498, 30]. Тут же В.А. Дьомін вказує, що з трудової фракції, окремо від попередніх 20 депутатів, також вийшов А.У. Гриневич [498, 30], подільський депутат-священик, один з організаторів УДГ. Логічне питання про його входження до складу української фракції автор обходить мовчанкою, хоча поділянин якраз мав на меті зосередитися на роботі лише в УДГ.

Важливою подією у дослідженні Державних Дум Російської імперії стало видання у 1998р. монографії А.Ф.Смирнова [606]. Автор охарактеризував роботу усіх чотирьох Дум, дав юридичну оцінку їх діяльності. Для нашого дослідження також

цінними є згадки про думську діяльність подільського депутата П.М. Балашова.

У 1999 р. була перевидана робота французького історика Н. Верта [470]. Автор охарактеризував становище Російської імперії під час революції 1905-1907 рр. та періоду реакції, подав коротку характеристику роботи Державної Думи і її взаємодії з урядом. Зокрема, можна погодитися з думкою дослідника про те, що фракція російських націоналістів, яку очолював подільський депутат П.М. Балашов, перетворилася на «законодавчий центр» III Думи [470, 55].

Важливе значення для нашого дослідження має робота В. Рожкова [592], перевидана в 2004 р. Автор висвітлив розгляд Державними Думами законопроектів, що хоч якимось чином стосувалися православної церкви, проаналізував погляди значної кількості представників депутатського корпусу, в тому числі подолян, стосовно становища церковнопарафіяльних шкіл, законопроекту про виділення Холмщини тощо.

«Українське питання» у Російській імперії стало об'єктом вивчення І.В. Міхутіної [564]. Зокрема, дослідниця частково висвітлила роботу подільських депутатів різних скликань у Державній Думі та УДГ. Звернула увагу на важливу роль депутата-подолянина А.У. Гриневича у формуванні окремої української фракції у II Державній Думі.

У 2005 р. була видана українською мовою ґрунтовна монографія австрійського історика А. Капелера [526]. Він вперше в історичній науці зумів нестандартно підійти до розгляду національного питання в Російській імперії та відійти від усталеної концепції, згідно з якою історія Російської імперії, а пізніше Радянського Союзу розглядалася головним чином як історія Росії та росіян. Автор охарактеризував сутність національних рухів у Російській імперії, зокрема, українського. Можна погодитися з думкою автора, що «Українська думська група поєднувала вимогу надання селянам більших земельних наділів із вимогою створення рідномовних шкіл, а також із вимогою розширення автономії України [526, 263]».

Специфіку розвитку західних окраїн Російської імперії та польське, єврейське і українське питання розглядають автори монографії «Западные окраины Российской империи» [516]. Зокрема, дослідники висвітлити процес формування та функціонування УДГ у I та II Державних Думах, позицію подільського депутата Д.М. Чихачова щодо питання про виділення Хомської губернії, дискусію у парламенті четвертого скликання навколо святкування 100-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка, тощо.

Останнім часом серед зарубіжних дослідників зростає зацікавленість до особливостей організації виборів, складу депутатів різних регіонів Російської імперії. Про це свідчить спільна моно-

графія російської дослідниці Н. Селунської та шведського історика Р. Тоштендаля [597]. У їхній роботі значне місце відводиться висвітленню так званих «локальних історій» виборів до Державної Думи та аналізу складу виборщиків у ряді губерній Росії. У цьому ж контексті цікаві статті Є. Бобрової [462], А.А. Дмитрієнко [500], Ф.Я. Коновалова [542], В.Н. Люсева [557], Н.С. Сидоренко [600] та кандидатська дисертація С.В. Лобачова [555]. Депутатам від Казанської губернії присвячена монографія Д.М. Усманової [614].

У дослідженнях Р.А. Циунчука [626; 627], на основі досить репрезентативної джерельної бази, здійснено розгляд етноконфесійних та регіональних аспектів історії Державної Думи. Історик прослідкував історію формування та встановив етнорегіональну специфіку думської виборчої системи, охарактеризував хід виборчих кампаній у багатонаціональних регіонах Російської імперії, зокрема в Україні, висвітлив боротьбу за національне і конфесійне рівноправ'я у I та II Думах неросійських депутатів.

Названі праці зарубіжних істориків дають змогу з'ясувати особливості діяльності політичних партій під час виборів до Державних Дум, у тому числі на Поділлі, до певної міри характеризують роботу окремих депутатів-подолян у Державних Думах.

Отже, проблема запровадження парламентаризму в Російській імперії знайшла певне відображення у працях сучасників, радянській, сучасній українській та зарубіжній історіографії. Однак цілісного дослідження особливостей передвиборної боротьби, організації виборів місцевими органами влади та діяльності депутатів усіх Дум Російської імперії зроблено не було. Вивчення регіональних особливостей окресленої проблеми в географічних межах Подільської губернії взагалі не проводилося.

Джерельна база дослідження досить різноманітна. Згідно з сучасною класифікацією їх можна поділити на такі основні групи: 1) законодавчі акти; 2) діловодна документація; 3) періодична преса 4) статистично-довідкові матеріали; 5) документи особового походження [472; 491; 521]. У зв'язку з особливостями теми роботи, доцільно виділити шосту групу джерел – стенографічні звіти Державних Дум та збірники виступів парламентарів.

Аналіз законодавства дозволив з'ясувати юридичні обставини запровадження у Російській імперії інституту Державної Думи, окреслити її повноваження та функції, прослідкувати еволюцію виборчих нормативно-правових актів. Вивчення цих документів також дало змогу оцінити дійсний статус думського представництва в імперії, зрозуміти механізм обрання депутатів та простежити вплив змін у виборчому законодавстві на склад депутатського корпусу.

Важливим збірником законодавчих актів є «Полное собрание законов Российской империи». Там знаходимо Положення

про вибори до Державної Думи 1905 р., Маніфест 17 жовтня 1905 р., Закон 11 грудня 1905 р., Закон 3 червня 1907 р. тощо [331; 332; 333]. Не менш цінні й окремі видання виборчого законодавства. Зокрема, збірники законодавства про вибори до так званої «Булігінської» Державної Думи [243; 336]. Важливе значення має збірник нормативно-правових актів укладений Н. Хлебніковим [249]. Нами також використано доповнені і перероблені на основі Закону 3 червня 1907 р., різноманітних роз'яснень Правлячого Сенату та МВС Положення про вибори до Державної Думи зразка 1912 р. [334; 335]. У цих джерелах знаходимо спеціально зібрані нормативно-правові акти присвячені запровадженню Державної Думи.

Юридичний бік утворення та діяльності Державної Думи знайшов своє відображення у збірнику документів і матеріалів під редакцією Ф.І. Калінічева [241], який вийшов у 50-х рр. У ньому зібрано цінні документи, що висвітлюють діяльність різних думських фракцій. Певним недоліком збірника є те, що при добірці матеріалів, особливий наголос було зроблено на роботі представників соціалістичного спрямування. Разом з тим до збірника також було включено закони про вибори до Державних Дум, законопроекти, які подавалися на розгляд Думи, статті з різних питань тощо.

Неабияке значення для дослідження роботи думських фракцій та окремих депутатів, у тому числі й подолян, має збірник документів, присвячений законотворчій діяльності думських фракцій [287]. У ньому поміщено законопроекти, що висувалися окремими фракціями та були предметом розгляду Державної Думи. Кожен законопроект наділений докладним поясненням укладачів збірника із зазначенням його авторства. Це дозволило встановити ступінь участі окремих подільських депутатів у законотворчій роботі.

Другу, найчисельнішу групу джерел становлять діловодні документи. За джерелом походження їх варто поділити на такі основні комплекси: 1) документація державних установ; 2) документація виборчих комісій та виборчих з'їздів; 3) документи політичних партій.

Залежно від форми викладу та цільового призначення серед матеріалів даної групи можна виділити: а) нормативні документи (наприклад інструкції МВС Подільському губернатору щодо виборів); б) протокольна документація (журнали засідань виборчих комісій, протоколи виборчих з'їздів); в) ділове листування (циркуляри, розпорядження, повідомлення, донесення, скарги виборців тощо); г) звітна документація (звіти губернатора, начальника Подільського ГЖУ, справників, приставів, голів виборчих з'їздів тощо).

Дані матеріали зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі – ЦДІА України) –

11 фондів, Державному архіві Російської Федерації у м. Москві (далі – ДАРФ) – 1 фонд, Державному архіві Хмельницької області (далі – ДАХМО) – 18 фондів, Державному архіві Вінницької області (далі – ДАВО) – 11 фондів, Кам'янець-Подільському міському державному архіві (далі – КПМДА) – 1 фонд. Загалом використано 232 справи. Значна частина архівних матеріалів вводиться у науковий обіг вперше.

До першого комплексу діловодних документів – матеріали державних установ належать документи: канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора, Подільського губернера, прокурорського нагляду, поліції, суду тощо.

При вивченні виборів до Державних Дум Російської імперії важливе місце займає дослідження суспільно-політичної боротьби різних політичних партій, національних та соціальних груп населення.

Ці проблеми знаходять висвітлення у діловодних документальних джерелах, що зберігаються у архівосховищах ЦДІА України: Київське губернське жандармське управління (ф. 274), Київське охоронне відділення (ф. 275), Жандармські установи Подільської губернії (ф. 301), Київський військово-окружний суд (ф. 316), Одеська судова палата (ф. 348), Прокурор Одеської судової палати (ф. 419), Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (ф. 442), Колекція листівок (ф. 838) та інші. Серед матеріалів ДАРФу відомості з окресленої проблематики містить ф. 102 (Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ. Особливий відділ).

У ДАХМО інформація про суспільно-політичну боротьбу під час виборів до Державних Дум зберігається в фондах Прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду (ф. 281) та його помічників у різних повітах: Товариш прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду по 1-й Балтській судово-слідчій дільниці (ф. 776), по 2-й Балтській дільниці (ф. 777), по 1-й Кам'янець-Подільській дільниці (ф. 786), по 2-й Кам'янець-Подільській дільниці (ф. 787), по Летичівській дільниці (ф. 789), по 2-й Літинській дільниці (ф. 791), по Літинській дільниці (ф. 792), по Ольгопільській дільниці (ф. 794), по Проскурівській дільниці (ф. 795), по Ушицькій дільниці (ф. 796), а також Кам'янець-Подільського поліцейського управління (ф. 292). Крім того, велике значення має фонд Канцелярії Подільського губернера (ф. 228) КПМДА.

Вказані джерела містять документальні свідчення про ставлення до запровадження інституту парламентаризму всього спектру політичних партій, які діяли на території Подільської губернії; інформацію про методи, форми та засоби агітаційної діяльності політичних партій різного спрямування; матеріали, які дають можливість з'ясувати причини, хід та наслідки перед-

виборного протистояння різних соціальних та етнічних груп населення краю; відомості, які дозволяють дослідити ступінь (посилення чи послаблення) інтересу населення Поділля до виборів у Державні Думи різного скликання.

Помітне місце у масиві документів державних установ належить різноманітним інструкціям центральних органів державної влади Подільському губернатору щодо організації виборчого процесу.

Одним з найпоширеніших форм ділового спілкування були циркуляри. Так, у фонді 255 (Вінницька повітова управа у справах земського господарства) міститься циркуляр Подільського губернатора від 10 червня 1907 р. повітовим, міським та міщанським управам, який зобов'язав їх приступити до формування виборчих списків [95, 1]. Циркуляр яскраво демонструє екстремність підготовки до скликання III Державної Думи, що розпочалася практично одразу після розпуску другого російського парламенту.

Другий комплекс діловодних документів становлять матеріали діяльності виборчих комісій та виборчих з'їздів. У ДАХМ Оце, зокрема, фонди: Подільської губернської у справах про вибори до Державної Думи комісії (ф. 273), Ушицької повітової у справах про вибори до Державної Думи комісії (ф. 274), Кам'янець-Подільської повітової у справах про вибори до Державної Думи комісії (ф. 300), Подільської губернської у справах про вибори до IV Державної Думи комісії (ф. 747), Летичівської повітової у справах про вибори комісії (ф. 751), Подільське губернське у міських справах присутствіє (ф. 117), Подільське губернське у міських і земських справах присутствіє (ф. 409).

У ДАВО вказані документи зберігаються у таких фондах: Вінницька повітова у справах про вибори до III Державної Думи комісія (фд. 504), Гайсинська повітова у справах про вибори до Державної Думи комісія (фд. 446), Ольгопільська повітова у справах про вибори до Державної Думи комісія (фд. 520).

Зазначені фонди містять журнали засідань виборчих комісій, які розкривають механізм прийняття останніми різноманітних рішень щодо організації виборчого процесу: призначення термінів виборчих з'їздів, формування виборчих списків, призначення голів та членів комісій на з'їзди виборців, тощо.

Окреме місце займають скарги виборців на не включення їх у виборчі списки, порушення виборчих прав, неправильності при проведенні виборів, тощо. Вкрай важливо, що у таких справах обов'язково містяться рішення виборчих комісій щодо кожного конкретного випадку. Їх аналіз дозволяє зробити висновок відносно законності прийнятого рішення у контексті соціального та національного статусу скаржника. Яскравим прикладом може слугувати колективна скарга на порушення законності під час виборів до I Державної Думи у Кам'янці-Подільському. Вона

була задоволена, а вибори відмінені незважаючи на те, що виборщиком було обрано міського голову В.І. Калішевича [143].

У цих же фондах містяться справи з протоколами виборчих з'їздів у всіх виборчих куріях. Вони висвітлюють кількість присутніх виборців, прізвища кандидатів та обраних осіб, механізм голосування, тощо.

Доповнити картину виборчого процесу до Державних Дум Російської імперії на теренах Подільської губернії допомагають звіти голів виборчих з'їздів та губернатора. У них повідомлялося про активність населення на виборах, боротьбу соціальних та національних груп, причини перемоги того чи іншого кандидата, особливості проведення виборів, причини їхньої відміни якщо така мала місце, тощо. Так, у своєму звіті за 1907 р. Подільський губернатор зауважував, що іногородці-євреї та поляки підтримували серед населення смуту, з метою провести своїх прихильників у Державну Думу [227, 2].

Останній комплекс діловодної документації – матеріали політичних партій. Це їхні листівки [83; 84], передвиборні брошури [239]. Оскільки опозиційні політичні партії перебували під постійним наглядом поліції, то значний масив партійної документації зберігся у фондах, що розкривають діяльність жандармських установ та прокурорського нагляду Подільської губернії. Зазначені джерела дають змогу більш глибоко вивчити передвиборну боротьбу політичних партій, методи агітаційно-пропагандистської роботи.

Третю групу джерел складає періодична преса. Автор використав публіцистичні матеріали, які містять чимало фактів та є цінним джерелом із досліджуваної тематики. Чільне місце серед них належить часописам «Літературно-науковий вісник», «Український Вестник», «Україна». Наприклад, активним дописувачем журналу «Україна» був С. Петлюра [414; 415]. У своїх публіцистичних статтях він приділяв увагу діяльності українських депутатів у Державних Думах, наводив цікаві факти роботи УДГ. Не оминув автор своєю увагою й окремих подільських депутатів, зокрема позитивно відгукувався про А.У. Гриневича. Серію публіцистичних статей присвятив подіям, що відбувалися у 1906 р., М. Грушевський [384]. Зокрема, автор описав становище українських депутатів І Державної Думи у Петербурзі, процес формування УДГ та участь у її діяльності депутатів-подолян.

У роботі використано різноманітні газетні матеріали. Серед них чільне місце посідає офіційне видання органів державної влади Подільської губернії – «Подольские губернские ведомости». Дане видання містить цінні відомості про організацію виборчого процесу: число, час та місце проведення виборчих з'їздів, розпорядження органів державної влади щодо виборів, списки виборців та обраних осіб тощо.

Автором також опрацьовано пресу ліберального спрямування: «Винницкая газета», «Заря», «Киевские отклики», «Подольский край», «Балтский голос»; соціалістичного: «Пролетарий»; консервативного: «Подольянин», «Православная Подолия», «Слово», «Русское знамя». Окремий вид становить українська преса, що видавалася українською мовою («Рада»). Газетні публікації у цих виданнях висвітлюють суспільно-політичну боротьбу під час виборів до Державних Дум, містять законодавчі акти та розпорядження органів влади, аналізують шанси політичних партій на виборах в Подільській губернії. На шпальтах консервативної преси містяться ганебні пасквілі на подільського депутата І.К. Заболотного. Так, газета «Русское знамя» у одному з номерів помістила статтю з промовистою назвою «Каторжник в Думе». Її невідомий автор проводив думку, що Заболотний є чи не найбільшим злочинцем Російської імперії та вигадував неімовірні історії кримінальних пригод депутата [393].

Ліберальна газета «Балтский голос» піддавала нищівній критиці діяльність СРН. У одній із статей кореспондент газети І. Солис, аналізуючи причини поразки СРН на виборах до III Державної Думи, не без задоволення, зауважував, що «... для культурної політичної роботи в Союзу не виявилось ні людей, ні талантів, ні віри в свої сили і правоту своєї справи, програма ж Союзу не могла і не може привернути народні маси [378]».

Ліберальна газета «Киевские отклики» у коротких замітках доносила до широкого загалу інформацію про політичну ситуацію під час виборів в Подільській губернії. Так, газета повідомляла про діяльність та переслідування владою відомого на Поділлі діяча УСДРП П.І. Блонського [432; 443].

Україномовна газета «Рада» повідомляла про ставлення населення до Державної Думи, друкувала промови українських депутатів. Іноді на сторінках газети депутати проводили листування зі своїми виборцями. Зокрема, подільський депутат II Думи А.У. Гриневич через газету висловлював подяку виборцям за підтримку висловлену в листах [403; 451].

Особливе значення для нашого дослідження має видання УДГ у II Державній Думі «Рідна Справа. Вісті з Думи»¹. У ньому є відомості про роботу депутатів-подолян у Державних Думах і УДГ. На сторінках газети можна зустріти листи, звернення, побажання подільським парламентарям² від виборців краю. Це дало змогу сформулювати уявлення про ставлення населення Поділля до своїх депутатів, проаналізувати форми та методи їхньої взаємодії.

1 Починаючи з №5 газета почала називатися «Рідна Справа Думські вісті». У роботі ми подаємо її первинну назву.

2 Терміни «парламентар», «парламентарі» не були характерні для тогочасної лексики. Тут і далі вони використовуються автором з метою уникнення тавтології у тексті.

Четверту групу джерел становлять довідково-статистичні матеріали. Серед них значну цінність становлять збірники портретів і коротких біографій членів Державних Дум [234; 235; 236; 237; 242; 304], думські довідники [247; 250; 251] та матеріали енциклопедичних видань [233; 238; 240; 283; 292; 293; 294 та ін.]. З їхньою допомогою вдалося з'ясувати віковий, соціально-професійний, партійний (фракційний) склад депутатів-подолян, установити їх участь у роботі думських комісій. Значний масив статистичної інформації містять архівні джерела. Зокрема, у фондах 117 (Подільське губернське у міських справах присутствіє) та 409 (Подільське губернське в міських і земських справах присутствіє) ДАХМО є відомості про кількість виборців, що брали участь у голосуванні по різних повітах губернії, прізвища, вік, соціальний стан, національність, майновий ценз обраних виборщиків. Однак аналіз цих даних викликає певні труднощі, оскільки часто вони потребують уточнення та перевірки. Крім того практично відсутні вказані відомості по III Державній Думі. Разом з тим виявлені відомості дозволили провести важливі статистичні підрахунки, які серйозно доповнили загальну картину виборчих процесів до Державних Дум.

П'ята група документів – матеріали особового походження. Серед них цінним джерелом є мемуарна література, яка іноді проливає світло на невідомі обставини важливих історичних подій. Зокрема, важливу роль відіграють спогади С.Ю. Вітте [369], Д.І. Дорошенка [370], С.М. Дубнова [371], О.П. Извольського [372], В.А. Маклакова [373], П.М. Мілюкова [374], В.К. Приходька [375], Є.Х. Чикаленка [376]. Так, Д.І. Дорошенко повідомляє про окремі аспекти функціонування УДГ. В.К. Приходько згадує маловідомі факти діяльності УСДРП в Подільській губернії під час виборчих перегонів. П.М. Мілюков висвітлює цікаві моменти у роботі думських фракцій, у тому числі й тих, де активними діячами були депутати-подоляни. С.Ю. Вітте характеризує особливості формування законодавства про вибори до Державних Дум Російської імперії.

Наступну важливу групу джерел становлять стенографічні звіти сесійних засідань Державних Дум, покажчики до стенографічних звітів [245; 246; 257; 258; 259; 260; 261; 262; 263; 264; 265; 266 та ін.] та збірники виступів та доповідей парламентарів [350; 364]. Вони дозволяють проаналізувати виступи депутатів-подолян у парламенті та встановити їхню позицію щодо різних думських законопроектів, запитів, обговорень. Наприклад, про ставлення окремих подільських послів III Державної Думи до столипінського реформування аграрної сфери Російської імперії можна довідатися зі збірника промов депутатів, складеного А. Ососовим [327].

Неабияке значення для досліджуваної проблеми мають огляди діяльності думських комісій [244; 279]. Вони дозволяють вста-

новити членство та висвітлити роботу у них окремих подільських депутатів, а відтак сформувати більш цілісне уявлення про парламентську діяльність представників Подільської губернії.

Отже, проблема виборів до Державних Дум Російської імперії в Подільській губернії має досить вагому та різноманітну джерельну базу, що дозволило провести її глибоке, різнобічне та об'єктивне вивчення. Це, у свою чергу, дало змогу проаналізувати, уточнити та верифікувати історичні події перших кроків парламентаризму на теренах Поділля.

Таким чином, процес вивчення виборів до Державних Дум Російської імперії розпочався одразу після запровадження інституту парламентаризму. Він пройшов ряд етапів, в ході яких часто з діаметрально протилежних позицій висвітлювалися різні аспекти досліджуваної проблеми. Парламентські вибори як явище багатогранне зумовлювало розгляд найрізноманітніших питань, які іноді лише побічно стосуються самого предмету вивчення. У перші десятиліття ХХ ст. було видано низку монографій, брошур, статей, публікацій в яких з'ясувалися окремі моменти суспільно-політичної боротьби під час виборів, діяльності у Думі окремих фракцій, парламентської роботи депутатів тощо. У радянський час скликання Державної Думи характеризувалося виключно негативно. Разом з тим з'явилися дослідження, які пролили світло на формування та функціонування Державних Дум різного скликання, їхню взаємодію з іншими органами влади Російської імперії та виборцями.

Починаючи з 1991 р. дослідники все активніше почали цікавитися проблемами, пов'язаними з виборами до Державних Дум Російської імперії. У 1993 р. була захищена перша дисертація, присвячена діяльності селянських депутатів від України у I та II Державних Думах. З того часу думська проблематика в Україні вийшла на якісно новий рівень вивчення.

Однак, всі опрацьовані нами дослідження або опосередковано розглядають певні аспекти окресленої проблеми, або побіжно торкаються території Подільської губернії. Значна частина істориків досліджувала вибори до Державних Дум Російської імперії лише у контексті вивчення різних політичних партій, першої російської революції 1905-1907 рр., третьочервневої монархії, кризи самодержавного режиму тощо. Комплексне вивчення суспільно-політичної боротьби, організації виборчого процесу в Подільській губернії та діяльності депутатів-подолян у російському парламенті не проводилося, а воно, на наш погляд, є досить цінним для створення цілісної картини виборчого процесу до Державних Дум Російської імперії в Україні.

Розділ 1

ЕВОЛЮЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ВИБОРИ ДО ДЕРЖАВНИХ ДУМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Загальне піднесення революційного руху у 1905 р. змусило царський уряд поряд з силовим придушенням революції шукати інші шляхи для стабілізації ситуації в країні. Вже 18 лютого 1905 р. цар обіцяв залучати обраних від населення людей до участі в попередній розробці та обговоренні законопроектів [632, 157]. Йшлося про утворення законодорадчого інституту, що мав формуватися виборчим шляхом та допомагати монарху і царському уряду в управлінні державою. Незабаром, заступником міністра внутрішніх справ С.Є. Крижановським, який з цього часу став незмінним автором усіх думських виборчих законів [565, 3], було розроблено положення про Державну Думу [625, 221].

6 серпня 1905 р. ця обіцянка набула реальних форм – були затверджені маніфест і положення про вибори до Державної Думи, яка за проектом міністра внутрішніх справ О.Г. Булігіна мала б тільки дорадчі права [522, 114]. При маніфесті був оприлюднений закон про запровадження Думи. Його перший пункт передбачав, що: «Державна Дума запроваджується для попередньої розробки і обговорення законодавчих пропозицій, які мають силу Основних Законів і передаються через Державну Раду до Верховної Самодержавної Влади [331, 80]». Тодішній прем'єр-міністр С.Ю. Віте у своїх мемуарах трактував таку Думу як дорадчий заклад, але з правом повної свободи висловлення своїх поглядів з питань, що розглядаються [369, 488]. Дума мала обиратися на 5 років, але вже в третьому пункті закону зазначалося, що вона може бути розпущена достроково, указом царя [331, 81].

Однак, впровадження парламенту навіть з дорадчими функціями було дуже важким кроком для царського уряду і стало предметом бурхливого обговорення. Так, ще в липні 1905 р. у Петергофі під головуванням Миколи II було скликано секретну нараду вищих чиновників та великих князів для розгляду булігінського законопроекту про утворення Державної Думи [469, 67].

На Петергофській нараді, а також у Раді Міністрів особливо прискіпливо обговорювалося питання про порядок виборів до Державної Думи. Складна політична ситуація вимагала прискорити розробку положення про вибори. Було вирішено відмовитися від станового принципу поділу виборців, як і від виборів на основі загального виборчого права [599, 23].

В основу виборчого закону передбачалося покласти систему виборів земських гласних, встановлену положеннями про земські установи 1864 та 1890 р. Вибір був обумовлений тим, що вони охоплювали земельних власників, торгіву, промислову, велику і середню буржуазію. Коли виникло питання про виборче право для робітників, то незважаючи на зауваження С.Ю. Вітте, що цим уряд міг би загальмувати революційний рух, Рада Міністрів не надала робітникам виборчих прав. Було лише відзначено, що робітники можуть брати участь у виборах через селянську курію, якщо не порвали зв'язків з сільським станом [599, 24].

Крім того виборчих прав були позбавлені: жінки, особи молодші 25 років, студенти, військовослужбовці, інородці, іноземні піддані [336, 13].

Від виборів також були відсторонені: засуджені за злочини, навіть якщо вони були звільнені від покарання; звільнені з посади за судовими вироками протягом 3 років з моменту звільнення; особи, що перебували під слідством чи судом; виключені з селянських громад і дворянських зібрань; ті, що не володіли російською мовою, тощо [599, 27]. Цікаво, що перебування особи під судом духовної консисторії не позбавляло виборчих прав, а засудження до заслання на поселення було причиною позбавлення означених прав [442, 4].

За законом 6 серпня виборче право отримували лише незначна кількість міщан, які володіли високим майновим цензом. Так, із 412 майбутніх депутатів Думи тільки 28 мали представляти міста [354, 27]. Натомість, самодержавство поклало великі надії на селян, які повинні були підтримувати в Думі певну рівновагу сил. Урядовці вважали, що селянство завжди було консервативним і менше захоплювалось революційними рухами, особливо це стосувалося заможних селян. За пропозицією міністра фінансів В.М. Коковцова селянам було надано право обирати від кожної губернії одного депутата тільки від свого стану. До виборів були допущені і неграмотні селяни, як більш благонадійні [599, 26]. За словами тогочасного міністра іноземних справ О.П. Извольського, введення селянської маси в Думу було улюбленою думкою уряду. Пізніше він зазначав з цього приводу: «Ніколи бюрократія не робила більш грубої і фатальної помилки, тому що, як можна бачити тепер, селяни увійшли в Думу зачаровані думкою про те, що отримали можливість розділити землю в інтересах свого класу [372, 70-71]».

Скликання Думи передбачалося на середину січня 1906 р., але революційна небезпека примусила прискорити її скликання. 18 вересня Микола II в указі Правлячому Сенату пропонував негайно видати розпорядження для проведення виборів до Державної Думи. Тоді ж були видані і «Правила про за-

стосування і запровадження в дію установи Державної Думи». Це були, фактично, додаткові пояснення для місцевих органів влади щодо проведення виборів. У 58 статтях «Правил» детально описувались обов'язки посадових осіб і органів влади під час підготовки та проведення виборів. Так, місцеві податкові інспектори і казенні палати відповідали за збір і повідомлення міським управам списків осіб, які сплачували податок, розмір якого дозволяв брати участь у виборах. Згідно ст. 7 особи, які мали право на участь у виборах, вносилися у виборчі списки в алфавітному порядку з обов'язковим зазначенням прізвища, імені та по-батькові і виборчого цензу [337, 2-3].

«Правила» пояснювали деякі нюанси, які могли виникнути в процесі складання виборчих списків. Наприклад, згідно ст. 8 особи жіночої статі, які володіли встановленим майновим цензом, у виборчі списки не вносилися. Але якщо вони передавали свої цени за нерухомим майном для участі у виборах своїм чоловікам або синам, то останні вносилися до виборчих списків. За таким самим принципом військові офіцери, які не мали виборчого права, могли передати майновий ценз своїм синам [337, 4].

«Правила» дозволяли особам, що мали право участі у виборах на з'їздах, а також виборщикам, обраним виборчими з'їздами чи у виборчих округах, утворювати особливі підготовчі зібрання, щоб порадитися про можливих кандидатів. На зібраннях могли бути присутніми лише виборці, виборщики та голови виборчих з'їздів і зібрань. Однак тут же зазначалося, що не пізніше як за 24 години до проведення зібрання про нього обов'язково потрібно повідомити начальника місцевої поліції. Останній був зобов'язаний відправити на зібрання поліцейського, який мав право у будь-який момент його закрити [337, 10-11].

У «Правилах» визначалися також дії майбутніх депутатів в перші дні роботи Думи, порядок обрання її голови та інших посадових осіб. Зокрема, в ст. 53 зазначалося: «Державна Дума, з відкриттям своїх занять, обирає товариша голови Думи, секретаря Думи і його товариша, а потім визначає число, склад і предмети ведення відділів, а також розподіляє членів Думи по відділах [337, 19-20]».

Дорада Державна Дума мала явно перехідний характер. Автор її проекту С.Є. Крижановський, вважав можливим її подальший розвиток у бік Земського Собору («широкого представництва за станами і чинами»), тобто за соціально-професійною належністю [606, 49].

Можна погодитися з думкою російського вченого А.Ф. Смирнова, що саме перехідний характер Думи, що отримала назву «Булігінської», визначив її нежиттєздатність, невизнання цього проекту як лівими так і правими політичними силами [606, 49].

Загалом, закон 6 серпня регламентував статус і функції Думи не як самостійної представницької установи, а певного представницького інституту при монархові. Очевидно, що це було намагання самодержавства не кардинально змінити форму правління, а максимально інкорпорувати нову інституцію до традиційної управлінської схеми монархічної держави [561, 452-453].

Тому, незважаючи на всі приготування, «Булігінська» Дума не була скликана. Її виборчий закон не задовольняв більшість населення імперії і не міг зупинити революційний рух. Прихильникам самодержавства закон здавався надто радикальним, а соціалістичні партії вважали його знуцанням над ідеєю народного представництва.

Посилення революційних виступів до осені 1905 р. змусило самодержавство піти на більш радикальні реформи. 13 жовтня голова Кабінету міністрів граф С.Ю. Вітте подав на ім'я Миколи II доповідь, в якій пропонував зробити деякі поступки, які б спрямували Росію до правового ладу та громадянських свобод [512, 253]. Змалювавши ситуацію, він переконав Миколу II, що ще можливо мирне вирішення кризи. Він пропонував задовольнити вимоги деяких лібералів про свободу друку, союзів, зібрань, недоторканості особи, створенні об'єднаного міністерства з осіб, що користуються довірою суспільства [543, 39]. Однак видання маніфесту, яким цар мав намір оголосити про своє рішення розпочати реформи, С.Ю. Вітте вважав тактичною помилкою, оскільки це накладало на верховну владу певні зобов'язання. Він вважав, що доцільніше було опублікувати його доповідь-записку з резолюцією царя, що давало певний простір для діяльності уряду і могло сприяти поступовості заходів з реалізації програми. До того ж записка мала дуже розпливчастий зміст. Зокрема в ній зовсім не згадувалося ні про надання Державній Думі законодавчих прав, ні про розширення кола виборців [543, 39-40].

Однак ці пропозиції не було враховано і 17 жовтня Микола II підписав Маніфест «Про вдосконалення державного порядку». В Маніфесті 17 жовтня цар обіцяв запровадити громадянські свободи слова, друку, недоторканість особи, совісті, свободу зборів і об'єднань, залучити до участі у виборах до Державної Думи ті верстви населення, які не мали виборчих прав. Крім того, пункт 3-ій Маніфесту говорив: «Встановити як непорушне правило, щоб ніякий закон не набирив сили без схвалення Державної Думи і, щоб вибраним від народу була забезпечена можливість дійсної участі в нагляді за законністю дій поставлених від Нас (імператора) представників влади [331, 754]».

Таким чином, Маніфест 17 жовтня декларував демократичні свободи та перетворював Російську імперію у обмежену парламентом монархію. Однак проголошення таких реформ стало

несподіванкою для населення імперії, оскільки революційна пропаганда твердила про непоступливість царя. Тому революційна боротьба в країні не тільки не припинилася, а навпаки – розгорілася з новою силою. За свідченнями провладної петербурзької преси проголошення Маніфесту 17 жовтня в столиці викликало нові заворушення: «... на вулицях з'явилися юрби людей. Одні з червоними прапорами другі з триколірними. Доходила справа до бійки, а у наступні дні і до вбивств. Одним словом, замість заспокоєння заворушення розгорілися ще гарячіше [379, 3]». У цьому контексті цілком резонним є твердження А.В. Гоголевського, що Маніфест 17 жовтня був підсумком непослідовної реформаторської діяльності влади і став вимушеною поступкою з її боку суспільному та революційному рухові [490, 9].

11 грудня 1905 р., був виданий царський указ «Про зміни Положення про вибори в Державну Думу і виданих в доповнення до нього законів». Вибори і за новим положенням залишались нерівними, непрямими і, до того ж, неодноточними. Оскільки більшість населення національних окраїн вибирала депутатів в Думу не одночасно з рештою населення царської Росії, і не за законом 11 грудня, а на основі особливих правил [599, 71].

Для поміщиків і міщан вибори були двоступеневі, для робітників тріступеневі, а для селян чотириступеневі. Поміщики обирали виборщиків безпосередньо на губернські виборчі збори. Робітники обирали уповноважених, які на своєму з'їзді обирали виборщиків. Цих виборщиків включали до виборчих зборів виборщиків від усіх курій. Селяни обирали представників на волосний сход (десятидвірних), волосний сход обирав уповноважених, а уповноважені від волосних сходів обирали виборщиків. На губернських виборчих зборах, де відбувалися вибори депутатів, селянським виборщикам, на монархічні настрої яких сподівався царський уряд, було надано право обирати окремого члена Державної Думи від селян [568, 218].

За виборчим законом від 11 грудня 1905 р. значні переваги мали поміщики; у них один виборщик припадав на 2 тисячі виборців, тоді як у міщан – на 7 тисяч, у селян – на 30 тисяч, а у робітників – на 90 тисяч [356, 112]. Крім того уряд намагався будь-що не допустити до участі у виборах революційно налаштованих робітників. Підприємства, що мали не менш як 50 робітників, обирали уповноважених, а там, де працювало понад тисячу чоловік – по одному уповноваженому на кожну тисячу, тобто, і дрібні, і великі підприємства обирали однакову кількість уповноважених. Такими діями уряд обмежував участь у виборах найреволюційнішої частини робітників, які здебільшого працювали на великих промислових підприємствах [522, 160]. Брати участь у голосуванні і обраними могли бути лише робіт-

ники, які досягли 25-річного віку і які працювали на даному підприємстві не менше шести місяців. Робітники мали право брати участь у виборах тільки в 50-ти губерніях [599, 74]. До того ж, у спеціальному циркулярі МВС губернаторам від 4 лютого 1906 р. зазначалося, що участь у виборах можуть брати лише робітники підприємств фабрично-заводської, гірничої і гірничозаводської промисловості [429, 2]. Однак, у цьому циркулярі для робітників були і деякі позитивні моменти. Так, при визначенні шестимісячного строку праці робітника на підприємстві не бралися до уваги перерви, що виникали у зв'язку з припиненням діяльності підприємства [429, 2]. Крім того, чинам губернських адміністрацій чи міського нагляду, а також представникам керівництва підприємства формально, заборонялося бути присутніми в приміщенні де проходять вибори уповноважених від робітників. Однак, робилася приписка, що названі особи можуть бути присутні на робітничих виборах за запрошенням учасників, для роз'яснення сумнівів і непорозумінь [429, 2].

Також у циркулярі давалися пояснення щодо проведення підготовчих з'їздів землевласників. Зокрема, у разі проведення в повіті кількох підготовчих з'їздів і неможливості повітового предводителя дворянства головувати на цих з'їздах, було дозволено виконувати обов'язки голови одному з виборців даного з'їзду [429, 2].

Зберігши двоступеневу систему виборів для буржуазії і поміщиків, встановлену законом 6 серпня 1905 р., указ 11 грудня значно збільшив кількість виборців міської курії [599, 75]. Було розширено коло виборців землеробської курії. Причому земельний ценз визначався не грошовою вартістю землі, а її кількістю, та був індивідуальний для кожного повіту Російської імперії [336, 31]. Для зміцнення позицій великих землевласників на виборах і в майбутній Думі, уряд надав орендаторам і управляючим маєтками право прямого голосу на повітових з'їздах землевласників. Збільшилось число виборців і від дрібних власників. Право обирати уповноважених на повітових з'їздах великих землевласників одержали власники землі та іншого нерухомого майна у розмірі менше десятої частини цензу, а також священики всіх віровчень, які володіли церковними землями [599, 76]. Стосовно участі у виборах священиків, МВС були дані додаткові пояснення місцевим адміністраціям. Так, у циркулярі від 30 січня 1906 р. губернатору Подільської губернії О.О. Ейлеру вказувалося, що закон 11 грудня надає право особистої участі у виборах священикам, які є настоятелями церков. Тобто вони отримували виборче право лише як старші представники церкви, що володіє землею [395, 1].

Незважаючи на свою обмеженість закон 11 грудня був вагомим кроком у напрямку лібералізації виборчого законодавства.

Особливо важливим був факт значного збільшення кількості осіб, які наділялися виборчими правами.

Разом з тим у самодержавної влади були серйозні побоювання, що вибори до Державної Думи можуть бути зірвані революційною пропагандою. Щоб уникнути такого розвитку подій Рада Міністрів та Правлячий Сенат виробили жорсткі покарання за будь-які перешкоджання у організації і проведенні виборів та роботі Державної Думи, що передбачали позбавлення волі терміном від декількох місяців до 10 років [176, 19-20].

Запровадження нового органу влади – Державної Думи вимагало внесення поправок до законодавства держави. Тому в Державній канцелярії і Раді Міністрів був підготовлений текст нової редакції «Основних державних законів», який був затверджений Миколою II 23 квітня 1906 р. (тобто за кілька днів до початку роботи I Державної Думи). «Закони» закріплювала законодавчу владу Думи і Державної Ради: «Ніякий новий закон не може надійти без схвалення Державної Думи і Державної Ради і набути сили без схвалення государя імператора [332, 459; 512, 254]». Але наступна стаття вказувала, що у разі припинення чи перерви в діяльності Думи і Ради, за надзвичайних обставин, можна проводити обговорення законопроектів у Раді Міністрів з наступним затвердженням їх імператором у формі «Височайших указів», які одразу вступали в силу. Дія кожного «Височайшого указу» мала тимчасовий характер і він мав затверджуватися в Думі і Раді протягом двох місяців після відновлення їх діяльності [332, 459; 512, 253-254]. Цілком доцільною є думка М.І. Леонова, що позитивом «Основних законів» було чітке розмежування законодавчої і виконавчої влади та проголошення незалежності судової влади [500, 227].

Для перевірки правильності виборів і розгляду скарг у справах виборів створювався спеціальний апарат: губернські, повітові і міські комісії у справах виборів до Державної Думи. Ці комісії склалися з чиновників, представників дворянських станових установ, міського самоврядування і земств. Голоували в цих комісіях чиновники Міністерства юстиції – голови окружних судів, повітові справники, члени окружних судів [90, 89-89зв; 512, 262].

Таким чином, і закон 6 серпня, і закон 11 грудня надавали значні переваги панівним верствам населення Російської імперії. Але обрана і за такими законами Дума не виправдала сподівань самодержавства і, пропрацювавши всього 72 дні, з 27 квітня по 8 липня 1906 р., була розпущена царем. У царському маніфесті «Про розпуск Державної Думи» цей акт отримав таке обґрунтування: «Виборні від населення, замість роботи законодавчої, звернулися до розслідування дій поставленої від Нас місцевої влади, до вказівок Нам на недосконалість Законів Основних,

зміна яких може бути здійснена лише Нашою Монаршою волею, та до дій явно незаконних, як звернення від імені Думи до населення [332, 738]».

Проте повністю ліквідувати інститут Державної Думи царський уряд вже не наважився. Одразу після розпуску I Думи розпочалася підготовка до скликання нової – II Думи. Цар і його уряд сподівалися, що вона буде більш слухняною, ніж її попередниця. Загалом депутати II Думи обиралися за тими самими законами, що і до I Думи. Однак, маючи досвід перших виборів, уряд намагався ще більше обмежити участь у виборах революційно налаштованих верств населення. Для цього в губернські адміністрації були надіслані додаткові пояснення уряду щодо законодавства про вибори. Зокрема, вони стосувалися прав на участь у виборах окремих категорій населення. Так, губернатор Подільської губернії отримав циркуляр, в якому Сенат указом від 7 жовтня 1906 р. роз'яснював ці питання. Зокрема, робітники, які мали право на участь у виборах за законом 11 грудня, вже не могли брати участі у них по міських виборчих округах чи з'їздах міських виборців. Робітникам заборонялося також брати участь у з'їздах повітових землевласників чи уповноважених від волостей, навіть якщо вони володіли встановленим майновим цензом [446, 2].

Виборчі права селян, що не виправдали сподівань уряду на попередніх виборах, теж обмежувалися. Так, селяни, які придбали землю за допомогою Селянського банку, як особисто так і у складі сільських общин, окремих поселень чи товариств, не могли завдяки володінню цією землею брати участь у з'їздах повітових землевласників і не вносилися у виборчі списки [442, 2].

Для роз'яснення прав щодо участі у виборах до II Думи був розроблений і циркуляр МВС губернаторам та градоначальникам від 1 листопада 1906 р. В ньому зазначалося, що до списку міських виборців не можуть бути внесені залізничні службовці, оскільки квартири їм надає управління залізниць. Таким чином квартирному цензу у названих осіб не було. Також не брали участі у виборах нижчі службовці (кур'єри, швейцари, кучера і т. д.) [444, 1].

Були доповнення і уточнення щодо самої організації виборів. Так, опублікування списків виборців в місцевих «Губернських ведомостях» було замінено виставленням їх біля приміщенні установ, які складали списки. Крім того, скорочувався термін подачі скарг [412, 2]. Також була видана особлива інструкція про порядок складання списків осіб, які мали право на участь у виборах до Державної Думи. Згідно неї особи, що перебували на обліку в міських земських управах і казенних палатах як платники державних податків, земських і міських зборів за нерухоме майно, вносилися до виборчих списків автоматично. Такі ж права мали особи, що отримували пенсію за державну службу, за службу в

земських, міських установах чи на залізниці. Перевірка прав таких осіб належала до компетенції установи, що складала виборчі списки. Складніше було скористатися виборчим правом особам, які отримали його за квартирним цензом, управління маєтками чи оренду землі. Вони мали подати заяву про бажання взяти участь у виборах і довести свої виборчі права. Однак, ті особи, які були внесені в додаткові списки на попередніх виборах, вважалися такими, що заявили про своє бажання стати виборцями і автоматично вносилися у виборчі списки. Всім іншим потрібно було підтвердити свої виборчі права такими документами:

- 1) Особи, що брали участь у виборах за квартирним цензом – договір про наймання квартири чи відповідне посвідчення місцевої поліції.
- 2) Орендарі – договір на оренду землі.
- 3) Управляючі маєтками – договір чи доручення на управління [412, 2].

Договори і доручення могли бути подані як в оригіналі так і копіях, але обов'язково засвідчених нотаріально. Документи також могли засвідчити: поліція, мирові судді, міські управи, земські начальники [412, 2].

Циркуляром від 11 грудня 1906 р. МВС повідомляло губернаторам і зобов'язувало їх негайно опублікувати в місцевих «Губернских ведомостях» правила із змінами та доповненнями до затвердженої 24 лютого інструкції про порядок проведення виборів до Державної Думи шляхом подачі записок. Ці правила склалися з двох частин: «Загальних правил» і «Особливих правил» [445, 1]. Останні застосовувалися у тих випадках, коли число виборців на міських виборчих дільницях та з'їздах перевищувало 1000 осіб. «Загальні правила» визначали порядок проведення виборів на з'їздах землевласників і міських виборців. Якщо число виборців на цих з'їздах перевищувало 500 осіб, то в кожному такому з'їзді створювалася спеціальна комісія. До її складу входили голова з'їзду та члени, що обиралися з виборців даного з'їзду [445, 1].

У день виборів заборонялася будь-яка агітація. Про час і місце проведення виборів міські і земські управи зобов'язані були оголосити не пізніше як за два тижні [445, 1]. Такі вимоги до проведення виборів були досить прогресивними. Цього не можна сказати про порядок видачі бланків виборчих записок, що визначався в ст. 25 «Особливих правил». Система їх видачі була складною і запутаною. За бажання виборці могли роздобути одразу кілька бланків виборчих записок.

Таким чином, незважаючи на те, що вибори до II Думи проходили за тими самими виборчими законами, що і до I Думи,

уряд вишукував способи обмеження виборчих прав антимонархічно налаштованих верств суспільства.

Оцінюючи виборче законодавство I та II Державних Дум зауважимо, що воно постійно не встигало відповідати на виклики суспільства. Реформування державного управління Російської імперії було явно запізнлим, викликаним революційною ситуацією. Тому розробка виборчих законодавчих актів була обтяжена поспішністю та гострою боротьбою ліберальних та консервативних кіл російської бюрократії.

З червня 1907 р. указом імператора Миколи II припинила свою діяльність II Державна Дума. Відбувся так званий трьохчервневий переворот. У маніфесті царя про розпуск Думи зазначалося: «Значна частина складу другої Державної Думи не виправдала Наших сподівань. Не з чистим серцем, не з бажанням зміцнити Росію і покращити її устрій приступили багато присланих від населення осіб до роботи, а з явним намаганням збільшити смуту і сприяти розкладу держави, – крім того серед головних причин ліквідації парламенту вказувалася, що. – Судовою владою була розкрита змова цілої частини Державної Думи проти Держави і Царської Влади [333, 319-320]».

Одночасно було видано «вдосконалене» Положення про вибори до Державної Думи. Виборчий закон 1907 р. був складений товаришем міністра внутрішніх справ С.Є. Крижановським і розглянутий в травні 1907 р. в Раді міністрів за участі членів Державної Ради та Державної Думи. Оскільки шансів на його проведення через Державну Думу не було, закон був утверджений імператором і 3 червня 1907 р. введений в дію [497, 12]. Це було грубим порушенням Основних державних законів, що дало можливість сучасникам та історикам трактувати цей акт як державний переворот.

Вибори до Державної Думи третього скликання на відміну від двох попередніх відбувалися за іншою схемою. Новий виборчий закон суттєво обмежив права незаможних верств населення. Особливо це стосувалося селянства, оскільки царський уряд повністю розчарувався в його політичній благонадійності. За підрахунками А.Ф. Смирнова в російських губерніях число виборщиків, що обралися селянськими повітовими з'їздами порівняно з попереднім виборчим законом зменшувалося вдвічі, а число виборщиків від землевласників збільшувалося [606, 337]. Загалом в Європейській Росії за старим законом селяни обирали 42% виборщиків, землевласники – 31%; міщани і робітники – 27%. За новим законом селяни обирали лише 22,5%, землевласники більше половини – 50,5%. Число виборщиків від міщан і робітників не змінилася, вони обирали ті самі 27% [606, 339]. За новим законом у міських куріях тепер утворювалися два з'їзди виборців. У першому з'їзді міських виборців мали право брати участь:

1. Особи, що володіють не менше року, в межах міських поселень повіту на праві власності чи по життєвого володіння нерухомим майном, що коштує по оцінці визначеної для сплати земського чи міського збору: в містах губернських, обласних чи тих, що входять до складу градоначальства, а також в тих, населення яких перевищує двадцять тисяч душ, – не менше тисячі карбованців, а в решті міських поселень – не менше трьохсот карбованців;

2. Особи, що не менше року володіють в межах міських поселень повіту торгово-промисловим підприємством, яке вимагає вибірки промислового свідоцтва: торгового – одного з перших двох розрядів, промислового – одного з перших п'яти розрядів чи пароплавного з якого сплачується основного промислового податку не менше п'ятдесяти карбованців в рік [333, 324].

Вимоги до міщан, які могли брати участь у другому з'їзді міських виборців були значно скромніші. До його складу мали право входити:

1. Особи, що володіють не менше року, в межах міських поселень повіту на праві власності чи по життєвого володіння нерухомим майном, що коштує по оцінці визначеної для сплати земського чи міського збору: в містах губернських, обласних чи тих, що входять до складу градоначальства, а також в тих, населення яких перевищує двадцять тисяч душ, – менше тисячі карбованців, а в решті міських поселень – менше трьохсот карбованців;

2. Особи, що не менше року володіють в межах міських поселень повіту торгово-промисловим підприємством, яке вимагає вибірки промислового свідоцтва, за виключенням тих, які беруть участь в першому з'їзді міських виборців;

3. Особи, що сплачують в межах повіту не менше року державний квартирний податок;

4. Особи, що сплачують в межах повіту не менше року основний промисловий податок на особисті промислові заняття;

5. Особи, що не менше року наймають в межах міських поселень повіту на своє ім'я окрему квартиру;

6. Особи (за виключенням нижчих службовців і робітників), що не менше року проживають в межах повіту і не менше року отримують певне утримання чи пенсію по службі в земських, міських або станових установах або на залізницях [241, 363; 333, 324-325].

Таке розмежування міських виборців призводило до того, що до першого розряду потрапляла невелика група найзаможніших жителів міста, а до другого в десятки разів більша кількість незаможного населення міст і містечок імперії. Причому на

першому з'їзді міських виборців обиралося більше виборщиків ніж на другому. Наприклад, в Подільській губернії обиралося відповідно 16 та 14 представників від міщан [63, 16; 335, 196]. Загалом по імперії заможніші міщани обирали 764 виборщики, а представники 2 міщанської курії лише 571 [431, 2].

Було значно зменшене число депутатів Державної Думи. За законом 11 грудня 1905 р. їх було 518, а за новим виборчим законом 3 червня 1907 р. – 442. Відбулося вагоме скорочення числа селянських виборщиків. Так, якщо на виборах до двох перших Дум у європейській частині імперії вони склали 2454 особи, то на третіх виборах лише 1337. У той же час число поміщицьких виборщиків збільшувалося з 1946 до 2619 осіб [431, 2].

За законом 3 червня 1907 р. права обирати за курією землевласників були позбавлені орендарі та управляючі маєтками. Виборчих прав позбавлялися: батраки, селяни і козаки, що не були домовласниками, робітники ремісничих та дрібних промислових підприємств, нижчі службовці, небагаті інтелігенти, особи, що не були на державній службі, тобто молоді адвокати, літератори, приватні службовці, які тільки розпочинали свою діяльність і не мали необхідного виборчого цензу [497, 20]. Не голосували також губернатори, віце-губернатори, градоначальники, їхні помічники та чини поліції [277, 474].

Таким чином, новий виборчий закон від 3 червня 1907 р. значно урізав виборчі права незаможних верств населення Російської імперії та надав значних переваг представникам великого землеволодіння.

Вибори до IV Державної Думи проводилися на основі того ж самого законодавства, що й до III Думи.

Отже, законодавство про вибори до Державних Дум Російської імперії у процесі своєї еволюції значно змінювалося. У період піднесення революції відбувалася його лібералізація, що знайшла своє відображення у наданні виборчих прав значній частині населення, а у період спаду – розпочався процес поступового обмеження виборчих прав незаможних верств населення. Остаточне оформлення згадана тенденція отримала з виданням закону 3 червня 1907 р.

Розділ 2

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА БОРТЬБА ПІД ЧАС ВИБОРІВ ДО ДЕРЖАВНИХ ДУМ У ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

2.1. Суспільно-політична боротьба в губернії під час виборів до I Думи

Вибори до Державної Думи активізували діяльність усіх політичних сил Російської імперії. Подільська губернія, незважаючи на свою провінційність, теж не була винятком. На час виборів тут діяли осередки усіх впливових політичних партій. Серед загальноросійських партій на Поділлі найбільший вплив мали партії соціалістичного спрямування: ПСР і РСДРП. Ліберальний напрям теж був представлений двома загальноросійськими партіями: Конституційно-демократичною партією (кадети) та Союзом 17 жовтня (октябристи). Єдиною монархічною партією, що мала сильні позиції в Подільській губернії, був СРН.

Українські політичні партії на Поділлі були представлені набагато слабше. У період підготовки та проведення виборів до Державної Думи реальний вплив на населення мали тільки УСДРП та Українська соціал-демократична «Спілка». Причому остання фактично була частиною РСДРП.

З єврейських політичних партій в Подільській губернії активну участь у суспільно-політичній боротьбі під час виборів брав лише Бунд.

Вибори до I Державної Думи розділили всі політичні партії на дві великі групи: тих, що підтримували скликання Думи, і тих, що були противниками виборів. До останніх належала РСДРП. Друкований орган партії газета «Пролетарий» пояснювала причини бойкоту небажанням відволікати увагу мас від повстання «проповідуванням тактики найменшого зла у вигляді найбільш ліберального складу Державної Думи [433, 3]». Лідер партії, В.І. Ленін, так висловив ставлення партії до Думи: «Дума не парламент, а маневр самодержавства. Ми повинні зірвати цей маневр, відкидаючи всяку участь у виборах [397, 77]». Тому організації РСДРП в Подільській губернії зосереджували свою увагу на діяльності, спрямованій на зрив виборів.

Найчисельніші осередки партії діяли в Кам'янці-Подільському і Вінниці та нараховували приблизно по 500 членів [615, 38]. Основними формами боротьби російських соціал-демократів були усна агітація та поширення прокламацій антидумського змісту. На

початку жовтня 1905 р. розповсюдження листівок місцевої організації РСДРП було зафіксовано у Кам'янці-Подільському. У прокламації «Що таке Державна Дума» подільські соціал-демократи піддавали критиці запровадження Державної Думи [177, 22]. Про масштаби агітаційної діяльності Кам'янець-Подільської організації РСДРП свідчить той факт, що лише протягом одного вечора в різних районах міста було виявлено 111 прокламацій партії [177, 24].

Особливо активно застосовувала тактику бойкоту на Поділлі Вінницька організація РСДРП, яка випустила спеціальну листівку під назвою «Бойкотуйте Державну Думу» [573, 20; 624, 268]. У ній, зокрема, зазначалося: «Товариші робітники і громадяни! Ви бачите, що та Дума, котру дає нам мерзотний уряд, не може виразити волі всього народу. Так бойкотуйте ж Державну Думу. Відмовтесь від всякої участі у виборах. Не давайте нікому обирати! [339, 134]». 75 примірників цієї прокламації було виявлено в А. Постолювського, що агітував серед солдатів 47-го піхотного полку [569, 29].

На початку березня 1906 р. поширення листівок РСДРП із закликом до бойкоту виборів мало місце у м. Новій Ушці [209, 42]. У м-ку Станіславчик Вінницького повіту революційну агітацію серед селян вів учитель М. Добровольський. Він брав участь у сільському сході для обрання уповноважених на повітовий з'їзд у виборах до Державної Думи. Виступаючи перед селянами, агітатор говорив про недоцільність виборів до Думи і радив селянам обирати «виборного для участі лише в Установчих зборах на основі загальної, рівної й прямої подачі голосів, незалежно від статі та віросповідання». Під час сходу поширювалися видання РСДРП, зокрема листівка, яка містила заклик до бойкоту Думи і виборів Установчих зборів [215, 12зв]. На початку березня 1906 р. у Вінниці палку промову проти проведення виборів виголосив син завідувача місцевого двокласного училища О. Кривицький [18, 1].

Значну роботу в напрямі зриву виборів проводила Балтська група РСДРП, яка була тісно пов'язана з Одеським комітетом РСДРП [552, 97]. В Ольгопільському повіті було виявлено листівки Одеського комітету РСДРП «Булігінська дума» [8, 9]. У березні 1906 р. прокламація «До всіх робітників і робітниць м. Одеси» із закликом до бойкоту виборів була надіслана поштою у с. Шрубків Летичівського повіту [155, 174].

Поряд із поширенням листівок, соціал-демократичні організації проводили усну агітацію. Так, у грудні 1905 р. вінницьким повітовим справником був заарештований учитель Янівської народної школи А. Мельник, який умовляв селян утримуватися від участі у виборах до Державної Думи [552, 104]. Іноді такі дії агітаторів досягали мети. Так, селяни с. Янівки Летичівського

повіту рішуче відмовилися брати участь у виборах [554, 295]. Їх приклад наслідували жителі м-ка Юзвина та робітники Вінницького механічного заводу «Молот» [567, 19]. Під впливом агітатора Л. Корбута спробу зрвати вибори здійснили робітники Вінницького чавуноливарного заводу [20, 6-6зв].

Однак такий розвиток подій у Подільській губернії не був визначальним. На цьому наголошував помічник начальника Подільського ГЖУ в Балтському повіті. У своєму донесенні губернаторові він зазначав, що населення Ольгопільського, Ямпільського і Могилівського повітів було повністю охоплене проведенням дієвих кандидатів у Державну Думу [25, 7]. За даними старшого фабричного інспектора Подільської губернії, тактику бойкоту підтримали робітники лише одного Вінницького механічного заводу. Решта ж робітників 55 підприємств губернії обрали уповноважених, які взяли участь у обранні виборщика [82, 93,94].

Не досягнувши успіху у бойкоті виборів, соціал-демократи намагалися використати передвиборні зібрання для агітації проти самодержавства. На початку квітня на території губернії поширювалася прокламація Київського комітету РСДРП «Пролетарі всіх країн, єднайтеся», яка закликала не обирати депутатів у Думу, але брати участь у передвиборних зібраннях із метою агітації проти самодержавства [155, 202,204]. Такі заклики знайшли своїх прихильників. У м. Проскурові перед учасниками передвиборного зібрання палку промову виголосив судовий слідчий 2-ї дільниці Проскурівського повіту А.І. Говоров. Він висловив глибокий протест проти бюрократичного ладу, а на завершення вигукнув: «Хай живе вільна конституція! [396, 3; 518, 48]». Унаслідок цього вибори були призупинені, а Говоров заарештований. При обшукові в нього було вилучено прокламації та брошури РСДРП [21, 1зв,14]. Селяни Савранського волосного сходу Балтського повіту на передвиборному зібранні заявили, що необхідно ліквідувати поліцейських стражників, волосні правління, церковно-приходське управління [155, 129-129зв], виступаючи таким чином проти місцевої бюрократії.

Противниками скликання Державної Думи були і члени ПСР [494, 64; 583, 191]. Однак рішення про бойкот виборів, прийняте на I з'їзді партії, незважаючи на показову одноставність, було далеко не одностайним. Частина соціалістів-революціонерів не виконувала рішення з'їзду та висловилися за участь у виборах [550, 245; 578, 433]. Наслідки такої невизначеності яскраво проявилися на виборах у Подільській губернії.

Значним ударом по агітаційній діяльності есерів на Україні, й зокрема на Поділлі, був арешт поліцією учасників II з'їзду ПСР Української області в грудні 1905 р. [2, 330,332]. До рук поліції потрапили резолюції з'їзду, які пізніше були розіслані

усім начальникам ГЖУ. Це були інструкції для агітаторів партії, плани агітації, вказівки для роботи серед селян та схеми приблизних присудів селянських сходів. У останніх зазначалося, що «оголошену царем Думу постановили вважати неправильною, придуманою тільки для окомилування [4, 46,51-51зв]». Агітаторам партії також пропонувалося переконувати селян, що Державна Дума не зможе законодавчо закріпити за ними землю. Тому необхідні Законодавчі збори на основі загального, прямого, рівного й таємного подання голосів [4, 47зв].

На Поділлі масово поширювалася література партії. Зокрема, Балтська група соціалістів-революціонерів у вересні 1905 р. розповсюджувала на території повіту прокламацію «Про Державну Думу» [214, 213-214]. В Ольгопільському повіті 6 січня 1906 р. був заарештований єврей А. Портной. Йому інкримінували поширення прокламацій ПСР і ВСС «Слухайте, російські люди» і «Чого хочуть люди, які ходять з червоним прапором» [25, 10зв]. В останній, зокрема, зазначалося: «Хай наші виборні зі всіх міст і повітів з'їдуться до столиці в Державну Думу і разом обговорять, як потрібно керувати Росією [83, 1зв]». Таким чином агітатори ПСР фактично закликали до участі у виборах. У цей же час у с. Шерметенці Балтського повіту за поширення листівок ПСР були затримані євреї Б. Ройтбург і Г. Кот [25, 10зв]. У Гайсинському повіті згадану вище прокламацію поширювала І. Герцрікен [7, 2].

Надзвичайно активну діяльність есери розгорнули у Літинському повіті. У цей час Літинську групу ПСР очолювали інженер Б. Ошмянський та студент Соханевич. Вони тісно співпрацювали з групою ПСР м. Хмільник, яку очолювали лікар Д.М. Донський, а також його дружина Софія та син Дмитро. Члени обох груп не підтримували бойкот виборів. На передвиборному зібранні у м. Хмільнику 10 листопада 1905 р. вони виголосили перед міщанами промови, в яких переконували, що Росії потрібна не Державна Дума, а Установчі збори. Оратори відзначали, що Думу варто обирати на основі загальних, прямих, таємних та рівних виборів [157, 29-29зв]. Пропонувалося обрати в Державну Думу Д.Д. Донського, який зобов'язувався реалізувати оголошену перед міщанами програму. Під впливом агітації Д.Д. Донського та його товариша по партії С.І. Радченка міщани м. Сальниця уклали наприкінці листопада присуд про приєднання до ВСС і обрали двох делегатів. Останні мали захищати їхні інтереси в союзі і Державній Думі [55, 9,11,11зв; 616, 97]. Агітаційна діяльність хмільницького осередку принесла свої плоди: виборщиком у міській курії Хмільника було обрано соратника Д.М. Донського – Ф.К. Новака [110, 254-254зв].

Тактику бойкоту не підтримала і Вінницька організація ПСР. Член організації священник П. Вікул брав участь у виборах і був

обраний виборщиком від м. Вінниці [225, 31,31зв]. Це викликало протидію влади, і він був заарештований. Слідство з'ясувало, що Вікул друкував та розповсюджував антиурядові прокламації, проводив пропаганду серед учителів, переховував селянських агітаторів, заохочував пропаганду серед парафіян [225, 31,31зв]. Таким чином, незважаючи на те, що офіційно ПСР підтримувала бойкот виборів, діячі партії в Подільській губернії брали в них участь. Це можна пояснити тим, що вони відчували продумські настрої населення краю та зрозуміли недоцільність самоусунення від виборів.

Тактики бойкоту виборів до I Державної Думи дотримувався також Бунд. У Подільській губернії особливо активно бойкотували вибори організації партії у Балтському та Вінницькому повітах. Так, у лютому 1906 р. у м. Балті поширювалися прокламації ЦК Бунду під красномовною назвою «Геть Державну Думу». Вони закликали до посилення революційної боротьби і недопущення скликання Державної Думи [155, 112]. Такі ж прокламації було виявлено у м. Вінниці [155, 124; 601, 134] та м. Могилеві-Подільському [10, 6; 59, 6]. Очевидно, у розпорядженні Вінницької організації Бунду була друкарня. Хоча на початку 1906 р. через друк бундівських прокламацій у місті було закрито друкарню Шерра [71, 5зв,20зв], вже у березні 1906 р. Вінницька організація Бунду видала та розповсюджувала листівку «До громадян», у якій закликала подолян відмовитися від участі у виборах до Державної Думи [9, 12,15].

Співпрацювали, а можливо, й були членами Бунду жителі м-ка Теплик Гайсинського повіту І. Гріфельд та сестри Роза і Цірля Рабинович. Вони розповсюджували листівки під назвою «Чи вистачить на всіх землі», «Сказання про царя Сімеона», «Варлен перед судом присяжних», «Маніфест РСДРП» [229, 1,2]. Активну роботу розгорнув Бунд у м. Проскурові. Про це свідчить арешт кількох агітаторів, у яких було виявлено листівки партії, в тому числі місцевого видавництва [56, 2; 158, 199; 228, 138].

Намагання бойкотувати вибори на Поділлі простежується у діяльності агітаторів ВСС. У його прокламації «Брати селяни» зазначалося: «Нам усім відомо, що Державна Дума тільки для начальників, для поміщиків і для панів, а нам як не було добра, так не буде [16, 6зв]». В березні 1906 р. такі прокламації поширювалися серед селян сіл Соколівки і Левків Ольгопільського, Льмівнівців Ямпільського, Кирнасівки і Демківки Брацлавського повітів [155, 164].

Окремі спроби агітації на Поділлі робила УСДРП. У жовтні-грудні 1905 р. велику активність виявляла Кам'янець-Подільська організація українських соціал-демократів. Її керівником був дільничний лікар м-ка Смотрич П.І. Блонський. Він проводив агітацію серед селян Кам'янецького повіту [282, 753], а також

створив організацію ВСС у с. Черче цього ж повіту [616, 99-100; 617, 111]. Але найяскравіше агітаційна діяльність Блонського виявилася на передвиборному зібранні 24 листопада 1905 р. у Кам'янці-Подільському. Він зачитав програму вимог, складену ним самим. Першим пунктом цієї програми була вимога прямого виборчого права в Державну Думу (Установчі збори) [54, 5,5зв; 156, 26зв; 590, 206]. Також Блонський, разом із агітатором ВСС Д. Янушевським, закликав виборних домагатися від губернатора заміни голови передвиборного зібрання кам'янецького повітового предводителя дворянства І.Є. Раковича [70, 13зв]. За свідченням «Киевских откликов», «промова лікаря Блонського, виголошена малоросійською мовою, справила на селян приголомшливий вплив і викликала гучні оплески [443, 5]».

Така реакція селянства матеріалізувалася у виробленні «Приговора повномочних від сільських громад Кам'янецького повіту на передвиборній раді в Кам'янці-Подільському 24 листопада 1905 року». Аналіз документа дозволяє стверджувати, що селянство повністю підтримало висловлену Блонським вимогу загальних, прямих та таємних виборів. Крім того селяни ставили вимоги свободи зборів, друку, релігії, недоторканості житла, виборності чиновників [177, 46-48]. Не оминули уповноважені від селян і національне питання, домагаючись: «Щоби в школах вчили по українське, в канцеляріях і судах писали по українське, щоби в церквах і костелах провиди (священники – А.Г.) говорили по українське [177, 48зв]». Протягом листопада-грудня 1905 р. «Приговор» поширювався у Кам'янці-Подільському [177, 45].

За такі дії П.І. Блонського було вислано з Кам'янця-Подільського [432, 3] та позбавлено права брати участь у виборах, виставляючи свою кандидатуру [387, 13]. Цим було завдано значної шкоди агітаційній діяльності УСДРП на Поділлі.

Серед українських партій проводила передвиборну агітацію на Поділлі також Спілка. Вона ввійшла до складу РСДРП на правах автономної організації й працювала серед україномовних робітників [583, 288]. Активно бойкотувала вибори організація Спілки у Летичівському повіті, яку очолював Кігель-Кульчицький. За його дорученням рішення Спілки про бойкот виборів виконувалося робітниками, селянами та іншими категоріями населення, які співчували цій організації [517, 77]. Партія робила спроби агітації серед селянства. Однак широку політичну кампанію їй удалося розгорнути лише під час виборів до II Державної Думи [591, 60].

Загалом Спілка, не маючи ніякої національної програми, фактично на час виборів перетворилася у територіальне відділення РСДРП. Тому, її діяльність розгорталася в руслі рішень останньої і спрямовувалася на бойкот виборів до Державної Думи. Однак така тактика не знайшла підтримки населення Поділля

Серед партій ліберального спрямування найбільшу активність на Поділлі виявляла Конституційно-демократична партія (Партія народної свободи). Для вироблення тактики боротьби на виборах кадети провели 11 січня 1906 р. з'їзд партії. Його учасники ознайомилися з численними фактами переслідування владою опозиційних партій, у тому числі кадетів. У зв'язку з цим було прийнято рішення повідомляти ЦК партії про всі порушення законності виборчого процесу органами державної влади та оголошувати такі факти у пресі [389, 2]. Також саме на цьому з'їзді, за словами відомого кадета П.М. Мілюкова, партія остаточно вирішила, що Росія має бути конституційною і парламентською монархією. Боротьба за демократичну республіку викреслювалася з завдань партії [374, 237]. На думку кадетів, Дума повинна була домогтися прийняття нового виборчого закону, негайно здійснити обіцяні маніфестом 17 жовтня основні права громадян [635, 38]. Окремі діячі партії, зокрема професор С.А. Котляревський, виступали радикальніше і пропонували здійснити всезагальний страйк для тиску на уряд, оскільки, на думку професора, локальні страйки та збройні сутички не принесуть бажаних результатів [389, 2].

Перша організація кадетів у Подільській губернії була утворена в листопаді 1905 р. у м. Могилеві-Подільському. Незабаром були утворені повітові комітети у містах Ямполі і Новій Ушиці, а також сільський комітет у с. Бушинка. Навесні 1906 р. у Могилівському комітеті нараховувалося 106 членів, а влітку в губернії вже було 200 діячів партії [471, 33; 634, 304]. У статуті Могилівського комітету передбачалося проведення своїх кандидатів до Державної Думи та звітування про результати перед зборами членів партії [216, 6-6зв].

Кадетський осередок почав формуватися у Вінниці. Там кандидатом у виборщики було висунуто члена Вінницької повітової управи Й. Лозинського. Це викликало гостру протидію з боку його конкурентів. Так, 9 березня 1906 р. на ім'я Подільського губернатора надійшло анонімне звернення. В ньому зазначалося, що Й. Лозинський є політично неблагонадійним. Це, за словами аноніма, виявляється у тому, що він проводить агітацію на зборах виборщиків і його «всі жиди вибирають своїм представником в Державну Думу [225, 72]». Однак розслідування, проведене за розпорядженням губернатора, не виявило у діях Й. Лозинського порушення закону. 13 березня він був обраний виборщиком у Державну Думу [225, 72зв].

Відомим на Поділлі кадетом був нотаріус м. Нова Ушиця О.О. Зновіцький. Останній був послідовним захисником селян, зокрема викривав свавілля влади на сторінках газети «Подольський край» [154, 21-21зв]. Він організував кадетський осередок у Новій Ушиці та проводив передвиборну агітацію до Державної

Думи [222, 178]. Однак, очевидно, вона була безрезультатною, адже на час виборів Зновіцький уже перебував під наглядом поліції за організацію селянських страйків.

Незважаючи на те, що кадети перемогли на виборах загалом у імперії, особливого впливу в Подільській губернії вони не мали. На думку С.М. Сидельникова та В.В. Шелохаєва, тут кадети не сподівалися провести своїх кандидатів і тому не агітували як самостійна партія, а використовували передвибірні зібрання, які організовували національні ліберальні партії, та виставляли разом із ними спільних кандидатів у виборщики [599, 123; 637, 164]. Однак фактів такої співпраці нами не виявлено. Це пояснюється, на наш погляд, двома причинами: по-перше, українські ліберальні політичні партії мали дуже слабкі позиції на Поділлі; і по-друге, поразка кадетів на виборах у Подільській губернії зумовлювалася відсутністю у них підтримки місцевого селянства.

Ще однією партією ліберального спрямування, осередок якої на час виборів існував на Поділлі, був Союз 17 жовтня. Губернський комітет партії був заснований у січні 1906 р. у Кам'янці-Подільському [636, 145; 638, 163]. Відомо, що він нараховував близько 150 членів [529, 77]. Головою комітету був П.М. Александров, полковник запасу, голова Подільського губернського управління у справах земського господарства. Він був учасником I з'їзду партії [328, 371]. П.М. Александров був прихильником якнайшвидшого скликання Державної Думи та переконував у цьому товаришів по партії [328, 134].

За програмою октябристів, Державна Дума мала обиратися на основі загального виборчого права, але за винятком прямого голосування. Прямі вибори допускалися лише в містах, що мали окреме представництво в Думі. Для решти виборців пропонувалася двоступенева система [635, 45].

Фактів передвибірної агітації октябристів у Подільській губернії не виявлено. Це можна пояснити тим, що Союз 17 жовтня був на час виборів до I Думи дуже молодою партією (I з'їзд партії відбувся лише у лютому 1906 р.) [583, 78]. Тому октябристи ще не встигли організувати дієві комітети у провінційних губерніях, зокрема, Подільській. Однак, незважаючи на це, П.М. Александрова було обрано виборщиком до Державної Думи [64, 257зв].

Найбільш впливовою серед монархічних організацій на Поділлі, як і у всій Російській імперії, був СРН. У Подільській губернії вступ до лав СРН набув масового характеру. Селяни, часто з наказу священника, вступали до Союзу цілими селами. Разом із тим сільські підвідділи чорносотенців були слабкими. Погоня за чисельністю призводила до того, що багато відділів існували фіктивно [583, 88].

Перший відділ СРН у Подільській губернії утворився 15 листопада 1905 р. у м. Балта [619, 6]. Його членом був місцевий

мировий посередник, поміщик І.І. Балаклеєв [225, 73], а головою – повітовий предводитель дворянства С.А. Воеводський [258, 1795]. Цікавим є той факт, що іноді зібрання членів Союзу перетворювалося на місце критики їх же власних політичних поглядів. Такий курйозний випадок мав місце в Балті. Там 19 березня 1906 р. на передвиборні збори членів СРН з'явився відомий на Поділлі ліберал, гайсинський предводитель дворянства В.С. Завойко. Він заявив, що надісланий сюди губернатором, і почав проводити антиурядову агітацію. Коли ж його виставили з зібрання, продовжив пропагандистську діяльність на вулиці [225, 73зв].

Діяльність СРН впливала з його програмних засад. Члени партії вважали вибори до Думи непотрібною поступкою царського уряду революції. Один із лідерів чорносотенного руху Д.І. Піхно сформулював це так: «Радикальний виборчий закон з сотнею мільйонів неосвічених селян це – безумство [580, 141]». Разом із тим чорносотенці на виборах у Південно-Західному краї і, зокрема, на Поділлі прагнули будь-що не допустити перемоги представників євреїв та поляків [580, 308].

Вкрай радикальна спрямованість діяльності СРН не завжди забезпечувала йому підтримку з боку місцевої влади. Остання побоювалася «безпорядків» на національному ґрунті. Так, у 1906 р. в Подільській губернії було заборонено поширення чорносотенної газети «Вече» [610, 104].

Незважаючи на значну чисельність, СРН не зміг здійснити серйозного впливу на вибори до I Державної Думи в Подільській губернії. Це пояснювалося, з одного боку, слабкою організацією партії, а з іншого – недовірою населення.

Поряд із політичними партіями та соціальними групами свій погляд на запровадження Державної Думи і політичні вимоги висловлювали інші верстви населення Поділля, зокрема духовенство. Так, літинський повітовий справник 31 жовтня 1905 р. писав губернаторові: «18 жовтня в Літині в місцевій церковнопарафіяльній школі було зібрання духовенства I Літинського округу з метою з'ясування погляду на практичний стан та спрямування діяльності Державної Думи [225, 17]». Підсумком роботи цього зібрання стало вироблення програми політичних вимог. Зокрема: надання Думі законодавчого характеру; вибори на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування; широка гласність, свобода слова, друку, зібрань, союзів, свобода совісті, недоторканність особи; самоуправління національних окраїн (у тому числі України); відокремлення церкви від держави; уведення загальної безкоштовної початкової освіти; збільшення кількості навчальних закладів, доступу у вищі навчальні заклади незалежно від статі, національності і суспільного походження; судова реформа та відміна смертної кари; рівноправ'я усіх національностей та станів, що проживають в Російській імперії [225, 21].

Подібна програма була вироблена і духовенством IV Літинського округу. В доповнення до програми I Літинського округу

вона містила ще такі вимоги: амністія за релігійні та політичні злочини, відміна положення про посилену охорону, повне відокремлення судової влади від адміністративної, перегляд робітничого питання [225, 23]. Ця програма поширювалася серед населення губернії. Зокрема, її розповсюджував землемір з м. Сальниця Літинського повіту, агітатор ПСР М. Лукашевич [225, 25-25зв].

Характерною особливістю передвиборної боротьби до I Державної Думи в Подільській губернії було те, що тут в основному боролися між собою не партійні організації і не партійні кандидати, а представники окремих національностей: єврейської, польської, «російської» (української). Це було зумовлено етнонаціональним складом населення Подільської губернії. Український етнос на рубежі XIX – XX ст. складав, за різними даними, понад 75 – 80% [523, 290; 558, 119] населення краю і значно переважав число євреїв та поляків. Однак, він був представлений переважно селянством, що не відзначалося громадською активністю. Натомість євреї склали близько половини міських та містечкових жителів [493, 108]. Поляки чисельно були представлені набагато скромніше – 2,3% [558, 120]. Однак вони становили вагомий частку великих землевласників краю. Так, право обирати члена Державної Ради від Подільської губернії у 1906 р. мало 622 дворян. З них росіян і українців за походженням 243 чоловіка або 39%, а осіб польського походження – 379 або 61% [63, 22; 617, 28]. Крім того, і поляки і євреї зазнавали утисків з боку самодержавства на національному ґрунті, а тому вважали вибори серйозним шансом на покращення свого становища.

Тактика Бунду, спрямована на зрив виборів, не була однозначно схвалена усіма представниками єврейської національності Поділля. Багато євреїв вважали вибори зручним моментом, щоб заявити про свої права, а для цього прагнули мати якнайбільший вплив у майбутній Думі, провівши туди своїх кандидатів. У кінці вересня 1905 р. з Петербурга до Проскурова прибув присяжний повірений Ландау. Метою поїздки було створення в Подільській губернії спеціальних єврейських комітетів із виборів, які мали контролювати процес складання виборчих списків та домагатися обрання в Думу якнайбільшої кількості національно свідомих євреїв [178, 36]. Разом із директором Барського цукрового заводу М.С. Маранцом вони організували в будинку останнього збори сіоністське налаштованих євреїв. На зборх виступав відомий сіоніст лікар Й.Ш. Гуревич. Він закликав ужити всіх заходів, щоб до Думи було обрано якомога більше євреїв. Присутні обрали комітет у складі лікаря М.Л. Шполянського, провізора Оксмана, приватного повіреного Домбровського, купців Грінберга і Яглома. Такі комітети незабаром мали бути створені у Могилеві-Подільському та інших містах Подільської губернії [225, 13,13зв].

Ефективність діяльності таких комітетів підтверджував губернатор О.О. Ейлер. У телеграмі генерал-губернаторові від 12 березня 1906 р. він вказував, що на всіх міських з'їздах виборців чисельно переважали євреї, які за будь-яку ціну намагалися провести у виборщики лише кандидатів-євреїв. Це викривало християнське населення, виникла загроза єврейських погромів. Для їх відвернення в Кам'янець-Подільський, Балту, Немирів було викликано по сотні козаків, а в решті міст зібрана поліцейська охорона [72, 2].

Вдало передвиборний ажіотаж євреїв описав очевидець подій, який зауважував, що в Подільській губернії «передвиборні зібрання відбувалися в синагогах... Синагоги були переповнені і не вмщали всіх бажаючих. Можна сказати, що все місцеве населення брало участь у цих зібраннях і жадібно прислухалося до промов... Хворі мало не на ношах доставлялися у виборчі зібрання і подавали свій бюлетень [525, 216]».

Чітка організація виборів єврейськими комітетами принесла свої плоди. В Проскуріві на з'їзді міських виборців не пройшов жоден християнський кандидат, а виборщиками в Думу були обрані згадані вище Й.Ш. Гуревич, М.Л. Шполянський та М.С. Маранц [39, 75]. У м. Гайсині перемогли євреї барон Д.Г. Гінцбург і присяжний повірений Г.Б. Сльозберг [225, 65]. Їхній головний конкурент, повітовий предводитель дворянства В.С. Завойко, зазнав поразки [225, 65], хоча він мав чітку програму врегулювання аграрних відносин між поміщиками і селянами шляхом запровадження «третейських посередницьких комісій» та вже досяг певних успіхів у цьому напрямку [298, 202; 621, 326-327; 622, 223-224]. Останній також проводив роз'яснювальну роботу серед селян про системи виборів до Державної Думи. Як наслідок – селяни першої селянської ради Гайсинського повіту висловилися за загальну, рівну і двоступеневу систему виборів [69, 15зв]. Аналізуючи причини обрання єврейських кандидатів, гайсинський повітовий справник доповідав губернаторові: «Результати виборів можна було передбачити, оскільки євреї давно визначили своїх кандидатів, потурбувалися про те, щоб усі євреї, які мають виборче право, були внесені у списки і всі євреї-виборці взяли участь у голосуванні, для доставки в Гайсин євреїв з повіту наймалися спеціально підводи і поїзд [225, 65]».

Серйозний вплив міжнаціональних протиріч на виборчий процес мав місце і в інших повітах. У м. Новій Ушиці через це до складу виборщиків не потрапили «поважні діячі» і «справжні демократи» лише тому, що вони не євреї [407, 725]. До обрання депутатів зі своєї народності і свого соціального стану закликала населення губернії місцева преса. Особливою активністю у цьому відзначалася українськомовна газета «Світова Зірниця»,

що видавалася у Могилеві-Подільському. В одному з її номерів зазначалося: «Кожна людина знає найкраще потреби тієї народності і того стану, якого він сам є. Тим-то й на цілому світі, де тільки є парламент, намагаються, щоб кожна народність, кожний стан мав у парламенті своїх представників [514, 319]».

Успіхи, досягнуті євреями при обранні виборщиків, вони намагалися будь-що розвинути на виборах членів Державної Думи. Начальникові Подільського ГЖУ від агента з м. Гайсина надійшла інформація, що 18березня з усієї Подільської губернії в м. Кам'янець-Подільський виїхали 12 євреїв-агітаторів, наділених великими сумами громадських грошей. Їхнім головним завданням був підкуп виборщиків для проведення в Думу чотирьох єврейських кандидатів: Г.Б. Сльозберга, Д.Г. Гінцбурга та ще по одному від Могилева та Кам'янця [39, 96-96зв]. Очевидно, здійснити цей задум євреям не вдалося, оскільки їхні кандидати не потрапили до складу I Думи.

Передвиборна боротьба польського населення була менш активною. Відомо, що в Проскурові поляки організували виборчий комітет виключно з представників своєї національності. Представники комітету намагалися знайти порозуміння з євреями, щоб виступити на виборах єдиним фронтом. Однак євреї відхилили такі пропозиції [225, 13зв]. Таким чином, на виборах євреї та поляки зайняли конкуруючі позиції. Так, Подільський губернатор у огляді губернії за 1906 р. зазначав, що «...євреї та поляки наперобій одні перед одними намагалися провести в Думу своїх представників, щоб домогтися зрівняння в політичних правах з корінним населенням [213, 225]». Полякам вдалося здобути перемогу на виборах повітових землевласників, провівши у губернське виборче зібрання 38¹ виборщиків з 76 [Підраховано за: 110]. Однак це не дозволило їм втрутитися у розподіл депутатських місць.

Спроби дискредитації своїх політичних противників відбувалися під час виборів та не припинялися навіть після їх завершення. Зокрема, обрання уповноваженим від Гранівської волості Гайсинського повіту майбутнього депутата Думи Л.Ю. Штефанюка викликало скарги у повітову та губернську комісії з виборів, до Подільського губернатора з боку ряду селян [110, 304-304зв; 139, 2-2зв]. Скаргники звинувачували уповноваженого у тому, що він та його прихильники об'їздили всі села волості та агітували за його кандидатуру, та виявляли побоювання, що Штефанюк може потрапити до Державної Думи, а він попався на злочинстві, завдав тілесних ушкоджень ряду селян, а головне – на зібранні вилаяв учасника російсько-японської війни: «...політично ти дурень і той

¹ Обрання виборщиками ще 5 польських землевласників у Літинському повіті було відмінене виборчою комісією. Таким чином було обрано 43 виборщики польської національності.

дурень, хто тобі хрести (медалі. – А.Г.) дав [139, 2-2зв]». Стиль та мова написання скарги свідчить, що її навряд чи могли написати малограмотні селяни. Очевидно, що вона складалася опонентами Штефанюка, можливо, з числа волосної адміністрації.

Аналізуючи результати передвиборної боротьби в Подільській губернії, відзначаємо, що для усіх політичних партій вони виявилися невтішними. Адже жодній із них не вдалося провести у Думу бодай одного кандидата. Цей факт, а також те, що депутатами були обрані 12 селян і лише 1 інтелігент (теж виходець із селян), без сумніву, були характерними особливостями подільських виборів. Причиною цього було те, що Подільська губернія належала до числа губерній, у яких відносна більшість селянських виборщиків була гарантована урядовим розписом [334, прилож.; 598, 57]. Крім того, завдяки обранню на з'їздах дрібних землевласників значної кількості селян, останні отримали абсолютну перевагу у губернському виборчому зібранні. Однак чисельна перевага селянства ще не гарантувала цілковитої перемоги його представників. Важливу роль у тому, що селяни голосували лише за «своїх» відіграла слабка політична та національна свідомість українського і, зокрема, подільського селянства. Результати виборів переконливо свідчать, що у цей час економічні, корпоративні інтереси селян стояли набагато вище за національні. Якщо село й дотримувалося якоїсь ідеології, то вона могла бути висловлена одним словом – «земля» [559, 96]. Саме тому селяни, які мали надію, що Дума наділить їх землею, як зауважує С.М. Сидельников, «намагалися забалотувати поміщиків, орендаторів маєтків [599, 135]». Певний вплив на обрання депутатами виключно селян мало також відсторонення адміністративними заходами від виборів передової інтелігенції. Так, оглядач «Українського вестника» зауважував, що варто було заарештувати кількох свідомих інтелігентів (лікарів П.І. Блонського і Д.М. Донського, інженера Б. Ошмянського), і населення втратило популярних кандидатів у виборщики [407, 722].

Отже, незважаючи на те, що передвиборну боротьбу на Поділлі проводили практично усі впливові політичні партії, жодна з них не змогла провести у Думу своїх кандидатів. Це пояснюється тим, що соціалістичні партії по суті бойкотували вибори, а ліберальні та консервативні ще не зміцніли організаційно та ідейно і не мали скільки-небудь значної підтримки в масах. Політична боротьба за думські мандати точилася, головним чином, між представниками різних національностей. Переможцем у виборах можна вважати подільське селянство, яке, сконсолідувавшись, відправило своїх депутатів у Державну Думу.

2.2. Липнева криза і політична боротьба на Поділлі в ході виборів до II Державної Думи

Розпуск I Державної Думи у липні 1906 року активізував діяльність політичних партій у Подільській губернії. Особливо це стосувалося ліво-радикальних партій. За спостереженням жан-дарських органів, підпільні партійні комітети в цей час проводили масове поширення в краї прокламацій та брошур, спрямованих на те, щоб підняти народ до збройного повстання [25, 8-8зв].

Зокрема, широкого розмаху на Поділлі набула ПСР. Подільські осередки партії розпочали широкомасштабні акції агітації ще напередодні розпуску I Думи. Так, вінницька група соціалістів-революціонерів вже в кінці травня 1906 р. видавала брошуру під назвою «В боротьбі ти здобудеш право своє». Вона закликала селян приєднуватися до соціалістів-революціонерів та ВСС, не платити податків, не давати рекрутів та «міцно стояти за членів Державної Думи». У випадку ж розпуску Думи «об'єднуватися в союзи, брати землю силою [155, 288,315]». У червні 1906 р. прокламація розповсюджувалася у Гайсинському та Балтському повітах [155, 288,315,338].

Після розпуску I Думи масового поширення на Поділлі набули прокламації Південноросійського обласного комітету та Одеського комітету соціалістів-революціонерів, які закликали селян відповісти на розпуск Думи збройним повстанням [155, 411,411зв,426]. Активну агітаційну діяльність проводила і Кам'янець-Подільська група есерів. Її члени розповсюджували прокламації, у яких до вказаних закликів додавалася вимога скликання Установчих зборів [225, 106-106зв].

Наприкінці жовтня 1906 р. в Фінляндії відбулися другі збори Ради партії. На них було остаточно вирішено взяти участь у виборах до II Думи. У резолюції, прийнятій з цього питання, зазначалося, що вибори і роботу в самій Думі есери повинні використати для революційної організації мас, а також «руйнування віри трудового народу в те, що шляхом законодавчої діяльності Думи можуть бути задоволені його основні вимоги [608, 333]».

Взявши на озброєння цю тезу, есери розпочали активну передвиборну боротьбу і в Подільській губернії. Однак масштабна агітаційна діяльність партії після розпуску першого парламенту не пройшла непоміченою для поліції. Восени розпочалися арешти партійців. Так, протягом вересня-жовтня 1906 р. жандармами було викрито і заарештовано агітатора ПСР з м-ка Браїлова Вінницького повіту Л.А. Забаштанського. У нього було вилучено 9 примірників відозви ВСС «Товариші селяни», відозву «До населення», газету «Земля і труд» та багато іншої літератури [17, 13; 220, 7]. Ці відозви повідомляли населення про розпуск Державної Думи і закликали «забирати в свої руки владу в волостях і повітах», «не

визнавати ніякої влади чиновників», а головне, вступати до складу ПСР та приєднуватися до ВСС [17, 28-28зв]. Одночасно було ліквідовано гурток есерів у м-ку Богополі Кам'янецького повіту та вилучено агітаційні матеріали партійців [167, 3-3зв].

У цей час організація ПСР існувала у Вінниці. Конспіративною квартирою партійців було помешкання єврейського вчителя З. Левітона. Та вже у грудні 1906 р. поліції вдалося її викрити та заарештувати власника. Була конфіскована і вся агітаційна література [217, 16]. Крім того, за спробу купити зброю у солдатів було заарештовано членів Вінницької організації ПСР братів Пустовойтів [439, 2].

Однак, незважаючи на такі втрати, ПСР продовжувала вести передвиборну боротьбу і досягала певних успіхів. Так, 30 грудня 1906 р. Департамент поліції повідомляв начальника Подільського ГЖУ, що в м. Ямполі есери розраховують провести в Думу свого кандидата. Зазначалося, що вони мають реальні шанси на успіх, бо «в селах обирають людей, які приймають програму і тактику «селянського союзу» і «трудової групи» і взагалі прихильників соціалізації землі [230, 76]». Агітація есерів була дуже успішною і загрожувала поширенням на весь Ямпільський повіт, що дуже непокоїло Департамент поліції. До агітаторів партії належав якийсь «Наум», який проживав у Ямполі та листувався з невідомим «Михайлом» з Одеси [230, 76].

Активну передвиборну агітацію розгорнула Могилів-Подільська група ПСР. Так, у січні 1907 р. вона видавала та поширювала прокламацію «Товариші і брати селяни», де закликала селян таємно від поліції обирати таких депутатів, які будуть домагатися в Думі землі і волі та скликання Установчих зборів [212, 13,32].

З розпуском I Думи посилила агітацію близька до есерів масова безпартійна організація ВСС. На початку липня, ще до розпуску I Думи, у краї поширювалася прокламація ВСС «До всього люду». У ній зазначалося: «Якщо Державній Думі, нашим обранцям не дадуть виконати волю народу або їх розженуть, то нам залишається одне – ввести волю народу силою зі зброєю в руках [14, 2; 57, 41зв]». Могилів-Подільський відділ ВСС 10 липня 1906 р. випустив прокламацію під заголовком «Повідомлення від Могилів-Подільського відділу ВСС». У ній повідомлялося про розпуск Державної Думи і звучав заклик, що тепер селянам нема на кого сподіватися, крім самих себе [48, 43-43зв].

Дієвий комітет ВСС існував на цей час у м. Проскуріві. Він видавав і розповсюджував на території губернії листівки: «Що повинні вимагати селянські депутати в Думі», «Що потрібно селянину», «Товариші селяни». Окрім традиційних вимог землі, ці прокламації закликали селян домагатися рівного, таємного і пря-

мого виборчого права, а також «йти в Думу, щоб там боротися за Установчі збори та за землю і волю [29, 32-32зв]». Поширення вказаних прокламацій міщанином Л.А. Шапіро було зафіксовано в січні 1907 р. в м. Проскуріві [174, 6-6зв]. Такі ж прокламації були виявлені в жителя с. Кудринець Проскурівського повіту Л.С. Лукасевича, який разом із дружиною проводив агітацію серед селян навколишніх сіл [173, 18]. Крім того, комітет активно поширював видані ще напередодні виборів до I Думи листівки «Листи селянина», зокрема – №2 під заголовком «Що потрібно робити в Державній Думі» [29, 32зв]. В листівці селянам у доступній формі роз'яснювалося, що першочерговими завданнями, які зобов'язана вирішити Державна Дума, є: збільшення земельних наділів, введення обов'язкової загальної освіти, свободи слова, друку зібрань і союзів, недоторканність особи і житла, розмежування адміністративної й судової влади та ін. Головним же завданням Думи значалося прийняття нового виборчого закону на основі прямого, таємного і рівного подання голосів [84, 1-2зв].

Продовжувала партійну роботу на Поділлі й РСДРП. У липні 1906 р. поширення прокламацій партії було зафіксовано у Могилівському та Балтському повітах [25, 11зв]. У серпні широку роботу розгорнули представники Ольгопільської соціал-демократичної організації, яка співпрацювала з Херсонським комітетом сільських організацій РСДРП, що надсилав сюди листівки, брошури, газети [567, 20]. Так, у цей час в губернії мало місце розповсюдження серії прокламацій комітету під назвою «Листи до селян». Зокрема, в Ольгопільському повіті їх розповсюджував аптекарський учень Б.М. Ханіс [11, 1; 38, 9; 219, 1-1зв]. Відозви комітету було виявлено в м-ку Юзефполь Балтського повіту та навколишніх селах [161, 72]. Одна з прокламацій закликала селян у відповідь на розпуск Думи – створювати селянські комітети, першою постановою яких мала бути відмова від поставки рекрутів та сплати податків. Також селянство заохочувалося до боротьби за скликання Установчих зборів на основі загального, рівного і таємного подання голосів, без різниці статі, національності та віросповідання [53, 355а-355азв]. «Теперішній царський уряд, – зазначалося в листівці, – розігнав Думу тому, що вона поставила вимогу землі для тих, хто зрошує цю землю своїм трудовим потом і кров'ю. Установчі збори розженуть будь-який уряд, який наслідиться сказати проти цього хоча б одне слово [53, 355азв]». Таким чином, РСДРП, не беручи участі у виборах до I Думи, маніпулювала думськими симпатіями селянства після її розпуску та намагалася використати його для піднесення боротьби за скликання Установчих зборів.

Зважаючи на невдачу бойкоту I Думи та послаблення революційного руху, РСДРП вирішила взяти участь у виборах до

II Думи. Однак у резолюції V з'їзду РСДРП «Про Державну Думу» говорилося, що характер думської боротьби повинен залежати від позадумської боротьби пролетаріату [594, 148].

Продовжувалися спроби поширення агітаційних листівок РСДРП. У листопаді 1906 р. у Вінниці був затриманий Л.В. Лесенко. В нього були вилучені прокламації партії «До селян», «До солдатів» та рукописна відозва «До нових виборів» [12, 5,20]. У той самий час у с. Маньківці Літинського повіту було заарештовано Б. Чемеровського, який прибув з м. Бара для проведення агітації. В нього були вилучені прокламації РСДРП та Спілки, серед них «Розгін Державної Думи» [160, 446; 207, 2-2зв]. В листівці, зокрема, вказувалося, що цар розсердився і розпустив Думу через позицію депутатів, які розкрили всі вади карально-репресивної машини самодержавства [3, 280зв; 302, 271-272]. Слідством було встановлено, що Чемеровський у вересні 1906 р. агітував робітників винокурні м. Балти та називав основною причиною розпуску Думи небажання поміщиків та царя поступитися вимогам депутатів і наділити селян землею [165, 19зв].

Початок виборчих перегонів до II Думи став періодом організаційного становлення нових осередків партії в Подільській губернії. Так, у жовтні 1906 р. група РСДРП утворилася у м-ку Городок Кам'янецького повіту. Її керівниками були М.З. Бялковський та П.М. Ковальський. За даними Подільського ГЖУ, з моменту організації група нараховувала близько 20 постійних членів [25, 31-31зв]. На початку діяльності партійці поширювали гектографічні прокламації власного виготовлення та організовували страйки [25, 31зв,36]. Але найбільш яскраво городоцькі соціал-демократи виявили себе під час виборів. На таємному сході 11 січня 1907 р., за участі 20 виборних католиків, які були обрані Городоцькою сільською громадою для участі у волосних сходах, вони намітили своїх кандидатів у виборщики від волості у селянській курії. Ними стали представник згаданих вище виборних селянин м-ка Городка К.М. Шафранський та член місцевої групи РСДРП П.М. Ковальський [46, 11-11зв]. Думається, такий вибір був наслідком слушного компромісу між найвпливовішим партійним осередком та чисельною національною групою краю. Цьому також сприяло те, що значну частину городоцьких соціал-демократів становили поляки.

Однак під час виборів уповноважених від волостей 12 січня 1907 р. представники м-ка Городка не змогли досягти згоди з представниками від сіл волості щодо обрання згаданих кандидатів. Тому вибір кандидатів здійснювався шляхом жеребкування, котре не принесло успіху городоцьким кандидатам. Тоді 43 представники від м-ка Городка відмовилися підписувати присуд волосного з'їзду [46, 12]. Оскільки останній підписали менше двох

третин його учасників, то він фактично був недійсним. Проте мировий посередник 2-ої дільниці Кам'янецького повіту, який розглядав це питання, зауважив, що городоцькі учасники з'їзду відмовилися не від участі у ньому, а лише від обрання окремих кандидатів. Тому вибори були визнані правильними [181, 124-124зв]. Отже, кандидати від РСДРП зазнали невдачі. Звичайно, важливу роль тут відіграв тиск влади, але незаперечним є й той факт, що члени партійного осередку не змогли налагодити серйозної передвиборної агітації за межами містечка, хоча на січень 1907 р. їх чисельність зросла до 60 осіб [46, 13зв].

У той самий час агітаційна діяльність партії зазнала відчутних втрат у Балтському повіті. Там поліцією була ліквідована сильна організація РСДРП у м-ку Голованівськ. Її члени М. Хаврук, Л. Емільфорк, брати Шая і Шмуль Клинови, Я. Резник, Х. Лернер та П. Рудий були заарештовані. При обшуку було знайдено два ручні гектографи та 26 примірників прокламації «Брати робітники і селяни». Зміст брошури закликав домагатися скликання Установчих зборів та утворення демократичної республіки [38, 9зв-10]. Також були проведені обшуки членів Городоцької організації РСДРП, а її організатор М.З. Бялковський був заарештований [25, 37зв].

Після розпуску I Думи в краї розповсюджувалася прокламація спільного видавництва РСДРП, ВСС і ПСР «Маніфест до всього російського селянства». Незважаючи на особливе розпорядження губернатора начальникам поліції вжити всіх заходів, щоб не допустити звернення у селянські маси [225, 104], воно набуло значного поширення. Так, за роздачу «Маніфесту» в с. Серебринці Могилівського повіту були заарештовані А. Юсипчук та Ф. Шейвахпольський [221, 1].

Особисту відповідальність перед губернатором несли мирові посередники та чини поліції за недопущення поширення в Подільській губернії Виборзької відозви [225, 92]. Це звернення до народу після розпуску I Думи підписали 120 кадетських депутатів разом із трудовиками і соціал-демократами [344, 16]. У ньому, зокрема, зазначалося: «Ні одного дня Росія не повинна залишатися без народного представництва... Уряд не має права без згоди народного представництва ні збирати податки з народу, ні призивати народ на військову службу, а тому тепер, коли уряд розпустив Державну Думу, ви маєте право не давати йому ні солдатів, ні грошей [473, 33]».

Однак ні поліція, ні мирові посередники не могли повністю зупинити поширення відозви, хоча мали певні успіхи. Так, 18 липня в м. Могилів-Подільський за розповсюдження Виборзької відозви був заарештований міщанин П. Петров [25, 11зв]. Поширення Виборзької відозви шляхом підкладання у поштові скриньки спо-

стерігалоя у Кам'янці-Подільському [225, 105]. Розповсюдження відозви євреєм Л.Х. Залізником мало місце у Вінниці [218, 3]. Наймасовіше поширення листівки спостерігалоя у серпні-жовтні 1906 р. В цей час воно було зафіксовано практично у всіх повітах губернії, зокрема містах, містечках та селах Літині, Меджибожі, Балті, Ольгополі, Дунаївцях, Городку, Станіславчику, Носківцях, Бакоті, Грушці, Тромнах, Когутівці, Летківці, Вахнівцях, Кривохижинцях, Немиринцях, Січинцях, Олексіївці та ін. [13, 2зв; 24, 102; 161, 29,32зв,40,66,88,122,165,229,240,279,306; 208, 52]. Наявність великої кількості випадків поширення звернення «Народу від народних представників» підтверджував помічник начальника Подільського ГЖУ [25, 16зв]. Однак жителі краю загалом індиферентно поставилися до розпуску I Думи і не підтримали закликів, озвучених у Виборзькій відозві.

УСДРП в Подільській губернії вступила в передвиборні перегони у вкрай ослабленому стані, оскільки в серпні 1906 р. було заарештованого керівника Кам'янець-Подільського осередку партії лікаря П.І. Блонського. Приводом до арешту стало скликання лікарем у себе на квартирі нелегальної конференції, яка була розкрита жандармами [54, 30]. Її учасник В.К. Приходько згадував, що: «... конференція мала на меті створити українську організацію, яка б змогла використати стихійний рух та революційний настрій селянства та спровадити його в якомусь організованому напрямі й, з іншого боку, скоординувати діяльність окремих революційних одиниць, що сиділи по селах і провадили акцію на власну руку [375, 240-241]». Всього у конференції взяли участь 18 осіб. Серед них були два брати Блонських, голова Подільської вчительської спілки Всеросійського союзу вчителів Є. Максимчук, який був автором відозви «Товариші вчителі та вчительки» і склав присуд про приєднання до ВСС, підписаний селянами м-ка Юзвин Вінницького повіту [517, 115-116]. Учасниками конференції були також: священик М. Бялковський, незабаром він був помічений у поширенні нелегальних прокламацій, у тому числі й видавництва УСДРП [171, 9]; вчитель с. Привороття Ушицького повіту П. Великотний, який був звільнений з посади вчителя церковнопарафіяльної школи м. Літина за революційну агітацію серед учнів та селян [162, 29], та ряд інших «неблагонадійних осіб [54, 30-31зв]».

Заарештувавши П.І. Блонського саме напередодні початку активної виборчої кампанії, влада відсторонила від участі у виборах можливого кандидата у виборщики, популярного серед сільської та міської інтелігенції. Така практика стосовно П.І. Блонського була випробувана ще під час перших виборів.

Загалом УСДРП в Подільській губернії не змогла взяти активної участі у виборах до II Думи. Діяльність партії проявляла-

ся лише у поширенні прокламацій. Так, 1 грудня 1906 р. літературу УСДРП («10 заповідей соціал-демократа», «Як збираються і куди витрачаються народні гроші») вилучили у жительки с. Великі Армяни А. Бабкіної. Також було знайдено брошури: «Перші кроки Думи», «Державна Дума», «Що говорили в Державній Думі про козацтво» та ін. [166, 6-6зв]. Агітатором партії у Літинському повіті був помічник лісничого А.Ф. Цимбал. У нього було виявлено літературу УСДРП: «Страйк і бойкот», «Права щодо виборів», «Початки науки про права конституційні», «Який буває державний лад», «В Державній Думі», «Як збираються і куди витрачаються народні гроші» та ряд інших брошур [32, 24-24зв].

Широку виборчу кампанію вдалося розгорнути на Поділлі Спільці. На час виборів сильні організації партії існували у Вінниці (була керівним центром партії І Подільського району), Жмеринці, Тульчині, Немирові, Могилеві [591, 141]. Особливо активну роботу серед селян проводила потужна організація Спільки в м. Немирів, яку очолював гімназист Натансон [517, 51]. Улітку 1906 р., після розпуску І Думи, агітацію серед селян проводив учень Немирівської гімназії Дідик, який, очевидно, був членом місцевої організації Спільки. Він, зокрема, проводив бесіди про розпуск Думи та розповсюджував прокламацію «Государ Думу розігнав» [164, 17]. Станом на листопад 1906 р. до Немирівської організації Спільки входили переважно учні старших класів місцевої гімназії та студенти, зокрема – брати Моргуліси, Черкаський, Бабат, Сахновський, Пепель, Натансон, а також помічник акцизного наглядача Шваг, міщани Дуклер, Клейнер, Черкаський [43, 358зв]. Представники жандармського нагляду стверджували, що керівник комітету Г. Натансон проводив агітацію не лише серед селян. Так, 2 грудня 1906 р. він виступав із промовою перед євреями щодо виборів до Державної Думи, а ввечері того ж дня влаштував зібрання християн та євреїв у будинку одного із жителів містечка [45, 371-371зв].

Склад Тульчинського комітету Спільки теж був доволі строкатим, до нього входили: студенти Черкаський, Романок, Аників, Остроковський, земський лікар Тисячний-Паличко, зубний лікар Богомольний, міщани Шаргородський, Книженюк, Рабинович, Брандермес [45, 358зв]. Відомо, що комітет займався збором грошей на передвиборну кампанію. Так, у заарештованого 30 січня 1907 р. спілчанина В. Розенфельда, поряд із нелегальною літературою було виявлено записки із відтиском штампеля Тульчинської організації. В них, зокрема, зазначалося: «пред'явники цього уповноважені місцевим об'єднаним бюро соціал-демократичної організації для збору грошей на виборчу кампанію [172, 7-8]».

Агітатори партії поширювали на Поділлі прокламації «Кого обирати в Державну Думу» та «До селян-подольчан» [25, 40].

У першій з них Спілка закликала селян голосувати за соціал-демократів, тому що вони ведуть боротьбу «за землю і волю», тому що саме соціал-демократи «вчать селян, як зменшити оренду, як збільшити заробітну плату» і, нарешті, тому що «соціал-демократична партія – робітничка і найнадійніша [591, 160]». Крім того, зазначалося, що до Думи треба обирати таких людей, які пообіцяють виконувати і твердо відстоювати такі вимоги: «Вся земля повинна бути відібрана від поміщиків і держави без всякого викупу і поділена між селянами, всі податки відмінені, встановлений 8-ми годинний робочий день, відмінене постійне військо, а Державна Дума повинна бути і законодавчою, й адміністративною установою [27, 11]». У відозві «До селян-подольчан» говорилося, що I Дума була розігнана, бо вимагала для селян землі. Тому для підтримки цієї вимоги не потрібно давати рекрутів, платити податки і необхідно домагатися скликання Установчих зборів [27, 11]. Значну роботу з розповсюдження прокламації «Кого обирати в Державну Думу» проводила Вінницька організація Спілки. Так, 50 її примірників разом з іншими брошурами і книгами «революційного змісту» було знайдено поліцією під час обшуку у квартирі агітаторів партії вчителя Вінницького єврейського училища Л. Біблера та його сина Соломона і доньки Софії [49, 3; 217, 1]. Листівка «До селян-подольчан» поширювалася на початку 1907 р. у м. Летичеві [168, 17].

Діяльність Спілки в Подільській губернії набула такого розмаху, що місцева влада була змушена вживати заходів для обмеження її впливу на вибори. З цією метою органами ГЖУ у січні 1907 р. була зроблена спроба ліквідації осередків партії. Її результатом стало притягнення до формального дізнання чотирьох осіб [25, 37зв; 618, 40]. Однак, за свідченням начальника Подільського ГЖУ, повністю припинити діяльність спілчан не вдалося, оскільки «не виявлено ні списків членів Спілки, ні платформи її дій, ні інших яких-небудь даних, на основі яких могло б скластися тверде переконання в належності до цієї організації тих чи інших осіб [25, 41]». Разом із тим, така «увага» з боку жандармів не могла вплинути на діяльність організацій партії в краї. Тому вже на весну 1907 р., за даними Головного комітету Спілки, в Подільській губернії не було жодного відповідального працівника [300, 287].

Серед єврейських політичних партій, що діяли в Подільській губернії, серйозну передвиборну боротьбу вів лише Бунд.

На час виборів активну діяльність розгорнув Хмільницький осередок партії. Особливе піднесення його роботи почалося з вересня 1906 р. з приїздом Л. Розенберга. Йому вдалося розгорнути пропаганду серед солдатів розквартированої там частини, провести кілька зборів у Летичеві та Брацлаві, а також налагодити розповсюдження гектографованих прокламацій [495, 112].

У січні 1907 р. члени Хмільницького осередку Х.С. Шлігер і Д.І. Лівшиц проводили відкриту агітацію проти кандидата в уповноважені від міської курії, старости м-ка Хмільника П.Р. Доценка та пропонували свого представника [34, 12зв]. Така діяльність не залишилася непоміченою жандармами і закінчилася арештом агітаторів та ще одного члена осередку Рехтмана. Під час обшуку в згаданих осіб було вилучено записки зі штампом Хмільницької організації Бунду та два примірники прокламацій «До виборщиків у Державну Думу» [604, 145].

Особливістю передвиборної боротьби до II Державної Думи на Поділлі була активна співпраця політичних партій «лівого» спрямування¹. На це ще влітку 1906 р. звернув увагу помічник начальника Подільського ГЖУ у Вінницькому повіті. Він указував, що «останнім часом спостерігається злиття всіх організацій (революційних партій. – А.Г.) між собою, особливо РСДРП з Бундом [39, 173]». Українська соціал-демократична Спілка 1 грудня 1906 р. розіслала всім організаціям циркулярний лист про вироблення спільної тактики з Бундом при проведенні передвиборної кампанії до II Державної Думи для чого незабаром мали бути скликані спеціальні конференції, зокрема і у Подільській губернії [358, 285-286]. У даному випадку маємо приклад виконання рішень IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП, згідно з якими і Бунд, і Спілка ввійшли до складу РСДРП. Саме під час виборчої кампанії така консолідація сил соціал-демократів позитивно позначилася на ній.

У Подільській губернії намітилася тенденція до співпраці між соціал-демократами та есерами. Так, при обшуку К. Олійника (затриманого у квартирі члена Спілки Л. Біблера) та вказаної ним квартири поліцією було виявлено два листи. Їх автор, що підписався «Юрієм», член РСДРП, вказував жителю м-ка Немирова Олександрю, очевидно, члену Спілки, та бундівцю м. Балта Рейдеру, що пред'явник цих листів є членом ПСР, який прибуває у Брацлавський та Балтський повіти для проведення своїх кандидатів у Державну Думу [217, 5зв]. Крім того, в Олійника було знайдено 247 брошур і журналів революційного змісту та рукописи з критикою програми есерів-«мінімалістів», «що обмежує розмах революційного руху [217, 5зв]». В зв'язку з цим начальник Подільського ГЖУ полковник В.П. Белановський у своєму донесенні губернатору зауважив, що Олійник «вельми важливий соціаліст-революціонер максималіст, що прибув у Подільську губернію для проведення на виборах до Державної Думи своїх кандидатів [39, 407]». На наш погляд, цей факт свідчить про наявність певної домовленості між міс-

¹ У діловому листуванні початку XX ст. термін «політичних партій «лівого» спрямування» стосувався усіх партій до кадетів включно.

цевими осередками вказаних партій щодо проведення агітації за своїх кандидатів у визначених повітах.

Про співпрацю осередків різних політичних партій губернії свідчить і таке. У серпні-вересні 1906 р. на території губернії було виявлено листівку «Хто влаштовує єврейські погроми і що робити селянам» за підписом Головного комітету Спілки та Київського районного комітету Бунду. В ній указувалося, що Державна Дума розкрила організаторів єврейських погромів, і відповідальність за них покладалася на владу [161, 89]. Наприкінці жовтня означену листівку, разом із іншими листівками Спілки, Бунду і РСДРП, було вилучено у селян с. Боришківці Кам'янецького повіту І. Циганюка та Л. Поварчука [163, 4-4зв]. На початку грудня 1906 р. у м. Могилів-Подільському, за розповсюдження прокламацій ПСР «Маніфест до всього трудового селянства», «Розплата» та інших, був затриманий Ю. Седлецький. У нього також було виявлено брошури Спілки «Кого обирати в Державну Думу» [38, 15-15зв]. Організатор бундівського осередку в м-ку Зіньків Летичівського повіту А. Роземблїт разом із літературою власної партії поширював листівки Спілки «До селян-подольчан» [33, 1,8]. У жителя м. Проскурова, єврея Л.А. Шапіро, було вилучено прокламації Конституційно-демократичної партії та ВСС [28, 21].

Відомо, що спроби пошуків можливих передвиборних компромісів із іншими партіями робив Бунд. За повідомленнями місцевої преси, партія розіслала всім своїм організаціям опитувальні листи. В них ставилося питання про їхнє ставлення до виборів та можливості переговорів із есерами та трудовиками [413, 3]. Однак на виборах до II Державної Думи Бунд, за твердженням В.І. Гусєва, блокувався також із кадетами, але у тих випадках, коли була загроза проходження чорносотенців [495, 114].

Заклики до утворення міцних політичних блоків лунали і в подільській пресі. Так, дописувач «Винницькой газети» логічно зауважував, що участь у виборах усіх прогресивних політичних партій може викликати дроблення голосів виборців, а це, в свою чергу, створить умови для перемоги правих партій. Уникнути такого перебігу подій, на думку автора, можливо лише за умови створення блоків і угод між політичними партіями, близькими за своєю програмою, та одиничних угод між партіями, що відрізняються принциповими позиціями [377, 2].

Як бачимо, з думкою автора погоджувалося багато представників різних політичних партій, що діяли на Поділлі. Про це свідчать факти їхньої співпраці.

Передвиборна агітація кадетів на виборах до II Державної Думи в Подільській губернії була слабкою. В першу чергу це було зумовлено гострим переслідуванням прихильників партії владою. Після розпуску I Думи активну діяльність продовжував керівник

Новоушицької організації Конституційно-демократичної партії О.О. Зновіцький. Очевидно, останній навіть намагався встановити постійний контакт із петербурзькими кадетами. В його домі влітку 1906 р., за даними жандармів, проживав студент Санкт-Петербурзького університету А.В. Анум, який терміново зник одразу після арешту господаря [46, 388]. Зновіцький співпрацював з газетою «Киевские вести» та зумів залучити до лав кадетів свого майбутнього тестя, губернського секретаря О.Х. Саліковського, що теж був дописувачем газети [562, 109]. Він також розповсюджував Виборзьку відозву, друкуючи її на власній друкарській машинці, тому в серпні 1906 р. був заарештований [15, 36зв-37; 159, 262]. Незважаючи на те, що вину Зновіцького повністю довести не вдалося, його звільнили з посади нотаріуса м. Нова Ушиця [441, 2]. Незабаром опального нотаріуса взагалі вислали з повіту [222, 178]. Цим було завдано значної втрати агітаційної діяльності кадетів у Подільській губернії.

У той же час було ліквідовано гурток послідовників Зновіцького у с. Песець Ушицького повіту. До його складу входили син новоушицького податкового інспектора В.К. Свинцов, студент Петербурзького університету М.Г. Рогозинський та селянин с. Песця К.І. Шевчук. У них було вилучено велику кількість літератури, в тому числі кадетську («Програма партії народної свободи», «Що таке народна воля», «Чого хоче Конституційно-демократична партія») [210, 2-2зв]. Вказані особи були заарештовані за звинуваченнями у агітації серед селян [439, 2].

Лист К.І. Шевчука, написаний у в'язниці, до одного зі своїх соратників та перехоплений поліцією, є яскравою ілюстрацією причин наступу адміністрації губернії на кадетські організації та їхньої низької активності на виборах до II Державної Думи. Він, зокрема, писав: «Начальство мене остерігається відпустити тому, що тепер обирають Другу Думу і бояться, щоб мене не обрали, адже, як вам відомо, я сперечався з губернатором під час страйку і захищав народ, так йому це не сподобалося, і вони тепер зговорилися, щоб мене не відпустити, поки Думу не оберуть, а ви намагайтесь усім повітом обрати в Думу Павловського, він хороший чоловік. Зновіцького вислали, а мене забрали у в'язницю, і немає кому керувати [210, 47,49зв]».

Очевидно, згадка в листі про ветеринарного лікаря м. Нова Ушиця, кадета І.А. Павловського, як можливого кандидата зумовила переслідування його владою. Тому він був змушений залишити місто [222, 178]. Таким чином, Конституційно-демократична партія була позбавлена можливості здійснювати серйозний вплив на перебіг передвиборної кампанії в краї. Це визнавало і центральне керівництво партії. Так, члени кадетського ЦК у своїх протоколах вказували, що умови виборів до II Думи в Подільській губернії для кадетів є неприпустимими [505, 186].

Передвиборна агітація Союзу 17 жовтня на Поділлі була практично відсутня. Хоча А.І. Павко відзначає, що на 1906 р. у краї було 4 осередки партії [576, 190]. Певну активність виявляв лише губернський комітет партії у Кам'янці-Подільському на чолі з П.М. Александровим. Він із жовтня розпочав видавництво газети «Подольський голос», яка проводила ідею «єдиної та неподільної Росії [515, 82]». Однак очевидно, що й така спроба популяризації ідей октябристів у Подільській губернії не була тривалою, бо вже на 1907 р., за відомостями В.В. Шелохаєва, в краї не було жодного періодичного видання октябристів чи їх прихильників [633, 204].

Певний вплив на суспільно-політичне життя в Подільській губернії здійснював СРН. За словами губернатора, на Поділлі особливо швидких темпів набрало утворення чорносотенних організацій після розпуску I Думи [213, 225]. Тому незабаром організації СРН були в усіх повітах. Особливо потужним був Балтський відділ СРН, який очолював місцевий предводитель дворянства С.А. Воеводський. Всього, за різними даними, у 1906-1907 рр. на Поділлі функціонувало від 71 до 77 відділів і підвідділів СРН, а чисельність членів партії перевищувала 15 тис. осіб [223, 310-311зв; 610, 224].

Значним центром чорносотенного руху на Правобережній Україні був відкритий у серпні 1906 р. відділ СРН у м-ку Почаєві Волинської губернії. Він поширював свою діяльність і на територію Поділля [610, 107]. Але, незважаючи на значну організаційну структуру і велику кількість членів, СРН залишався партією зі слабкою дисципліною та значним відсотком фіктивних членів. Тому навіть за прихильності та підтримки місцевої адміністрації на других подільських виборах він не зміг втрутитися в розподіл депутатських місць.

Як і під час перших виборів, значне місце в передвиборній боротьбі до II Думи займало протистояння різних етносів, які проживали на Поділлі. Особливу активність виявляли євреї губернії. Подільський губернатор у своєму звіті про стан губернії зазначав, що у 1907 р., як і раніше, інородці-євреї та поляки підтримували серед населення смуту, з метою провести своїх прихильників у Державну Думу [227, 2]. Про це також свідчили листи, перлюстровані поліцією. Так, Л.М. Койфман із Могилів-Подільського у листі до жителя Києва М. Зільбермана 7 грудня 1906 р. повідомляв про ускладнення виборів для євреїв, оскільки комісія з виборів збирається виключити навколишні містечка з виборчої курії м. Могилева-Подільського і приєднати до м. Бару, а це позбавить виборців-євреїв більшості над християнами¹. Якщо комісія це зробить, то єврейські кандидати, очевидно, програють вибори. Вихід із цього критичного становища автор листа бачив

1 Про діяльність повітових комісій щодо утворення виборчих з'їздів міських виборців дивись у розділі про організацію виборів.

у консолідації усіх виборців єврейської національності на протигагу «істинно-руським». Він пропонував викликати в Могилів М.Б. Ратнера, який зможе загітувати усіх євреїв, «бо його тут знають [231, 2]». Останній був членом так званого «Союзу для досягнення рівноправ'я євреїв в Росії» – організації єврейської інтелігенції, яка прагнула протидіяти антисемітській політиці царського уряду. Крім того, М.Б. Ратнер співпрацював із партією соціалістів-революціонерів і єврейською групою «Відродження», прихильницею національно-культурної автономії [371, 261-262].

Про хід передвиборної боротьби євреїв писав 4 січня 1907 р. житель Кам'янця-Подільського М.Б. Фіх до І.Б. Сапіра в Одесу. Автор листа заявляв, що шанси євреїв на успіх примарні, бо внаслідок нового розподілу виборчих діляниць у губернії буде обрано не більше 20 єврейських виборщиків, а загалом виборщиків 199. Крім того, поміщики на з'їзді в Проскуріві вирішили не пропустити в Думу жодного єврея і жодного селянина [231, 10]. Тому, беручи до уваги досвід попередньої Думи, пропонував євреям голосувати за селянських кандидатів. Оскільки більшість єврейських кандидатів у виборщики «не мають нічого спільного з національною (єврейською. – А.Г.) політикою [231, 10-10зв]».

Така довіра до українських селян разюче контрастувала зі станом справ під час перших виборів, коли євреї намагалися провести лише своїх представників. Причини таких змін полягали, з одного боку, у діяльності подільських депутатів у I Думі, які захищали і селян, і євреїв, та в неспроможності євреїв самотійно провести своїх кандидатів у Думу внаслідок адміністративного тиску, з іншого. Ця підтримка, напевно, теж відіграла не останню роль у тому, що і до II Державної Думи від Поділля були обрані переважно селяни.

Заклики євреїв до співпраці на виборах із селянством не означали припинення виборчих змагань у містах та містечках. Центром гострої передвиборної боротьби між євреями та християнським населенням став Гайсинський повіт. У Гайсині 16 і 17 січня відбувся передвиборний з'їзд, на якому свої кандидатури у виборщики виставили євреї Г.Б. Сльозберг і доктор Л.З. Ратнер та колишній предводитель дворянства В.С. Завойко. Цікаво, що значна частина євреїв підтримала кандидатуру саме неєврейського кандидата. Тоді євреї спробували вдатися до хитрощів. Г.Б. Сльозберг запропонував тягнути жереб на трьох кандидатів. Коли ж жереб випав на Ратнера, він почав відмовлятися від своєї кандидатури на користь Сльозберга [31, 8-8зв]. Однак компромісу було досягнуто. Завойко та доктор Ратнер взяли участь у виборах у м. Гайсин, а Сльозберг виставив свою кандидатуру у м-ку Теплик.

На виборах 22 січня у Гайсині перемогу здобув В.С. Завойко, який отримав 688 голосів. Його найближчий переслідувач, доктор

Л.З. Ратнер, – 468. Решта кандидатів – мировий суддя Савлуков, повірений Ковальський та міщанин Давидов – отримали від 3 до 5 голосів [31, 11]. У свою чергу, в м-ку Теплик виборщиком було обрано Г.Б. Сльозберга. Причину цього жандарми вбачали у тому, що кандидат зумів заслужити довір'я своїх одновірців популістськими заявами про те, що він зможе домогтися рівноправності євреїв. До того ж вказувалося, що за сприяння місцевої поліції та адміністрації бюлетені багатьох неграмотних християнських виборців перехоплювалися і заповнювалися євреями [31, 12-12зв]. Однак локальні успіхи євреїв були лише у містах та містечках губернії, де вони змогли провести 23 кандидати у виборщики з 37 можливих [63, 15зв-16]. Така кількість виборщиків не дозволила євреям втрутитися у розподіл депутатських місць.

Поляки на виборах до II Думи, за словами помічника начальника Подільського ГЖУ, не примикали до євреїв та сторонилися всього російського [25, 16]. Оскільки вони, завдяки своїй чисельності, мали сильні позиції у курії землевласників, така політика принесла свої плоди. Загалом виборщиками було обрано 46 поляків, причому 42 – на з'їздах землевласників [63, 15зв-16]. Це дозволило представникам польської національності провести у Думу свого кандидата В.К. Лісовського [234, 251].

Отже, розпуск I Думи зумовив посилення агітаційної діяльності політичних партій у Подільській губернії. Головно вона була спрямована на підняття населення до опору царському уряду. Однак така позиція не знайшла підтримки у подолян, більшість із яких байдуже поставилися до розпуску першого парламенту. Вибори до II Державної Думи в Подільській губернії проходили під знаком співпраці ліворадикальних партій та низької агітаційної активності партій ліберального спрямування. Монархічні партії, як і під час перших виборів, були антипатичні для більшості населення краю. Головна боротьба, як і на перших виборах, розгорнулася між представниками різних національностей та соціальних верств губернії. Окремих успіхів досягли поляки, яким вдалося провести свого кандидата в Думу. Та все ж переважна більшість депутатів-подолян II Думи були українськими селянами.

2.3. Третьочервневий переворот і суспільно-політична боротьба в Подільській губернії під час виборів до III Думи

Розпуск II Державної Думи та прийняття нового виборчого закону поставили політичні партії та національні групи Російської губернії перед складною дилемою – як відповісти на такий акт уряду і чи варто брати участь у проголошених виборах до III Думи. Дискусії стосовно цих питань відбувалися в серед-

овищі РСДРП та ПСР. У зв'язку з цим на місця надходила досить суперечлива інформація. Так, 6 липня 1907 р. начальник Київського охоронного відділення попереджав начальника Подільського ГЖУ, що на спільних зборах комітетів есерів та соціал-демократів було вирішено провести ряд терактів проти вищих посадових осіб та продовжувати терор після скликання небажаної Думи. Далі повідомлялося про початок формування з цією метою списків осіб для бойових загонів [40, 332].

У повідомленні від 10 липня 1907 р. начальник Київського охоронного відділення вказував, що в кінці липня РСДРП планує скликати загальнопартійну конференцію для розгляду питання про бойкот майбутніх виборів до III Думи. Тому він зобов'язував начальника Подільського ГЖУ встановити делегатів на конференцію від Подільської губернії [40, 342]. Жандармськими чинами Подільського ГЖУ було встановлено, що жоден делегат від губернії на конференцію не виїжджав [40, 559, 563, 564, 566]. Така інертність, очевидно, мала свої об'єктивні причини. В цей час поліцією було ліквідовано потужний комітет РСДРП у Вінниці, посилювалося переслідування інших організацій партій [581, 11].

Продовжувала працювати Кам'янець-Подільська група РСДРП. У ході виборчої кампанії до III Думи влітку-восени її члени розповсюджували листівки, що закликали робітників і селян взяти активну участь у виборах, роз'яснювали завдання, які соціал-демократія ставить у думській кампанії. У них також стверджувалося, що соціал-демократи послідовно відстоюють інтереси трудящих [585, 25, 41].

Діяла Балтська група РСДРП, яка мала зв'язок із Одеським комітетом партії. Вона поширювала листівки на території повіту. Особливу активність проявляла Ямпільська група РСДРП, яка підтримувала зв'язки з Одеським та Київським комітетами РСДРП. Улітку 1907 р. нелегальна література партії про діяльність членів соціал-демократичної фракції Думи та розгляд у ній аграрного питання поширювалася у Гайсинському повіті [581, 12; 582, 82]. Низка прокламацій партії: «Виборча платформа РСДРП», «Земля і воля», «Кого обирати до Державної Думи» розповсюджувалася у Ольгопільському та Ямпільському повітах. Листівки закликали населення голосувати за соціал-демократів [582, 82]. В той самий час було ліквідовано чисельний та добре організований осередок РСДРП у м-ку Городок Кам'янецького повіту [169, 181].

У серпні 1907 р. в селах Ушицького повіту було виявлено листівки РСДРП, які проводили серед селян думку, що майбутня Дума буде панською і стоятиме за поміщиків і царя. Тому необхідно не допустити проходження в Думу представників панівних класів [582, 82].

Спроби агітаційної діяльності в Подільській губернії після розпуску II Державної Думи робила також ПСР. Так, 13 липня 1907 р. «Яків» із м. Балта в листі до жителя м. Одеса «Ізраїля» зауважував, що доволі успішно ведеться пропагандистська робота на селі, однак не вистачає агітаційної літератури, особливо прокламацій із приводу розпуску Думи. Тому автор листа просив адресата знайти хоча б сто примірників таких листівок, а також цікавився можливістю встановлення постійного контакту з Одеською організацією [232, 38]. Інший адресант, «Ісаак» з м-ка Криве Озеро Балтського повіту, в своєму листі в Одесу повідомляв: «Я весь час був не в Кривому Озері, а в околицях, де я духовно працював між селянами... Тут зручний ґрунт для роботи. Ми потребуємо людей та літератури [232, 39]».

Натомість нестачі агітаційних матеріалів не відчували есери Могилівського повіту. На середину липня тут проводила дієву роботу місцева група партії. У цей час вона видавала листівку «До розпуску Державної Думи». В останній, зокрема, зазначалося: «Розпустивши другу Думу, уряд оголосив скликання третьої Думи, видавши при цьому, не маючи на це ніякого права, новий виборчий закон, за яким більша частина населення зовсім відсторонена від участі у перебудові державного життя. Уряд втомився від боротьби з народом, ще один дружний натиск – і він здасться, не вистачить у нього куль та нагайок для ображеного народу [51, 3зв]». За поширення цієї відозви у Могиліві-Подільському були заарештовані агітатори ПСР А.Л. Рахлін та І.А. Фрідман. У них було вилучено 47 примірників згаданої прокламації [26, 1]. У вересні 1907 р. прокламації з закликком до бойкоту III Думи поширювала в Кам'янці-Подільському місцева організація ПСР [206, 107-107зв].

У жовтні 1907 р. поширення прокламацій есерів мало місце у с. Микулинці Літинського повіту. В агітаторів партії Я. Осадчука та Ю. Куцого було вилучено значну кількість літератури видавництва ПСР, зокрема «Програму Партії соціалістів-революціонерів», «Що потрібно селянину», «До трудового селянства», «Наші права», «За народ», «Землю і Волю» та ряд інших брошур і журналів [224, 157].

Посилився тиск і на організації Спілки. Зокрема, при ліквідації на початку червня 1907 р. членів Головного комітету партії в Києві поліції вдалося виявити адреси та явки в Подільській губернії [44, 52]. Однак і Головний комітет, і осередки партії в Подільській губернії продовжували діяти. Так, гектографовані прокламації Спілки «малоросійською» мовою було розкидано на вулицях с. Шустівці Кам'янецького повіту. За підозрою у цьому було затримано сина місцевого священика, вихованця Подільської семінарії А.О. Панкеева. При обшуку в нього було виявлено 14 примірників прокламацій, що спонукали селян до

об'єднання у союзи з метою ліквідації панського свавілля [50, 3-3зв]. У липні 1907 р. прокламації Спілки, що закликали до ліквідації існуючого суспільного ладу, було виявлено у с. Байківка Вінницького повіту [62, 24].

Разом із тим, одразу після розпуску Державної Думи другого скликання у роботі партійців спостерігалися бойкотистські настрої стосовно третіх виборів. Так, Вінницька організація Спілки випустила прокламацію, в якій закликала населення утриматися від участі у виборах до III Думи. Поширення таких прокламацій мало місце у Вінницькому повіті [204, 399-399зв]. У той самий час пропагандистську роботу у Вінницькому повіті проводив Г.А. Кравчук. У нього було вилучено значну кількість листівок та брошур, серед них такі: «Українська Соціал-Демократична Робітничка партія», «Розгін Державної Думи», «В Державній Думі» [204, 480-480зв]. Перша з них закликала населення до активної протидії владі та утверджувала негативне ставлення до майбутньої Думи. Так, у ній зазначалося: «Дума перша, та і друга Дума, оказались не такими як треба царському правительству і воно хоче тепер зібрати третю, куди не доведеться попасти ні робітникам, ні селянам... Уряд знає, що така Дума і бюджет ствердить і на позик, яку скажуть міністри, – згодиться [303, 313-314]». Проте тактика бойкоту незабаром була відкинута.

Спілка підтримувала ідею скликання загальноросійської конференції для вирішення питання про участь у виборах. Однак Головний комітет партії одразу схилився до участі у виборах. Про це свідчить його листівка видана, очевидно, наприкінці червня 1907 р. із роз'яснюванням думської тактики Спілки та закликом до селян обирати до III Державної Думи соціал-демократів [301, 16-17]. Незабаром відповідні пояснення були надіслані подільським прихильникам партії. Так, у листі від 11 липня 1907 р. з Києва у м. Бар поліцією було знайдено звернення Головного комітету Спілки до організацій Подільської губернії. У ньому висувалися аргументи на підтримку участі у виборах і відкидалася теза про те, що в умовах реакційного виборчого законодавства необхідно бойкотувати вибори до III Державної Думи [40, 477]. У відповідь на думку, що участь у виборах соціал-демократів породить у народі ілюзію легітимності Думи, у зверненні зазначалося: «Якщо ми брали участь у виборах у перші дві Думи, але боялися цією участю створити в народних масах конституційну ілюзію, то абсолютно такою ж самою є справа з участю у виборах до третьої Думи. Стосовно до третьої Думи наше завдання навіть полегшується, бо прийняти третю Думу, побудовану на відкритій перевазі великої землевласницької і промислової буржуазії, за справжнє народне представництво надзвичайно складно навіть для маловдумливої людини [40, 477]». Ідентичні за змістом листи розсилалися у інші регіони України [290, 299-300].

Разом із тим, агітація на виборах до III Думи, на думку членів Головного комітету Спілки, дозволила б ознайомити значну кількість населення з програмою партії. Крім того, у листі вказувалося: «Якщо б нам не вдалося через жахливий виборчий закон домогтися скільки-небудь відчутного послаблення реакційних елементів самої Думи... не скористатися для цього виборчою кампанією, відійти від неї в бік, скласти руки було б неправильно. Ось чому Головний комітет зі свого боку визнає необхідним енергійну участь у виборах до III Думи і пропонує організаціям Спілки якнайсерйозніше й уважно обговорити висловлені міркування [40, 477зв]». У той же час керівництво партії розуміло, що за такого виборчого закону, провести своїх кандидатів у Думу практично неможливо. Тому наступним циркулярним листом закликала місцеві організації не переоцінювати позитивних сторін участі у виборчій кампанії, але максимально використовувати її для зміцнення впливу партії на широкі маси населення, насамперед, робітників [359, 322].

Очевидно, такі пропозиції були схвалені організаціями Подільської губернії, бо вже в липні Літинська група Спілки випустила гектографовану листівку, в якій закликала обирати до III Державної Думи соціал-демократів. Агітаторами Спілки були жителі м. Теплика Гайсинського повіту М. Рабинович та А. Шнайдер. Вони проводили бесіди з селянами та читали прокламації про вибори до Думи [60, 8]. Поширення таких листівок було зафіксовано й в інших повітах губернії, зокрема у вересні 1907 р. вони розповсюджувалися у Вінниці [581, 12].

Активізація роботи подільських осередків Спілки зумовила посилення переслідувань її членів із боку поліції. В липні 1907 р. було проведено обшук у жительки Вінниці Б.Б. Паукман, яка, очевидно, була активним членом партії. Про це свідчать результати обшуку, зокрема було виявлено листи Головного комітету партії, в яких ставилося питання про підготовку обласної організації до з'їзду і наради партійних робітників та звучав заклик до членів партії про своєчасну сплату внесків на потреби організації; друкований примірник проекту резолюції про ставлення соціал-демократичної партії до III Державної Думи. Було також вилучено друкований аркуш під назвою «Тактична платформа до майбутнього з'їзду» та велику кількість літератури визвольного спрямування [61, 1].

Тиск влади помітно послабив вплив партії в регіоні. Так, за даними поліції, організації Спілки в Подільській губернії не змогли відправити своїх делегатів на партійний з'їзд, що відбувся 29 жовтня 1907 р. в Києві [46, 345].

Єдиній єврейській політичній партії, що мала реальний вплив на Поділлі у цей період, – Бунду – не вдалося провести серйозну передвиборну агітацію. Це було зумовлено професійною роботою

поліції, яка мала свого агента у середовищі партії. Завдяки цьому, зокрема, вдалося заблокувати роботу агітаторів Вінницької організації Бунду [495, 115]. Червень-липень 1907 р. стали періодом великого наступу на осередки партії в краї. У цей час поліція ліквідувала чисельні організації Бунду в м-ках Муровані Курилівці та Вінківці Ушицького повіту [211, 37,46]. Було заарештовано близько 20 членів Вінковоцької організації: І. Кінжерман, Ю. Тепер, Д. Шкляр, Ш. Вайсман, Б. Гольденберг, брати Міхель і Борук Майстельмани та інші. Їм інкримінували належність до антиурядової організації та переслідування місцевих торгівців із метою вимагання грошей на потреби організації [211, 103].

Якщо на виборах до Державних Дум двох перших скликань у Подільській губернії існувало кілька осередків кадетів й провадилася незначна агітація, то на час виборів до III Думи тут не існувало жодного партійного осередку [633, 202]. Тому агітаційна діяльність партії була практично відсутня. За відомостями поліції, котра, за наказом Департаменту поліції, в кінці 1907 р. провела розслідування діяльності кадетів, в усіх повітах губернії були відсутні організації партії [222, 177-189].

У Вінницькому повіті, за словами повітового справника, на час виборів до III Державної Думи самостійно функціонуючої організації кадетів не існувало. Тут залишилися лише окремі особи, що були членами цієї партії та таємно проповідували її ідеї. До них належали: помічник окружного наглядача акцизних зборів В. Родкевич, неодмінний член повітової управи у справах земського господарства Й. Лозинський, неодмінний член землевпорядкувальної комісії М. Прель, присяжні повірені Ф. Ционглінський та І. Розенберг, лікарі А. Цукерман і М. Шехтман, завідувач міського 2-класного училища О. Кривицький, кандидат права Й. Цейкман, нотаріус С. Іппа та домовласниця Р. Тарнавська [222, 177]. Однак під час виборів до III Думи їхня агітаційна активність не виявилася.

Кризу кадетської партійної організації в краї можна простежити на прикладі Ушицького повіту. У 1906 р. тут діяла найміцніша в Подільській губернії кадетська організація на чолі з нотаріусом О.О. Зновіцьким. На початку 1907 р., внаслідок арешту, а пізніше виїзду за межі повіту Зновіцького та ще одного активного діяча, ветеринарного лікаря І.А. Павловського, партійний осередок припинив свою діяльність. Так, у кінці 1907 р. ушицький повітовий справник доповідав губернаторові, що діяльність кадетів у повіті відсутня. Лише у м. Нова Ушиця залишилися члени партії єврей Маламуд та міщани Зінкевич і Лонтицький, але вони ніякого впливу не мають і відкрито не виступають [222, 178]. Крім того, вони перебували під постійним наглядом поліції, яка при найменших підозрах на агітацію вживала відповідних заходів. На початку 1908р., вже після завершення передви-

борної кампанії, ущицький повітовий справник отримав секретні свідчення, що на квартирі Зінкевича є нелегальна література. Негайно був проведений обшук [212, 4]. Якщо такий суворий нагляд поліції мав місце вже після початку роботи III Думи, то під час виборів він був, безумовно, ще серйозніший. Тому говорити про якусь агітацію кадетів під час виборів до III Державної Думи в Подільській губернії не доводиться.

Передвиборна агітація Союзу 17 жовтня під час виборів до III Державної Думи в краї теж була практично відсутня. У той час, за даними В.В. Шелохаєва, в краї не було жодного періодичного видання октябристів чи їх прихильників [633, 201].

Вибори до III Думи активізували представників польської національності всієї Правобережної України і зокрема Поділля. Поляки, які мали свою національну групу у I та II Державних Думах – Польське коло, прагнули до її створення й у майбутній Думі. Для досягнення поставленої мети поляки-землевласники Правобережної України спеціально під вибори створили Польську обласну партію Київської, Подільської й Волинської губерній. У своєму проханні про дозвіл скликати зібрання у Києві, заплановане на 27 серпня 1907 р., для обговорення проекту уставу партії на ім'я Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора її організатори К.О. Орловський, С.Ц. Шашкевич та Г.В. Лиховський указували на помірковане політичне спрямування партії [79, 11]. Прохання поляків підтримав виконувач обов'язків Київського губернатора, який звертав увагу генерал-губернатора на те, що створення поміркованої польської партії буде вагомою противагою до організації шовіністів та загальнопольських ідей. Крім того, шанси новоутвореної партії на виборах він оцінював як практично нульові [79, 14-14зв].

Про серйозність намірів партії стати впливовою організацією свідчать питання, які були запропоновані для обговорення учасникам з'їзду, серед яких ставилася пропозиція обговорення участі партії у майбутніх виборах та створення власного друкованого органу. Правда, більшість питань, запропонованих на з'їзд, були винятково організаційного характеру: обрання голови з'їзду, його товаришів, установа черги розгляду питань і тому подібне [79, 20]. Однак до такої постановки питань з'їзду потрібно ставитися критично, бо їх перелік був наданий генерал-губернаторові, який при найменших сумнівах стосовно благонадійності учасників чи «законності» питань для обговорення міг не дозволити його проведення. Саме тому можна припустити, що спектр проблем, які обговорювалися на цьому з'їзді, був набагато ширшим і серйознішим.

Не менш активну участь у передвиборній боротьбі до III Думи брали представники єврейського етносу Поділля. Уявлення про прагнення євреїв на виборах дає лист від 29 червня 1907 р. за

підписом «Моя» з м-ка Богополе до жительки Одеси Е.М. Перельман, отриманий поліцією агентурним шляхом. Автор листа повідомляв про своє повернення з Києва, де він брав участь у з'їзді громадських діячів Київського округу. Головним питанням з'їзду була участь євреїв у виборах, але це не піддавалося розголошенню. Делегати доручили голові з'їзду Г.Б. Сльозбергу подати у пресу лише ті відомості, які він буде вважати за потрібне. Було вирішено організувати місцеві повітові та губернські комітети, яким, з огляду на особливості нового виборчого закону, надали право самостійно вести передвиборну кампанію залежно від місцевих умов та без будь-яких директив [40, 450].

Автор листа так аргументував це рішення з'їзду: «Може статися, що в якійсь місцевості доведеться входити в союз із аграріями (землевласниками. – А.Г.), і тоді місцеві комітети могли б виявитися зв'язаними, бо в резолюціях обласної наради незручно рекомендувати блоки з аграріями-поляками, хоча такі і визнаються безумовно бажаними [40, 450]». Разом із тим, він зауважував, що такий крайній крок був визнаний необхідним, бо «не можна, на думку наради, звалювати в одну реакційну купу поміщиків-росіян та поляків. Хоча і ті й інші однаково антисемітичні, хоча і ті й інші реакційні в соціальному відношенні, але для нас головну роль при обранні депутата відіграє його політична прогресивність, безумовно конституційність, а в цьому відношенні поляки не залишають бажати нічого кращого [40, 450]».

Продовжував свою діяльність у Подільській губернії СРН. 23 квітня 1907 р. відбулося помпезне відкриття відділу СРН у Кам'янці-Подільському. Участь у відкритті взяли губернатор О.О. Ейлер та віце-губернатор І.М. Неклюдов. Головою відділу став священник К. Стиранкевич [411, 398-399].

Особливо потужним був Балтський відділ СРН, який на жовтень 1907 р. нараховував близько двох тисяч членів. Його очолювали місцевий предводитель дворянства С.А. Воеводський та мировий посередник, майбутній депутат III Думи І.І. Балаклеєв. СРН являв собою найпотужнішу організацію, мережа осередків якої охопила всю губернію, а їхня чисельність була найбільшою на Поділлі [223, 310-311зв]. Це дало змогу захарувати Подільську губернію до числа регіонів із найбільшою концентрацією сил СРН. На цьому, зокрема, наголошував оглядач газети «Балтський голос» [388, 15]. Діяльності чорносотенних організацій сприяла загальна суспільно-політична ситуація в країні; в умовах реакції відбувалося переслідування ліберальних та соціалістичних партій, велася посилена боротьба з національними рухами. У своїх діях уряд та місцеві адміністрації опиралися на підтримку організацій СРН.

Однак декларована чисельність членів партії не завжди відповідала об'єктивній реальності. Показовий у зв'язку з цим приклад Могилівського повіту. Там, за даними місцевого повітового

справника, в жовтні 1907 р. у с. Сугаки значилося 364 члени Союзу, а реально сплачували членські внески лише 87 осіб. Подібна ситуація була у с. Тропова цього ж повіту, де до складу СРН було записано 120 осіб, а членські внески вносили – лише 70 [223, 297].

Таким чином, незважаючи на значну організаційну структуру і велику кількість членів, СРН залишався партією зі слабкою дисципліною та значним відсотком фіктивних членів. Тому особливої прихильності населення краю на третіх подільських виборах йому досягти не вдалося. В зв'язку з цим під час виборів до III Думи кандидати Союзу іноді замовчували свою належність до останнього. За повідомлення місцевої преси, такий випадок мав місце у с. Малаєшти Балтського повіту. Там при виборах уповноважених від селян було обрано члена СРН, причому останній приховував свою партійність, оголосивши про це лише після обрання [410, 19].

Причини такого стану справ були яскраво змальовані кореспондентом згаданої вище газети «Балтский голос» І. Сосисом. Звертаючи увагу на поразку СРН на виборах у масштабах усієї Російської імперії, він, зокрема, зазначав: «Повна поразка на них (виборах. – А.Г.) кандидатів СРН вказує на те, що ті кріпосницькі ідеї, які сповідує ця партія, не проникли в широку народну масу. Хоча СРН мав і має повну можливість розвивати широку агітацію, влаштовувати свої зібрання і поширювати свою літературу. Але справа в тому, що для культурної політичної роботи в Союзу не виявилось ні людей, ні талантів, ні віри в свої сили і правоту своєї справи, програма ж Союзу не могла і не може привернути народні маси [378, 10-11]».

Разом з тим, при всіх зазначених вище недоліках організаційної та агітаційної роботи, у Подільській губернії СРН вдалося провести до III Думи трьох депутатів з числа своїх членів. Примітно, що всі вони були представниками різних соціальних верств. Так, І.І. Балаклеєв був поміщиком, В.І. Подольський – священиком, а В.К. Пахальчак – селянином [329, 445; 330, 464; 343, 34].

Якщо на двох попередніх виборах консервативні російські землевласники та православні священики діяли неорганізовано і не змогли провести своїх кандидатів навіть на проміжних стадіях виборів, то під час третіх виборів ситуація кардинально змінилася. Вже на початку виборчої кампанії було утворено Комітет російських землевласників, який об'єднував представників місцевої влади, що водночас були великими землевласниками. Діяльність комітету була спрямована на недопущення хоча б якого-небудь чисельного представництва у майбутній Думі опозиційних депутатів та на проведення власних кандидатів.

У свою чергу, подільські священики, з метою відстоювання своїх інтересів на виборах, утворили Комітет духовенства: 4 ве-

ресня 1907 р. між ними було підписано угоду про виступ на виборах спільним блоком. Це стало поворотним моментом у виборчій кампанії на Поділлі, який, практично, визначив результат виборів. Сторони зобов'язувалися обирати у виборщики та члени Думи тільки росіян, але не революціонерів і не кадетів. Було чітко розподілено кількість виборщиків від поміщиків та священиків, які мали бути обрані у кожному повіті. Стосовно членів Думи вирішили обов'язково обрати по одному представникові від селян, міщан і поміщиків, а решту десять місць розподілити таким чином: три священики, три селянина та чотири поміщаники. Також було вирішено при голосуванні за кандидатів у члени Думи солідарно підтримати запланованих поміщаниками і священиками кандидатів та закликати приєднатися до угоди селянських виборщиків [112, 336-336зв]. Зазначений план і було здійснено на виборах.

Отже, передвиборна боротьба до III Державної Думи в Подільській губернії відбувалася за умов кризи у діяльності опозиційних політичних партій. З одного боку, давалася взнаки їхня ідейна невизначеність та розгубленість після поразки революції, з іншого, – відбувалося посилення переслідувань із боку влади, що зумовило розвал та припинення діяльності переважної більшості місцевих осередків. Крім того, новий реакційний виборчий закон практично зводив нанівець будь-які спроби проведення антимоноархічно налаштованих кандидатів. Усе це зумовило їхню повну поразку на виборах. Через ті самі причини не змогли серйозно вплинути на результати виборів і представники польського та єврейського населення губернії. Слабкістю опозиційних політичних партій та національних меншин скористалися російські землевласники та православне духовенство, котрі, утворивши спільний блок, отримали переважну більшість депутатських місць.

2.4. Передвиборна боротьба в краї під час виборів до IV Державної Думи

Період реакції в Подільській губернії характеризувався повним застоєм у діяльності практично всіх політичних партій, окрім ВНС та СРН. Навіть початок виборчої кампанії до IV Думи спочатку не спричинив особливої їх активізації. Це було зумовлено тривалим нищенням владою осередків опозиційних партій, зниженням політичної активності населення губернії та повною відсутністю віри у здатність новообраної Думи вирішити хоча б якісь проблеми народу.

Крім того, на наш погляд, значний вплив на ослаблення передвиборної діяльності лівих політичних партій у Подільській губернії, зокрема ПСР, зумовила бойкотистська позиція ЦК партії стосовно IV Державної Думи. Хоча рішення ЦК есерів бойкотувати вибори мало, на думку російського дослідника пар-

тії К.Н. Морозова, не директивний, а рекомендаційний характер і залишало право вибору за місцевими організаціями [566, 319], відсутність чіткої позиції та підтримки центру, безумовно, вплинула на передвиборну боротьбу партії в краї.

Подільські організації РСДРП увійшли у виборчі перегони у вкрай ослабленому стані. Наприкінці 1911 р. жандармами було помічено намагання РСДРП підняти агітаційну роботу в зв'язку з виборами до IV Думи в Кам'янці-Подільському та Вінниці. Однак навіть у цих найбільших губернських центрах соціал-демократичного руху сили партії були неорганізованими [80, 51]. В той самий час начальник Подільського ГЖУ полковник Л.Г. Соколов повідомляв Департамент поліції, що місцева група РСДРП не може навіть організувати доставку нелегальної літератури з-за кордону. Це зумовлено тим, що з виїздом із Кам'янця-Подільського активного соціал-демократа М.С. Батя у місті не залишилося жодного дієвого організатора партійної роботи [41, 337].

Отже, незважаючи на те, що на Празькій конференції РСДРП у січні 1912 р. було прийнято рішення про активну участь партії у передвиборній кампанії та виставлення самостійних кандидатів з метою створення у IV Думі соціал-демократичної фракції [460, 172], реальних можливостей для виконання цих завдань у Подільській губернії не було.

Ще в гіршому становищі в краї опинилася ПСР. Так, наприкінці 1911 р. Подільське ГЖУ констатувало повну відсутність агітаційної діяльності ПСР на території губернії [80, 52].

Натомість задовго до початку виборів активну організаційну роботу в краї розпочали націоналісти. Вже 11 листопада 1911 р. в Кам'янці-Подільському виник самостійний Подільський союз російських націоналістів. Його метою був захист російських інтересів у Західній Росії [575, 62].

У той самий час активізував діяльність Почаївський відділ СРН, що поширював свою діяльність і на територію Подільської губернії. Священики-агітатори виступали за передачу земель поміщиків-католиків селянам, чим завойовували велику популярність серед останніх. Тому селяни почали масово записуватися до лав Союзу. Це навіть викликало занепокоєння влади Південно-Західного краю. Так, в одному з секретних донесень генерал-губернаторові зазначалося, що селяни почали активно записуватися в СРН під впливом агітаторів, вважаючи, що його діяльність спрямована на те, щоб відібрати землю в поміщиків і передати її селянам [575, 80]. За свідченням помічника начальника Подільського ГЖУ, подібні настрої серед селян мали місце в Балтському, Ольгопільському, Ямпільському, Могилівському повітах губернії. При цьому посадовець звертав увагу, що цілі і завдання Союзу селяни розуміють зовсім неправильно. Поширюються чутки, що особи, записані до його складу, не по-

винні слухати наказів влади, розпорядження якої для них не є обов'язковими, бо у них є своя безпосередня влада в особі Головної Ради СРН та архимандрита Віталія в Почаєві [574, 90-91].

Наприкінці 1911 р., в умовах підготовки виборів до IV Державної Думи, активізувалася діяльність Товариства українських поступовців. Зокрема, за даними жандармерії, в губерніях Південно-Західного краю в зв'язку з майбутніми виборами спостерігалася активізація діяльності організації Українських прогресистів (Товариство Українських Поступовців. – А.Г.). У своїй передвиборній платформі члени організації стосовно до України вимагали: викладання українською мовою в народних школах, обов'язкового вивчення української мови, літератури, історії та українознавства у всіх вищих та середніх навчальних закладах. Стосовно Росії поступовці вимагали: відміни акту 3 червня 1907 р., встановлення недоторканності особи, ліквідації всіх особистих, майнових, національних обмежень, уведення місцевого самоуправління, автономії вищих навчальних закладів, справедливого законодавства стосовно до робітників і селян та ін. Головною ж метою організації було досягнення національно-територіальної автономії для України [45, 294-294зв; 338, 47-48]. Більш широко ці вимоги були сформульовані на з'їзді, проведеному керівництвом ТУПу в Києві у квітні 1912 р. [549, 421] Начальником Подільського ГЖУ полковником Л.Г. Соколовим було поставлено завдання своїм помічникам зібрати свідчення про діяльність зазначеної організації на території губернії [45, 293]. Однак їхніх звітів із цього питання виявити не вдалося.

Київський, Подільський та Волинський генерал-губернатор Ф.Ф. Трепов надавав великого значення з'ясуванню політичної ситуації в краї у зв'язку з виборами до IV Думи. Тому ще задовго до початку виборчих перегонів – 21 грудня 1911 р. – зобов'язав начальника Подільського ГЖУ періодично повідомляти про роботу політичних партій і гуртків, які діють на території губернії, а також звернути особливу увагу на їхніх керівників. Генерал-губернатор так обґрунтовував своє розпорядження: «Відомості про настрої населення Південно-Західного краю, а також про діяльність осіб, що впливають на нього і дають політичним поглядам мас той чи інший напрямок, особливо необхідні мені тепер із огляду на майбутні вибори в IV Державну Думу [30, 1]».

Незабаром, у розпорядженні від 11 січня 1912 р. Подільський губернатор поставив перед начальником Подільського ГЖУ та його помічниками у повітах уже чіткіші завдання [30, 4-4зв]. Пропонувалося з'ясувати:

- 1) Наскільки впливовими на виборах у губернії будуть націоналістичні організації;
- 2) Як вплинуло на групування політичних партій уведення в губернії земського виборного управління;

3) Які загальні настрої населення відносно до сучасного курсу внутрішньої політики і, зокрема, діяльності III Державної Думи;

4) Яку можливу позицію займуть окремі національності, а також землевласники, міщани, селяни і духовенство на майбутніх виборах у IV Державну Думу.

Завдяки таким розпорядженням губернські установи Подільської губернії зібрали багато цінної інформації з зазначених вище проблем, що дає можливість простежити політичну боротьбу в краї протягом усього виборчого року.

Вибори до IV Державної Думи в Подільській губернії в черговий раз активізували представників єврейської та польської національностей. Зокрема помічник начальника Подільського ГЖУ, територією спостереження якого були Балтський, Ольгопільський, Ямпільський та Могилівський повіти, в донесенні від 23 січня 1912 р. повідомляв, що інтерес до виборів виявляє лише польське і єврейське населення, яке і докладе всіх зусиль для проведення своїх кандидатів до Державної Думи [30, 6]. Причому він передбачав, що через повну індіферентність до виборів православних поміщиків та селян поміщики-поляки отримають перемогу на з'їзді повітових землевласників. Євреї ж, на думку доповідача, які переважно були представниками міської бідноти і належали до 2-го з'їзду міських виборців, що обирав лише по одному виборщику від повіту, не матимуть серйозного впливу [30, 6-6зв]. Щодо робітників, то вони взагалі не брали участі у виборах у зазначених вище повітах, оскільки тут не було жодного підприємства, котре б нараховувало хоча б 50 робітників [30, 6зв]. Саме таке число за виборчим законом було необхідне для отримання дозволу обирати на підприємстві виборщика.

Доповідач звертав увагу на повну втрату віри населення у законодавчі ініціативи Думи як законодавчого органу та застерігав, що селянські, міщанські виборщики і навіть землевласники будуть якщо й не лівими, то, безумовно, опозиційними. Духовенство ж у зазначених повітах мало і лівих, і правих представників, тому велику роль під час виборів виборщиків міг відіграти випадок.

Про діяльність якихось політичних організацій у Балтському, Ольгопільському, Ямпільському та Могилівському повітах помічник начальника Подільського ГЖУ не згадував. Однак, на наш погляд, цей факт свідчить не стільки про їх відсутність, скільки про те, що вони ще не розпочали виборчу агітацію.

Зовсім іншу характеристику політичної ситуації на початку 1912 р. на своїй території спостереження подав помічник начальника Подільського ГЖУ в Вінницькому, Брацлавському, Літинському, Летицівському та Гайсинському повітах. Він указував, що серед націоналістичних організацій у районі спостереження

легально існували тільки відділи СРН. Нелегально та конспіративно діяли: Польська націонал-демократична партія («народовці»), єврейські сіоністи та кадети [30, 8]. Їх вплив на вибори посадовець характеризував так: «Усі вони можуть здійснювати вплив на хід виборів у IV Думу, якщо правляча влада не вживе відповідних заходів, найбільший небажаний вплив, безсумнівно, здійснять кадети, з якими обов'язково ввійдуть у блок поляки-народовці, і до них же пристануть євреї-сіоністи [30, 8]». Крім того, доповідач передбачав, що кадєтів підтримає інтелігенція, незалежно від національності. Селяни ж, міщани і духовенство підпадуть під вплив СРН і складуть окрему монархічну партію, оскільки вибори в земство показали, що агітація членів СРН має сильний вплив на нижчі прошарки суспільства [30, 8зв]. У той самий час помічник начальника Подільського ГЖУ в прикордонному пункті, в м-ку Гусятин, стверджував, що про настрої населення та агітацію у зв'язку з виборами йому нічого невідомо [30, 9].

Разом із тим, у деяких сучасників були діаметрально протилежні думки стосовно ставлення до виборів селянства. Так, у листі, перлюстрованому поліцією, від 23 січня 1912 р. «Саша» з Києва повідомляв К.С. Кузьмінського про ставлення селянського населення Поділля до виборів. Автор листа зазначав: «У деяких місцях Подільської губернії циркулюють безглузді чутки, що під час виборчої кампанії «пани» будуть викупляти депутатські повноваження в обраних у Думу селян, щоб не допустити туди жодного селянина-депутата, бо в Думі буде вирішуватися питання «про землю» і присутність при цьому селян зовсім небажана [6, 87]». Крім того, він стверджував, що думка про те, що селянство повністю байдуже до виборів, надто перебільшена, а вибори у зв'язку зі специфічним земельним питанням дуже цікавлять село [6, 87зв]. В зв'язку з даними листа було проведене розслідування. Жандармам удалося всановити автора листа: ним виявився студент Київського університету, рідний брат адресата О.С. Кузьмінський. Однак начальник Подільського ГЖУ полковник Соколов у донесенні в Департамент поліції зазначав, що агентурна розробка не підтвердила факти, наведені у листі [6, 90,92].

На основі зібраних даних свої погляди на розстановку сил між політичними партіями та національними групами краю напередодні виборів висловив губернатор О.М. Ігнат'єв. Наприкінці січня 1912 р. він повідомляв генерал-губернатора Ф.Ф. Трепова, що передбачити політичні симпатії населення на виборах складно, оскільки «в даний час, дякуючи п'ятирічному існуванню Державної Думи і встановленню спокою, політичні пристрасті значно вляглися й інтерес до діяльності Державної Думи в масі населення сильно знизився. В зв'язку з твердо і ясно встановленим напрямком нашої внутрішньої політики ліві бояться виявляти свою діяльність [67, 2зв]». Губернатор прогнозував,

що міські жителі польської та єврейської національності підтримуватимуть лівих кандидатів. Шанси поляків-землевласників, у зв'язку з сильним впливом Подільського союзу російських націоналістів та православного духовенства, він розцінював як примарні. Щодо селян, то очільник губернії передбачав можливість їхнього союзу з будь-якою групою, яка пообіцяє їм більшу кількість місць у Думі. Губернатор підкреслював повну залежність результатів виборів від блоку російських націоналістів та духовенства, для забезпечення дружної співпраці котрих він обіцяв докласти максимум зусиль [67, 2зв-3].

Іноді інформація про агітацію мала суперечливий характер. Так, у березні 1912 р. агітація серед польського та єврейського населення лівими партіями була відзначена місцевим повітовим справником у Вінницькому повіті [30, 31]. У той самий час помічник начальника Подільського ГЖУ в Вінницькому, Брацлавському, Літинському, Летичівському та Гайсинському повітах доповідав, що ніякої активної агітації в краї немає. Агітатори районом спостереження не роз'їжджають і зібрань не влаштовують. Крім того, він заявив, що розмовляв із вінницьким повітовим справником і останній заявив: факти агітації в повіті йому невідомі, але він виводить її наявність із приватних розмов з деякими євреями та поляками, а також із публікацій газети «Вінницький голос» [30, 32-32зв].

Як бачимо, погляди на саме поняття агітації у різних чиновників губернії були цілком протилежні. Цікаво, що Подільський губернатор підтримував думку про наявність агітації в Вінницькому повіті, про що повідомляв у своїх щомісячних донесеннях аж до самих виборів [80, 101, 102, 103зв, 105зв]. Він, зокрема, звертав увагу на агітаційну діяльність газети «Вінницький голос», котра «випустила кілька агітаційних статей до майбутніх виборів до Державної Думи. Статті ці хоча й не містять у собі якихось незаконних виступів, явно спрямовані на дискредитацію серед місцевого населення нинішніх членів Державної Думи, крім одного з них – кадета Сендерка (М.І. Сендерко був членом фракції прогресистів. – А.Г.), і до проведення на наступних виборах кандидатів лівого спрямування [80, 102]».

Ушицький повітовий справник у своєму рапорті Подільському губернатору від 6 травня 1912 р. підкреслював спокійний настрій інтелігентських верств населення повіту та відзначав їх групування в національну партію. Діяльності лівих партій він не спостерігав, хоча незадоволення владою було поширеним явищем [226, 136].

За даними Подільського ГЖУ, навесні 1912 р. таємну агітацію за ліві партії проводив член Вінницької земської управи Й. Лозинський. Причому зазначалося, що він – розумний та обережний агітатор і користується підтримкою повітового предво-

дителя дворянства графа Д.Ф. Гейдена, тому проти нього ніхто свідчити не буде [30, 34-36]. Враховуючи попередню діяльність Лозинського як члена Конституційно-демократичної партії та патрунування йому з боку відомого ліберального діяча Гейдена, приходимо до висновку, що в даному випадку йдеться про кадетську агітаційну роботу.

Цікаві дані про передвиборні настрої населення в червні 1912 р. у своєму повіті повідомляв вінницький повітовий справник: «Ставлення селян і взагалі нижчих прошарків населення до майбутніх виборів у Державну Думу байдуже, інтелігентські ж класи населення, близькі за переконаннями до лівих партій, особливо поляки і євреї, дуже цікавляться майбутніми виборами і ведуть таємну агітацію з метою проведення в Думу своїх кандидатів [226, 190]».

Балтський повітовий справник 6 липня 1912 р. повідомляв прокурора Вінницького окружного суду, що антиурядових гуртків чи, тим більше, організацій ні серед селян та робітників, ні у військовій та освітній сферах у повіті немає. Не було помічено також поширення будь-яких агітаційних брошур та звернень. Навіть відділ СРН та євреї повіту не проявляли особливої виборчої активності [226, 186]. Натомість Вінницький відділ СРН домагався у губернатора розпорядження про виділення єврейських виборців міста в окрему курію, мотивуючи це тим, що у випадку проведення виборів спільно у виборщики можуть потрапити тільки одні євреї та інші небажані кандидати, як це сталося на двох перших виборах [185, 132-132зв].

У Брацлавському повіті на середину липня 1912 р. місцевий повітовий справник відзначив певний інтерес до виборів, особливо серед польського та єврейського населення [226, 181]. У той самий час агітація польської інтелігенції та євреїв продовжувалася у Вінницькому повіті, а також поширилася на Літинський повіт [226, 223-224].

Окремі спроби агітації на Поділлі робила Спілка. Зокрема, в Гайсинському повіті мало місце поширення її брошури з красномовною назвою «Геть закон 3-го юня! Нам потрібно загального, рівного, прямого і тайного виборчого права! (Городським і сільським робітникам за вибори до 4-ої Думи)» [35, 18]. У ній подавалася детальна, негативна характеристика роботи III Державної Думи, її партійного та особового складу, а також практичні поради для виборців, як уникнути такого стану справ у майбутній Думі [239]. Досить курйозним було місце видання, вказане на брошурі: «Полтава, 1912. Губернська типографія». Воно перекочувало й у сучасні хрестоматійні збірники документів [285, 411]. Між тим, проведене жандармами розслідування дало можливість начальникові Полтавського ГЖУ стверджувати, що ця брошура не друкувалася в Полтаві чи, тим більше, в

державній Губернській типографії, а це була лише провокація, інспірована Спілкою [35, 19].

Однак очевидно, що такі спроби агітації були поодинокими. Масштабну передвиборну роботу в краї Спільці організувати не вдалося. Так, за свідченням начальника Подільського ГЖУ полковника Л.Г. Соколова, до кінця вересня 1912 р. (тобто за місяць до скликання IV Думи) його підлеглими не було помічено жодних ознак відновлення на території губернії організацій партії [42, 94].

Дуже впевнено під час виборчих перегонів у Подільській губернії почували себе російські націоналісти, які мали підтримку високих державних посадовців. Так, 6 серпня 1912 р. на станції Жмеринка відбувся з'їзд Губернського комітету з виборів у Думу і повітових предводителів дворянства під головуванням члена III Державної Думи П.М. Балашова, який заявив ротмістрові Новіцькому, коли той запитав про дозвіл на проведення з'їзду, що він особисто отримав його у міністра внутрішніх справ [1, 5].

Активну участь у виборах взяло подільське православне духовенство під керівництвом Губернського єпархіального з виборів до Державної Думи комітету. Як і під час попередніх виборів, між священиками та російськими землевласниками, що були переважно націоналістами, було досягнуто згоди про виступ спільним блоком. Таке блокування практично визначило долю виборів. Були окремі випадки недотримання угоди про спільні дії, але тоді допомагала місцева влада, відмінюючи результати виборів. Наприклад, це мало місце на попередньому з'їзді дрібних землевласників та духовенства Балтського повіту [67, 135зв].

Особлива дієвість духовенства у передвиборній боротьбі відзначалася посадовими особами місцевої жандармерії. Так, 3 жовтня 1912 р. помічник начальника Подільського ГЖУ на прикордонному пункті в м-ку Гусятині доповідав, що помічена пресою активна участь у виборах православного духовенства має місце і в районі його спостереження. Інші категорії населення проявляли пасивність, причому окремі з них не користувалися своїми виборчими правами, бо не мали можливості покрити витрати на поїздку в повітове місто [30, 60-60зв].

Православні священики Кам'янецького повіту висунули кандидатом у члени IV Державної Думи преосвященного Серафима, єпископа Подільського і Брацлавського. Духovenство прагнуло провести в Думу якнайбільше своїх представників, оскільки вважало, що лише тоді зможе домогтися прийняття бажаних законів [30, 61]. У цих намаганнях служителі церкви, заохочувані місцевою владою, не зупинялися навіть перед порушенням виборчого закону. Так, 1 вересня 1912 р. згаданий вище єпископ Серафим звернувся до губернатора з проханням дозволити участь у виборах настоятелям церков, молодшим за

25 років. Він аргументував це тим, що останні здійснювали не особисте виборче право, а лише як представники причтів церкви, яка володіє землею. Очевидно, що кандидат таким чином прагнув заручитися якнайбільшою підтримкою на виборах своїх підлеглих [187, 18]. Така позиція знайшла розуміння та підтримку в губернатора О.М. Ігнат'єва¹.

Відомі факти широкої агітації посадових осіб за кандидатів-націоналістів. Іноді вона відбувалася з грубими порушеннями, доходило навіть до прямого підкупу виборців. Такий випадок мав місце на виборах від міщан у м. Нова Ушиця 4 жовтня 1912 р. Тут були обрані нотаріус А.М. Затонський та лісничий О.Ф. Никифоров. Місцевим унтер-офіцером жандармів А. Корчинським було встановлено, що напередодні виборів останній разом із колишнім повітовим справником Ходаковським їздили в міста Стару Ушицю і Вербовець та агітували жителів голосувати за Никифорова і роздавали гроші нібито на проїзд до повітового міста. В той же час агітацію в самій Новій Ушиці проводив член земської управи А.Т. Яворський. Використовував Никифоров і своє службове становище, зокрема, в день виборів усі лісники та об'їждчики казенних лісів підговорювали міщан, щоб обрали уповноваженим саме його [30, 62-62зв].

Цікаво, що вже через декілька днів той самий унтер-офіцер А. Корчинський так характеризував Никифорова: «Доповідаю, що обраний від міст і містечок Ушицького повіту виборщиком у члени Державної Думи О.Ф. Никифоров націоналіст, і взагалі всі його називають правим і ні в чому осудному по цей час не був помічений [30, 66]». Отже, варто було недавньому порушникові стати націоналістом і «взагалі правим», як він одразу отримував індულгенцію місцевої влади.

Тепличні виборчі умови для націоналістів та «істинно-руських» були створені в Балтському, Ольгопільському, Ямпільському та Могилівському повітах. Це підтверджував помічник начальника Подільського ГЖУ, який зазначав, що передвиборна агітація в цих повітах велася лише націоналістами та відділами СРН. Він щиро визнавав, що лише представникам цих партій дозволялося проводити передвиборні зібрання, а передвиборні зібрання осіб прогресивного спрямування майже не дозволялися через суто формальні причини [30, 67]. Його повторював і сам губернатор: «Передвиборна агітація на партійному ґрунті здійснювалася відкрито у скільки-небудь широких розмірах лише Союзом російських націоналістів, не кажучи про таємну агітацію, що існувала серед євреїв [67, 136]».

Звичайно, в таких умовах опозиційно налаштовані партії та окремі особи практично не мали ніяких шансів на перемогу.

¹ Детальніше про це дивись у розділі про організацію виборів до IV Думи.

Однак на початковому етапі виборів траплялися виключення з цього правила. Так, виборщиком від Вінниці був обраний лікар М.Ф. Недельський, якому вдалося завоювати симпатії єврейського електорату своїми опозиційними промовами та критикою урядового курсу. Незважаючи на тиск влади, йому вдалося провести досить широку передвиборну агітацію – навіть організувати у своїй квартирі передвиборне зібрання представників опозиційної частини вінницької громади [36, 68-69].

Одразу після виборів М.Ф. Недельський різко розкритикував дії уряду з виборів до Державної Думи, зазначивши, що становище російського громадянина є безвихідним, оскільки виборчі права влада однією рукою роздає, а іншою забирає [30, 72]. Ще різкіше вінницький виборщик висловився про вибори депутатів у Подільському губернському виборчому зібранні 18 жовтня 1912 р. За свідченням жандармів, 25 жовтня перед відкриттям земських зборів у Вінниці, він, стоячи посеред земських гласних та поляків, викрикував (для збереження колориту подається мовою оригіналу. – А.Г.): «В Каменце я был свидетелем, как националисты совокуплялись с духовенством [36, 69]». Невдачу ж на виборах преосвященного Серафима і взагалі весь виборчий процес виборщик коментував так: «Я говорил Серафиму (епископу Подільському та Брацлавському. – А.Г.): не лезь, Серафим, в помойную яму, не лезь, там воняет не ладаном [36, 69]».

Однак не всі кандидати, плановані націоналістами та духовенством, пройшли у члени Думи. Так, волею випадку колишній член III Думи, селянин Г.А. Андрійчук, отримавши підтримку більшої частини виборщиків, не зміг знову стати депутатом, оскільки більше виборчих голосів було віддано за прихильника правих селянина Й.І. Коваля [67, 135зв]. Тож загалом виборчий блок російських землевласників націоналістичного спрямування та православного духовенства, маючи підтримку влади, повністю монополізував результати виборів.

Отже, вибори до IV Державної Думи в Подільській губернії відбувалися в умовах повної дезорганізованості та вкрай низької агітаційної активності політичних партій лівого спрямування, з одного боку, та значного зниження інтересу до передвиборної боротьби переважної більшості населення краю, з іншого. Тому перемогу отримали представники ВНС та їхні прихильники з числа православного духовенства і селянства.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРІВ ДО ДЕРЖАВНИХ ДУМ У ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

3.1. Особливості організації та проведення виборів на Поділлі до I Думи

Самодержавна влада, визнавши необхідним створення нового владного інституту – Державної Думи шляхом виборів, опинилася у складній ситуації. Адже їх проведення в умовах надзвичайно складної суспільно-політичної ситуації в країні було нелегким завданням. Крім того, в Російській імперії був відсутній будь-який досвід організації виборів такого масштабу. За таких обставин весь тягар виборчого процесу лягав на губернські адміністрації. Від їхнього вміння і досвіду залежало те, як пройдуть вибори. Царський уряд покладав на них великі надії, сподіваючись стабілізувати ситуацію в країні; урядом неофіційно ставилося завдання місцевим адміністраціям зробити все для того, щоб у Думу не пройшли революційні депутати. З іншого боку, населення сподівалося, що Державна Дума зможе зініціювати прийняття законів, які покращать життя в країні. До всього цього додавалися метаморфози виборчих законів, що періодично змінювалися на догоду тим чи іншим політичним силам, а також унаслідок посилення революційного руху. Ці зміни потребували оперативного реагування місцевої влади. Такі нелегкі завдання було поставлено і перед Подільською губернською адміністрацією.

Справа організації виборів була новою для чинів губернської та повітових адміністрацій. Тому необхідно було виробити детальні інструкції, які б регламентували їхню діяльність. Однак центральна влада явно запізнювалася з їх розробкою. В такій ситуації Подільська губернська адміністрація виявила ініціативу і вже 6 вересня 1906 р. провела засідання Губернського у селянських справах присутствія. Предметом його розгляду були питання про застосування «Положення про вибори до Державної Думи», оскільки останнє ставило більше запитань, ніж давало відповідей і викликало плюралізм думок серед представників місцевої влади. Особливо хвилювало губернських можновладців те, що таке різноманіття поглядів може передатися найчисельнішій верстві населення краю – селянству. Було вирішено: поки не надійде детальна інструкція МВС, головам мирових з'їздів провести засідання мирових посередників і виробити однотипний порядок

і спосіб оголошення та роз'яснення селянам Височайшого Маніфесту 6 серпня 1905 р. Виконання ж даного Маніфесту покласти на тих самих мирових посередників [64, 56].

Перед посередниками було поставлено такі завдання:

1. На волосних сходах ознайомити їх членів із актами 6 серпня 1905 р.; детально роз'яснити їм зміст цих актів; указати селянам на значення обрання своїми представниками достойних осіб; пояснити механізм обрання уповноважених від волосних сходів і порядок оскарження постанов сходів із цього питання.

2. Роз'яснити посадовим особам волосного і сільського правління, що вони, беручи участь у сході при обранні уповноважених, жодним чином не повинні здійснювати тиск на сход у цьому питанні, оскільки вкрай важливо, щоб вибори уповноважених відбувалися спокійно, безпристрасно і щоб обрані відповідали одногосному бажанню членів сходу.

3. Пояснити, що строк і порядок скликання волосних сходів для обрання уповноважених буде вказаний додатково після отримання інструкції МВС й що волосні правління після виборів уповноважених повинні будуть негайно надати їхні списки повітовим предводителям дворянства [64, 57-57зв].

Таким чином, губернська адміністрація досить швидко зорієнтувалася у новій політичній ситуації та спромоглася на розробку досить детальної інструкції. Цим, частково, був заповнений вакуум інформаційного зв'язку між владою та населенням із приводу виборів. Така позиція влади, безумовно, сприяла зменшенню кількості чуток у краї навколо нових ініціатив самодержавства, зміцнювала в середовищі селянства надії на Думу та зменшувала вплив революційної агітації.

Проте недолугість виборчого закону та майбутньої «Булігінської» Думи була очевидна для окремих представників місцевої влади. Так, гайсинський предводитель дворянства В.С. Завойко в листі до генерал-губернатора Н.В. Клейгельса 28 вересня 1905 р. вказував, що «... обрання представників селянства на зараз існуючих волосних сходах не дасть селу спокою, селянам упевненості у дотриманні й відстоюванні їхніх інтересів [64, 81]». Тому Завойко пропонував переобрати у Гайсинському повіті волосні сходи і просив покласти роз'яснення виборчого законодавства селянам на нього та ще кількох осіб, серед яких були: голова з'їзду мирових посередників О.Д. Козловський, член повітової управи у справах земського господарства В.М. Шпакович, мировий суддя 1-ї ділянки Гайсинського округу В.К. Савлуков та ще ряд землевласників і управителів маєтків. Предводитель дворянства брав на себе відповідальність за їхню діяльність, указуючи, що вона буде значною противагою до антиурядової пропаганди [64, 81зв]. Однак ініціатива Завойка не була підтримана генерал-губернатором [109, 105].

Отримавши відповідні розпорядження МВС, Подільська губернська адміністрація у прискореному темпі розпочала підготовку виборів до «Булігінської» Думи. Так, 24 вересня 1905 р. губернатор О.О. Ейлер екстреним циркуляром зобов'язав повітових предводителів дворянства негайно розпочати складання списків осіб, що мали право участі у виборах. Роботу вимагалось закінчити до 10 жовтня, оскільки опублікування списків було призначено на 15 жовтня. Вибори на волосних сходах, попередніх та виборчих з'їздах повітових землевласників і міських виборців планувалось завершити до 5 грудня, а обрання депутатів в губернському виборчому зібранні не пізніше 15 грудня [94, 1].

Хитання, які спостерігалися в МВС та адміністрації Південно-Західного краю стосовно організації виборчого процесу, не могли не вплинути на розпорядження губернської влади. Яскравий приклад цьому – діаметральна протилежність поглядів на питання про участь у передвиборних зібраннях виборців та виборщиків представників поліції. Так, Київський, Подільський та Волинський генерал-губернатор 28 вересня 1905 р. указував на обов'язковість присутності на передвиборних зібраннях чинів поліції [109, 80зв]. За відсутності губернатора О.О. Ейлера, віце-губернатор І.М. Неклюдов, виконавши це побажання, 30 вересня 1905 р. видав циркуляр начальника поліції, яким вказувалось на обов'язковість призначення для присутності на зібраннях виборців чинів поліції. Вони зобов'язувалися бути ввічливими і тактовними, а головне – знати закони і розпорядження уряду та місцевої влади, що стосувалися організації виборів. З одного боку, в циркулярі підкреслювалось суто наглядова роль поліцейських, а з іншого, – їм надавалось право у випадку порушення закону закривати зібрання. Такі підготовчі зібрання було дозволено проводити лише в міських поселеннях [225, 12]. Це давало змогу владі ефективніше контролювати ці збори, не виїжджаючи у віддалені населенні пункти. Ці вимоги були покликані забезпечити спокій на передвиборних зібраннях і, одночасно, з'ясувати та проконтролювати настрої населення.

Однак уже 4 жовтня 1905 р. надійшов циркуляр МВС із протилежними вимогами. У ньому вказувалось, що присутність чинів поліції на передвиборних зібраннях не є обов'язковою, а правом присутності на зібраннях виборщиків слід користуватися з особливою обережністю і лише в крайніх випадках [64, 87зв]. Вказуючи на таку розбіжність, Подільський губернатор просив генерал-губернатора надати йому додаткові вказівки стосовно цього питання. Але незабаром, із виданням Маніфесту 17 жовтня, політична ситуація різко змінилася. Очевидно, що ця подія стала повною несподіванкою для губернської влади.

Після проголошення Маніфесту 17 жовтня начальники поліції й повітові справники не знали як діяти: чи залишається в

силі розпорядження губернатора від 30 вересня 1905 р.? Тому вони почали звертатися до губернатора з проханням роз'яснити це питання. Так, ольгопільський повітовий справник у своєму рапортові губернатору від 25 жовтня просив пояснень із цього приводу [225, 15]. Губернатор змушений був відмінити циркуляр від 30 вересня, а всі інші розпорядження зобов'язав узгоджувати з начальами, проголошеними у Маніфесті 17 жовтня [225, 15зв].

Виборчий Закон 11 грудня 1905 р. ще більше посилив розгубленість представників повітової влади. Нові виборчі порядки були вкрай несподіваними. Так, повітові справники довго не могли звикнути до того, що для проведення з'їздів виборців та передвиборних зборів не потрібно нічийого дозволу. Тому вони засипали губернську канцелярію заявами виборців із проханнями дозволити те чи інше зібрання. Це набуло таких масштабів, що губернатор урешті-решт змушений був дати додаткові пояснення з цього питання. У секретному циркулярі повітовим справникам та Кам'янець-Подільському поліцмейстеру від 4 лютого 1906 р. він указував: «Ще раз пояснюю: підготовчі зібрання виборців і виборщиків у Державну Думу не вимагають нічийого дозволу. Виборщики і виборці, що хочуть провести зібрання, лише повідомляють начальнику поліції не пізніше як за 24 години про час і місце зібрання, а також надають іменні списки учасників для вжиття поліцейських заходів, щоб сторонні особи не мали доступу в приміщення, де проходить зібрання [225, 37-37зв]». Така позиція губернатора спростовує твердження С.М. Сидельникова про те, що місцева влада дуже рідко дозволяла передвиборні зібрання, через що агітація в повітових містах Подільської губернії була зведена до нуля [559, 128].

Що стосується питання про присутність на зібраннях представників поліції, то воно було вирішено позитивно, оскільки центральна влада, побоюючись зриву виборів представниками радикальних політичних організацій, зобов'язала губернаторів за допомогою поліції організувати ретельну охорону всіх виборчих зібрань. У циркулярі міським управам, повітовим управам у справах земського господарства, повітовим справникам від 19 лютого 1906 р. губернатор указав їм на необхідність ужити всіх заходів для охорони закладів, у яких оприлюднюються списки виборців, бо в країні були випадки їх викрадення і знищення [225, 41]. Циркуляром губернатора від 28 лютого 1906 р. повітовим справникам і Кам'янець-Подільському поліцмейстеру було поставлено завдання забезпечити охорону та повну безпеку всіх виборчих зібрань, а саме: передвиборних з'їздів дрібних землевласників, повітових виборчих з'їздів і міських губернських зібрань із виборів до Державної Думи [225, 49].

У той же час центральна та місцева влада робила все можливе, щоб заспокоїти підбурюване революційною пропагандою

населення та спонукати його до участі у виборах. З цією метою своєрідний метод «батога і пряника» застосовувався щодо селянства губернії. З одного боку, у кожне волосне правління надсилалися звернення губернатора до селян Подільської губернії, де повідомлялося про те, що 18 січня 1906 р. у Петербурзі відбулася зустріч імператора з представниками від селянства Курської губернії. Миколи II запевнив останніх, що незабаром буде скликана Державна Дума, яка спільно з ним вирішить як покращити життя селян. Тут же селянству доводили, що із ліквідацією викупних платежів вони стали справжніми власниками землі, тому якщо право приватної власності буде порушене, то це торкнеться і їхнього майна. Отже, щоб цього не сталося, потрібно жити спокійно, не піддаватися на підбурювання недобрих людей та чекати, що скаже Державна Дума, обравши до неї достойних представників [85, 48; 87, 28]. З другого – посадових осіб волосних правлінь, які затримувалися з обранням уповноважених від селян у повітові комісії, що займалися підготовкою селянства до майбутніх виборів, під загрозою найстрогішої відповідальності негайно зобов'язували це зробити [87, 3-Ззв].

Для організації виборчого процесу була створена мережа спеціальних комісій у справах про вибори до Державної Думи. Вони були створені у кожному повіті, а координувала їхню діяльність Подільська губернська комісія у справах виборів до Державної Думи. До складу комісій входили члени Кам'янець-Подільського окружного суду, предводителі дворянства, мирові посередники, податкові інспектори, міські голови. Функціональними обов'язками комісій були: призначення та організація виборчих з'їздів, розгляд скарг виборців, перевірка права на участь у виборах, а також розв'язання інших питань, що виникали у процесі підготовки та проведення виборів. Матеріали діяльності Подільської губернської комісії дають змогу проаналізувати найбільш типові проблеми, що були предметом її розгляду та повітових комісій під час виборів до I Державної Думи.

Так, Могилівська комісія 14 лютого 1906 р. звернулася до губернської з проханням дати роз'яснення закону. Вона з'ясувала, чи можна на попередніх з'їздах проводити вибори шляхом подачі записок, якщо на з'їзд прибуде більше 500 осіб чи вибори на таких з'їздах проводяться, незалежно від кількості виборщиків, балотуванням кулями [117, 1]. Губернська комісія пояснила, що ст. 2 §X Закону 11 грудня 1905 р. стосується з'їздів дрібних землевласників та духовенства; і якщо число виборців перевищує 500 осіб, вибори проводяться поданням записок [117, 2].

Були й інші неясності закону, які вносили плутанину в організацію виборчого процесу. Про це, зокрема, свідчить звернення новоушицького міського голови А.Т. Яворського до губернської

комісії. У ньому він просив відмінити рішення Новоушицької повітової комісії про призначення його одночасно головою Дунаєвцького і Новоушицького з'їзду міських виборців, логічно пояснюючи, що одна людина не може бути одночасно у двох різних місцях. Тому він пропонував покласти виконання цих обов'язків у м-ку Дунаївці на староушицького міського старосту. Губернська комісія визнала постанову повітової комісії правильною, такою, що відповідає ст. II Положення про вибори до Державної Думи [119, 3, 8]. Згодом компроміс було знайдено: повітова комісія призначила головою на з'їзді у м-ку Дунаївці заступника новоушицького міського голови О.М. Грудзинського [150, 74зв].

Члени Балтської повітової комісії 7 березня 1906 р. звертали увагу губернської на неясність Закону 11 грудня стосовно того, чи підлягають включенню в списки виборців сільські старости і збирачі податків, яким виплачують утримання на службі. Губернська комісія зауважила, що оскільки вказані особи не подавали прохань про бажання взяти участь у виборах, то це питання не можна вирішити в зв'язку з відділом VIII указу 11 грудня [136, 1,3-3зв]. Зазначений відділ указу зобов'язував виборців, які не вносилися до списків на основі Положення про вибори чи як платники податків, при бажанні скористатися своїм виборчим правом, письмово заявити про це установі, що складала виборчі списки протягом трьох тижнів із моменту опублікування цього указу [331, 880]. Таким чином, у тонкощах виборчого законодавства не могли повністю розібратися навіть освічені члени повітових комісій, не кажучи вже про звичайних виборців.

Величезні недоліки в організації виборів спостерігалися в Вінницькому повіті. Там повітовою комісією 12 лютого 1906 р. було утворено лише один з'їзд міських виборців у м. Вінниці, що зумовило значні незручності для жителів м. Жмеринка. Прохання про створення окремого з'їзду міських виборців у Жмеринці висловив у своєму листі до губернатора від 23 лютого 1906 р. і жмеринський міський староста. До листа додавалася копія протоколу зборів жмеринських міських уповноважених, а також заява залізничних службовців. Губернатор передав звернення у губернську комісію, котра знову переклала вирішення цього питання на Вінницьку повітову комісію [120, 1, 2зв]. Та, у свою чергу, не поспішала змінювати власне рішення. Тому в листі від 2 березня 1906 р. до губернатора зазначене прохання повторив начальник Південно-Західної залізниці. Він пояснював необхідність створення окремого з'їзду тим, що більшість залізничних службовців, унаслідок специфіки роботи, не зможуть одночасно залишити свої робочі місця для відправки на з'їзд у Вінницю, тобто не скористаються своїм виборчим правом. Навіть член Вінницької повітової комісії, повітовий предводитель дворянства граф Д.Ф. Гейден

підтримав зазначені вимоги. У телеграмі на ім'я губернатора він писав: «Прошу губернську у справі виборів комісію дозволити вибори міських виборщиків Вінницького повіту на двох з'їздах: у Вінниці й Жмеринці. З 8500 виборців Жмеринка з Браїловим дають 3000 виборців, третина міських уповноважених – залізничники. Фізично неможливо перевезти таку кількість виборців за один день із Жмеринки до Вінниці [130, 6зв]». Губернська комісія загалом підтримала зазначені прохання, але, посилаючись на те, що за такий короткий термін неможливо організувати вибори в Жмеринці згідно з вимогами виборчого закону, а також на той факт, що списки міських виборців повіту не розділені за місцем проживання, вирішила відмовити [130, 7].

З аргументами губернської виборчої комісії не можна погодитися. Справді, організувати повноцінні вибори за 7 днів (вони були призначені на 13 березня, а засідання комісії відбувалося 6 березня) було досить складно. Однак уперше про потребу окремого з'їзду в Жмеринці було заявлено ще 23 лютого. Немає ніякого виправдання й позиція Вінницької повітової комісії. Адже саме в її обов'язки входила чітка організація виборчого процесу і те, щоб своїм виборчим правом змогли скористатися всі виборці. Такі дії комісії призвели до того, що 3000 виборців так і не змогли взяти участь у голосуванні.

Усе ж важко повірити, що причиною цього була лише недбалість повітової комісії та бюрократична тяганина навколо вирішення цієї проблеми. Думається, комісія навмисно затягувала вирішення питання, щоб не допустити до участі у голосуванні службовців станції Жмеринка. Адже вони належали до революційно налаштованих верств суспільства і брали активну участь у всеросійському жовтневому страйку [518, 23], а тому не могли обрати поміркованих виборщиків. Умисність таких дій підтверджується і тим фактом, що ще 12 лютого у Вінницьку повітову комісію було подано три списки міських виборців із розподілом за місцем проживання. Комісія ж зобов'язала міську управу звести всі списки в один і не побачила необхідності в утворенні окремих з'їздів у містах повіту [106, 47зв-48]. Подвійні стандарти комісії у ставленні до виборців міської курії Жмеринки особливо показові в порівнянні з дрібними землевласниками та священниками. В аналогічній ситуації комісія дозволила три окремі попередні з'їзди дрібних землевласників та священників у Вінниці, Жмеринці та м-ку Пиків [106, 50зв-51].

У процесі організації виборів виникали суперечності щодо строків оголошення виборчих списків та й самих термінів проведення виборів, які постійно переносилися. Наприклад, додаткові списки осіб, що мали право на участь у виборах, оприлюднювалися в повітових управах неодноразово. Зокрема, у Ольгопільській

і Кам'янецькій – 1 лютого, Могилівській – 3 лютого, Ушицькій – 6 лютого, Гайсинській – 10 лютого, Літинській – 11 лютого, причому в останній управі термін оприлюднення списків було замінено з 4 лютого [418, 1; 420, 1; 421, 2; 426, 1,2; 447, 1]. Таким самим був стан справ у міських управах. Списки міських виборців були вивішені в Ушицькій міській управі – 13 січня, Вінницькій – 30 січня, Проскурівській і Балтській міських управах – 10 лютого [418, 1; 419, 1; 420, 1; 421, 2; 426, 1,2; 447, 1]. Протягом 7 днів із дати оголошення списків можна було оскаржувати їх неправильність і неповноту. Така неодночасність оприлюднення імен виборців, звичайно, не сприяла чіткій організації виборів, а також утруднювала своєчасне подання скарг у губернську комісію.

З'їзди виборців окремих курій відбувалися у різний час. Так, вибори уповноважених від волостей і робітників заводської, гірничої промисловості, а також залізничних майстерень були призначені на 27 лютого. Вибори уповноважених від попередніх з'їздів повітових землевласників і священнослужителів – на 6 березня [447, 1]. Обрання виборщиків на з'їздах міських виборців у різних повітах теж було розведено в часі. У 8 повітах (Кам'янецькому, Ушицькому, Ямпільському, Вінницькому, Гайсинському, Летичівському, Проскурівському, Літинському) вибори були призначені на 13 березня. У Могилівському, Брацлавському, Ольгопільському і Балтському повітах вибори проводилися у два строки – 13 та 16 березня. У Балтському повіті було проведено три з'їзди міських виборців: у Балті, під головуванням міського голови В.А. Преображенського, м-ку Юзефполь, під головуванням члена міської управи Ф.М. Одолського, та в с. Воронків, де функції голови виконував член Балтської міської управи К.Ф. Козловський. Вибори були призначені на 16 березня у Балті та на 13 березня у Юзефполі й Воронкові [423, 1]. Вибори на з'їздах повітових землевласників відбувалися 20 березня [424, 1; 425, 1]. Фінал виборів, тобто вибори депутатів Державної Думи в губернських зібраннях, було призначено на 26 березня [422, 1].

Загалом Подільська губернія обирала 199 виборщиків: із них 82 обиралися на з'їзді уповноважених від волостей, 76 – землевласників, 37 – міщан, ще 4 виборщиків обирали робітники. Для участі у з'їзді землевласників для всіх повітів губернії встановлювався земельний ценз у розмірі 150 десятин [243, 80-81; 331, 879; 336, 68,76].

Іноді в процесі організації виборів спостерігалася відсутність взаєморозуміння між виборчими комісіями та місцевими посадовцями, через що виникали курйозні ситуації. Такий випадок мав місце у Вінниці. Голова місцевої повітової комісії І.С. Белінський у зверненні до губернатора 17 лютого 1906 р. скаржився на

дії повітового справника, який заборонив типографії друкувати 500 примірників оголошень про утворення попередніх виборчих з'їздів. Привід для цього справник обрав украй сміховинний – відсутність на оголошенні місця для його підпису про дозвіл друку [106, 52]. У відповідь на це лише 20 лютого з губернської канцелярії надійшло роз'яснення, що на друк такого типу документів особливого дозволу не потрібно [106, 54]. Таким чином, особисті амбіції посадовця та млява реакція на його дії губернської адміністрації гальмували виборчий процес у повіті.

Уже на етапі складання виборчих списків повітові та губернська комісії почали отримувати велику кількість скарг. Ця тенденція не припинялася до останнього дня роботи комісій. За нашими підрахунками лише губернська комісія протягом своєї діяльності розглянула 77 скарг, значна частина з яких були колективними. Для аналізу поданих скарг пропонуємо їхню типологію, основними критеріями якої є: суб'єкт подання скарги, суть оскарження, рішення комісії.

Найбільша кількість скарг (39) у губернську комісію була подана управителями, орендарями маєтків та землевласниками (50,6%). Значно переважали скарги управителів та орендарів. Проблема полягала у тому, що згідно з Законом 11 грудня 1905 р. для участі у виборах управителі маєтків мали надати договір на управління, а орендарі – орендний договір. Ці договори мали бути засвідчені нотаріальним порядком або ж поліцією, мировим чи міським суддею. Договір мав бути укладений не пізніше як за рік до виборів. Такі вимоги викликали обурення значної частини управителів, оскільки часто договір укладався неофіційно або навіть в усному порядку. Губернська комісія чітко виконувала свої обов'язки і вимагала відповідності договорів усім вимогам закону, через що значна частина управителів та орендарів була позбавлена права участі у виборах.

Однакову позицію з губернською займали й повітові комісії. Один зі скаржників – дворянин А.І. Круковський, житель Брацлавського повіту, – звинувачував місцеву повітову комісію у надмірній прискіпливості до такої консервативної верстви населення, як дворяни-управителі, та натякав на необхідність «пом'якшення» її жорсткої позиції. У своїй скарзі в губернську комісію він писав: «Взагалі, управителям маєтків чомусь не щастить у справі занесення у списки виборців. Скрізь зустрічаються скарги з цього приводу. Повітова комісія ніби навмисне відшукує причини і приводи, щоб не допустити цих осіб до виборчої урни. Між тим управителі маєтків, як елемент консервативний, який стоїть близько до народу, в теперішній важкий час могли би багато в чому допомогти уряду у вирішенні завдання умиротворення країни, а тому прошу губернську комісію не надавати значення формі доручення (договору на управління маєтком. – А.Г.) [123, Ззв-4]».

Аналіз скарг та рішень губернської комісії дозволяє стверджувати, що подібні апеляції не знайшли підтримки. Таким чином, загальноприйнята в радянській історіографії концепція про те, що в основі виборчого права лежав лише класовий підхід, на Поділлі не завжди відповідала об'єктивній реальності. Управителі маєтків були тим прошарком населення, на який могло покластися самодержавство у питанні вибору поміркованих депутатів. Та, незважаючи на це, виборчі комісії виконували закон і не допускали вказаних осіб до участі у виборах, якщо вони не мали на це юридичних підстав.

Згідно з законом, договір на право управління маєтком, крім нотаріуса, міг засвідчити місцевий пристав поліції, іноді це призводило до зловживань із боку приставів. Наочний приклад цього маємо у Брацлавському повіті. У губернську комісію одночасно надійшло чотири скарги на дії Брацлавської повітової комісії, яка визнала недійсними договори на право управління маєтками дворян Р.А. Векера [124, 9], Р.М. Хороманського [126, 9] та селян Д.Ф. Бурегі [125, 9], І.У. Квятковського [127, 9]. Всі скарги були написані однаковим почерком, а скаржники – управителі різних маєтків одного поміщика Г.С. Шеніовського. У договорах губернська комісія знайшла однакові зловживання з боку пристава I стану Брацлавського повіту. Було доведено, що пристав ставив свій підпис на договорах, тобто посвідчував їх не в день укладання (20 грудня 1904 р.), а напередодні виборів [124, 12зв; 125, 12зв; 126, 12зв; 127, 12зв]. Відомо, що Шеніовський був обраний виборщиком від землевласників Брацлавського повіту [110, 206]. Очевидно, що шляхом збільшення числа своїх управителів поміщик хотів забезпечити собі підтримку на повітовому з'їзді землевласників. Однак принциповість комісій із виборів не дозволила йому цього зробити незаконним способом.

Землевласники А.О. Колб, П.С. Колачевський і М.О. Новіцький скаржилися губернській комісії на дії повітових, Ушицької та Летичівської відповідно, які не викреслили з виборчих списків осіб, що, на думку скаржників, не мали виборчого права. У першому випадку скаржник пояснював, що ряд осіб не має права на внесення у виборчі списки як власники маєтків, оскільки продали їх його дружині [116, 3-Ззв]. Губернська комісія цілком правомірно вирішила залишити скаргу без наслідків, оскільки вона стосувалася не права участі у виборах згаданих осіб, а лише їхнього земельного цензу [116, 17], що за умови наявності мінімуму в 150 дес. землі не мав ніякого значення. У другому випадку губернська комісія зобов'язала повітову перевірити правильність внесення до списків виборців зазначених у скарзі осіб [134, 4].

При загалом кваліфікованій роботі повітових комісій під час розгляду скарг землевласників були й суперечливі випадки. Так,

Летичівська повітова виборча комісія відмовила землевласниці Е. Покржевніцькій у передачі виборчого цензу її чоловікові через пропуск двотижневого терміну з дня опублікування додаткових списків. Скаржниця пояснювала, що вчасно подала заяву в повітову управу, що підтверджувалося документально. Однак управа повернула заяву і зобов'язала звернутися в комісію у справах про вибори. Тому її прохання потрапило в комісію з простроченням терміну подачі. Губернська виборча комісія підтвердила рішення повітової [118, 2,4зв]. Діаметрально протилежно у подібній ситуації вчинила Літинська повітова комісія. Вона включила до списків повітових землевласників дворянина А.Г. Глембовицького за дорученням матері, хоча він, посилаючись на її хворобу, подав заяву з простроченням двотижневого терміну [129, 1].

У процесі складання виборчих списків іноді відбувалися затримки, викликані бюрократичною тяганиною при з'ясуванні виборчих прав осіб та призупиненням роботи повітових комісій у зв'язку з переходом до виборів на основі Маніфесту 17 жовтня. Так, Ямпільська повітова комісія через це лише після значної затримки внесла у виборчі землевласника К.П. Неженцова [122, 16].

Під час складання виборчих списків виникали труднощі стосовно того, до якої категорії зараховувати чиншовиків – надільних селян чи дрібних землевласників. У циркулярі міським, повітовим управам та міським старостам губернатор докладно роз'яснив, що чиншовики із дворян та вільні люди, не приписані до волостей, беруть участь у виборах за своїм цензом у з'їзді повітових землевласників чи міських виборців; приписані ж до волостей обирають уповноважених на волосних сходах [109, 306-306зв].

Однак такі роз'яснення губернатора не убезпечили управи від недоліків у складанні виборчих списків стосовно вказаної категорії населення. Як наслідок, у губернську комісію надійшло 7 колективних скарг чиншовиків на дії управ, які не включили їх до списків виборців, та постанови повітових комісій, що визнали такі рішення правильними. Найчастіше невнесення чиншовиків до списків було викликано пропущенням ними семиденного терміну подачі відповідних заяв про бажання взяти участь у виборах після оприлюднення додаткових списків виборців. Указуючи на причини затримок, чиншовики с. Бохни Летичівського повіту у своїй скарзі зауважували: «Про ці списки нікому нічого не було відомо, бо вони в нашому селі не були виставлені і ми, як особи неграмотні, не могли знати, тим більше, що волосне начальство не потурбувалося про це оголосити в селі, щоб кожний із нас міг знати про подібне розпорядження, а оскільки цього не зроблено, то ми введені в оману і не можемо бути позбавлені тих прав, якими користується кожний російський громадянин [133, 2-2зв]». Подібну скаргу подали жителі с. Білецьке цього ж по-

віту: «Ми люди прості, неграмотні, живемо в глухому селі на відстані з міста в 14 верстах. Питається, звідки нам було відомо про термін на подібні заяви [137, 2-2зв]».

Проте навіть містечкові чиншовики не завжди могли розібратися в особливостях свого виборчого права. Так, жителі м-ка Теплик Гайсинського повіту, вчасно подавши заяви про участь у виборах, просили повітову комісію роз'яснити, до якої виборчої курії вони належать [142, 6зв]. Чиншовики м-ка Тернівка та навколишніх сіл цього ж повіту, впевнені у своєму праві на участь у виборах, з'явилися 6 березня 1906 р. на вибори уповноважених, але без пояснення причин були недопущені головою з'їзду, який лише зауважив, що причини йому не відомі і вийшла якась плутанина [138, 2зв]. Оскільки такі проблеми виникали більш ніж через два місяці після згаданого циркулярного роз'яснення губернатора, то зрозуміло, що окремі управи та міські старости виконали його недбало. Це призвело до того, що значна частина чиншовиків Подільської губернії не змогла скористатися своїм виборчим правом.

Яскраво ілюструють прискіпливість виборчих комісій щодо точного виконання виборчого законодавства дві скарги поліцейських чиновників. У першій із них чиновник Подільського губернського правління І. Середович скаржився, що його виключили зі списків міських виборців Бара через тимчасове виконання ним обов'язків поліцейського наглядача. Вказуючи на те, що зазначену посаду вже давно обіймає інша людина, скаржник просив унести його до виборчих списків. Губернська комісія відмовила у цьому, оскільки на час складання виборчих списків Середович обіймав поліцейську посаду і тому не міг бути включений до виборчих списків [131, 2-2зв, 7]. У другій – секретаря повітового поліцейського управління дворянина О. Барашенка – зверталася увага комісії на те, що його посада дозволяє брати участь у виборах. Однак комісія чітко й аргументовано довела скаржнику, що згідно з законом у нього немає виборчих прав [135, 2,6].

Скарги в губернську комісію на невнесення у виборчі списки подавали й міщани. Всього з цього приводу ними було подано 8 скарг: із них 4 – на виключення зі списків через пропуск терміну подачі відповідного прохання; 2 – на відмову включення до списків через невиконання промислового свідоцтва; 1 – через арешт, що не викликав судового переслідування; 1 – на дії поліції. Всі скарги були представниками єврейської національності. Дві скарги були задоволені, у решті – відмовлено. Аналіз скарг та рішень комісії дозволяє стверджувати відсутність будь-якого тенденційного ставлення до скаржників із боку комісій.

Разом із тим утиски небажаних виборців з боку владних структур мали місце. Особливо показова в цьому контексті скарга жителя Кам'янця-Подільського М.М. Оксмана. Він скаржився

на дії поліцейського пристава, що не вніс його у списки квартиронаймачів і не хотів видавати поліцейське посвідчення, яке необхідне для подання в управу, яка, в свою чергу, мала внести прохача у списки виборців. Губернська комісія йому відмовила у внесенні до списків виборців якраз через те, що у нього не було зазначеного посвідчення про найм квартири у межах міста [121, 10]. Умисність дій поліції у цьому випадку можна пояснити тим, що скаржник був одним із організаторів видання опозиційної газети «Подольский край», а незабаром став її головним редактором [515, 82]. Таким чином, місцева влада активно перешкоджала участі у виборах неблагонадійним виборцям. Рішення ж губернської комісії у цьому випадку було цілком законним, оскільки скаржник не надав необхідних для участі у виборах документів.

Лише 2 скарги було подано священнослужителями. Так, священник К. Пуніцький скаржився, що Гайсинська повітова комісія виключила його зі списку виборщиків-землевласників і внесла до списку дрібних землевласників. Губернська комісія пояснила, що оскільки в нього немає доказів належності йому земельної власності окремо від церковної, то він не може бути виборщиком від землевласників [128, 9]. Церковний староста с. Грушки Ушицького повіту Ф. Трофанчук в своїй скарзі намагався довести, що він має право на участь у виборах як особа, що одержує утримання на службі. Однак і у цьому випадку комісія відмовила скаржникові, спираючись на вимоги Закону 11 грудня [132, 4,11].

В історіографії побутує думка, що для впливу на результат виборів місцева влада часто використовувала право виборчих комісій відмінити вже проведені вибори, якщо вони не дали бажаного результату [563, 98-99]. У Подільській губернії це явище не було масовим. Загалом вибори були відмінені на одному з'їзді міських виборців (Кам'янецькому), одному з'їзді повітових землевласників (Літинському) та 14 сільських сходах. Щоправда, також була спроба Могилівської повітової комісії відмінити вибори міських виборців у Могилеві та Барі, але губернська комісія не підтримала таке рішення. Повноцінні вибори не відбулися також на з'їзді землевласників Ушицького повіту, оскільки вони не змогли дійти згоди щодо кандидатів і обрали лише одного виборщика замість шести [64, 257; 563, 98-99].

Проаналізуємо формально-юридичні та реальні причини відміни зазначених виборів. Найперше зауважимо, що відміна виборів у волосних сходах найчастіше була викликана елементарними порушеннями процедури їх проведення, а не бажанням влади обрати інших уповноважених. Так, 6 березня мировий посередник 1-ї дільниці Могилівського повіту повідомляв Вендичанське волосне правління, що повітова комісія вибори визнала недійсними через те, що вони були проведені не закритою по-

дачею голосів кулями. При цьому він роз'яснював, що обрати можна тих самих осіб, але у встановлену законом порядку, зокрема в присуді вказати, хто і скільки набрав виборчих і невиборчих куль [88, 3-Ззв]. Загалом Могилівська повітова комісія відмінила 6 волосних сходів, тоді як у 11 повітах жоден з них не відмінявся [110, 265]. Очевидно, це було викликано більш прискіпливим ставленням цієї комісії до виборчої процедури.

Найбільше скарг викликала організація міських виборів у Кам'янці-Подільському. Головно вони були спричинені перемогою єврейських та польських кандидатів над православними, прихильники яких наводили безліч аргументів на користь відміни виборів. По-перше, скаржилися, що іменні запрошення, які слугували посвідченням особи виборця, та бюлетені розсилалися виборцям-євреям єврейським виборчим комітетом, а це заборонено законом. Християнам такі документи розсилало міське управління, але робило це настільки халатно, що багато виборців їх не отримали, бо на конвертах не вказувалося адреси виборця. По-друге, в день виборів не було вжито ніяких заходів для збереження порядку: «Загальне враження було таким, ніби відбувалися вибори не в вищу Державну установу, а в правління якого-небудь товариства, в якому вибори можна проводити «по-домашньому [143, 30]», – зауважували скаржники. Це проявилось у тому, що в приміщення виборчого з'їзду входили всі бажані, були випадки голосування за померлих осіб, бюлетені подавалися в три виборчі ящики не в алфавітному порядку, а хаотично. Останнє було зумовлено діями кам'янецького міського голови В.І. Калішевича, котрий, опікуючись центральним виборчим ящиком, за допомогою асистентів приймав бюлетені вкрай швидко без належної перевірки та позначки у списку. Оскільки це займало набагато менше часу, ніж біля інших виборчих ящиків, то більшість виборців кинулися до центрального ящика. В результаті в нього було кинуто 2691 бюлетень, тоді як у два інші – 552 та 516, причому таку кількість бюлетенів В.І. Калішевич прийняв за 2-3 години [143, 30-30зв].

Незважаючи на вказані порушення, Кам'янецька повітова комісія затвердила результати виборів. Про гострі дебати навколо такого рішення свідчить особлива думка члена комісії К.П. Маркова, який не погодився з рішенням своїх колег [143, 50зв]. Очевидно, не останню роль у такому рішенні відіграло те, що виборщиком було обрано згаданого «порушника» Калішевича, котрий, перебуваючи на посаді міського голови, безумовно, мав вплив на членів комісії та лобював свої інтереси. Губернська комісія виявила більшу рішучість. Заслухавши пояснення Калішевича, вона відмінила вибори. Однак це було зроблено лише 24 березня, за 2 дні до обрання виборщиками членів Думи,

коли на повторні вибори вже не було часу. Обрані виборщиками В.І. Калішевич, Г.О. Шатуновський та інші оскаржували дії губернської комісії у Правлячому Сенаті, але успіху не досягли. Одночасно з ними свою скаргу подав і фактичний керівник виборчої кампанії євреїв у Подільській губернії Г.Б. Сльозберг, який указував, що губернська комісія повинна була оголосити повторні вибори. Проте, згідно з роз'ясненням Сенату, цей обов'язок покладався не на комісію, а на губернатора. Тому скарга була визнана безпідставною [143, 23,24зв,83-83зв].

Таким чином, можна констатувати серйозні зловживання під час проведення виборів із боку кам'янецького міського голови В.І. Калішевича. Думається, вони були викликані його бажанням потрапити до складу виборщиків, а може, й членів Думи. З великою долею вірогідності можна також припустити підкуп міського голови євреями чи поляками, які прагнули будь-що провести своїх кандидатів у виборщики.

Діаметрально протилежно до Кам'янецької діяла Могилівська повітова комісія. Вишукуючи формальні причини, вона відмінила вибори міських виборців у Барі та Могилеві-Подільському. Аргументація членів комісії була такою: розсилкою запрошень на вибори у Барі займалася не лише поліція, а й лісові об'їждчики, міські службовці, казенний рабин. Оскільки будь-які повідомлення вручаються населенню лише через відповідні органи влади, то Барська міська управа та міський голова порушили закон, поклавши їх роздачу на приватних осіб. Комісія вважала, що такі дії могли призвести до зловживань, підтвердженням яких є факти неотримання виборцями повідомлень або відсутність розписок про вручення. Цікаво, що член комісії, могилівський міський голова, який, безумовно, розумів фізичну неспроможність роздати всі повідомлення лише за допомогою невеликого штату поліцейських городових, підтримав свого колегу, міського голову Бара, та відмовився визнавати вибори недійсними [148, 2-2зв]. Таку ж позицію зайняла комісія й щодо виборів у Могилеві-Подільському. Постанова про відміну виборів ґрунтувалася на відсутності чіткої впевненості в тому, що всі повідомлення про вибори були вручені виборцям, оскільки на вибори з'явилося 3299 виборців з 4540 [147, 2]. Аргументація комісії не витримує критики. Елементарний підрахунок свідчить, що у виборах взяло участь приблизно 72,7% виборців, заявлених у списках. Таким чином, за логікою комісії, потрібно було б відмінити вибори практично на всіх з'їздах міських виборців. Справжньою причиною відміни виборів, очевидно, було намагання Могилівської комісії відсторонити від обрання членів Думи виборщиків від зазначених міст, оскільки всі вони були представниками єврейського населення [110, 86,93,94,95].

Дії Могилівської комісії викликали велику кількість скарг, у яких особи, обрані виборщиками, й рядові виборці доводили абсурдність відміни виборів. Губернська комісія об'єктивно поставилася до розгляду цього питання і відмінила постанову повітової комісії, дозволивши виборщикам Могилева-Подільського та Бара взяти участь у голосуванні в губернському виборчому зібранні [147, 30; 148, 8].

Непорозуміння під час голосування супроводжували вибори у міській курії м. Хмільника Літинського повіту. Там на багатьох виборчих записках було вказано номер виборця у списку, а за законом, на них повинні були бути відсутні будь-які позначки чи виправлення. Це дало підстави Хмільницькій міській комісії визнати переможцем єврея С.Г. Кіціса. Він загалом набрав менше голосів, ніж його головний суперник Ф.К. Новак, але в Новака було виявлено значно більше виборчих записок, визнаних недійсними. Літинська повітова комісія визнала виборчі записки, подані з номерами виборців, дійсними й оголосила переможцем Ф.К. Новака. Губернська комісія підтвердила рішення повітової [141, 7зв-8,14-14зв]. У цій ситуації члени повітової та губернської комісій прийняли неупереджене та виважене рішення. Особливо це прикметно з огляду на той факт, що визнаний переможцем Ф.К. Новак був прихильником партії есерів, тому не міг бути бажаним для влади виборщиком [110, 254-254зв].

Спроби оскаржити вибори на з'їзді міських виборців спостерігалися й у Новій Ушиці. Відомий на Поділлі кадет О.О. Зно-віцький апелював до повітової, а пізніше – губернської комісії та Правлячого Сенату. Він указував, що вибори були непрозорими внаслідок зловживань голови з'їзду, новоушицького міського голови А.Т. Яворського, під час підрахунку голосів. Однак аргументація скаржника була непереконливою, тому вказані державні органи цілком обгрунтовано не задовольнили його прохання про відміну виборів [146, 3-5,13-14]. Такі дії комісії особливо показові через те, що виборщиком у м. Нова Ушиця було обрано представника єврейського купецтва [110, 235]. Як бачимо, у разі тенденційного ставлення до євреїв члени комісій змогли б відшукати приводи до відміни виборів.

Недоліки в організації виборчого процесу, спровоковані, з одного боку, циркулярною плутаниною і їхньою новизною та, з іншого боку, намаганням національних груп будь-яким способом провести свої кандидатур, супроводжували й вибори на повітових з'їздах землевласників. У Літинському повіті вони призвели до скасування виборів. Там 5 з 6 осіб, обрані виборщиками, представляли польське землеволодіння. Цей факт украй обурих православних священиків, які змогли відшукати суперечності у виборчому законодавстві та домогтися відміни виборів. Суть про-

блеми полягала у тому, що після проведення балотування шести землевласників, кандидатури яких були запропоновані найбільшою кількістю виборців та отримали більше половини виборчих куль, голова виборчого з'їзду, вважаючи їх обраними, зупинив подальше голосування. Після цього з'їзд залишили 17 виборців, а частина кандидатів у виборщики почала вимагати продовження балотування. Ініціатор скарги на проведення виборів, священник П. Шпаковський, очевидно, зрозумівши можливість їхнього оскарження та відсутність шансів обрати представника духовенства, через певний час відмовився від продовження балотування [145, 5]. Справді, формальна вимога закону – провести балотування усіх кандидатів – не була виконана, хоча цілком очевидно, що подальше голосування не змінило б результатів виборів. Дії ж Літинської повітової та губернської комісії, які визнали вибори недійсними, відповідали виборчим інструкціям. Члени комісії справедливо вказували, що гіпотетично решта кандидатів у виборщики могли набрати не лише більше половини голосів виборців, а й більшу кількість виборчих куль порівняно з першими шістьма кандидатами [145, 5зв, 23зв].

Не менш напруженими були вибори у курії землевласників Ушицького повіту. Там труднощі з організацією виборчого процесу розпочалися ще 6 березня на попередніх з'їздах дрібних землевласників та духовенства. Внаслідок відсутності приміщень, які могли б умістити всіх виборців з'їздів, голосування відбувалося зі значними порушеннями виборчого законодавства. Голова Ушицької повітової виборчої комісії пояснював ситуацію так: «Оскільки не лише в селах і містечках, а й у м. Новій Ушиці немає таких приміщень, у яких можна було б вмістити 700-1000 виборців, із пропозицією не розходитися до закінчення виборів, то на попередніх з'їздах Ушицького повіту головам попередніх з'їздів доводилося рахуватися з таким неминучим явищем, що в різні моменти виборів на попередніх з'їздах число виборців було різним унаслідок поступового виходу виборців із місця виборів і повернення через певний час для подальшої участі у виборах [144, 11-11зв]». У м-ку Дунаївці в зв'язку з цим усі 717 виборців брали участь у балотуванні лише 15 кандидатів з 25. Решту кандидатів в уповноважені обирали від 211 до 231 виборців. Таким чином, виборча комісія опинилася перед дилемою. По-перше, якою саме більшістю визначати уповноважених при постійному коливанні кількості виборців. По-друге, в якому порядку встановлювати старшинство кандидатів, що отримали абсолютну більшість виборчих голосів, якщо в різні моменти виборчого процесу число виборців було різним. Комісія визначала більшість голосів, поданих за кандидата, за загальною кількістю осіб, що брали участь у голосуванні, незалежно від того, скільки

виборців голосували до і після. Обраними вважалися ті кандидати, які мали більшу різницю між виборними і невиборними голосами [144, 12]. Складалася парадоксальна ситуація: кандидат, котрий набрав удвічі більше виборних голосів, програвав. Так, ксьондз Ф. Рачковський, що оскаржував згадані вибори, набрав 410 виборних голосів із 717, але через відносно невелику різницю з невиборними (103) програв кандидатові, який набрав лише 163 виборні голоси [144, 12зв-13]. Звичайно, абсурдність такої організації виборчого процесу очевидна, але в даному разі відповідальність навряд чи можна покласти на виборчу комісію. Головну роль тут відіграла певна невідповідність між виборчим законодавством та місцевими реаліями.

На цьому виборчі колізії в Ушицькому повіті не припинилися. Внаслідок некваліфікованих дій голови повітового з'їзду землевласників та відсутності єдності серед виборців було обрано лише одного виборщика замість шести. Суть справи полягала в тому, що із запропонованих 91 кандидата при першому балотуванні ніхто не отримав більше половини голосів, причому в 76 кандидатів кількість виборних куль не відповідала числу виборців з'їзду (175). Після цього головою з'їзду було призначено друге балотування, але оскільки жоден кандидат першого разу не набрав більше половини голосів, то в ньому знову брали участь усі бажаючі. Очевидно, для того, щоб уникнути проблеми розходження числа виборних куль, цього разу, за свідченням учасника з'їзду священика Ф.І. Грєпачевського, кількість невиборних куль визначалася не безпосереднім їх підрахунком, а різницею між виборними і загальним числом куль [149, 1,2]. Таким чином, було грубо порушено процедуру виборів, але навіть такий підрахунок дозволив обрати лише одного виборщика. Вибори вкрай затягнулися, тому не дивно, що, коли о першій годині ночі були оголошені результати другого балотування, бажаючих скористатися своїм пасивним виборчим правом ще раз не знайшлося [149, 2зв]. Ушицька повітова комісія, а згодом і губернська затвердили вибори, позбавивши землевласників повіту права обрати виборщиків. Очевидно, таке рішення ґрунтувалося не на законних підставах, а на емпіричному розумінні членами комісії безрезультатності повторних виборів в умовах гострого антагонізму між окремими групами землевласників Ушицького повіту.

Апеляції до губернської комісії щодо неправильного обрання уповноважених звучали й від виборців селянської курії. Так, група селян із сіл Війтівецької волості Летичівського повіту оскаржувала присуд волосного сходу про обрання уповноваженими П.Л. Видайчука та М.І. Войтини. Першого звинувачували у тому, що він незаконнонароджений та був під судом за вбивство, а другого – у належності до партії соціалістів. Однак така аргу-

ментація не вплинула на членів виборчих комісій. Спочатку Лєтичівська повітова, а згодом і губернська комісії після перевірки виборчої документації відмовили скажникам [140, 1-1зв, 11, 13].

Усе ж, незважаючи на певні недоліки та зловживання, Подільська губернська адміністрація виконала покладені на неї обов'язки і змогла забезпечити активну участь населення у виборах. На цьому наголошували навіть радянські історики, вказуючи, що Подільська губернія мала найбільший відсоток явки на попередні з'їзди дрібних землевласників загалом в імперії – 45,8% [563, 103; 599, 137]. Наведені дані подаються і в сучасних працях російських істориків [500, 88]. Ці цифри дещо занижені: за нашими підрахунками, у вказаних з'їздах взяли участь 54,8% виборців, занесених у списки. Для порівняння, у Катеринославській губернії цей відсоток становив – 9,5%, а в Харківській – 6,8% [563, 103]. Пояснювати такі розходження лише більшою вірою подільських селян у те, що Дума наділить їх землею наврог чи варто. Можна погодитися з думкою В.І. Михайлової про те, що велике значення для активної участі населення у виборах мала його довіра до місцевої влади та відсутність адміністративного тиску під час виборів [563, 103]. Досить високим був також відсоток явки міських виборців – 54,6% й особливо великих землевласників – 74,7%. Практично стовідсотково у виборах взяли участь робітники губернії. Вибори не відбулися лише на одному підприємстві з 62 [110, 312].

Таким чином, організація виборів до I Державної Думи відбувалася у стислий термін та в умовах гострої соціальної й політичної кризи в державі. Місцева влада загалом не здійснювала особливого тиску на хід та проведення виборів, хоча мало місце відсторонення окремих небажаних для влади кандидатів. Комісії у справах про вибори у своїх рішеннях дотримувалися вимог закону та не виявляли своїх політичних симпатій. Окремі спроби незаконного впливу на результати виборів окремих повітових комісій присікалися губернською. У зв'язку з новизною виборів як для населення Поділля, так і для органів влади виникали непорозуміння, що, у свою чергу, знайшло відображення у значній кількості скарг. Разом із тим відносна свобода виборів у губернії була однією з причин активної явки виборців, що була найвищою в Російській імперії.

3.2. Організація та проведення виборів до II Державної Думи

Вибори до II Державної Думи в Подільській губернії, як і загалом у Російській імперії, проходили під тиском органів державної влади. Враховуючи досвід виборів до I Думи, столипінське міністерство внутрішніх справ мало на меті будь-що не допустити обрання в II Думу представників «крайніх» партій чи радикально налаштованих безпартійних депутатів. Тому в своїй доповіді Миколі II П.А. Столипін ще в липні 1906 р., з одного боку, наполягав на якнайшвидшому здійсненні суспільних та економічних реформ [628, 338], а з іншого, визнав необхідним здійснювати «урядовий тиск на проведення виборів [544, 162; 628, 338]».

Хоча загалом вибори до II Думи регламентувалися тими самими законами, що і перші вибори, царський уряд намагався використати будь-які можливості для обмеження участі у них революційно налаштованих верств населення. З цією метою було розроблено та надіслано в губернські адміністрації додаткові пояснення щодо законодавства про вибори. Зокрема, вони стосувалися прав на участь у виборах окремих категорій населення. Так, губернатор Подільської губернії отримав циркуляр, у якому Правлячий Сенат указом від 7 жовтня 1906 р. роз'яснював, що робітники, які мали право на участь у виборах за Законом 11 грудня, вже не могли брати участі у них за міськими виборчими округами чи на з'їздах міських виборців. Робітникам заборонялося також брати участь у з'їздах повітових землевласників чи уповноважених від волостей, навіть якщо вони володіли встановленим майновим цензом. Виборчі права селян, що не виправдали сподівань уряду на попередніх виборах, теж обмежувалися. Так, селяни, які придбали землю за допомогою Селянського банку, особисто чи у складі сільських общин, окремих поселень або товариств, не могли завдяки володінню цією землею брати участь у з'їздах повітових землевласників і не вносилися у виборчі списки [446, 2].

Для зменшення впливу на результат виборів була заборонена участь у виборах представників інтелігенції та робітників, які були приписані до сільських громад і під час перших виборів здійснювали активне та пасивне виборче право у селянській курії. Так, Подільський губернатор у циркулярі волосним правлінням від 27 жовтня та 9 листопада 1906 р. особливо підкреслював, що селяни, які належать до сільської громади, але не мають господарства або не користуються землею і постійно проживають на стороні, за законом не визнаються селянами-домогосподарями, а тому не можуть брати участь у волосних сходах чи обиратися в уповноважені [88, 42зв, 64зв]. Контроль за виконанням циркуляру покладалася на мирових посередників, що зобов'язувалися ретельно перевіряти присуди волосних

сходів про обрання уповноважених. У разі виявлення осіб, які не мали права бути обраними, посередники повідомляли про це повітові комісії, котрі проводили відповідну перевірку та відміняли вибори [179, 45-45зв].

Циркуляр МВС губернаторам та градоначальникам від 1 листопада 1906 р. забороняв участь у виборах залізничних службовців у міській курії, оскільки квартири їм надає управління залізниць, кур'єрів, швейцарів, кучерів і т. д. [444, 1].

Були доповнення й уточнення щодо самої організації виборів. Так, опублікування списків виборців у місцевих «Губернських ведомостях» було замінено виставленням їх біля приміщення установ, які складала списки. Скорочувався термін подачі скарг. Також була видана особлива інструкція про порядок складання списків осіб, які мали право на участь у виборах до Державної Думи. Згідно з нею, особи, що перебували на обліку в міських земських управах і казенних палатах як платники державних податків, земських і міських зборів за нерухоме майно, вносилися до виборчих списків автоматично. Такі ж права мали особи, що отримували пенсію за державну службу, службу в земських, міських установах чи на залізниці. Перевірка прав таких осіб належала до компетенції установи, що складала виборчі списки [412, 2].

Складніше було скористатися виборчим правом особам, які отримали його за квартирним цензом, за управління маєтками чи оренду землі. Вони мали подати заяву про бажання взяти участь у виборах і довести свої виборчі права. Однак ті особи, які були внесені в додаткові списки на попередніх виборах, вважалися такими, що заявили про своє бажання стати виборцями й автоматично вносилися у виборчі списки [391, 2]. Всі інші повинні були підтвердити свої виборчі права такими документами: особи, що брали участь у виборах за квартирним цензом, – договором про наймання квартири чи відповідним посвідченням місцевої поліції; орендарі – договором на оренду землі; управителі маєтків – договором чи дорученням на управління. Договори і доручення могли бути подані як в оригіналі, так і в копіях, але обов'язково засвідчених нотаріально. Документи також могли засвідчити: поліція, мирові судді, міські управи, земські начальники [391, 2].

Подільська губерньська адміністрація чітко дотримувалася доктрини царського уряду, що передбачала тиск на хід виборів. Це яскраво відображено у секретному розпорядженні губернатора О.О. Ейлера начальникам поліції від 20 грудня 1906 р. У зв'язку з виборами уповноважених від волостей він покладав на них такі завдання:

1. Розпорядитися, щоб у день виборів усі урядники були при волосних правліннях і контролювали, щоб сторонні особи не допускалися на зібрання.

2. Всіма засобами намагатися вплинути на посадовців волостного правління в сенсі вибору уповноважених із числа добрих господарів, що за своїми особистими якостями могли б бути представниками Подільської губернії в майбутній Думі.

3. У тих волостях, де агітація вже встигла вплинути на селян, за згодою з мировим посередником, особисто виїхати на зібрання або доручити чиновникам поліції впливати на виборщиків у бажаному сенсі, маючи, однак, на увазі, що бути присутнім при балотуванні чинам поліції безумовно забороняється.

4. Напередодні виборів, спільно з мировим посередником, з'ясувати стан справ у кожній волості й обговорити заходи, які необхідно вжити.

5. Агітаторів і людей неблагонадійних, що погано впливають на селян, необхідно одразу відраховувати з числа виборщиків, звинувачуючи їх за ст. 21 Положення про посилену охорону, і повідомляти про це губернатора [225, 120].

Отже, Подільська губерньська адміністрація активно використовувала адміністративний ресурс у організації виборчого процесу до II Думи. Вона намагалася усіма засобами не допустити обрання до Думи прогресивних депутатів.

Були видані рекомендації і стосовно виборів на попередніх з'їздах повітових землевласників і міських виборців. Виконання усіх правил і законів щодо виборів покладалося безпосередньо на керівництво повітових управ і голів виборчих з'їздів. Але контроль за їх виконанням виборцями здійснювали чини поліції, обов'язком яких було також складання протоколів про порушення правил і точна реєстрація будь-якого ухилення від їх виконання. Ці зауваження щодо організації виборів передавалися у місцеву комісію з виборів [225, 120]. Такі розпорядження губернатора надавали поліції фактично необмежену владу на виборчих з'їздах. Адже, при бажанні, можна було відшукати порушення у будь-яких діях.

Однак на цьому повноваження чинів поліції не закінчувалися. Їх обов'язком була також видача бланків виборчих записок. Губернатор зобов'язував поліцейських приділяти цьому завданню особливу увагу. Це було зумовлено тим, що сама система видачі бланків була дуже зручною для позбавлення права голосу «непотрібних» виборців. Спочатку два бланки виборчих записок вручалися кожному виборцю через поліцію або, не менш як за два тижні до виборів, в управі, з обов'язковим пред'явленням посвідчення особи. Цей спосіб використовувався виборцями, котрі не отримали виборчі записки вдома або проживали за межами міста. Ще два бланки виборець міг отримати у разі втрати двох перших у листах, позначених управою, з подачею іменного оголошення. Нарешті, ще два бланки виборчих записок, маючи посвідчення особи, кожен виборець міг отримати при вході в приміщення, де

проходили вибори, заявивши про втрату виданих раніше [225, 120]. Таким чином, кожен виборець, за бажання, міг роздобути 6 бланків виборчих записок і заповнити їх іменами своїх кандидатів. Це чудово розуміла губернська адміністрація. Але такий стан справ був якраз на руку владі. За розпорядженням губернатора, кожен чиновник поліції, що контролював проведення виборів, а також голови з'їздів повинні були мати список усіх виборщиків, котрим були вручені виборчі записки вдома. Видача ж посвідчень особи, що були необхідні для отримання бланків записок, розпочиналася поліцією не раніше шести днів до дня виборів. При видачі посвідчення чини поліції зобов'язувалися перевірити, чи отримував зазначений виборщик бланки вдома. У такому разі про це робилася відмітка у посвідченні [225, 120-120зв].

На перший погляд, таке розпорядження мало на меті чіткий контроль за проведенням виборів і запобіганням зловживань при голосуванні. Однак такий розвиток подій був би можливий за умови толерантного ставлення влади до всіх політичних сил. В умовах тиску на хід виборів та розпоряджень губернатора про проведення «потрібних» кандидатів така плутанина у видачі виборчих записок сприяла усуненню від виборчої урни неблагонадійних виборців. Так, поліцейський міг «знайти» у списку прізвище виборця, якому нібито вже були вручені бланки, або затримати видачу посвідчення. За умов, коли у виборщика на доведення своїх виборчих прав залишалася кілька днів, вибори могли відбутися без нього.

Але і цими застереженнями не закінчувалися спроби губернської влади вплинути на результат виборів. Кожен бланк виборчих записок мав бути завірений печаткою місцевої управи (контроль за цим покладался на ту ж таки поліцію). Крім того, на кожному бланку мав ставити свій штампель чи робити помітку «вручив такий-то чин поліції». Обов'язком цього «чину» було також складання протоколу у випадку подачі бланків без печатки управи чи інших незаконних дій виборців, що тягнуло за собою відміну виборів на даному з'їзді [225, 121]. Тобто поліцейський фактично одноособово мав змогу не лише зробити недійсним голос окремого виборщика, а й загалом відмінити вибори з'їзду у разі обрання небажаних кандидатів.

Губернатором для обрання виборщиків до Державної Думи були призначені різні дати, залежно від категорії населення. Вибори уповноважених від волосних сходів, заводських і фабричних робітників, у залізничних майстернях, на підприємствах гірничої промисловості, а також обрання уповноважених на попередніх з'їздах були призначені на 12 січня 1907 р. 22 січня відбувалися вибори виборщиків від волостей і міських виборців. З'їзди повітових землевласників проходили 23 січня, а з'їзди уповноважених від робітників – 24 січня [416, 1]. Міським ви-

борцям присилалися повідомлення про дату, час та місце виборів від імені міського голови [108, 1].

Подільська губернська адміністрація активно перешкождала у проведенні передвиборної кампанії опозиційним кандидатам. Систематичних переслідувань зазнавав колишній гайсинський предводитель дворянства В.С. Завойко. Зазначивши розпливчасті формулювання про те, що він постійно не проживає у м. Гайсині і не має квартирної цензу, ще на етапі складання виборчих списків колишні колеги Завойка, члени Гайсинської повітової комісії, постановили виключити його зі списку виборців по м. Гайсину [100, 133зв]. Проте опозиціонерові вдалося довести абсурдність постанови комісії та взяти участь у передвиборній боротьбі.

Однак переслідування опального чиновника з боку місцевої влади на цьому не лише не припинилися, а ще більш посилювалися. Особливо яскраво це виявилось у середині січня 1907 р. під час підготовки В.С. Завойком та його соратником М.О. Шанявським попереднього передвиборного зібрання міських виборів у м. Гайсині. Коли організатори звернулися за дозволом на проведення зібрання, гайсинський повітовий справник заявив, що обране ними приміщення може вмістити лише 300-400 осіб, а виборців у Гайсині – 1500 [225, 136]. Тому на зібрання можуть бути допущені лише зазначені 300-400 осіб. Крім того, справник застерігав, що у випадку порушення правопорядку особами, що не були допущені на зібрання, його взагалі буде закрито [225, 136зв]. Отже, місцевою владою вишукувалися приводи для того, щоб не допустити обговорення політичної ситуації в країні й визначення виборцями своїх політичних вподобань на виборах до II Думи. Такі дії губернської влади в зв'язку з виборами до II Думи різко контрастують з організацією перших виборів. Тоді попередні передвиборні зібрання виборців не мали таких перепон.

У Гайсинському повіті були й інші факти порушень законності виборів, спрямовані особисто проти В.С. Завойка. Він скаржився у різні інстанції (повітову з виборів комісію, Подільському губернаторові, міністрові внутрішніх справ) на дії того ж таки гайсинського повітового справника Пражмовського. Кандидат у виборщики звинувачував справника у порушенні виборчого закону, створенні перешкод у проведенні виборчої кампанії, упередженому ставленні та відкритій агітації проти його кандидатури [225, 135]. Повітовий справник загалом відкидав звинувачення В.С. Завойка, однак у своєму рапорті губернатору так пояснював свої дії: «Дякуючи Аладьїним, Жилкіним, Рамішвілі, Оніпкам¹ і компанії була розпущена I Дума, то й тепер,

1 Справник мав на увазі депутатів I Державної Думи трудовиків О.Ф. Аладьїна, І.В. Жилкіна, Ф.М. Оніпка та представника Соціал-демократичної фракції І.І. Рамішвілі.

якщо до Думи потраплять Завойкіни і йому подібні, її теж розпустять [225, 122зв]». Як бачимо, саме політичні переконання кандидата у виборщики спонукали представника органів влади чинити йому перепони на виборах.

Методичне цькування В.С. Завойка з боку місцевої влади ще більше посилилося після його обрання виборщиком від м. Гайсина. Губернатор особисто звернувся до обер-прокурора Правлячого Сенату з протестом проти його обрання. Аргументи, висловлені керівником губернії, невідомі, але обер-прокурор погодився з ними і вже після виборів виключив колишнього предводителя дворянства зі списку виборців. Подільська губернська комісія, в свою чергу, 3 лютого 1907 р. прийняла рішення про виключення Завойка з числа виборщиків. Переможцем на виборах у м. Гайсині було визнано його найближчого переслідувача Л.З. Ратнера, який набрав менше половини голосів міщан [113, 572,574,575]. Отже, органи влади губернії використовували будь-які засоби для усунення від участі у виборах небажаних кандидатів. У цьому випадку було проігноровано виборчі голоси більшості виборців м. Гайсина.

Серйозний тиск із боку місцевої влади під час виборів відбувався на опозиційну пресу. Про це яскраво свідчить діяльність губернатора щодо обмеження впливу на вибори газети «Подольський край», що виходила у Кам'янці-Подільському. У зверненні до генерал-губернатора у грудні 1906 р. він підкреслював, що газета ліва і проводить передвиборну агітацію, та звертав увагу на необхідність закриття на час виборів типографії, в якій вона друкувалася [74, 1].

Як і на перших виборах, організація виборчого процесу була покладена на спеціальні комісії з виборів до Державної Думи. В зв'язку з цим 28 жовтня 1906 р. було проведено збори представників відділів Кам'янець-Подільського окружного суду. На них було обрано голів повітових комісій [417, 1]. Наприкінці листопада було сформовано повний склад комісій і вони розпочали роботу.

Ще до початку засідань повітових комісій губернатор звернув увагу їх голів, що першочерговим завданням є проведення окремих попередніх з'їздів дрібних землевласників і міських виборців, а також розподіл числа виборщиків, що мали бути обрані на них. Голови зобов'язувалися організувати роботу комісії таким чином, щоб виключити можливість потрапляння до виборчих списків осіб, які на минулих виборах були внесені помилково. Виконанню останнього завдання сприяла поліція, що отримала наказ перевіряти виборчі права осіб, занесених до списків як квартиронаймачі, та своєчасно повідомляти про результати виборчі комісії [151, 7-7зв; 179, 46]. До цієї категорії виборців висувалися жорсткі вимоги. Правлячим Сенатом

було встановлено чіткі ознаки окремої квартири: окрема кухня, окремий вхід, відсутність сполучення з сусідніми квартирами, наймання квартири безпосередньо у власника будинку та проживання у ній не менше року [182, 15].

Зобов'язавши повітові комісії на першому ж засіданні приймати рішення про створення окремих з'їздів виборців, губерньська адміністрація внесла певний сумбур у їх діяльність. Намагаючись якнайшвидше виконати поставлене завдання, не всі повітові комісії робили це якісно, оскільки ще не було відоме число виборців, їхні цени тощо. Наприклад, Ушицька комісія на першому ж засіданні утворила два з'їзди міських виборців у Новій Ушиці та м-ку Жванчик і лише один попередній з'їзд дрібних землевласників для виборців усього повіту [151, 10]. Звичайно, таке рішення викликало значні незручності для виборців із околиць повіту. На це у своєму зверненні від 10 грудня 1906 р. звернув увагу членів комісії губернатор. У відповідь комісія вирішила утворити аж чотири з'їзди [151, 36; 427, 2], що при загальній кількості 212 виборців було іншою крайністю. У свою чергу, кількість виборців у 256 осіб дала підстави Кам'янецькій повітовій комісії призначити лише один попередній з'їзд у Кам'янці-Подільському, через незначну кількість учасників [180, 10]. Два попередні з'їзди дрібних землевласників та священників було утворено в Балтському повіті. Перший відбувся у Балті, другий – у м-ку Голованівськ [416, 2]. Очевидно, саме такі дії комісій відіграли не останню роль у тому, що в роботі попередніх з'їздів дрібних землевласників взяли участь лише 30,6% виборців, занесених у списки.

Царський уряд та Подільська губерньська адміністрація всіляко намагалися обмежити вплив на вибори представників єврейського населення, що отримали цілковиту перемогу на перших виборах у містах та містечках губернії. З цією метою повітові комісії спонукалися до призначення з'їздів міських виборців таким чином, щоб зменшити чисельну перевагу єврейських виборців. Про це, зокрема, свідчить лист Подільського губернатора від 23 листопада 1906 р. до голови Гайсинської повітової комісії М.О. Падеріна. Вказуючи на необхідність посилення позицій християнського населення на виборах у містах та містечках, губернатор зауважував: «Товариш Міністра Внутрішніх Справ С.Є. Крижановський просить мене вжити заходів, щоб у повітах, у яких обирається кілька міських виборщиків, містечка, що стоять на міському становищі, були за можливістю виділені в окремий від міст міський виборчий з'їзд із розподілом між обома з'їздами необхідного за розписом числа виборщиків [100, 75-75зв]». Тому губернатор указував на необхідність утворення в Гайсинському повіті двох виборчих з'їздів міських виборців: одного – для жителів м. Гайсина та іншого – для всіх інших міських виборців повіту [100, 77].

За такою схемою були утворені з'їзди міських виборців і в інших повітах губернії. Зокрема, у Балтському повіті на перших виборах було утворено три з'їзди міських виборців, а на виборах до II Думи – лише два. Перший проходив у Балті (для місцевих виборців), другий – у м-ку Богопіль (для усіх інших міщан Балтського повіту). Балтський з'їзд обирав трьох виборщиків, а богопільський – лише одного [416, 2]. Аналогічною була ситуація і в Кам'янецькому повіті, де з'їди міських виборців відбувалися у Кам'янці-Подільському та м-ку Лянцкорунь, причому на першому з них обирали 4 виборщиків, а на другому – 2 [153, 6; 180, 2,8]. В Ольгопільському повіті виборчі з'їзди відбувалися у м. Ольгополі та м-ку Пісчанка. Перший з'їзд обирав 2 виборщиків, а другий – 1 [107, 83-83зв,91]. Загалом у 9 повітах із 12 (крім Летичівського та Ямпільського, де від міщан обиралося по одному виборщику, та Вінницького, де було утворено три з'їзди) було утворено по два з'їзди, виборці у яких розподілялися за вказаною схемою [113, 685]. Прохання жителів деяких містечок про створення окремих з'їздів не бралися комісіями до уваги, оскільки тоді потрібно було відмовлятися від указаної центральною та місцевою владою схеми. Так, Ольгопільська повітова комісія відмовила у такому проханні виборцям м-ка Бершадь, які скаржилися на нестачу коштів для поїздки на з'їзд у повітове місто [107, 2]. Такий розподіл виборчих з'їздів приніс бажані для влади результати: якщо під час перших виборів було обрано 32 виборщики єврейської національності, то під час других – лише 23 [63, 15зв,16; 64, 257зв; 428, 1-2]. Зокрема, у тому ж Ольгополі було обрано 2 православних виборщики, які займали дрібні посади в державних установах повіту [113, 585зв].

Друге важливе завдання повітових комісій полягало у перевірці та уточненні виборчих списків. Розпорядження МВС щодо формування нових списків виборців мали досить суперечливий та часто запізнитий характер. Так, міністр внутрішніх справ на початку жовтня 1906 р., своїм циркуляром, зобов'язав Подільського губернатора вжити усіх заходів для якнайшвидшого складання й опублікування відповідними установами виборчих списків. Упорядкування списків повітових землевласників і міських виборців, що мали право окремого представництва, потрібно було завершити до 20 листопада. Однак у циркулярі було вкрай поверхнево вказано цензові вимоги до осіб, що мали право на участь у виборах. Роз'яснення стосовно подання заяв про право участі у виборах, а також виборчих прав окремих категорій власників міністерство мало повідомити пізніше [93, 6; 430, 2]. Складалася парадоксальна ситуація: МВС зобов'язувало місцеву владу складати виборчі списки без чіткого визначення прав на участь у виборах значної частини населення краю та пояснення процедури подання заяв про право участі у виборах.

Повітові комісії в спішному порядку розпочали складання та перевірку виборчих списків. Однак вони не встигали за розпорядженнями центральної влади, що, прагнучи позбавити виборчих прав неблагонадійні верстви населення, постійно змінювала цензові вимоги до виборців. Так, 5 грудня затвердила додатковий список міських виборців Гайсинська комісія [101, 1-2], 11 грудня 1906 р. Ушицька комісія повідомила губернатора, що здійснила уточнення виборчих списків повітових та міських виборців та віддрукувала їх накладом у 1000 примірників [151, 32]. Проте 17 грудня надійшла телеграма МВС із указом Правлячого Сенату, яким було роз'яснено, що до списків міських виборців можуть бути внесені лише ті квартиронаймачі, які не лише винаймали, а й постійно проживали в найманій квартирі протягом останнього року. Крім того, особи, що переходили на службу в інше місце, втрачали виборче право, навіть якщо мали квартиру за попереднім місцем проживання [151, 53; 179, 108]. Це викликало необхідність повторної перевірки всіх виборчих списків міських виборців поліцією та затримало їх опублікування.

Проблеми виникали й під час складання списків дрібних землевласників. Повільність державних установ у отриманні необхідних відомостей про виборчі пензи іноді позбавляла вказану категорію осіб участі у виборчих з'їздах. Так, Кам'янецька повітова управа 30 листопада 1906 р. подала на розгляд місцевої повітової комісії додатковий список із 16 осіб, пояснюючи, що вони не були внесені у загальний список через затримку в одержанні необхідних даних про них. Повітова комісія, посплавшись на те, що списки виборців Кам'янецькому повіту опубліковані 22 листопада і додаткові списки установами складатися не можуть, а доповнюються лише шляхом скарг і заяв зацікавлених осіб, відмовила. При цьому комісія не дала жодної рекомендації щодо повідомлення згаданим особам про можливість взяти участь у виборах, подавши заяви чи скарги [183, 1,3-Ззв]. Крім того, незабаром у зв'язку з причинами, наведеними нижче, списки дрібних землевласників доповнювалися й установами.

У процесі складання виборчих списків члени повітових комісій постали перед дилемою: до якої категорії виборців належать селяни, які крім надільної землі володіли ще й придбаною за власні кошти. Звернення повітових комісій до губернської з цього приводу протягом тривалого часу не знаходили чіткої відповіді: очевидно, чекали роз'яснень центральної влади.

У такій ситуації ініціативу у вирішенні цієї проблеми виявила Брацлавська повітова комісія: 2 грудня 1906 р. вона розіслала всім головам повітових комісій повідомлення, у якому вказувала про внесення до списків дрібних землевласників усіх селян, що придбали у власність землю без допомоги Селянсько-

го банку. Тому з метою одноманітності у діях повітових комісій пропонувала всім іншим вчинити так само [100, 136; 181, 148]. Однак 9 грудня губернська комісія роз'яснила, що такі селяни не можуть бути внесені до списків дрібних землевласників [100, 155]. Але вже 30 грудня у повітові комісії надійшло діаметрально протилежне роз'яснення губернської комісії, яка зобов'язала повітові комісії включати у списки дрібних землевласників селян, які володіли придбаною без допомоги Селянського банку землею, незалежно від їх участі у виборах уповноважених від волостей [100, 204; 151, 54; 179, 108].

Отже, протягом одного місяця з одного і того ж питання губернська комісія прийняла абсолютного протилежні рішення. Це, безумовно, утруднило складання списків дрібних землевласників та повідомлення про їхнє виборче право виборцям-селянам. Особливо це важливо з огляду на той факт, що до попередніх з'їздів дрібних землевласників, які були призначені на 12 січня 1907 р., залишалося не більше 10 днів, значна частина яких припадала на свята. Разом із тим, таке розпорядження губернської комісії дозволило внести до виборчих списків дрібних землевласників значну кількість селянства. Наприклад, у Гайсинському повіті після цього розпорядження було внесено 200 селян, що володіли від 0,5 до понад 50 дес. [98, 2,4-8], тоді як загалом у списку налічувалося 380 осіб. В Ушицькому – 30 селян із 212 учасників з'їзду [152, 3-3зв,4]. Однак, значною мірою через згадані вище недоліки у роботі комісій, чимала частина селянства не змогла взяти участь у попередніх з'їздах дрібних землевласників. Так, у тому ж Гайсинському повіті прибули на з'їзди лише 146 осіб. Подібна тенденція, іноді у ще гострішій формі, спостерігалася і в решті повітів [113, 685]. Крім того, не всі повітові комісії виконували розпорядження губернської. Зокрема, Кам'янецька комісія, навіть після роз'яснення від 30 грудня, на засіданні 7 січня заблокувала участь у попередніх з'їздах дрібних землевласників 467 селян, список яких уже був складений повітовою управою [180, 32-33]. Цікаво, що ніяких скарг із боку селян та реакції на цю постанову з боку губернської комісії не було. Перший факт можна пояснити необізнаністю селян, оскільки право на участь у виборах у курії землевласників було їм надане нещодавно. Що ж до бездіяльності губернської комісії, то тут вбачається не простий недогляд, а сплановане відсторонення селян від участі на єдиному попередньому з'їзді дрібних землевласників у Кам'янці-Подільському. Оскільки число селян майже вдвічі переважало число священників та дворян (467 та 256 відповідно), то неважко було спрогнозувати, що всі уповноважені можуть бути обрані з середовища селянства. Завдяки ж діям комісій 126 осіб, які взяли участь у з'їзді, обрали 38 уповноважених, серед них 37 священників і 1 дворянина [181, 76-76зв].

У скрутному становищі опинилися селяни, які придбали землю за допомогою Селянського банку. Вони не могли взяти участь ні у волосних сходах, ні у попередніх з'їздах землевласників. Так, жителі ряду сіл Нижньокропивнянської волості Гайсинського повіту скаржилися, що їх не допустили на жоден з'їзд [99, 63в].

Хоча вибори до II Думи на Поділлі відбувалися під значно серйознішим тиском влади, ніж попередні, виборчі комісії рідше визнавали недійсними їхні результати на окремих з'їздах. Виборча статистика свідчить, що вибори проводилися повторно на 7 волосних сходах та виборчих з'їздах [113, 687]. Однак, як і на попередніх виборах, спроби відміни виборів спостерігалися у міській курії Кам'янця-Подільського та Могилева. У губернському центрі сценарій перших виборів повторився з точністю до навпаки. Грунтуючись на протоколах, складених поліцією про незначні порушення виборчої процедури та проханнях двох виборців про визнання виборів недійсними, Кам'янецька комісія відмінила їх результати [180, 40зв-41]. Однак губернська комісія, отримавши скарги обраних виборщиками осіб, підійшла до розгляду більш об'єктивно і затвердила результати виборів [113, 566-567], причому таке рішення було прийнято, незважаючи на те, що виборщиками були обрані два євреї-автономісти, та два прихильники УСДРП.

Ініціатива відміни виборів по м. Могилеву-Подільському належала губернській адміністрації. Єдиними аргументами для цього стали протоколи поліції про те, що практично всім єврейським виборцям напередодні виборів та безпосередньо перед входом у виборче приміщення роздавалися бланки виборчих записок, заповнені прізвищами кандидатів у виборщики. Очевидно, така принциповість поліції була зумовлена складом обраних виборщиків, оскільки всі вони дотримувалися «лівих» поглядів. Однак різниця між кількістю голосів, поданих за переможців, та їхніми суперниками була настільки значною, що ні повітова, ні губернська комісії не наважилися відмінити вибори. Члени губернської комісії переконливо довели, що вказане у протоколі порушення не могло суттєво вплинути на волевиявлення виборців [113, 570-571зв].

Важливим є питання ступеня активності населення губернії у виборах. За нашими підрахунками, у виборах взяли участь 74,8% селян, що мали право голосу на волосних сходах, 50,4% міських виборців, 54,5% великих землевласників та 30,6% виборців, що мали право голосу на попередніх з'їздах дрібних землевласників та духовенства. Особливо помітне різке зниження як числа внесених до списків виборців від великих та дрібних землевласників, так і відсотка їхньої участі у виборчих з'їздах у порівнянні з виборами до I Державної Думи. Явка ж

селян, що брали участь у волосних сходах, та міських жителів продовжувала залишатися стабільною. Це дозволяє припустити, що незаможні верстви населення краю продовжували вірити у Думу, тоді як серед дворянства, священників та заможних селян спостерігалось певне розчарування у парламентаризмі.

До показників участі населення у виборах потрібно ставитися з певною долею критичності, оскільки вказані відсотки не можуть повністю проілюструвати бажання чи небажання жителів губернії взяти участь у виборах. На відсутність на з'їздах певної частини виборців, занесених до списків, могли впливати й об'єктивні причини (міграція, смерть тощо). Особливо це важливо при розрахунках у міській та селянській курії, де до списків заносилася значна кількість осіб. Так, лише один пристав другої частини Кам'янця-Подільського протягом чотирьох днів розношення іменних оголошень не зміг їх вручити 43 виборцям, які або померли, або виїхали на постійне місце проживання в інші населені пункти, або взагалі мали у місті лише певну власність і з'являлися тут час від часу [181, 66-74зв].

Стосовно грошових витрат, пов'язаних із проведенням виборів до II Думи, відомі такі цифри. На кожную повітову комісію виділялося 100 крб. і ще 150 крб. на губернську. Крім того, ще 700 крб. асигнувалося для канцелярії губернатора, губернського у земських та міських справа присутствія та інших установ, що займалися організацією виборів, на придбання канцелярських приладь і надсилання телеграм. Губернатор, за згодою голови окружного суду, зобов'язувався розподіляти ці кошти в пропорційній залежності від витрат кожної повітової комісії [111, 1; 440, 3].

Отже, діяльність органів державної влади Подільської губернії з організації виборів до II Державної Думи була спрямована на попередження обрання радикально налаштованих депутатів. Подільська губернська адміністрація активно використовувала адміністративний ресурс для тиску на опозиційних до влади кандидатів. На міських виборах штучно обмежувалося число виборців від єврейського населення краю. Виборчі комісії, з одного боку, були змушені виконувати розпорядження губернської адміністрації та центральної влади, а з іншого, – дотримуватися законності виборчого процесу. Таке маневрування зумовлювало як цілком об'єктивні, так і доволі суперечливі рішення.

3.3. Специфіка виборчого процесу до III Думи в Подільській губернії

З червня 1907 р. за указом імператора Миколи II припинила свою діяльність II Державна Дума. Відбувся так званий третьочервневий переворот. У маніфесті царя про розпуск Думи зазначалося: «Значна частина складу Другої Державної Думи не виправдала Наших сподівань. Не з чистим серцем, не з бажанням зміцнити Росію і покращити її устрій приступили багато надісланих від населення осіб до роботи, а з явним намаганням збільшити смуту і сприяти розкладу держави». Крім того, серед головних причин ліквідації парламенту вказувалася, що «судовою владою була розкрита змова цілої частини Державної Думи проти Держави і Царської Влади [333, 319-320]».

Одночасно було видано «вдосконалене» Положення про вибори до Державної Думи. Новий виборчий закон суттєво обмежив права незаможних верств населення. Особливо це стосувалося селянства, оскільки царський уряд повністю розчарувався в його політичній благонадійності. За даними А.Ф. Смирнова, в російських губерніях число виборщиків, що обралися селянськими повітовими з'їздами, порівняно з попереднім виборчим законом зменшувалося вдвічі, а число виборщиків від землевласників збільшувалося [606, 337]. Загалом у Європейській Росії за старим законом селяни обирали 42% виборщиків, землевласники – 31%; міщани і робітники – 27%. За новим законом селяни обирали лише 22,5%, землевласники більше половини – 50,5%. Число виборщиків від міщан і робітників не змінилося, вони обирали ті самі 27% [606, 339].

У Подільській губернії ці показники були дещо іншими. На виборах до перших двох Державних Дум число виборщиків від різних курій у відсотках становило: селянська курія – 41,2%, землевласницька – 38,2%, міська – 18,6%, робітничка – трохи більше 2% [Підраховано за: 249, 85; 336, 68]. Число виборщиків на виборах до III Державної Думи у краї було значно зменшене – зі 199 до 150 осіб, причому це скорочення абсолютно не торкнулося виборщиків від курії землевласників, кількість яких становила 76 осіб і, відповідно, 50,7% усіх виборщиків губернії, тоді як селянських виборщиків було 42 – 28%, від 1-го з'їзду міських виборців 16 – 10,7%, від 2-го з'їзду міських виборців 14 – 9,3%, а робітників трохи більше 1% [335, 196].

Кількість уповноважених, що обиралися на повітових з'їздах у губернське виборче зібрання, у кожному повіті була різною і залежала від величини повіту. З 12 повітів Подільської губернії у двох (Літинський, Гайсинський) обирали по 10 виборщиків, шістьох (Кам'янецький, Летичівський, Могилівський, Ольгопільський, Ушицький, Ямпільський) – по 11, лише у Про-

скурівському, Брацлавському, Вінницькому та Балтському – 12, 14, 16 та 20 відповідно, ще 2 виборщиків обирали робітники губернії [63, 16; 276, 15; 335, 196]. Таким чином була забезпечена серйозна перевага землевласників, що знайшло відображення у складі обраних депутатів.

Якщо виборщиків від селян та робітників значно поменшало, то представництво міщан у губернському виборчому зібранні на третіх виборах навіть трохи зросло. Однак новий виборчий закон кардинально змінив систему проведення виборів, що давало змогу повністю викривити позицію більшості міських виборців. У міських куриях проводилися два з'їзди виборців. Головним критерієм розподілу був майновий ценз. У першому з'їзді міських виборців брали участь заможні міщани з числа власників нерухомого майна та крупних підприємців, а у другому – решта міського населення від дрібних торгівців до квартиронаймачів [333, 324-325].

Таке розмежування міських виборців призводило до того, що до першого розряду потрапляла невелика група найзаможніших жителів міста, а до другого – набагато більша кількість «плебейського» населення міст і містечок імперії, причому на першому з'їзді міських виборців обиралося більше виборщиків, ніж на другому.

Центральна влада в екстремому режимі розпочала підготовку до третіх виборів. Уже 9 червня 1907 р. Подільський губернатор отримав телеграму від міністра внутрішніх справ із наказом негайно розпочати складання нових виборчих списків. Виконуючи розпорядження, губернатор наступного дня розіслав циркуляри повітовим, міським та міщанським управам, яким зобов'язав їх приступити до формування виборчих списків. Він підкреслював, що у списках має бути вказано прізвище, ім'я, по батькові виборця, виборчий ценз. Установлювалися вкрай стислі терміни виконання цього завдання. У не повітових містах та містечках складання списків потрібно було завершити до 22 червня, а до 26 червня подати їх у міські управи повітових міст, які зобов'язувалися скласти загальний звід міських виборців повіту та не пізніше 1 липня подати його губернаторові й виставити для огляду в своїх приміщеннях. Такий самий термін було відведено й повітовим управам [95, 1-2].

Згодом, 19 червня, міністр внутрішніх справ у черговій телеграмі визнав необхідним обов'язково вказувати у виборчих списках крім всіх інших відомостей ще й національність виборців. Причиною таких змін була гіпотетична можливість розподілу виборчих з'їздів за національною ознакою [94, 56]. Однак незабаром думка центральної влади про розподіл представників різних національностей на окремі виборчі з'їзди набула більш конкретного змісту.

Уже 20 червня 1907 р. товариш міністра внутрішніх справ С.Є. Крижановський у листі на ім'я губернатора О.О. Ейлера надав чіткі розпорядження щодо виборів до III Державної Думи. Передусім вони стосувалися поділу попередніх і виборчих з'їздів виборців у відповідності до вимог нового виборчого законодавства. У кожному повіті губернії вимагалось утворити такі окремі попередні з'їзди:

1) Перший з'їзд у складі настоятелів православних церков, котрі або приходи яких володіють у повіті землею.

2) Другий з'їзд у складі власників нерухомого майна в розмірі менше половини цензу, але не менше його однієї п'ятої.

3) Третій з'їзд із решти землевласників, котрі мають право на участь у попередньому з'їзді й володіють землею у розмірі менше однієї п'ятої цензу.

4) Четвертий з'їзд у складі власників іншого, крім землі, нерухомого майна, що коштує, за земською оцінкою, не менше однієї п'ятої повного цензу [66, 15-15зв].

Товариш міністра також зобов'язував губернатора виділити в окремий передвиборний з'їзд землевласників польської національності. Поділ передвиборних з'їздів польських землевласників залежно від розміру майнового цензу, як було зазначено у поданій вище схемі, урядовець залишав на розгляд самого губернатора. Всі з'їзди було необхідно скликати лише в губернському або повітових містах [66, 15зв].

Встановлювалися чіткі вимоги процедури проведення виборчих з'їздів землевласників та міських виборців. З'їзд землевласників розділявся на два відділення з зарахуванням до одного з них поляків, котрі володіють повним цenzом, а також уповноважених від попереднього з'їзду осіб польського походження, а до іншого – решти землевласників. З'їзди міських виборців у випадках, коли обиралися два і більше виборщиків, підлягали поділу на відділення таким чином, щоб виборці-євреї утворювали особливі відділення з'їзду і проводили обрання виборщиків окремо від іншого населення або, навпаки, щоб в особливі відділення були виділені міські виборці російського походження. Незалежно від цього з'їзди міських виборців могли поділятися за місцевостями повіту, а у великих містах – за частинами міста [66, 15зв].

Таким чином, створювалася ситуація, коли навіть за значного чисельного переважання землевласників-поляків та міських виборців єврейської національності вони не змогли б обрати більше одного виборщика зі свого середовища.

Однак ці інструкції не були беззастережно сприйняті адміністрацією губернії. Для їх обговорення 30 червня 1907 р. в м. Жмеринка було проведено засідання спеціально створеного передвиборного Комітету російських землевласників під голо-

вуванням Подільського губернатора О.О. Ейлера. Цей Комітет, за свідченням губернатора, було створено ще 6 червня. Завданням Комітету було «зібрання точних даних, необхідних для вирішення питань, що були поставлені новим законом про вибори [66, 19]». Такий факт, безумовно, свідчить про те, що Подільська губернська адміністрація до питання обрання «потрібних» депутатів поставилася з великою ретельністю. Членами Комітету були повітові предводителі дворянства: кам'янецький – І.Є. Ракович, новоушицький – М.О. Патон, брацлавський – П.М. Балашов, літинський – А.Н. Львов, ольгопільський – О.С. Гіжицький, вінницький – граф Д.Ф. Гейден; представники повітів: Могилівського – В.В. Красовський, Балтського – І.І. Балаклеєв, Літинського – князь В.С. Мещерський, Летичівського – О.О. Потоцький, Проскурівського – Г.О. Миткевич, Ушицького – К.М. Львов, Гайсинського – О.О. Савостьянов; від м. Кам'яця-Подільського – П.М. Александров, а також губернський предводитель дворянства барон П.П. Местмахер.

Учасники зібрання, з'ясувавши кількість землі і співвідношення виборців за національностями в кожному повіті, прийшли до висновку, що вибори потрібно проводити на національному ґрунті. Було встановлено, що співвідношення голосів виборців на користь поляків має місце лише у двох повітах – Кам'янецькому та Проскурівському. Тому було вирішено число виборщиків, що обиралися у цих повітах, розділити порівно між росіянами та поляками [66, 17].

Циркулярами МВС наприкінці липня 1907 р. перед губернатором було поставлене завдання зібрати точні цифрові дані по кожному повіту про кількість російського та польського землеволодіння, польських осіб жіночої статі й військових, які можуть передати свої виборчі цензи, та відомості про число селян польського походження, які можуть брати участь у з'їздах землевласників. Якнайшвидше губернатор зобов'язувався подати на основі зазначених даних свої пропозиції про розподіл виборчих з'їздів на відділення за національною ознакою [112, 1,24,27].

Члени Комітету російських землевласників на згаданому вище з'їзді у м. Жмеринка також вважали за доцільне, «щоб надати можливість виборцям на попередніх з'їздах більш ретельно поставитися до обрання уповноважених і оберігати інтереси середніх землевласників, у тому числі священнослужителів, виділити в особливий передвиборні зібрання всіх власників, котрі володіють землею у розмірі менше однієї десятої повного цензу, а з'їзди настоятелів церков і власників землі у розмірі більше однієї десятої повного цензу об'єднати в одне відділення [66, 17зв]». Через те, що на з'їздах дрібних та середніх землевласників переважали «росіяни», було вирішено не розділяти такі з'їзди за націо-

нальною ознакою, «в зв'язку з обширністю повітів і дальності відстаней бажано скликати з'їзди для обрання уповноважених у місцевостях, надавши право такого поділу головам з'їздів після затвердження губернатором такого поділу [66, 17зв]».

Рішення, прийняті на з'їзді, стали дороговказом для подальшої діяльності місцевої влади щодо організації виборів. Між членами Комітету російських землевласників та губернською адміністрацією відбувалися постійні консультації з цього приводу. Так, у відповідь на телеграму губернатора 12 серпня 1907 р. один із організаторів Комітету, брацлавський повітовий предводитель дворянства П.М. Балашов, висловив свої міркування про філософію розподілу попередніх з'їздів дрібних землевласників та духовенства. Він пропонував утворити у кожному повіті різну кількість попередніх з'їздів із метою посилення впливу православного духовенства. При цьому Балашов скаржився, що в окремих повітах духовенство погано організоване, тому ще не подало своїх пропозицій щодо розподілу з'їздів [112, 155-155зв].

У повідомленні губернатору 25 серпня П.М. Балашов підкреслював, що, визнаючи необхідним створення в повітах кількох попередніх з'їздів дрібних землевласників та духовенства, Комітет російських землевласників керувався двома постулатами. По-перше, щоби при розподілі на окремі з'їзди не втрачалися духовні ценси. По-друге, щоби якнайбільше представників духовенства змогли з'явитися на з'їзді. В зв'язку з цим предводитель дворянства висловлював побажання, щоби район кожного попереднього з'їзду визначався для духовенства благочинними округами, а для всіх інших – залишити попередній поділ. Таким чином, переконував він, удасться уникнути дроблення голосів священників [112, 157-158].

Такі пропозиції знайшли підтримку в губернатора. У своєму донесенні міністрові внутрішніх справ 29 серпня він висловив остаточні мотивування щодо розподілу попередніх виборчих з'їздів землевласників та духовенства, що були повним копіюванням думок, висловлених П.М. Балашовим. Губернатор визнав за необхідне розділити попередні з'їзди землевласників, які володіли більш ніж 15 дес. землі, лише у семи найбільших повітах (Ямпільському, Проскурівському, Могилівському, Балтському, Ушицькому, Ольгопільському, Гайсинському). При цьому він зауважував, що передбачає забезпечити перевагу осіб російського походження за допомогою православних священників. З цієї метою передбачалося не допустити поділу благочинних округів виборчими з'їздами, а решту учасників з'їздів прикріпити до найближчих районів благочинних округів. Було також вирішено утворити в кожному повіті по одному з'їздові неповних цензовиків, які володіли 15 і менше десятинами землі, тобто мен-

ше однієї десятої виборчого цензу. Губернатор підкреслював, що кількість таких виборців значна, але їхні цени дозволяють обрати не більше 2-3 уповноважених на кожному з'їзді. Тому створення більш ніж одного з'їзду на повіт може призвести до ситуації, коли земельного цензу не вистачить навіть на обрання одного уповноваженого [112, 161-161зв].

Такі з'їзди у більшості повітів відбувалися в повітових містах, лише у Вінницькому, Летичівському та Ямпільському повітах їхніми пунктами було призначено с. Борсків, м-ко Деражня та м-ко Томашпіль відповідно. З'їзди священиків та землевласників, що володіли більше однієї десятої цензу, у повітах, що не підлягали розподілу, теж відбувалися у повітових містах, за винятком Летичівського, де вибори проходили у м-ку Деражні [95, 339-339зв]. Такий розподіл попередніх з'їздів надавав значні переваги заможним землевласникам та представникам православного духовенства. Наприклад, у Вінницькому повіті уповноваженими на першому попередньому з'їзді було обрано 44 священики та 1 дворянина, а на другому через вкрай погану явку виборців – лише 2 із можливих 10 [96, 59-59зв; 103, 2].

Таким чином, курс Подільської губернської адміністрації під час організації виборів у курії землевласників на дискримінацію представників польської національності та спільної дії православних священиків і поміщиків приніс свої плоди. Так, у російський парламент третього скликання від Подільської губернії не пройшов жоден представник польських землевласників, зате чотири члени зазначеного вище Комітету російських землевласників (І.І. Балаклеєв, П.М. Балашов, О.С. Гіжицький, О.О. Потоцький) та три священики (Г.Т. Маньковський, В.І. Подольський, М.І. Сендерко) стали депутатами III Державної Думи [236, 237, 238, 240, 241, 244, 245, 246].

Не менш ретельно губернська адміністрація підійшла до обмеження впливу на вибори представників єврейської національності. Так, у листі до товариша міністра внутрішніх справ С.Є. Крижанівського губернатор О.О. Ейлер зауважував: «Що стосується з'їздів міських виборців, то у відповідності з таблицею розподілу виборщиків за повітами, вважав би виділити в особливі відділення євреїв по два з'їзди виборців Кам'янецького і Вінницького повітів і по одному з'їзду Могилівського і Проскурівського повітів [66, 19зв-20]».

Отже, у повітах із переважаючою кількістю єврейських виборців, утворюючи окремі їх з'їзди, влада виключала можливість обрання євреями більшої кількості виборщиків, ніж православні виборці. Така відверта дискримінація та розчарування у парламентаризмі негативно вплинули на явку міщан на виборчі з'їзди. Причому це стосувалося як євреїв, так і християн. По-

казовий приклад цього маємо у Вінницькому повіті. Там 21 вересня у Вінницю на виборчий з'їзд першого розряду виборців з'явилося лише 131 з 595 християнських виборців та 125 з 646 єврейських [104, 2]. Не кращою була явка на з'їзд 23 вересня міських виборців другого розряду: з 2604 християн, занесених у списки, проголосували 987, а з 2453 євреїв – лише 593 [105, 2].

Хронологічно проміжні стадії виборів до III Думи проходили так: 8 вересня вибори відбувалися на з'їздах уповноважених від волостей та робітників на фабриках, заводах, залізничних майстернях тощо; 11 вересня – на попередніх з'їздах дрібних власників, які володіли менше однієї десятої виборчого цензу, тобто менше 15 десятин землі, або володіли майном, що оцінювалося менше 1500 крб.; 12 вересня – на попередніх з'їздах православних священнослужителів та власників нерухомого майна, що володіли більше як 15 дес., але менше як 150 дес. землі або майном на суму понад 1500 крб., але менше 15000 крб.; 24 вересня – на з'їздах повітових землевласників у всіх повітах, де не було розподілу на окремі з'їзди за національностями, та в Кам'янецькому і Проскурівському всіх землевласників, крім для обрання виборщиків в губернське виборче зібрання [95, 340].

Організація виборів до III Думи у селянській курії на першому етапі проводилася таким чином: після встановлення дати виборів губернатором мировий посередник повідомляв усіх волосних старшин своєї дільниці про необхідність скликання волосних сходів, які були призначені на 8 вересня 1907 р., та роз'яснював вимоги до двох уповноважених на повітовий з'їзд, котрих мав обрати схід. Вони повинні були бути селянами-домовласниками, належати до сільських громад цієї волості, володіти в її межах надільною чи придбаною землею, проживати у цій місцевості не менше одного року та особисто вести господарство [86; 153, 5-5зв]. Напередодні проведення волосних сходів мирові посередники організовували зібрання волосних старшин разом зі всіма сільськими старостами і писарем для «...обговорення деяких питань, що стосуються виборів [153, 4-4зв]». Неважко здогадатися, що такі зібрання проводилися не лише з метою ознайомлення волосної адміністрації з новими вимогами виборчого законодавства, а й для з'ясування політичних поглядів найбільш вірогідних селянських кандидатів в уповноважені й взагалі настрою селян. Адже волосні старшини та сільські старости, для яких ці вибори вже були третіми за півторарічний термін, безумовно, чудово орієнтувалися у цих питаннях.

Одразу після закінчення виборів волосне правління було зобов'язане повідомити мирового посередника та повітову комісію про обраних осіб. При цьому на кожного уповноваженого

волосний старшина подавав широку характеристику. Зокрема, вказувався вік, судимість або її відсутність, віросповідання, кількість землі, термін проживання у волості та інші дані [153, 1-1зв, 2-2зв]. Таким чином, до проведення повітових виборчих з'їздів уповноважених місцеві адміністрації мали чітке уявлення про їх учасників і могли прогнозувати їхні результати.

Проведення виборів у губернське виборче зібрання регламентувалося спеціальним циркуляром Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора під назвою «Положення про заходи для охорони державного порядку та громадянського спокою для міст Києва, Житомира та Кам'янця-Подільського», який був виданий 28 вересня 1907 р. Ним під час проведення виборів заборонялося вивішування відозв, роздача записок з іменами кандидатів, а також брошур і плакатів, проголошення промов та взагалі будь-яка агітація як у середині приміщень, де проводилися вибори, так і біля входу до них. Порушники цих вимог підлягали штрафу у розмірі 500 карбованців або позбавленню волі на термін до трьох місяців [79, 23].

Остання стадія виборів, тобто обрання виборщиками власне депутатів Державної Думи за Височайшим указом «Про призначення строків проведення виборів членів Державної Думи», в Подільській губернії відбувалися 14 жовтня 1907 р. [333, 576] Зміна виборчого законодавства та дискримінація польського і єврейського населення під час організації виборів яскраво відобразилися у національному складі виборщиків. Зі 147 виборщиків, що прибули на губернський з'їзд, лише 23 були євреями та 10 – поляками [63, 16]. Цілком закономірно, що за такого представництва ні перші, ні другі не змогли втрутитися у розподіл депутатських місць.

Одразу після проведення виборів МВС своїм циркуляром зобов'язувало губернаторів, у тому числі й Подільського, негайно повідомляти про кожного з обраних депутатів такі відомості: прізвище, ім'я, по батькові, національність, соціальний стан, рід занять та партійну приналежність, а якщо вона невідома, то характеристику політичних поглядів. Про кожного члена Думи необхідно було вказати, чи обраний він при балотуванні кандидатів із окремого розряду виборщиків і якого саме, чи при балотуванні кандидатів із загального складу виборчих зборів, а також коли саме його було обрано: при першому балотуванні абсолютною більшістю голосів чи при повторному відносною більшістю голосів [66, 124]. Таким чином МВС, за допомогою губернської адміністрації, прагнуло зібрати якнайповніші дані про членів III Думи.

Отже, дії Подільської губернської адміністрації щодо організації виборів були спрямовані на обмеження впливу на їх результати представників польського та єврейського населення краю. Місцева влада тісно співпрацювала з російськими землев-

ласниками та духовенством, забезпечуючи їм якнайкращі умови для проведення обраних кандидатів. Це вкрай обмежило можливості обрання польськими та єврейськими виборцями губернії виборщиків зі свого середовища.

3.4. Особливості організації виборів до IV Державної Думи

Вибори до IV Державної Думи були першими, підготовка до яких не велася в авральному порядку. Цього разу як у центральній, так і у місцевій владі було досить часу та стабільності у державі для чіткої організації виборів. Разом із тим, політична упередженість та дискримінація окремих соціальних та національних груп виборців зовсім не сприяла цьому.

Серйозна підготовка до виборів розпочалася ще взимку 1912 р. Уже 26 січня Подільський губернатор О.М. Ігнат'єв повідомив повітові, міські та містечкові управи губернії про необхідність розпочати перевірку виборчих списків, які були складені у 1907 р. Нові списки потрібно було тримати у справному стані й подати за першою вимогою [97, 74]. 8 лютого Подільський губернатор циркулярним розпорядженням зобов'язав мирових посередників у зв'язку з майбутніми виборами негайно розпочати складання та уточнення списків членів волосних сходів. Роботу вимагалось завершити до 1 травня [67, 5-5зв]. Паралельно таку ж діяльність розгорнули міські управи [91, 1,4,5].

У той самий час губернська адміністрація зайнялася розробкою організації виборчого процесу таким чином, щоб уникнути можливості обрання опозиційних депутатів. Це чітко відтворено у листах губернатора О.М. Ігнат'єва від 14 лютого до товариша міністра О.М. Харузїна та міністра внутрішніх справ О.О. Макарова. Губернатор підкреслював, що в краї діє потужна організація націоналістів, яка буде мати серйозний вплив на виборах серед великих землевласників. Хизуючись своєю далекоглядністю, губернатор зауважував, що внаслідок виборчого законодавства значний вплив на остаточний результат виборів будуть мати селяни та духовенство і дрібні землевласники. Для уникнення можливого впливу на селянство лівих партій, що губернатор уважав досить вірогідним, ним було дано відповідні розпорядження мировим посередникам для забезпечення обрання уповноважених від волостей із числа благонадійних господарів. З метою координації роботи та надання відповідних пояснень мировим посередникам у повіті найближчим часом мав бути відряджений член Губернського у селянських справах присутствія [67, 7,8]. Також губернатор зауважував: «Для забезпечення переваги на з'їзді уповноважених духовенства і більш благонадійних дрібних власників мною передбачений відповідний розподіл з'їздів за місцем і часом [67, 8-8зв]».

У червні робота зі складання списків виборців перейшла у більш активну фазу. Ці обов'язки покладалися на повітові та міські управи і міських старост. Циркуляром від 15 червня губернатор наказав міським управам не повітових міст завершити складання списків до 1 липня, а до 5 липня передати їх у міські управи повітових міст, які мали створити загальний список до 15 липня. Також губернатор пропонував начальникам поліції одразу приступити до перевірки означених списків, яку завершити до 1 серпня [68, 23зв,27]. Місцева влада звертала особливу увагу на правильність відомостей про національність виборців. Цікаво, що «росіянин», який прийняв католицизм, вважався поляком, а про кожного єврея, який перейшов у християнство, поліція зобов'язана була повідомляти особисто губернатора [67, 33; 185, 268].

Новопризначений Подільський губернатор О.М. Ігнат'єв, очевидно, прагнучи заслужити похвалу керівництва, з великою енергійністю приступив до організації виборів. Він настільки захоплювався просуванням бажаних для влади кандидатів, що не звертав уваги на елементарні вимоги виборчого законодавства. Іноді це призводило до кумедних ситуацій. Так, уже 14 липня губернатор рапортував про встановлення строків проведення окремих стадій виборів, хоча ще не було зібрано необхідної інформації для утворення з'їздів, не розроблені принципи поділу виборців за майновими та національними ознаками. Звичайно, що у таких умовах встановлення термінів проведення виборів було передчасним. Призначаючи на 27 вересня вибори на з'їздах повітових землевласників у Балтському, Брацлавському, Гайсинському, Літинському, Проскурівському та Ушицькому повітах та на 30 вересня – вибори на з'їздах повітових землевласників у Вінницькому, Кам'янецькому, Летичівському, Могилівському, Ольгопільському та Ямпільському, губернатор мав на меті шляхом поділу з'їздів повітових землевласників забезпечити участь у виборах одразу на двох з'їздах ряду російських землевласників, які мали виборчі цензи в різних повітах та, за його словами, користувалися великим авторитетом у краї [67, 28-28зв]. Та 21 липня він отримав лист генерал-губернатора з роз'ясненням про те, що законодавство забороняє здійснення активного виборчого права виборцем більше ніж один раз, а для здійснення пасивного виборчого права присутність на з'їзді не обов'язкова [67, 29-29зв]. Пізніше О.М. Ігнат'єв намагався виправдати свою позицію тим, що він мав на меті лише надати можливість бажаним кандидатам у виборщики особисто впливати на виборців у кожному повіті, а не брати участь у голосуванні. Однак яким чином мав відбуватися цей вплив, губернатор не повідомляв [67, 36-36зв].

Як і під час виборів до III Думи, центральна влада надавала великого значення недопущенню обрання депутатами представників польського та єврейського населення краю. Тому 17 липня МВС зобов'язало губернатора надати свої міркування стосовно поділу виборчих з'їздів за національностями. Якщо в окремих повітах була відсутня необхідність поділу виборчих з'їздів на відділення, очільник губернії мав це обґрунтувати. З метою з'ясування розміру виборчих цензів різних національностей міністерство вимагало надати точні відомості за кожним повітом про кількість землі, що належить полякам та всім іншим національностям [68, 31].

Розробкою принципів поділу виборчих з'їздів за національностями займався Губернський комітет із виборів у Думу. Так, 6 серпня 1912 р. у м. Жмеринка відбулося його засідання під головуванням члена III Думи П.М. Балашова [1, 5]. Рішення Комітету були повністю підтримані губернською адміністрацією. Попередні з'їзди пропонувалося розділити на два відділення: до першого зараховувалися священики та особи всіх національностей, що володіли землею або іншим майном у розмірі більше однієї десятої виборчого цензу, а до другого – всі інші неповні цензовики. Поділ з'їздів великих землевласників на польське відділення та всіх інших національностей було визнано бажаним лише у Кам'янецькому і Проскурівському повітах, бо там польське землеволодіння значно переважало. Крім того, кам'янецькі землевласники-поляки мали обрати одного виборщика, а всі інші – трьох. У Проскурівському повіті число виборщиків розділялося порівно. На міських виборах вирішили утворити окремі відділення всіх неросійських виборців на обох з'їздах Кам'янецького та Вінницького повітів і на першому з'їзді Могилівського та Проскурівського [67, 51-52зв]. Місцева влада практично стовідсотково копіювала схему організації виборів до III Державної Думи, формуючи виборчі з'їзди таким чином, щоб забезпечити повне домінування у губернському виборчому зібранні представників російських землевласників та духовенства. Як і на попередніх виборах, спостерігалося їхнє блокування.

Під час виборів до IV Думи було встановлено жорсткіший порядок доведення наявності виборчого цензу квартиронаймачами та особами, що мали пенсійне утримання. Перші для внесення у виборчі списки повинні були надати договір про найм квартири або посвідчення поліції, а другі – посвідчення поліції про проживання не менше року в межах міста чи повіту та отримання пенсії не менше року. В зв'язку з цим 20 липня губернатор видав циркуляр начальникам поліції, яким роз'яснював, що право посвідчення належить лише поліцейському та повітовим справникам, а не рядовим поліцейським чинам. Крім того, ви-

дача цих повсвідчень обкладалася актовим збором на загальних підставах [67, 34].

Натомість вражає турбота місцевої влади про виборчі права православного духовенства. Так, того самого 20 липня губернатор у листі до єпископа Подільського та Брацлавського Серафима висловлював свої застереження щодо рішення Подільської духовної консисторії не включати у виборчі списки священнослужителів монастирів та осіб, що менше року проживають у повіті. Губернатор побоювався, що таке рішення призведе до небажаного обмеження духовенства у виборчих правах. Тому він підкреслював можливість внесення тих монастирських священнослужителів, які одержують утримання від держави, у списки на другий з'їзд міських виборців. У той самий час він закликав не застосовувати вимоги цензу осілості до настоятелів церков, бо вони, мовляв, отримали земельний ценз не особистий, а парафії [67, 35-35зв]. Не зупинявся губернатор і перед іншими порушеннями. Так, на початку вересня 1912 р., відповідаючи на прохання єпископа Подільського і Брацлавського Серафима про дозвіл брати участь у виборах священникам, що не досягли 25-річного віку, він зауважував: «Я вже піднімав спірне питання про право брати участь в виборах по п. 5 ст. 28 Положення про вибори настоятелів церков, що не досягли 25 років. Тому покійно прошу Ваше Преосвященство не відмовити в розпорядженні, щоб настоятелі церков, що не досягли вказаного віку, були замінені при виборах законними замісниками, наділеними встановленими повноваженнями [187, 20-20зв]». Таким чином, місцевою владою було знайдено спосіб обійти закон і суттєво посилити позиції православного духовенства на виборах.

Як і під час усіх попередніх виборів, у кожному повіті були утворені спеціальні комісії з виборів. Їхня діяльність розпочалася на початку серпня 1912 р., коли було завершено опублікування виборчих списків. Подільську губерньську у справах про вибори до IV Державної Думи комісію спочатку очолював голова Кам'янець-Подільського окружного суду М.Ф. Рожинський, а незабаром його на обох посадах замінив барон С.А. Майдель [194, 4].

Особливу складність викликала плутанина зі списками виборців. За законом, у виборчих списках мали бути зазначені прізвища, імена та по батькові виборців. Дуже часто повітові управи, які відповідали за складання виборчих списків, нехтували цією вимогою і вказували лише прізвище та ім'я виборця, причому часто це робилося зумисне для відсторонення від участі у виборах євреїв або неблагонадійних осіб. Так, 4 серпня 1912 р. Ольгопільська повітова комісія звернулася до губерньської з проханням роз'яснити ситуацію з виборчими списками,

оскільки у м. Ольгополі та повіті до них внесено понад 1000 осіб (більшість – євреї) без визначення по батькові. Члени повітової комісії бачили два способи вирішення цієї проблеми: або зібрати додаткові відомості про осіб, внесених у списки, або ж виключити їх взагалі [189, 1-1зв]. Губернська комісія постановила: «Маючи на увазі, що закон не зобов'язує повітові комісії збирати додаткові відомості про осіб, внесених до списків виборців, і що зазначення у списках по батькові виборця на вимогу ст. 60 Положення про вибори в Державну Думу є необхідним, повідомити Ольгопільську комісію, що всі особи, внесені до списків без зазначення відомостей, які вимагає вказана вище стаття закону, необхідно виключити зі списків [189, 4]». Таким чином, формально виконавши закон, губернська комісія позбавила права участі у виборах значну частину виборців Ольгопільського повіту, хоча до виборів ще залишалося майже три місяці й уточнити списки не було архіскладною справою.

Такі дії повітових та губернської комісії викликали велику кількість скарг на виключення зі списків виборців. Житель Проскурова Н.-Ш.Д. Солодкий скаржився на дії Проскурівської повітової комісії, яка відмовила йому у виправленні імені та по батькові і не включила у списки виборців [197, 2]. При цьому скаржник надав копію свідоцтва про явку для виконання військової повинності, де було чітко записано його прізвище, ім'я та по батькові. Губернська комісія відмовила під тим приводом, що скаржник не надав доказів того, що він є тією самою особою, яка внесена до виборчих списків. Яким способом це треба було зробити, комісія не вказала [197, 8].

Вище зазначений випадок не був одиничним у Проскурівському повіті. Зі скаргами на не включення у списки виборців, через не зазначення імені чи по батькові в Проскурівську комісію звернулися ще ряд євреїв: І.Б. Шомштейн [196, 2], М.С. Мардер [195, 2], Д.Д. Готлібойм [192, 2], В.М. Подольський [193, 2], І.-Ф.Л. Кальменс [198, 2]. Усі вони подали нотаріально завірених копії паспортів із зазначенням прізвища, імені та по батькові, але губернська комісія відмовила у задоволенні скарг під приводом неможливості встановити, чи це ті самі особи, які внесені до списків виборців [192, 10; 193, 8; 195, 9; 196, 8; 198, 8]. Разом із тим, подібну скаргу жителя Проскурова З.Н. Готесмана губернська комісія задовольнила після того, як він надав квитанції про сплату квартирного податку. На них було чітко вказано його прізвище, ім'я та по батькові [199, 2,9].

Траплялися випадки, коли виборці були змушені доводити, що їхній віковий ценз відповідає виборчому закону. Так, Проскурівська повітова комісія виключила з числа виборців на 2-й з'їзд міських виборців мешканця Проскурова М.Й. Цецька. Він

нібито ще не досяг 25-річного віку. Лише скарга в Подільську губернську комісію та посвідчення, видане міською управою з точним зазначенням дати народження, дозволили скаржникові скористатися своїм виборчим правом [200, 2,8]. Однак позиція Проскурівської повітової комісії, котра без усяких перевірок виключила виборця зі списків, виглядала зонайменше непрофесійною.

Про значні погрішності у складанні виборчих списків у Ольгопільському повіті свідчить скарга земського лікаря м. Ольгополя Г.Д. Фількенштейна, у якій він просив губернську комісію відмінити рішення повітової про виключення його зі списків виборців через невідповідність імені та по батькові. Прохання ж про виправлення помилки, яке скаржник подав у повітову комісію, вона трактувала як скаргу і відмовила, посилаючись на те, що прострочений 3-денний термін її подання [194, 3]. Губернська комісія вимушена була погодитися з аргументами скаржника і постановила внести його у списки виборців 2-го з'їзду м. Ольгополя [194, 6].

Були випадки коли при складанні списків досить важко було визначити національність виборців, що, в свою чергу, теж викликало скарги з боку останніх. Такий випадок мав місце в Ушицькому повіті. Виборець Є.І. Ромишовський скаржився в губернську комісію на дії Ушицької повітової, яка, зазначивши, що він син поляка і росіянки й одружений з полячкою, змінила його національність у списку виборців із «росіянина» на «поляка» [190, 2-3], причому це сталося всупереч позиції голови Ушицької повітової комісії Н.І. Серебніцького. Скаржник обґрунтував своє право на російську національність на чотирьох друкованих аркушах і змусив губернську комісію відмінити рішення повітової [190, 11].

Рішення Ушицької повітової комісії іноді мали строго законний характер. Так комісія відмовила наглядачеві церковних шкіл, священикові І. Пухальському, у внесенні до списків виборців на основі майнового цензу дружини через те, що він не підтвердив наявність у неї означеного цензу документально [191, 3,5]. Лише після надання вже губернській комісії копії дарчої, яка засвідчувала наявність у дружини прохача майнового цензу, він був включений у списки виборців-землевласників [191, 15].

Дії повітових комісій щодо організації виборчого процесу можна простежити на прикладі Летичівської повітової у справах про вибори до Державної Думи комісії. Свої засідання комісія розпочала 8 серпня 1912 р. [203, 2,32]. Комісія займалася переважно розглядом прохань про внесення у виборчі списки, уточненням прізвищ, імен і по батькові виборців та інших помилок у виборчих списках. Так, уже на другому засіданні 10

серпня 1912 р. в комісію надійшла заява ігумена та ієродияконів Коржевецького монастиря про внесення їх у списки виборців на 2-й з'їзд. Священик с. Пархомівці повідомляв, що у списку виборців не вказана кількість землі церкви [203, 5зв]. Летичівська міська управа теж подавала в комісію перелік осіб, що підлягали внесенню у виборчі списки. Зокрема, були подані списки дяків та псаломщиків 4-го округу Летичівського повіту. Такий самий список подав у комісію начальник 3-го округу. Комісія включила зазначених осіб у списки виборців [203, 9зв-10]. Відношення про внесення своїх підлеглих у виборчі списки подав і начальник 5-ї вуличної тяги Південно-Західної залізниці. Однак комісія відмовила, оскільки до списку входили нижні залізничні чини, які не мали виборчого права [203, 10зв, 16зв].

Практично одразу з початком роботи комісії почали надходити прохання виборців щодо виправлення у виборчих списках помилок у прізвищах та іменах. На засіданні 16 серпня комісія позитивно вирішила таке прохання жителя м. Летичева Ш. Пульвера. Наступного дня комісія постановила дописати у списки по батькові 15 виборців-євреїв, жителів м-ка Меджибожа [203, 26зв-27, 30зв-31]. Через кілька днів 56 мешканців м. Летичева звернулися в комісію з таким самим проханням. Однак цього разу комісія відмовила у задоволенні прохання [203, 48-48зв, 72зв-73]. Таким чином, за однакових обставин комісія виносила діаметрально протилежні рішення. Очевидно, це було пов'язано з «коригуванням» кількості єврейських виборців у різних містах повіту, адже переважна більшість заявників були єврейської національності.

Взагалі проблеми з чітким записом прізвищ, імен та по батькові, особливо для євреїв, були дуже масштабними. Наприклад, євреї м-ка Деражні Летичівського повіту навіть видрукували спеціальний бланк заяви для подання в Летичівську міську управу. На ньому зазначалося (для збереження точності тексту подається мовою оригіналу. – А.Г.): «В виду опущенного по избирательному списку отчества моего прошу таковую неточность исправить. В Летичевскую Городскую Управу. Жителя м. Деражни [202, 291]». Подібні бланки за допомогою друкарської машинки друкувалися у Вінниці. Лише за декілька днів серпня Вінницька повітова комісія отримала близько тридцяти таких скарг [102, 9].

Але такий метод теж не дуже допомагав: 22 серпня Летичівська комісія, розглянувши списки 1-го та 2-го з'їздів міських виборців Летичева та повіту, постановила виключити всіх осіб, у яких не вказано ім'я та по батькові, бо вони не вклалися у двотижневий термін із дня подання заяв про виправлення [203, 76зв-77]. Однак і подані міщанами заяви найчастіше не пору-

шували статус-кво, оскільки тоді відшукувалися інші причини, щоб не допустити внесення до списків. Наприклад, вимагалось довести, що виборець, який вимагає внесення його повних даних у список, і виборець, чиї неповні дані внесені до списку, є однією ж і тією особою, причому якщо на початку роботи комісія заяви окремих виборців задовольняла, то вже через тиждень-півтора відмовляла практично усім прохачам. Цікаво, що подібні погрішності у списках землевласників та священників комісія постановила виправляти, а у списках міських виборців виправлялися імена, прізвища та національність уже після виключення згаданих вище осіб [203, 20зв-21зв,99].

Подільський губернатор адміністративним чином відсторонював від участі у виборах неблагонадійних осіб. Про це свідчить його відношення в Летичівську повітову комісію від 14 серпня 1912 р. з переліком неправильно внесених у списки виборців. Комісія 18 серпня розглянула поданий документ і постановила: «...беручи до уваги, що здійснення нагляду за правильним проведенням виборів у Державну Думу покладено ст. 24 Положення про вибори на губернаторів і що комісії не зобов'язані перевіряти відомості, які надаються адміністративною владою, виключити зі списків виборців...» (далі перелік прізвищ. – А.Г.). Усього, за нашими підрахунками, лише одним цим поданням губернатор позбавив права участі у виборах близько 150 осіб [203, 35-37зв]. Загалом губернатор тільки за Летичівським повітом подав три таких відношення. Правда, одне з них стосувалося землевласників, по батькові яких не було вказано у списках [203, 106зв-107]. Після подання губернатора скарги осіб, занесених у його «чорний» список, комісією навіть не розглядалися. Так, уже наступного дня комісія залишила без розгляду заяву жителя м-ка Меджибожа М.І. Бродського про внесення в списки його по батькові через те, що він виключений за списком губернатора [203, 38зв-39].

Ті, хто бажав узяти участь у виборах, але не були внесені автоматично у списки, повинні були подати в комісію велику кількість різних документів, що викликало значну бюрократичну тяганину. Наприклад, особи, що прагнули скористатися виборчим правом через майновий ценз своїх родичів, завдяки наявності нерухомого майна чи як платники квартирної податку, навіть надавши посвідчені у законному порядку документи, отримували відмову комісії. Остання мотивувала це тим, що немає відомостей про вік прохачів [203, 53зв,55зв,70зв].

Ще одним каменем спотикання під час ведення своїх виборчих прав, зокрема для платників промислового податку, був термін, протягом якого він сплачувався. Так, жителі м. Летичева Б.-З.І. Шайхет і Г.І. Френзель подали відомості про сплату

зазначеного податку у 1911 р. [202, 161], але Летичівська повітова комісія послалася на відсутність документів про те, що вони продовжують сплачувати промисловий податок і у 1912 р., й відмовила підприємцям [203, 68зв]. З точністю до навпаки комісія мотивувала відмову внесення у виборчі списки на 2-й з'їзд міських виборців М.Х. Кременю. Він підтвердив сплату податку за нерухомим майном у 1912 р. та наявність повідомлення про необхідність сплати у наступні роки, але комісія не знайшла підтвердження, що заявник був платником податків у 1911 р. [203, 57зв].

Розпочавши складання та перевірку виборчих списків задовго до початку виборів, органи місцевої влади все одно не спромоглися здійснити цю роботу професійно. Це змушений був визнати й сам Подільський губернатор, який 12 вересня, за кілька днів до початку проміжних стадій виборів, указував своїм підлеглим, що списки виборців були складені вкрай незадовільно. Тому він забороняв користуватися ними під час виборів без ретельної перевірки та урахування всіх змін, внесених повітовими комісіями [187, 46].

Дискримінація дрібних повітових землевласників призвела до того, що вибори 18 вересня на попередніх з'їздах власників менше однієї десятої цензу не відбулися в жодному повіті через неявку виборців. 19 вересня 1912 р. відбувалися попередні з'їзди дрібних землевласників, що володіли біліше однієї десятої виборчого цензу та духовенства. У всіх повітах практично стовідсотково уповноваженими було обрано священиків [67, 61]. Через недбалу організацію вибори були відмінені у Балтському повіті. Причиною цього стало, за словами губернатора, те, що «... під час самого проведення виборів двері були відкриті, виборці заходили та виходили, вільно проникали до зали також сторонні особи і вступали з виборцями в розмови. Частина виборців пригощалася в буфеті громадського зібрання, і деякі з них навіть були у нетверезому стані. Голова піддав балотуванню священика Пешковського наперекір його бажанню і... не запросив до балотувального ящика рахівників [67, 68-68зв]».

У селянській курії у всіх волостях повіту за розпорядженням місцевих мирових посередників скликалися з'їзди представників від десяти селянських дворів (десятидвірців). Вони відбувалися 20 вересня 1912 р. Волосні з'їзди розпочиналися з виступу волосного старшини, де він повідомляв присутнім, що необхідно обрати двох уповноважених для участі на повітовий з'їзд, котрий, у свою чергу, має обрати уповноважених на губернські збори виборщиків, де й мають бути обрані члени Державної Думи [89, 1; 201, 28]. Незадовго до виборів на волосних з'їздах, 4 вересня, мирові посередники отримали секрет-

ний циркуляр губернатора, котрим вони зобов'язувалися негайно після закінчення виборів перевірити права осіб, обраних в уповноважені, особливо якщо ці особи не були бажаними для влади. Також мирові посередники повинні були надати детальну інформацію про вік, національність, віросповідання, політичні погляди кожного уповноваженого та підтвердити правильність проведених виборів [68, 94].

До складу учасників з'їздів поряд із селянськими представниками автоматично включалися посадові особи волосного рівня. Аналіз присудів волосних сходів Летичівського повіту дозволяє стверджувати, що значна частина селянських представників не брала участі у волосних сходах. За нашими підрахунками, на волосні сходи у 7 з 8 волостей повіту не з'явилося майже 30% десятидвіріців та посадових осіб. Цікаво, що явка представників волосної влади загалом у повіті була не кращою, ніж у звичайних селян [201, 28,33,37,41,45,50,54]. Загалом же в губернії через неявку виборців вибори не відбулися на 21 волосному сході і ще на 8 були відмінені повітовими комісіями [67, 70-70зв,73]. Однак ці цифри не є остаточними, оскільки іноді комісії затверджували вибори навіть тоді, коли на з'їзді не було кворуму. Так, у Зіньківській волості Летичівського повіту на з'їзд з'явилося менше двох третин десятидвіріців, а у Деражнянській – посадових осіб [186, 114], але повітова комісія визнала вибори правильними у всіх волостях [203, 119]. «Ставлення до виборів селян відзначалося загалом в'ялістю. Сходи для обрання уповноважених збирали у складі ледве достатньому для визнання їх законними, в окремих же волостях вибори зовсім не відбулися [67, 136]», – стверджував губернатор, характеризуючи хід виборів.

Особливістю волосних виборів було те, що часто уповноваженими обиралися волосні старшини, які також виконували функції голів з'їздів. Наприклад, вони перемогли у 5 волостях Летичівського повіту (Бахматівецькій, Зіньківській, Деражнянській, Суслівецькій та Меджибізькій) з 8 [201, 25,28,33,37,41,45,50,54]. Ця тенденція продовжилася і на Летичівському повітовому з'їзді уповноважених від волостей. Всі троє виборщиків, обраних на ньому, були найвищими волосними посадовцями [201, 84]. Подібною була ситуація й у інших повітах. Більшість виборщиків, обраних від селянської курії, були посадовими особами волосного і сільського управління та земськими гласними [67, 136]. У зв'язку з цим досить кумедними виглядали характеристики, які волосні старшини були зобов'язані подавати в комісію з виборів на кожного уповноваженого. Так, обраний в уповноважені зіньківський волосний старшина І.В. Козирський характеризував себе як освіченого, благонадійного, несудимого представника місцевого, корінного населення [201, 49зв].

Політика центральної та місцевої влади, спрямована на обрання лояльних до влади виборщиків, була успішною. 18 жовтня 1912 р. в Кам'янці-Подільському відбулися вибори членів IV Думи. На них з'явилося 142 виборщики, з них: 46 були чиновниками або землевласниками, 41 – священиками, 40 – селянами, 11 – євреями, 3 – поляками, інших – 1. У таких умовах ведення передвиборної агітації і, як наслідок, складу виборщиків склад обраних депутатів теж був цілком закономірним. Всі 13 обраних депутатів були або націоналістами, або правими, з них 7 були чиновниками, 4 – священиками, 2 – заможними селянами [30, 67зв, 69-70].

Вкрай низька кількість виборщиків-поляків була зумовлена абсентеїзмом польських землевласників губернії. Представники польського землеволодіння Кам'янецького та Проскурівського повітів, де вони були виділені в окремі відділення, не прибули на з'їзд для обрання свої уповноважених. Окремі представники польської національності брали участь лише у з'їздах міських виборців [67, 135зв-136; 186, 110]. На самих губернських виборах нечисленні польські виборщики не змогли порозумітися з єврейським блоком і бойкотували вибори [30, 70]. Таку позицію можна пояснити повним розчаруванням поляків у можливості провести до Думи бодай одного свого кандидата.

Отже, вибори в Подільській губернії проходили під тиском губернської адміністрації. Місцевою владою були створені всі умови для перемоги представників провладних сил. Активно використовувалася можливість поділу виборчих з'їздів на окремі виборчі відділення за національностями з метою недопущення обрання виборщиків із числа польського та єврейського населення. Губернська та повітові комісії перебували під повним контролем губернської адміністрації й приймали необхідні для влади рішення. Крім того, сама організація виборів була здійснена недбало. Розпочавши складання виборчих списків ще на початку 1912 р., органи влади губернії не спромоглися здійснити це професійно.

РОЗДІЛ 4

СКЛАД ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕПУТАТІВ-ПОДОЛЯН У ДЕРЖАВНИХ ДУМАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

4.1. Склад та діяльність депутатів Подільської губернії у I Державній Думі Російської імперії

Подільська губернія була представлена у I Думі 13 депутатами [435, 1], з них 12 були селянами і лише один – інтелігентом, причому останній, І.К. Заболотний, випускник юридичного факультету Київського університету Св. Володимира, формально залишався селянином с. Чоботарка Ольгопільського повіту. Це дало йому право балотуватися у селянській виборчій курії. Він став, таким чином, єдиним депутатом із вищою освітою серед подільських послів [64, 262-262зв; 537, 221-222]. Середній вік депутатів-подолян становив 40 років. Усі депутати за національністю були українцями (малоросами).

Складним є питання визначення політичних поглядів подільських депутатів. Очевидно, його потрібно розглядати у двох аспектах: по-перше, з'ясувати політичну орієнтацію депутатів-подолян до обрання членами Державної Думи, по-друге, висвітлити їхню фракційну приналежність у парламенті. Перше відоме завдяки тому, що царський уряд та Подільська губернська адміністрація намагалися вплинути на діяльність депутатів у Державній Думі. Так, перед відкриттям Думи прем'єр-міністр С.Ю. Вітте звернувся до губернаторів із проханням негайно надіслати йому списки депутатів і «свідчення, які могли б роз'яснити характер поглядів обраних осіб та передбачити напрям їх діяльності в Державній Думі [544, 83]». Тому Подільський губернатор, одразу після виборів, запросив до себе депутатів-подолян. Він спонукав їх не піддаватися агітації крайніх партій, а утворити в Думі свою селянську партію. В зв'язку з цим губернатор доповідав міністрові внутрішніх справ: «Усі депутати Подільської губернії, за винятком Заболотного, прості, рядові селяни, люди порядку і законності, тому я майже впевнений, що вони не піддадуться впливові кадетів і будуть твердо стояти лише за свої селянські права в межах закону [225, 79]». Також губернатор уважав, що 12 подільських депутатів із 13 не будуть мати політичних переконань, а стануть слухняними помічниками царського уряду. Лише стосовно депутата Заболотного він зазначав: «... на чесність переконань цієї людини важко покладатися [225, 79]». Таким чином, на момент обрання депутати-селяни не мали чіткої політичної орі-

ентації. Прогнози губернатора загалом не справдилися. Він мав рацію лише в останньому твердженні.

У Державній Думі більшість депутатів Подільської губернії увійшло до фракції трудовиків. Щодо кількості подільських депутатів у цій фракції дані джерел дещо різняться. У довідниках сучасників указано, що до складу фракції трудовиків увійшли такі депутати-подоляни: І.К. Заболотний, В.І. Бей, І.З. Кучеренко, П.М. Михаленко, М.А. Кучер, Л.Ю. Штефанюк, І.І. Косаренчук, Д.І. Шепітка, А.Х. Рибачок [235, 246-257]. Однак більш вірогідно, що до трудовиків входили крім вище зазначених ще й І.Г. Гнатенко (Ігнатенко) та П.Н. Яременко [534, 18-19, 60-61]. Отже, у фракції трудовиків перебувало одинадцять представників Поділля. Решта депутатів – А.І. Романюк, І.М. Крук – були безпартійними [235, 250, 254; 242, 59, 60].

Незважаючи на такі політичні вподобання, депутати Подільської губернії як у працях сучасників, так і в радянській історіографії змальовувалися з негативного боку. Склад депутатів краю завжди подавався як приклад неосвіченості й консервативності представників від України в І Державній Думі. На цьому наголошував Д.І. Дорошенко [387, 13], автори багатотомної «Історії УРСР» [522, 163] та Ф.Є. Лось, який, зокрема, писав: «У Подільській губернії з 12 депутатів, обраних від селян, один працював 11 років жандармом на залізниці, другий був розпорядником сільського банку, третій служив у Петербурзі в поліції, четвертий – колишній церковний староста, п'ятий – волосний суддя, шостий – кандидат у волосні старшини і т. д. [556, 379]».

Не можна погодитися з думкою автора, що такий склад свідчить лише про реакційність депутатів. На наш погляд, він підтверджує те, що більшість депутатів Подільської губернії не були простими, «забитими» селянами, а справжніми представниками своїх сільських громад, зі значним життєвим, професійним та громадським досвідом. Подільські виборщики з числа селянства, «заболатувавши» поміщиків та представників єврейства, намагалися вибрати з-поміж себе людей все-таки більш-менш бувалих. Наприклад, депутат-селянин с. Полянецьке Балтського повіту І.М. Крук, прослуживши 11 років жандармом на залізниці, був простим безземельним селянином та мав майна всього на 620 крб. [110, 63; 538, 90] і навряд чи може слугувати прикладом реакційності подільської депутації. Кандидат у сільські старости І.Г. Гнатенко взагалі пройшов у виборщики від курії землевласників, оскільки крім 4 дес. надільної землі володів ще 4 дес. придбані за допомогою Селянського банку, але своє право власності від ділив ще з чотирма своїми братами [64, 262зв; 110, 56]. Колишній церковний староста П.М. Михаленко, сам неписьменний, мав брата, який співав у хорі одного з петербурзьких театрів. М.А. Кучер, що певний час служив у

Петербурзькій кінній та пішій стражі, володів разом із трьома братами 6 дес. землі [64, 262зв]. Побачити серед подільських депутатів «чимало куркулів», як це зробив Ф.Є. Лось [556, 379], міг лише вкрай заангажований дослідник.

Інша справа, як політично недосвідчені селяни, що лише вчора були звичайними хліборобами, зуміли взяти на себе важку ношу законотворчої роботи та відстоювання інтересів виборців. Думки сучасників із цього приводу часто були діаметрально протилежними. Так, оглядач «Українского вестника», характеризуючи депутатів від Подільської губернії, зазначав, що вони стали справжніми захисниками народних інтересів [434, 124]. Однак у іншому номері часопису депутатів-подолян уже називали «малосвідомими і політично нерозвиненими [408, 781]». Негативне ставлення до подільських депутатів спостерігається у працях представників тогочасної української інтелігенції. Відомий політичний діяч Є.Х. Чикаленко, характеризуючи українських селянських депутатів двох перших Дум, указував, що більшість із них були несвідомими і «дбали тільки про земельні інтереси своїх виборців-селян, а часом тільки про свої власні [376, 292-293]». Оскільки подільська депутація була представлена найбільшою кількістю селян, то очевидно, що така оцінка давалася і депутатам-подолянам.

Цікаво, що практично завжди подільська селянська депутація характеризується як щось ціле, що має абсолютно однакові погляди. Проте лінія поведінки подільських депутатів у Державній Думі не у всіх була однаковою. Так, той самий безпартійний депутат М.І. Крук за весь час засідань Думи не проронив жодного слова чи іншим чином не виявив своєї присутності [267, 69; 541, 62]. Натомість навіть І.З. Кучеренко і П.М. Михаленко, що були у Думі єдиними неграмотними депутатами [466, 14; 640, 169], перебуваючи у фракції трудовиків, поступово набували певного політичного досвіду та включалися у парламентську роботу. Про це свідчить і аналіз стенографічних звітів І Думи. Якщо на початку роботи вони відмовчувалися, то через кілька тижнів роботи почали брати участь у зверненнях до органів влади імперії [267, 73,85]. Оглядачі «Українского вестника» наголошували на неабиякому ораторському хисті депутата І.К. Заболотного та доцільних пропозиціях Л.Ю. Штефанюка [408, 782,792]. Решта подільських депутатів, підтримуючи ті чи інші запити або законопроекти, теж брали участь у роботі парламенту.

Одразу ж із початком роботи Державної Думи було вироблено внутрішній розпорядок її роботи («Наказ»), для чого була утворена спеціальна комісія під керівництвом С.А. Муромцева. Результатом роботи комісії стало створення Ради Думи у складі її голови, секретаря і заступників. Законопроекти, що поступаєли з міністерств, попередньо розглядалися на Раді Думи. Як правило, законопроекти передавалися на розгляд одній із дум-

ських комісій. Комісії формувалися на пленарних засіданнях, а їх склад відтворював багатопартійність Думи [606, 233-234].

Відомо, що до складу аграрної комісії входили подільські депутати І.К. Заболотний та Л.Ю. Штефанюк [258, 1075]. Вони брали активну участь у дискусіях із різних питань і часто виступали перед депутатами. Зміст їх промов яскраво відображав прагнення українських селян. Так, Л.Ю. Штефанюк зазначав: «Мене народ відправляв сюди і просив дуже, навіть були такі, що плакали, щоб просив тут і домагався землі і свободи, волі і освіти [409, 859]». Іноді його виступи відзначалися селянською наївністю та емоційністю: «Можливо, панове, і тут (у Думі. – А.Г.) є хто-небудь із тих людей багатих, то я просив би укласти угоду і дати бідному народу землі, тому що потрібно знати, що цей народ охороняв її весь свій вік [258, 929]». Разом з тим Штефанюк домагався надання селянам землі й іншими способами. Так, «зловивши» в кулуарах Думи головноуправляючого землеробством та землеустроєм А.С. Стишинського, подолянин звинуватив його у нехтуванні інтересів селян та заявив про необхідність нарізки 42 дес. землі землякам з м-ка Гранова Гайсинського повіту. І таки змусив урядовця занотувати суть справи у записник та пообіцяти з'ясувати дане питання [436, 29-30].

У тому, що активну участь в обговоренні брали лише І.К. Заболотний і Л.Ю. Штефанюк, немає нічого дивного, оскільки вони були найосвіченішими в подільській депутації. У першого була вища освіта, а другий навчався у народному училищі [286, 195; 367, 708]. Інші подільські депутати з об'єктивних причин не володіли ораторським хистом та не могли розібратися у складному законотворчому процесі. Однак вони чудово знали важке життя подільських селян і активно відстоювали їх інтереси шляхом звернень до міністрів царського уряду. Депутати I Думи засипали царський уряд зверненнями про незаконні дії влади. Всього було внесено 391 запит, із них 123 невідкладні [499, 322; 613, 34]. За нашими підрахунками, подільські депутати поставили свої підписи під 50 запитами, тобто підтримали близько 12,8% звернень, що у порівнянні відсотка депутатів-подолян від загального числа членів Думи є вагомою цифрою.

Представники Подільської губернії прийняли активну участь у створенні трудовицької «Заяви 35-ти» про місцеві комітети для розробки аграрної програми і внесення потім відповідного законопроекту аграрної реформи. Цей документ підписали І.К. Заболотний, А.Х. Рибачок, В.І. Бей, І.І. Косаренчук, Д.І. Шепітка, П.Н. Яременко [538, 124]. Крім того, є відомості, що всі 13 депутатів Подільської губернії підтримали і поставили свої підписи під знаменитим аграрним законопроектом трудовиків, відомим як «Проект 104-х» [569, 13; 596, 148].

Не менш важливим є питання участі подільських депутатів в УДГ. За свідченням М.С. Грушевського, вже на зборах 16 травня до неї записалися депутати Гнатенко, Штефанюк, Бей, Рибачок, Романюк та Заболотний [384, 81]. Разом із тим М.С. Грушевський зауважував: «Подільські послы вибрані під спеціальною сторожею уряду і тут, в Петербурзі, поселені на одній з «казонних квартир» під офіційним, коли не офіційним наглядом, тільки починають ходити на українські зібрання [384, 83]». Справді, за ініціативою міністра внутрішніх справ П.М. Дурново, у Петербурзі була організована спеціальна обробка селян – майбутніх членів Думи. Вони направлялися в спеціальні гуртожитки, де урядові агенти отримували можливість відкрито впливати на селянських депутатів, які ще не мали ніякого досвіду державної діяльності [544, 84]. Напевно, саме такі заклади мав на увазі М.С. Грушевський.

Діяльність I Державної Думи набула великого резонансу в краї. За повідомленням місцевої преси, селяни напружено стежили за всім, що в ній відбувалося, однак вони все більше переконалися, що сама по собі Дума для них нічого зробити не може, тому все частіше задумувалися, як їй у цьому допомогти [392, 2].

Як і в інших країнах, у Російській імперії була прийнята доктрина національного представництва: член парламенту представляв не лише виборців свого округу, а націю загалом. Тому виборці не могли давати членам Думи накази і відкликати своїх представників, так само як депутати не мусили звітувати перед своїми виборцями [497, 32]. Проте на практиці подільські депутати бачили себе народними обранцями конкретного регіону. Так, І.К. Заболотний якось заявив у Думі, що він є «представником трьох мільйонів селян у Подолії [257, 144]». Тому, отримуючи численні звернення та накази від своїх виборців, подільські депутати намагалися їх виконувати.

У свою чергу, населення Подільської губернії, особливо селянство, довіряло своїм депутатам та вбачало у них своїх єдиних захисників, тому шукало у них допомоги у випадку утисків із боку органів влади чи поміщиків. Свідченням цього є велика кількість листів і телеграм, надісланих подільським депутатам у Державну Думу. Так, депутат І.Г. Гнатенко отримав телеграму від земляків із Гайсинського повіту. У ній повідомлялося, що місцевий поміщик Здишевський, у відповідь на вимогу селян підвищити платню, викликав стражників, які поранили п'ятеро селян. Депутати подоляни Гнатенко, Заболотний, Бей, Косаренчук та ряд інших (всього 27) зажадали від міністра внутрішніх справ пояснень із цього приводу і висунули вимогу – покарати винних у скоєному та забезпечити в майбутньому такі дії поліції [248, 2125; 258, 1034]. Подібну телеграму, від селян с. Соکیلці Брацлавського повіту, отримав і Л.Ю. Штефанюк. У ній зазначалося, що при

розгоні страйку було вбито селянку. Реакцією на телеграму стало звернення до міністра юстиції з вимогою провести розслідування і покарати винних. Його підписали подільські депутати Штефанюк, Шепітка, Кучеренко, Косаренчук, Бей, Рибачок та ряд депутатів інших губерній [258, 1392-1393]. Із цього приводу Л.Ю. Штефанюк зазначав: «Якщо ми не будемо за своїх селян заступатися, які нас сюди відправили, то такі вбивства будуть продовжуватися і ми щодня будемо отримувати такі телеграми [258, 1394]».

Справді, таких телеграм депутати отримували багато. За свідченням І.К. Заболотного, за п'ять днів він отримав півтора десятка телеграм, автори яких просили допомоги і захисту від сваволі поміщиків, стражників та чорносотенних організацій [258, 1795]. Зокрема, про вбивство стражниками 7 та поранення 20 робітників Тростянецького цукрового заводу [458, 193-194]. Цікавим є той факт, що у подільських депутатів, часто разом із селянами, просили допомоги і євреї [258, 1795]. Це свідчить про високий авторитет депутатів Подільської губернії та довір'я до них не лише селян, а й представників єврейського населення краю. Тим більше це прискремно, якщо брати до уваги повне недовір'я єврейського населення до неєврейських кандидатів на виборах.

Велику віру подільських селян у всемогутність Думи підтверджував у своєму огляді про стан губернії за 1906 р. і Подільський губернатор. Він також зазначав, що селянське населення Подільської губернії має постійну підтримку подільських депутатів, оскільки всі вони вихідці з селян [213, 225].

Таке довір'я подолян до своїх депутатів особливо показове, якщо взяти до уваги постійні спроби їх політичної дискредитації. Особливо діставалося І.К. Заболотному як найбільш впливовому та активному членові Державної Думи від Подільської губернії. Так, І.К. Заболотний був вимушений спростовувати звинувачення свого політичного противника Г.Б. Сльозберга, висловлені на шпальтах газети «Отголоски жизни», в якій заявлялося, що Заболотний, нібито, на подільських виборах підтримував представителів дворянства. Тому депутат вимагав хоча б третейського суду і доводив, що боровся проти мільйонерів Д.Г. Гінцбурга і Г.Б. Сльозберга, які висловлювалися проти наділення селян землею і загального виборчого права [437, 3].

Постійні нападки на подільського посла здійснювала і чорносотенна преса. Газети «Киевлянин» і «Русское знамя» звинувачували його у всіх смертних гріхах, називаючи звичайним авантюристом, каторжником та вигадуючи неймовірні історії кримінальних пригод депутата [393, 3]. «Киевлянин» приписував Заболотному та ще двом українським депутатам вироблення аграрного законопроекту «Про удосконалення народної економії», за яким земельне питання нібито вирішувалося шляхом дітовбивства та умертвіння всіх осіб похилого віку [531, 111].

«Подольские губернские ведомости» в одному з номерів помістили передрук із «Народной газеты» про інтерв'ю з міфічним депутатом Думи, «на вигляд сільським учителем», який утаємничував читачів у хід своєї передвиборної кампанії, лейтмотивом якої було те, що лише він погодився віддавати сільській громаді 8крб., а самому жити на два (депутати Державної Думи отримували 10 крб. на день. – А.Г.), за що й був обраний. А ще він чув, що подібне було в багатьох селах [406, 8]. Там само описувалось, як селяни, читаючи статтю, спрямовану на захист їхніх інтересів, не можуть нічого второпати через складні іншомовні слова, тому врешті-решт залишають цю справу і йдуть у шинок в надії, що «всё что-нибудь поделнее там услышим [406, 8]». Однак підірвати авторитет депутатів-подолян в очах виборців такими брудними прийомами не вдалося.

Співпраця виборців зі своїми депутатами не обмежувалася лише проханнями про допомогу. Селяни надсилали депутатам і так звані накази. У них виборці ставили перед депутатами певні завдання, які вони мали виконати в Думі. Найчастіше такі накази приймалися на сільських і волосних селянських сходах. Зазвичай одне село ухвалювало на сільському сході один наказ. Загалом від українських губерній до I Державної Думи надійшло 264 накази [611, 187]. Селяни Поділля були одними з найактивніших і надіслали в Думу 29 наказів. Крім того, тільки в Подільській і Харківській губерніях створення наказів мало місце в усіх повітах [611, 187]. Така селянська активність є ще одним свідченням великих сподівань, які покладалися на Державну Думу і депутатів-подолян. Накази подільських селян своїм депутатам і Думі загалом часто містили радикальні вимоги. Зокрема, селяни с. Строїнці Ольгопільського повіту в наказі, прийнятому на сході 11 червня 1906 р., вимагали передачі у користування народу всієї землі без викупу, негайної відміни смертної кари, організації місцевого самоврядування на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування та обов'язкової загальної освіти [637, 172-173]. Зрівняння усіх у громадянських правах, суду над усіма винними у погромах і насильстві, амністії політичним в'язням вимагали від Думи селяни с. Гута-Блищанівська Ушицького повіту [637, 174]. Місцева влада робила спроби обмежити наказовий рух. Це призводило до ескалації напруження у подільських селах. Так, у с. Журавлівка Балтського повіту мало місце побиття селянами волосного старшини за відмову відправити в Державну Думу присуд із вимогою амністії [92, 138зв].

Селянські накази депутатам Державної Думи містили й конкретні прохання, що відображали гострі потреби жителів окремих сіл. Селяни с. Бабичі Могилівського повіту просили Думу дати можливість користуватися 70 дес. землі місцевого поміщика [612, 80]. Сільська громада с. Лука Брацлавського повіту ви-

рішила написати у с. Королино депутатові П.Н. Яременку, який був тоді у відпустці, для передачі в Думу присуд, щоб у їхнє село не присилали козаків [40, 751].

Найбільш імпозантною фігурою серед подільських депутатів був І.К. Заболотний. Він був єдиним депутатом від Поділля, що брав участь у дискусіях практично з усіх важливих питань, які розглядалися в Думі. І.К. Заболотний, безумовно, очолював подільську делегацію і в фракції, і в Думі та здійснював серйозний вплив на своїх колег – недосвідчених у політичній роботі депутатів-селян. Саме його авторитет відіграв не останню роль у тому, що більша частина подільських депутатів увійшли до складу фракції трудовиків. Опосередковано про це згадує лідер партії кадетів П.М. Мілюков, який, описуючи формування трудової групи, вказував, що «... пан Заболотний привів на повіді дюжину подільських «дядьків» у чоботах та свитках [404, 396]». Заболотний доклав максимум зусиль для перетворення трудової групи у справжню парламентську фракцію та був одним з її лідерів [533, 386]. Так, вже на одному з перших засідань групи, він закликав його учасників терміново підписати програму трудовиків. Це, на думку подолянина, мало покращити внутрішню дисципліну та єдність фракції [532, 60-61].

Тому треба детальніше розглянути його політичні переконання. Вони у І.К. Заболотного були досить заплутані. Відомо, що певний час він перебував під наглядом поліції як підозрюваний у зв'язках із есерами [534, 25; 537, 222]. До складу ПСР зараховує І.К. Заболотного відомий російський дослідник цієї партії М.І. Леонов [550, 282]. Однак у довідниках про першодумських депутатів зазначається, що політична програма депутата Заболотного не відома, а сам він зараховує себе до «прогресистів» [537, 222]. Тому окремі радянські дослідники вважали його представником саме цієї фракції [609, 62]. Подільський губернатор одразу після виборів зараховував депутата до кадетів [64, 262]. Але в Думі, як відомо, І.К. Заболотний входив до фракції трудовиків, а некролог після його смерті у 1912 р. вмістила кадетська «Речь» [537, 222]. Все ж аналіз джерел, передовсім стенографічних звітів І Думи, дає змогу простежити політичні погляди депутата.

На засіданнях Державної Думи І.К. Заболотний часто виступав практично з усіх найгостріших питань, які розглядалися депутатами. Вже в своєму першому виступі при обговоренні зворотного адресу на тронну промову імператора подолянин висунув вимогу загальної амністії. Включення такої пропозиції у документ, що готувався, було одногослоно підтримано депутатами Думи [257, 31].

Відомо, що І.К. Заболотний був апологетом ідеї громадянської рівності. Так, при розгляді цього питання на засіданні Державної Думи ним були висунуті такі вимоги: рівність усіх громадян обох статей; відміна всіх станів і чинів; ліквідація обмежень

за релігією, національністю, мовою, походженням і статтю; встановлення єдиного звання російського громадянина [258, 1098].

Особливо яскравою була промова депутата, присвячена проблемі рівноправності жінок. Вказуючи на помилковість думки про те, що селянські жінки не розуміють цих прав і не прагнуть їх отримати, він зазначив: «Я представник трьох мільйонів селян Поділля, я заявляю тут від імені чоловіків та жінок, що для нашої селянської жінки дорогі і цінні не тільки загальне, пряме виборче право, не лише громадянські права, але навіть та мала втіха, ті малі проблєски світла, які давало останнє законодавство [257, 144; 340, 59]».

І.К. Заболотний домагався у Державній Думі впровадження загального, прямого, рівного і таємного виборчого права без різниці статі, віри і національності [257, 92; 599, 217]. Саме він висунув вимогу негайної відміни смертної кари [634, 191]. Під час обговорення цього питання у Думі він звернувся до своїх колег: «Ми не знаємо, скільки часу пропрацює Дума: можливо, 24 години, можливо, 5 років. Ось чому, зокрема, я прошу згадати при вашому голосуванні, панове народні представники, необхідність призупинення смертної кари [350, 42]». І.К. Заболотний був одним із найактивніших депутатів I Думи щодо підтримки звернень до міністрів царського уряду. За нашими підрахунками, він поставив свій підпис під 42-ма з них [267, 56].

Аналіз виступу депутата з аграрного питання свідчить про глибоке розуміння усіх аспектів цієї головної проблеми Російської імперії. Він пропонував негайно реформувати сільське господарство країни та передати частину поміщицьких і церковних земель у власність селян. Крім того, ним була гостро розкритикована програма царського уряду, члени якого доводили, що така реформа лише погіршить становище селян [258, 700]. Промова І.К. Заболотного викликала схвалення більшої частини депутатів, і він зійшов із трибуни під гучні оплески колег [284, 250]. Таким чином, депутат був прихильником передачі землі селянам без викупу. У черговому своєму виступі депутат ще категоричніше вимагав передачі всіх земель до рук трудового народу [579, 171]. Разом з тим за межами думської зали подольанин пропагував радикальні засоби вирішення аграрного питання. Так, 4 липня 1906 р. на багатолюдному мітингу влаштованому трудовиками на станції Теріокі, він завершив свій виступ закликком домагатися землі і волі силою зброї [513, 471].

Депутатська діяльність І.К. Заболотного не обмежувалася стінами Таврійського палацу. Він також проводив зустрічі з селянами на яких розповідав про розгляд Думою аграрного питання та закликав сільські громади без відома волосних правлїнь обирати уповноважених, які надавали б йому відомості про потреби селян для передачі їх в Думу [19, 14]. За свідченням Подільсько-

го губернатора, під час однієї з таких зустрічей 14 червня 1906 р. на станції Рудниця І.К. Заболотний вручав грамотним селянам свою адресу та ще якісь листи, а також записував їхні імена в свій записник. «Після ж від'їзду депутата, – зауважував губернатор, – селяни в багатьох селах скликали сільські сходи для обрання уповноважених для подання скарг і звернень до Державної Думи і почали відноситися до посадових осіб з недовірою, приховуючи факти свого побачення із Заболотним [19, 14-14зв]». Наступного дня така ж зустріч з селянами відбулася у м. Балта. Там І.К. Заболотний своїми закликами до амністії, відміни смертної кари, надання рівноправності євреям та проханням до селян про обрання уповноважених для подання приговорів до Державної Думи, викликав обурення місцевих чорносотенців. Останні написали донос на депутата прем'єр-міністру І.Л. Горемікіну [19, 15-15зв]. Однак це не зупинило подільського посла і вже через два тижні він знову приїхав в Балту [22, 2]. Проведеним прокурором Кам'янець-Подільського окружного суду розслідуванням було встановлено, що І.К. Заболотний на зазначених вище зустрічах закликав селян підтримувати Державну Думу і покладатися на неї у вирішенні земельного питання. У Балту ж парламентар приїжджав з метою вжиття заходів щодо запобігання єврейському погрому про який поширювалися чутки і проводив про це переговори з представниками єврейського населення [58, 6]. Таким чином подільський депутат не лише декларував ідеї народоправства та громадянської рівності, а й в міру своїх можливостей намагався популяризувати їх та втілювати у життя.

Набагато складніше з'ясувати ставлення І.К. Заболотного до «українського питання». Відомо, що він, незважаючи на те, що при анкетуванні назвав себе «росіянином» [537, 222], увійшов до складу УДГ [384, 81]. Однак незабаром І.К. Заболотний, за даними О.О. Коники, вивів зі складу УДГ групу селян [540, 456], що, звичайно, послабило її вплив. Очевидно, саме цей вчинок зумовив негативне ставлення до І.К. Заболотного відомого науковця, представника української громади у Петербурзі О.Г. Лотоцького, який називав подільського посла «типичним демагогом [538, 105]».

Прикметно те, що всі подільські депутати виявили повну байдужість до розпуску Державної Думи. Жоден із них не підписав Виборзької відозви і не закликав своїх виборців хоча б до пасивного опору владі, як це зробили багато депутатів від українських губерній [225, 115-117].

Оцінюючи діяльність подільських послів у I Державній Думі, варто заакцентувати на її важливому прогресивному значенні. Хоча більшість депутатів Поділля не були активними учасниками дискусій і обговорень, зате вони були гідними представниками своїх сільських громад і як могли допомагали своїм землякам у випадку порушення їхніх прав. Фактично вперше у

населення Подільської губернії з'явилася реальна можливість відстоювати свої інтереси за допомогою своїх представників. Проте швидкий розпуск I Державної Думи не дав змоги подільським депутатам повністю розкрити свої можливості.

Група членів Трудової групи I Державної Думи. Третій ліворуч стоїть подільський депутат І.К. Заболотний. Квітень 1906 р. Санкт-Петербург.

Група членів Трудової групи I Державної Думи. На передньому плані в центрі сидить подільський депутат І.К. Заболотний. 1906 р.

4.2. Депутати від Поділля у II Думі та відгуки про них у краї

У Державній Думі другого скликання Подільську губернію, як і в I Думі, представляло 13 депутатів. За соціально-професійним складом переважна більшість із них (11) були селянами, 1 – священиком та 1 – лікарем [234, 246-258]. Значно складніше визначити національну приналежність подільських депутатів: оскільки офіційна статистика Російської імперії фактично не відрізняла українців від росіян, то переважна більшість депутатів-подолян після обрання в Думу, незалежно від справжнього національного походження, називалися росіянами. Так, серед подільських послів лише один П.М. Рогожа назвався українцем [541, 63].

Виявлені архівні матеріали дозволяють ідентифікувати національне походження депутатів Подільської губернії ще до обрання їх у парламент. Таке вивчення є найбільш репрезентативним, бо дає змогу уникнути ідеологічних напруг щодо їхньої національності, які виникли пізніше. За національним складом 11 депутатів були українцями (1 римо-католицького віросповідання). Лише І.М. Каташинський та В.К. Лісовський представляли відповідно молдавську та польську національності [113, 165зв, 210, 410, 443, 447, 519, 552; 234, 251]. Лісовський також був єдиним депутатом польської національності від усіх трьох губерній Правобережної України [463, 221].

Характеризуючи політичні переконання подільських послів на момент обрання їх до Державної Думи, Подільський губернатор підкреслював, що всі селяни дотримувалися правих поглядів, крім С.К. Матвеева, який співчував лівим. Священика А.У. Гриневича він називав поміркованим українофілом, а В.К. Лісовського – поміркованим прогресистом [65, 28]. Але у Державній Думі 12 подолян: А.У. Гриневич, А.І. Дідурик, П.М. Рогожа, Ф.П. Дубонос, П.С. Зубченко, І.М. Каташинський, С.К. Матвеев, А.А. Соловей, С.Т. Туперко, А.Н. Наумчак, П.С. Мороз і А.І. Семенов – увійшли до фракції трудівників та ВСС [234, 246-250, 252-258; 534, 78, 80, 88, 96, 98, 104, 106, 108, 112]. Окремі подільські депутати навіть взяли участь у формуванні фракції. Так, ще до відкриття роботи Думи, 18 лютого, було обрано Тимчасовий комітет фракції, до складу якого увійшов П.М. Рогожа [535, 181; 547, 215]. В.К. Лісовський пристав до поміркованих та входив до складу Польського кола [234, 251; 266, 17]. Таким чином, інформація губернатора стосовно політичних поглядів селянських депутатів не була достовірною.

Разом із тим, подільські депутати-селяни й самі не могли з певністю сказати, які вони мають політичні погляди, тому могли називати себе прихильниками правих, до кінця не розуміючи, що

це означає. Так, один із найяскравіших ораторів серед подільських депутатів А.І. Семенов якось заявив у Думі: «Ось, між іншим, нас називають, питають: а ти лівий? А ти правий? Я й сам не розумію, який я – правий чи лівий, я правий, тільки тієї правої сторони, яка повинна бути для кожного життя правою, щоб народ міг жити, по суті розуміти, що є Бог і народ [245, 242]».

Можна погодитися з думкою Є.Д. Черменського, що погляди подільських депутатів були зовсім невизначені і їх пов'язували з Трудовою групою лише її земельні вимоги [628, 387]. Тому не дивно, що вже 24 травня депутати-подоляни, разом із іншими депутатами з України, вийшли з фракції трудовиків, щоб зосередити свою діяльність в УДГ. Основною причиною такого вчинку була відмова трудовиків, як і всіх інших думських фракцій, ставити питання про краєві автономії для всіх недержавних народів, у тому числі українців [560, 98].

Подільські депутати II Думи отримали кращу оцінку сучасників, ніж їхні попередники. Кореспондент «Ради», який брав активну участь у формуванні думських громад і добре знав депутатів, В. Піснячевський писав: «Замість торішніх Штефанюків перед вами справжня сіль землі народної. Вона ще не зовсім чиста, вилита, не аптечна, але далеко краща, ніж торішня. Замість бувшого жандарма Крука, – перед вами ціла низка молодих і підстаркуватих, зубатих і сміливих подолян [560, 93; 540, 458]».

Така оцінка цілком виправдана, особливо якщо брати до уваги ставлення подільських депутатів до «українського питання». За даними В.І. Доморослого, до складу УДГ у II Думі увійшли 10 подільських депутатів [503, 58]. Разом із тим у друкованому органі УДГ газеті «Рідна Справа. Вісти з Думи» згадуються прізвища 12 депутатів-подолян як діячів української фракції [398, 4]. Це дає можливість твердити, що всі представники Подільської губернії, окрім поляка В.К. Лісовського, брали участь у роботі УДГ, хоча, можливо, окремі з них формально не входили до її складу. Крім того, подільський депутат А.У. Гриневич був одним із її організаторів. Саме він та ще три депутати: представник м. Нижній Новгород Н.І. Довгополов¹, посли Чернігівської губернії М.К. Рубіс і В.І. Хвіст, скликали перший збір УДГ, що відбувся вже 4 березня [360, 636; 560, 81].

Як одного з найавторитетніших українських послів, Гриневича було обрано одним із її керівників [549, 367; 564, 90]. Ха-

¹ У наукових працях та енциклопедичних виданнях усталилася думка, що один з організаторів УДГ у II Думі, депутат Довгополов був представником Воронежської губернії. Насправді у II Державній Думі було два депутати з прізвищем Довгополов, причому обоє були лікарями та входили до складу групи соціалістів-революціонерів. Перший Микола Савич представляв Воронежську губернію, а другий Нифонт Іванович був обраний депутатом від м. Нижній Новгород. Саме останній будучи за національністю українцем став одним з організаторів УДГ.

рактизуючи особу депутата, Д.І. Дорошенко зауважував, що А.У. Гриневи́ч не був досвідченим політиком, але був свідомим національним діячем [508, 321]. Свідченням цього було те, що А.У. Гриневи́ч та ще один подільський депутат А.Н. Наумчак входили до складу спеціальної комісії з вироблення принципів, на яких українські представники мали об'єднатися в УДГ [584, 183]. За активної участі ще одного подолянина (походив із Могилівського повіту) О.Г. Лотоцького [631, 106-107] комісія виробила Декларацію новоутвореної групи [415, 137]. Вона була ухвалена 11 березня 1907 р. Основними положеннями її були: забезпечення прав національної автономії та самоврядування; надання свобод українській мові; вирішення аграрного питання; 8-годинний робочий день та ін. [631, 106-107].

Із цього часу розпочали активно працювати в УДГ й подільські депутати. Так, на засіданні 17 березня, з приводу привітання Польським колом УДГ, виступав А.І. Семенов. Аналіз виступу свідчить про запальну вдачу депутата та брак політичного досвіду. Він рішуче заявив, що привітання від поляків не варто приймати, бо «вони віками їздили на наших шиях. Знаємо їх солодкі речі та братерський камінь за пазухою [560, 85]». Разом із тим, ці слова відтворювали ставлення до поляків більшості селянського населення Поділля: адже польські землевласники у краї становили значний відсоток.

Варто відзначити, що політично-освітній рівень подільських депутатів, як і депутатів інших українських губерній, постійно зростав. Цьому сприяли лекції з питань аграрної справи, фінансів, самоврядування, які спеціально для земляків організувала петербурзька громада за активного сприяння О.Г. Лотоцького [631, 106].

Тому незабаром подільські послы почали брати участь у виробленні законопроектів, що вносилися в Думу УДГ. Зокрема, за їх безпосередньої участі було розроблено і внесено в Думу зміни і доповнення в міністерський проект про загальну народну освіту в Росії. Вони передбачали:

- 1) Навчання в початковій школі рідною мовою населення шкільної округи.
- 2) Рідною мовою населення шкільної округи вважалася мова, яку встановлювала місцева виборна управа, опитавши всіх жителів округи.
- 3) Можливість оскарження постанови місцевої управи про шкільну мову.
- 4) Надання національним меншинам права навчатися в школі рідною мовою.
- 5) Вивчення російської мови в початкових класах школи як державної.

6) Обрання підручників, за якими проводиться навчання в початковій школі, місцевою управою [438, 4].

Заяву з вимогою внесення таких змін підписали: Гриневич, Семенов, Матвеев, Соловей, Каташинський, Рогожа, Туперко, Мороз [438, 4].

Як бачимо, вимоги депутатів УДГ, у тому числі подолян, у галузі освіти не відзначалися особливим радикалізмом. Така поміркованість, очевидно, свідчить, що депутати реально оцінювали політичну ситуацію в країні і свої можливості. Тому вони використовували думську трибуну не для демагогічних вимог, а для цілеспрямованих дій на встановлення для українців права навчатися рідною мовою.

Члени УДГ домагалися негайного заснування курсів української мови, літератури й історії для народних вчителів, вивчення української мови як окремого предмета в учительських семінаріях, запровадження кафедр української мови, літератури та історії у Київському, Харківському й Одеському університетах [548, 40]. Крім того, спільно з членами петербурзької громади Української демократично-радикальної партії ними були розроблені законопроекти про автономію України, про мову в школі, суді, церкві тощо. Але внести їх на розгляд Думи не встигли у зв'язку з її розпуском [548, 40]. Конкретний внесок подільських депутатів у розробку зазначених законопроектів установити важко, але те, що він мав місце, – не викликає жодних сумнівів.

Праця українських депутатів в УДГ принесла свої результати: поступово депутати-селяни ставали справжніми захисниками інтересів українства в Думі. Справедливою є думка В.Г. Сарбея, який зазначав, що українські селянські депутати вели мову не тільки про свої «гострі соціальні потреби, але й загальнонаціональні [631, 107]». Це твердження, безумовно, цілком стосується діяльності подільських послів в УДГ і II Державній Думі загалом.

Незважаючи на те, що головною сферою зайнятості більшості депутатів Подільської губернії була УДГ, вони брали активну участь у обговоренні думських законопроектів. Зокрема, подільська депутація була однією з найактивніших у підтримці радикального плану земельної реформи під назвою «Проект основних положень земельного закону», більше відомого як «Проект 104-х». Є відомості, що цей проект підтримали 10 депутатів-подолян [569, 34; 596, 148]. За іншими даними, проект підписали 7 подільських депутатів [550, 371; 551, 29]. Відомо, що А.У. Гриневич входив до складу думських комісій із виконання державного розпису надходжень і видатків, у комісію з церковного законодавства та бюджетну комісію. А.І. Семенов

та П.С. Зубченко – до аграрної. В.К. Лісовський – з народної освіти [244, 45,70,141,145; 592, 446].

Діяльність депутатів-подолян викликала великий резонанс у краї. Так, дописувач газети «Рада» з Балтського повіту писав: «На селі тільки й балачки про Думу. Де з ким не зустрінешся, перше питання: «як Дума? [386, 3]». Свідченням великого інтересу подільського населення до діяльності своїх депутатів є велика кількість адресованих їм листів і телеграм. У такий спосіб селяни просили допомоги або давали настанови та висловлювали побажання депутатам щодо їх діяльності в Державній Думі та УДГ. Наприклад, А.У. Гриневич отримав із Балтського повіту телеграму такого змісту: «Зазнаємо утисків від справника... Просимо оборонити нас [400, 3]». У листі до депутата А.І. Семенова його земляки з Гайсинського повіту просили захисту від сваволі поліції, чини якої катували засуджених, та вимагали покарати винних [402, 4].

Такі прохання іноді допомагали жителям Поділля і не тільки. Так, А.У. Гриневич домагався звільнення вчителя з Поділля П. Велікотного, заарештованого і засудженого за зберігання і поширення нелегальної літератури [394, 4]. За сприяння цього ж депутата українському письменникові Оправхаті, висланому з Полтавщини у Вологодську губернію, було дозволено повернутися на Україну [394, 4].

Часто листи до депутатів рясніли раціональними, вдумливими вимогами та настановами. Такий лист отримав А.У. Гриневич. Його автор висловлював повну підтримку УДГ, «котра, як ми довідалися, найкраще стоїть за наші права», та просив домагатися в Думі: волі, землі, амністії, а головне – автономії України [398, 4]. Виборець із Брацлавщини просив депутатів перш за все домагатися видання законів про громадянські свободи та освіти. «Без неї (освіти. – А.Г.) ні воля, ні земля не допоможуть народові, бо дурного і в церкві б'ють [399, 4]», – зауважував він.

Депутат П.М. Рогожа отримав із м-ка Дунаївці листа з такими побажаннями: «Нехай над тобою буде благословення і поміч Богдана, Мазепи, Дорошенка, Палія, Залізняка, нашого сусіди Наливайка та інших. Нехай вони покриють тебе від усякої халепи, а разом і твоїх товаришів і всіх чесних депутатів [401, 4]».

Подільські депутати мали високий авторитет не лише серед населення Подільської губернії, а й далеко за її межами. Про це свідчать звернення до подільських депутатів із різних кінців України і навіть від українців із Австрії. Так, А.У. Гриневичу писали селяни с. Дятковичі Рівненського повіту. Вони висловлювали йому свою глибоку шану та бажали успіхів у справі заснування думської громади [401, 3]. «Завзяття і єдності у праці

для добра неньки України», – в телеграмі до А.У. Гриневича бажали УДГ представники «Гурту земляків у Відні» [400, 3]. Вітання УДГ у телеграмі А.У. Гриневичу передавали також селяни с. Верешня Грубешівського повіту Холмщини [394, 4]. До депутата А.І. Семенова з листом зверталися селяни с. Привольного Херсонської губернії. Вони просили подільського депутата та інших послів із України обороняти їх інтереси, бо від Херсонщини «немає нікого, хто б міг постояти за землю і волю в Державній Думі [394, 4]».

Наявність великої кількості листів і телеграм до українських, у тому числі подільських, депутатів II Державної Думи підкреслював і кореспондент газети «Рада» [403, 2]. На сторінках газети А.У. Гриневич дякував виборцям за підтримку, висловлену в листах. Він, зокрема, зазначав: «Без цієї підтримки ми, депутати, ніщо [403, 2]». Взагалі, за словами С. Петлюри, А.У. Гриневич був одним із небагатьох українських послів, який уважав за обов'язок «озиватися до української людності в рідній і найбільш зрозумілій для неї пресі [414, 29]».

Оскільки листи до депутатів уміщувалися в друкованому органі УДГ газеті «Рідна Справа. Вісти з Думи», то їх зміст був відомий широкому загалу читачів. Тому таке активне листування викликало протидію з боку губернської влади. За словами дописувача газети, виборщика з Балтського повіту, у волостях у старост були взяті розписки, що вони будуть добре наглядати за своїми селянами, щоб ті не давали в Думу ні листів до своїх депутатів, ні наказів, ні присудів. Якщо ж часом хтось напише, то його одразу «трусять і арештовують [398, 4]».

Справді, 15 березня 1907 р. губернатор через мирових посередників суворо попередив волосні правління про неприпустимість складання сільськими громадами присудів на ім'я членів Державної Думи з будь-якими вимогами. Волосні посадовці також зобов'язувалися доповідати про відносини між подільськими депутатами і селянством та про складання присудів [86]. Та незважаючи на всі перешкоди, подільські селяни продовжували бути активними дописувачами у Державну Думу та читачами газети УДГ «Рідна Справа. Вісти з Думи». Наприклад, в Ушицькому повіті цю газету разом із іншою літературою поширювали жителі с. Привороття Лисецької волості брати Микола і Павло Велікотні та Валентина Єзерницька. Матеріали газети також переддрукувала українськомовна подільська газета «Світова Зірниця» [514, 319].

Активна діяльність подільського депутата-священника А.У. Гриневича у Державній Думі викликала перепони з боку царського уряду. Святий Синод через митрополита Петербурзького Антонія звелів, щоб «ліві» священники, члени Думи (в тому

числі А.У. Гриневич), вийшли з тих партій, до яких вони належать (А.У. Гриневич тоді ще входив до фракції трудовиків. – А.Г.), якщо ж вони цього не зроблять, то їх позбавлять сану [405, 1]. Більшість депутатів Думи осудила такі дії та зробила запит до голови Ради Міністрів та обер-прокурора Святого Синоду з вимогою забезпечити священикам можливість свободи політичних уподобань [246, 595].

Головним питанням, що розглядалося в II Державній Думі, було аграрно-селянське. Саме з цього питання депутати Думи вели дискусію впродовж 10 засідань із 51 [606, 303]. Активну участь в обговоренні аграрного питання брали депутати Подільської губернії. Так, виступи А.І. Семенова, що входив до спеціальної земельної комісії, котра мала виробити аграрний проект передачі землі селянам [390, 2], були наскрізь просякнуті вимогами радикальних змін в аграрній сфері. Зокрема, депутат зазначав: «Мене народ просив, щоб церковні, монастирські, казенні й удільні землі, через примусовий викуп, передати в руки трудового народу. Народ відправив мене, щоб вимагати землі й волі та повної громадянської свободи [451, 2; 499, 349]». Разом із тим, А.І. Семенов розумів, що домогтися здійснення цих вимог буде вкрай важко, особливо стосовно земельного питання: «Двісті років селяни чекають, що земля упаде їм з неба, але таке добро з неба не падає. Добро перебуває у панів, великих землевласників [245, 1930-1391; 554, 302]». Щодо питання про відчуження землі в державний фонд, А.І. Семенов вважав, що селянам нічого цього боятися, оскільки в них землі так мало, що відчужувати її не доведеться і вона в них залишиться. На його думку, відчуження повинні остерігатися тільки великі поміщики, які здають землю в оренду, а самі живуть за кордоном [628, 395]. Був він також противником проекту муніципалізації землі: «У кожному разі, – говорив А.І. Семенов, – земля повинна перейти в руки народу, але не на тих підставах, які пропонують соціал-демократи (проект запропонували меншовики. – А.Г.), земельний фонд повинен бути загальнонародним, земля повинна бути в користуванні всього народу [628, 395]». Подолянин вважав, що унеможливити зосередження земельної власності в одних руках за рахунок інших можна лише шляхом ліквідації приватної власності на землю [468, 141].

Не менш радикальні пропозиції вирішення аграрного питання висував у своїх промовах у Думі П.С. Мороз. Висловлювання депутата були різкими і категоричними: «Землю треба забрати і від поміщиків, і від священиків. Нехай священик Богу молиться, а не хліборобствує [451, 3; 452, 3]». Однак це були тільки емоції подільського селянина. Конкретного механізму вирішення аграрного питання депутат не пропонував.

Подільські депутати використовували будь-які засоби, щоб повідомляти виборців про свою діяльність у Державній Думі. Одним із них було листування з родичами, які, у свою чергу, в межах своїх сил, знайомили зі станом справ у Думі населення краю. Так, Подільський губернатор 2 травня повідомляв Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора, що депутат С.Т. Туперко в своїх листах додому (перлюстрованих поліцією. – А.Г.) заявляв, що справи в Думі дуже складні, тому депутатам потрібна допомога і підтримка з боку селян [75, 67].

Такі листи мали величезний вплив на селян, однак поширення їх від депутатів до родичів було досить небезпечною справою. Про це свідчить хоча б такий факт. У с. Сахни Літинського повіту був заарештований брат П.С. Мороза Леонтій. На вимогу депутата пояснити причину арешту справник заявив: «Він оратор. Ви звідти (з Думи. – А.Г.) різні листи надсилаєте, а він тут агітує, підбиває (селян. – А.Г.) на присуди [450, 4]». Справді, під впливом його агітації селяни ряду сіл сусіднього Летичівського повіту склали присуди з вимогою наділення землею і передали їх подільським депутатам [76, 21]. Присуди подільських селян часто містили конкретні вимоги передачі землі. Жителі с. Бохни Летичівського повіту писали в Думу про утиски з боку поміщика та просили передати їм поміщицькі землі. Селяни ж с. Лозова Літинського повіту вимагали прискорити розв'язання земельного питання і передати у їх користування ділянку державної землі площею в 61 десятину [552, 111; 572, 103].

Через свою агітаційну діяльність зазнавали переслідувань та арештів і самі депутати. Особливо це мало місце під час Великодніх канікул у роботі Думи, які депутати проводили вдома. Так, до депутата С.К. Матвеева, як тільки він приїхав додому (с. Калитинецька Дахнівка Проскурівського повіту), з'явилися стражники й урядники і почали розпитували про Думу. Очевидно, для з'ясування політичних поглядів депутата заявляли, що їм найбільше подобаються промови «лівих» депутатів. Коли ж депутат, зібравши селян, почав роз'яснювати їм справжню мету діяльності чорносотенців, яких нещодавно вихваляв місцевий пристав, то урядник склав на нього протокол [385, 2].

Депутату П.М. Рогожі, як тільки він приїхав додому (с. Тариськи Ушицького повіту), пристав заявив, що П.А. Століпін надіслав телеграму, в якій зобов'язав поліцію наглядати за подільськими депутатами. Тому якщо депутат робитемо щось не так, то дуже пожалкує. Однак, незважаючи на такі застереження, П.М. Рогожа тієї ж ночі зібрав у полі чималий мітинг [385, 2].

Ще далі зайшов депутат С.Т. Туперко. Він, ще їдучи додому (с. Антонівка Ямпільського повіту), почав роздавати селянам сіл Липівки Комаргородської, Рожнятівки та м-ка То-

машполя заборонену брошуру «Від смуги до смуги» [75, 60]. Крім того, при обшуку будинку депутата були знайдені брошури «На чьому боці правда», «За землю і волю», «Платформа трудової групи», «Як здобути землю трудовому народу» та ін. [75, 60-60зв]. Це стало причиною арешту С.Т. Туперка. Однак місцева влада не наважилася тримати під арештом депутата Думи. Тому, за наказом Подільського губернатора його було звільнено, а прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду припинив кримінальне переслідування з цієї справи [75, 61]. Під час відвідин рідних країв переслідувань зазнавали й інші подільські депутати. Дії місцевих посадовців навіть були предметом розгляду Думи [246, 201-203].

Окремі подільські депутати, отримавши чималий політичний досвід під час роботи в II Державній Думі, продовжували активну агітаційну діяльність і після її розпуску. Зокрема, депутат А.І. Семенов після розпуску Думи став активним організатором антипоміщицьких рухів селян у Гайсинському повіті [52, 3-5; 77, 2; 205, 109]. «Популярність Семенова серед селян, – зазначав повітовий справник, – внаслідок перебування його в Державній Думі сприяє їхньому об'єднанню, що вже сьогодні призвело до терору серед поміщиків і орендарів. Разом із тим, весь створений Семеновим рух на ньому одному і тримається і з висилкою його з с. Бубнівки все це припинилося б само собою [77, 2]». Думку свого підлеглого підтримав і Подільський губернатор, який особисто звернувся до генерал-губернатора з проханням дозволити висилку А.І. Семенова з Подільської губернії [78, 6зв]. З огляду на такі побажання посадовців колишнього депутата було вислано в Вологодську губернію [77, 18]. За іронією долі, А.І. Семенов за кілька місяців до цього, немов передчуваючи своє майбутнє, висловив із думської трибуни таку думку: «Ми хочемо, щоб уряд керував із чистою душею, а не так, як тепер, коли дбають лише про те, щоб спровадити нас на переселення в Сибір чи Далекий Схід [245, 242-243; 382, 2]». Хоча тоді ці слова були сказані зовсім в іншому контексті, для подальшої долі депутата вони стали пророчими.

Інший подільський депутат, А.У. Гриневич, після розпуску II Державної Думи продовжував співпрацювати з Трудовою групою і ВСС. Так, жандармським управлінням було зафіксовано відправку на його адресу в с. Тимків Балтського повіту прокламацій зазначених організацій [40, 902,904]. Уже під час роботи IV Державної Думи література Трудової групи надсилалася ще одному депутатові-подолянину – А.Н. Наумчаку [47, 324]. У той самий час П.М. Рогожа отримувал стенографічні звіти виступів лівих депутатів Державної Думи [81, 31].

Отже, у II Державній Думі Подільська губернія була представлена переважно депутатами селянського походження.

Депутати-подоляни брали активну участь у роботі парламенту, входили до фракцій та груп, утворених у Думі. Особливо варто відзначити високий рівень національної свідомості послів Подільської губернії, що знайшло своє відображення у їхній роботі зі створення та діяльності УДГ. Депутати краю протягом усього періоду існування II Державної Думи вели жвавий діалог зі своїми виборцями на шпальтах газет, заохочували їх до складання присудів зі своїми вимогами. Подільські послы всіляко намагалися відстояти інтереси передусім селянського населення краю. Проте швидкий розпуск Державної Думи другого скликання не дозволив депутатам вирішити бодай частину завдань, які ставили перед ними виборці.

Депутати II Державної Думи від Подільської губернії в партійному клубі трудовиків. Перший ліворуч стоїть А.І. Семенов, другий та третій праворуч сидять П.М. Рогожа та А.І. Дідурик.

4.3. Соціальний, партійний і національний склад депутатів-подолян у III Державній Думі та їхня парламентська робота

Державна Дума третього скликання розпочала свою роботу 1 листопада 1907 р. Зміна виборчого законодавства, після «третьочервневого перевороту», яскраво виявилася у соціальному і партійному складі депутатів краю. Поділля у III Думі, як і у двох попередніх, представляли 13 депутатів. Однак її склад був повним антиподом до складу депутатів перших двох Дум, які обиралися під час революційних подій 1905-1907 рр. Тоді, за невеликим виключенням, до парламенту були обрані звичайні селяни. За нашими підрахунками, до III Думи Подільська губернія відправила 6 дворян, 3 священників та 4 селян. За професійним складом вони розподілялися так: 2 повітові предводителя дворянства, 2 державні службовці губернського масштабу, 2 волосні писарі, 2 землевласники [357, 6]. Депутат П.Є. Ніколенко служив збирачем податків [325, 413]. Про якісь інші заняття С.О. Галушца окрім селянської праці інформації не виявлено. Щодо майнового цензу депутатів-селян відомо, що Г.А. Андрійчук володів 16 дес. землі [312, 21], а отже належав до категорії заможних селян. Так, В.І. Попик називав його «типовим куркулем [585, 68]». Якщо головним критерієм заможності визначити кількість землі, що цілком природно для селянина, то решту селянських депутатів-подолян не можна віднести навіть до представників середнього достатку. Зокрема, обраний депутатом уповноваженими від волосних сходів С.О. Галушак володів за різними даними від 2,5 до 7 дес. землі [112, 406; 238, 119]. Два інші селянські парламентарі мали теж не багато: В.К. Пахальчак – 2,8 дес. [329, 445], П.Е. Ніколенко – 5 дес. [325, 413]. Однак, зважаючи на зайнятість селянських представників у волосних адміністраціях та земських установах їх можна віднести до категорії заможних.

Складніше визначити національний склад подільських думців. У покажчиках стенографічних звітів III Державної Думи вказується, що усі вони зарахували себе до росіян [357, 6]. Однак вірити таким даним навряд чи можна, адже подільські депутати III Державної Думи головно мали праві політичні погляди, тому, безумовно, відкидали будь-яку відмінність українців від росіян. Більш репрезентативним, на наш погляд, є визначення національності представників подільської депутації за даними повітових справників, які збиралися коли майбутні депутати ще були виборщиками як під час виборів до III Думи так і до Державних Дум попередніх скликань. Виявлені архівні та довідкові матеріали дозволяють стверджувати, що серед 13 подільських депутатів III Державної Думи 7 (Г.А. Андрійчук, С.О. Галушак, П.Є. Ніколенко, В.К. Пахальчак, В.І. Подольський, М.І. Сен-

дерко, Г.Є. Червінський) були українцями, а решта 6 (І.І. Балаклеєв, П.М. Балашов, О.С. Гіжицький, Г.Т. Маньковський, О.О. Потоцький, Д.М. Чихачов) – росіянами [112, 406; 113, 424, 425, 428, 522, 540; 184, 289-292; 329, 445; 361, 673].

Середній вік подільських депутатів становив близько 41 року: 6 депутатів були старшими за цей вік та 7 – молодшими. Найстаршому серед послів Подільської губернії Г.Є. Червінському було 54 роки, а наймолодшому, Г.А. Андрійчуку, – 27 [357, 6].

Депутати краю, обрані до III Державної Думи, мали досить високий освітній ценз. Відомо, що 5 представників Подільської губернії (І.І. Балаклеєв, П.М. Балашов, О.С. Гіжицький, Г.Є. Червінський, Д.М. Чихачов) мали вищу освіту [313, 35; 315, 130; 324, 684; 343, 34; 361, 673], 4 члени III Думи (О.О. Потоцький, Г.Т. Маньковський, В.І. Подольський, М.І. Сендерко) – середню освіту [318, 356; 321, 486; 330, 464; 349, 554], решта депутатів (С.О. Галушак, Г.А. Андрійчук, П.Є. Ніколенко, В.К. Пахальчак) – початкову [312, 21; 325, 413; 329, 445; 238, 119].

Фракційна приналежність подільських депутатів у III Думі не була сталою. На початку роботи Думи із 13 подільських послів 4 були правими і 9 – помірковано правими [236, 236-248; 585, 83]. Та вже станом на 1910 р. розподіл подільських парламентарів за фракціями зазнав відчутних змін. Так, 7 депутатів (Г.А. Андрійчук, П.М. Балашов, О.С. Гіжицький, П.Є. Ніколенко, Г.Є. Червінський, Д.М. Чихачов) були представниками Російської національної фракції, 4 (І.І. Балаклеєв, Г.Т. Маньковський, В.К. Пахальчак, В.І. Подольський) – фракції правих, а С.О. Галушак та М.І. Сендерко перейшли до прогресистів [247, 112-113; 527, 92]. Таке представництво депутатів-подолян у фракціях існувало впродовж четвертої та п'ятої сесій і залишилося незмінним до закінчення роботи III Думи [264, 19-23; 265, 61, 66, 67, 90, 96, 154, 168, 174, 177, 180, 193, 223, 226].

Не менш важливим є питання членства депутатів-подолян у думських комісіях. Так, 9 червня 1908 р. представники Подільської губернії В.К. Пахальчак, Д.М. Чихачов, П.Є. Ніколенко та П.М. Балашов були обрані в комісію 44-х, обов'язком членів якої була розробка законопроекту про зміни до законодавства про селян стосовно утримання натуральних та грошових повинностей [353, 1492]. 26 червня цього ж року депутати І.І. Балаклеєв, В.І. Подольський та Г.Є. Червінський стали членами бюджетної комісії [352, 1762].

Відомо, що станом на 9 червня 1912 р. 8 представників Поділля були членами постійних думських комісій, із них 4 – бюджетної, 2 – комісії із запитів, по одному – фінансової та комісії з особового складу [264, 31-34]. Таким чином, подільські послы були представлені у 4 з 8 постійних думських комісій. Також депутати краю мали представників у значній кількості тимчасо-

вих комісій, утворених у III Державній Думі; 7 депутатів були членами двох і більше тимчасових думських комісій. Депутати-подільяни П.М. Балашов та Г.Є. Червінський були головами відповідно комісії з місцевого самоуправління та комісії з питання про ліквідацію чиншового права [264, 35-46].

Про активну законодавчу роботу подільських послів у III Державній Думі свідчить той факт, що лише протягом V сесії (жовтень 1911 р. – червень 1912 р.) 5 із них були обрані до складу особливих (погоджувальних) комісій, які займалися розглядом суперечностей, що виникали між Державною Радою та Державною Думою з конкретних законопроектів. Причому О.О. Потоцький та Д.М. Чихачов були членами відповідно 6 та 3 таких комісій [264, 48-58].

Уже на перших засіданнях Думи, при виробленні зворотно-го адресу цареві, окремі подільські депутати чітко окреслили свої політичні вподобання. Так, П.М. Балашов та І.І. Балаклеєв гаряче відстоювали підкреслення в адресі самодержавства російського царя. Суть дискусії полягала не у термінології, а у тому, чи існує у Російській імперії конституційна монархія. Значені подільські депутати відповідали на це питання негативно [252, 33]. П.М. Балашов висловив своє бачення реформування державного ладу Російської імперії після 3 червня 1907 р. так: «Ми не можемо не відзначити, що конституції в сенсі західно-європейському у нас не існує, і тому ми під словами «оновлений державний лад» конституції не визнаємо [33]».

Незабаром, при розгляді питання про свободу слова, досить красномовно висловився І.І. Балаклеєв. «Я думаю, – заявляв оратор, – що завдання Державної Думи й уряду полягає у приборканні неприборканої преси. Необхідно приборкати цю нічим неприборкану проповідь невір'я і безбожжя, приборкати наругу над святими почуттями російського народу [255, 101-102]».

У той же час праві подільські депутати В.І. Подольський та В.К. Пахальчак продемонстрували досить прогресивні погляди при обговоренні у Думі пропозицій Подільського губернського земства спрямованих на покращення становища селянства. Їхня суть полягала у тому, щоб змінити натуральні дорожні повинності селян на грошовий податок та перекласти витрати на утримання освітніх закладів з селянських громад на всіх земських платників. В.І. Подольський зауважив, що натуральні повинності є архаїчним пережитком, тому такі зміни вже давно назріли і є необхідними [254, 1618]. Його підтримав В.К. Пахальчак, який заявив: «Я від імені селян Подільської губернії посилено прошу Державну Думу погодитися з висновками Подільського губернського комітету у справах місцевого господарства [254, 1619]».

Одним із головних питань, що розглядалися у III Думі, було аграрне. Як зазначає А.Ф. Смирнов, перше місце в галузі

земельного питання належало питанням селянського землекористування і землеустрою [606, 353]. Головним предметом розгляду став закон 9 листопада 1906 р., виданий на основі ст. 87 Основних Законів. Дискусії стосовно цього закону зайняли одинадцять засідань III Державної Думи [475, 3].

Аналіз джерел дозволяє простежити аграрні погляди більшості подільських послів. Одним із найактивніших депутатів III Державної Думи при розгляді аграрних питань був представник Подільської губернії І.І. Балаклеев. Так, подолянин був противником столичинського закону 9 листопада про вільний вихід селян із общини. З цього приводу він зазначав: «Як відомо, в цьому Указі (законі 9 листопада. – А.Г.) говориться тільки про вільний вихід із общини, про недоторканість же общинного ладу селянського землеволодіння не говориться нічого. Крім того, сам спосіб виходу з общини обставлений так, що справді полегшується цей вихід, передбачаються всі вигоди виходу із общини, а також виділу землі з неї на користь окремих осіб, але інтереси самої общини залишаються на другому плані [327, 420]». Тому депутат пропонував доопрацювати механізм виходу селян із общини [327, 421].

Зовсім на інших позиціях у питанні надання права селянам виходу із общини стояв Г.Є. Червінський. У відповідь на побоювання окремих членів Думи про те, що ця акція може призвести до розтрата селянами своїх господарств унаслідок п'янства, він зауважував, що в Подільській губернії, як і на території всього Південно-Західного краю, ідея, покладена в основу законопроекту 9 жовтня про вихід із общини, вже давно почала здійснюватися на практиці. Тому цей закон лише може зафіксувати реальний стан справ у краї. Підтримуючи такий спосіб земельного користування, депутат також зазначав: «Протягом 45 років, із того часу, як припинилися тимчасово-зобов'язальні відносини, селянам цього краю (Південно-Західного краю. – А.Г.) видані десятки тисяч окремих ділянок, тобто те, що тепер передбачає законопроект, і однак, хоча там теж п'ють, можливо, не менше ніж в інших краях, але розуму не пропивають, землю не пропивають і своїх членів сім'ї не обездолюють. Навпаки, вони придбали зверх наділу більше 200 тис. десятин землі, ціною біля 40 млн. карбованців [570, 322-323]».

Разом із тим, Г.Є. Червінський був непримиренним противником примусового відчуження землі селянам, навіть за викуп. Подолянин вбачав у цьому порушення права приватної власності та недалекоглядність багатьох членів Думи, які пропонували фінансувати викуп землі приватними банками, оскільки це, на його думку, перетворило би селян у вічних платників, а у випадку несплати – у звичайних батраків, котрі будуть змушені працювати на користь цих приватних банків [327, 463-464]. Підсумовуючи свій виступ із цієї проблеми, депутат висловився

з великою експресією: «Я стверджую, що вся ідея примусового відчуження заснована на заздрості, жадібності й класовій ненависті – ніяких інших мотивів немає, тобто на семи смертних гріхах, на началах аморальних, і я вважаю, що законопроекти, засновані на началах аморальних, не можуть бути предметом розгляду законодавчого зібрання [327, 465]».

Дієву участь у розгляді аграрного законопроекту П.А. Столипін брав ще один подільський депутат селянського походження – Г.А. Андрійчук. Він, зокрема, гостро критикував дії царського уряду у сфері цінової політики на землю переселенців із аграрно перенаселених губерній. У зв'язку з цим депутат зауважував, що ціна надільної землі переселенців вдвічі нижча від приватновласницької землі. Такий стан справ, на його погляд, був спричинений діями уряду, спрямованими на обмеження купівлі надільної землі. Подільський посол у зв'язку з цим наводив такий приклад: «Припустимо, утворення хутора з 7 наділів: кілька років тому при общині й тепер його існування можливе. Я просив би Товариша Міністра і нашого доповідача відповісти мені: що я, власник цього хутора, при необхідності його продати маю робити, куди з ним подітися, якщо навколо мене прийнята норма шести наділів, а в мене хутір із семи наділів, і ніхто з селян не має права його купити, а іншому суспільному станові вже раніше заборонено купляти надільну землю [327, 682]».

Г.А. Андрійчук був рішучим противником відміни смуги осілості євреїв. Так, він першим підписав запит голові Ради міністрів і МВС з приводу видання циркуляра про її скасування. Депутат від імені своїх виборців «викривав» експлуаторську роль євреїв на Поділлі: «Не можна продати пари волів, не заплативши єврею 5 карбованців. Земля через них подорожчала... Жити, через євреїв, стало неможливо: селяни почали виселятися в Сибір [519, 119]».

У дебатах із приводу закону про видачу Селянським поземельним банком позик під заклад надільних земель брав участь подільський селянський депутат П.Є. Ніколенко. Представник Поділля був прихильником цього законопроекту. Він указував, що селяни, які прагнуть придбати землю, позичають гроші у євреїв під великий відсоток, тому для них краще було б закласти землю в банку для отримання позики під менший відсоток. Крім того, депутат піддавав гострій критиці фракцію трудовиків, котрі були противниками цього законопроекту [327, 894].

Найбільш імпозантною постаттю серед представників Подільської губернії у III Державній Думі був брацлавський повітовий предводитель дворянства, надвірний радник П.М. Балашов. Він був сином М.П. Балашова, члена Державної Ради, який мав праві політичні погляди. Батька вважали одним із найбагатших людей Російської імперії. На думку С.А. Степанова,

саме такі родинні зв'язки забезпечили колишньому лейб-гвардії гусарському офіцерові посаду повітового предводителя дворянства та депутатське місце в III Думі за курією землевласників [610, 185]. Негативну оцінку П.М. Балашов отримав і у радянського історика А.Я. Авреха. За його словами, «ніяких талантів він не мав і був обраний на посаду голови (фракції націоналістів. – А.Г.) саме завдяки своєму багатству [455, 51]».

Разом із тим, не варто нехтувати особистими досягненнями П.М. Балашова. Він раніше за інших представників правомонархічного табору зрозумів невідворотність парламентських процесів, які відбувалися в Російській імперії, та необхідність збереження інституту Державної Думи. У зв'язку з цим ще в 1906 р. майбутній депутат писав імператору: «... жодна розсудлива людина не порадить Вашій Величності повернутися до традицій колишньої самодержавності й бюрократичного ладу; ця форма правління приречена вже остаточно Вами 17 жовтня, і кожний істинний російський патріот і переконаний монархіст може тільки цьому радіти [575, 142]».

Вже у грудні 1908 р. П.М. Балашов домігся дозволу заснувати Партію помірковано-правих, тобто утворити крім фракції центральні та місцеві комітети в імперії. Однак не поспішав це робити, а зачекав доки у лютому 1909 р. головні конкуренти у Думі – октябристи потрапили в опалу до царя і той почав прихильно дивитися у бік помірковано-правих. Одразу ж П.М. Балашов активізував діяльність і став одним із головних ініціаторів створення Партії помірковано-правих, яка остаточно оформилася у 1909 р. та незабаром, у січні 1910 р., злилася з ВНС, а подільський депутат був обраний його головою [313, 35; 459, 36; 511, 134; 575, 142]. ВНС став союзником прем'єр-міністра П.А. Столипіна, який остаточно переорієнтувався з октябристів на російських націоналістів і планував створити на його основі проурядову партію [453, 17; 571, 147]. Вже 25 жовтня 1909 р. в III Державній Думі була створена Російська національна фракція, яка нараховувала 89 депутатів (за іншими даними 91 депутата. – А.Г.), а подільський депутат був обраний її головою [278, 537; 506, 67; 610, 185]. Незабаром «фракція Балашова» почала відігравати провідну роль у думській більшості. На це вказував опонент націоналістів, лідер Конституційно-демократичної партії П.М. Мілюков. Він, зокрема, зазначав: «Справжніми господарями становища (в Думі. – А.Г.) почували себе націоналісти на чолі з Балашовим і продовжували свої антисемітські та антиінородчеські оргії [374, 338]». Правда, навесні 1911 р. у фракції націоналістів стався розкол, виділилася група «незалежних націоналістів» із 17 осіб на чолі з впливовим політиком П.М. Крупенським. Це призвело до скорочення числа членів фракції Балашова до 74 осіб [639, 2-3]. Наприкінці останньої

сесії III Державної Думи Російська національна фракція нараховувала за різними даними 75-77 членів [278, 537; 326, 110].

Після смерті у вересні 1911 р. П.А. Столипіна лідер російських націоналістів спробував домовитися з потенційним кандидатом на посаду прем'єр-міністра В.М. Коковцовим про підтримку останнього [607, 179]. Проте такі політичні маневри не принесли П.М. Балашову та його фракції скільки-небудь помітних дивідендів.

П.М. Балашов брав участь і у законотворчій роботі, яка яскраво ілюструвала його націоналістичні переконання. Так, він та ще один подільський депутат-націоналіст О.С. Гіжицький 12 січня 1912 р. зініціювали подання на розгляд III Державної Думи суперечливого законопроекту, який забороняв в'їзд до Російської імперії євреям-громадянам Сполучених Штатів Північної Америки незалежно від їхнього соціального статусу та роду діяльності. Автори законопроекту доводили, що американські євреї повністю відносяться до тієї категорії осіб котрих російське законодавство «визнає шкідливими [287, 50-51]».

Не менш яскравим представником від Поділля був колишній могилівський повітовий предводитель дворянства, голова Подільського сільськогосподарського товариства націоналіст Д.М. Чихачов [294, 685]. У III Державній Думі він був доповідачем із питання про виділення Холмської губернії зі складу Царства Польського. Сутність цього законопроекту полягала в тому, що зі східних частин Седлецької та Люблінської губерній утворювалася нова – Холмська губернія у складі Белгорайського, Бельського, Влодавського, Грубешовського, Томашовського і Холмського повітів [454, 126]. Таким адміністративним поділом царський уряд намагався обмежити вплив представників польської національності.

Д.М. Чихачов у своїй доповіді, зокрема, звертав увагу на те, що російське (українське) селянство зазнавало постійних утисків у складі Речі Посполитої і навіть на початку XX ст. продовжує зазнавати сильної колонізації. Тому утворення Холмської губернії є необхідним [261, 704-706]. Ще одним аргументом на користь виділення Холмщини, на думку доповідача, було те, що чисельність російського населення в краї необхідно визначати не за релігійною ознакою, як цього вимагали поляки, а за етнографічною, оскільки не кожен католик є поляком. Тому, посилаючись на перепис населення 1897 р., подолянин заявив про перевагу «руської народності» в Холмському краї [454, 128].

Депутат також подав детальний нарис історії краю від дублів та волинян, Романа Метиславича і Данила Галицького до визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Козацтво, на його думку, було справжнім захисником православ'я. Д.М. Чихачов обґрунтовував необхідність приєднання майбут-

ньої губернії до Київського генерал-губернаторства, оскільки тут «...духовенство, як вище, так і парафіяльне, відрізняється від духовенства Віленської римо-католицької єпархії (до якої була б включена Холмська губернія у разі приєднання до Північно-Західного краю. – А.Г.) порівняно поміркованістю та меншим національним фанатизмом [364, 16]».

Даний законопроект обговорювався на 17 засіданнях Державної Думи, і незважаючи на протидію з боку депутатів-поляків, в червні 1912 р. був схвалений Думою. У вересні 1913 р. відбулося офіційне «відкриття» Хомської губернії [516, 377].

Д.М. Чихачов також був доповідачем комісії з місцевого самоуправління стосовно законопроекту про введення земства в шести західних губерніях [259, 2593] (у тому числі й Подільській. – А.Г.). Суть проблеми полягала в тому, що земське самоуправління було введено в епоху Великих реформ лише в 34 центральних губерніях імперії, де переважали дворяни російського походження [606, 370]. В західних губерніях, де переважало польське дворянство, вводити земське самоуправління царський уряд не поспішав. Восени 1909 р. уряд усе ж таки вніс законопроект про введення земства в шести західних губерніях. Система виборів у земства була розроблена таким чином, щоб надати значні переваги представникам великих землевласників російського походження [606, 370]. Д.М. Чихачов у цьому питанні проявив себе твердим прихильником урядового курсу. Він уміло обґрунтував необхідність збереження законопроекту в його первісному вигляді та вказував на недоцільність будь-яких поправок депутатів Думи, які могли лібералізувати закон. У тому числі з його подачі була відхилена поправка подільського селянського депутата С.О. Галушцака про збільшення числа селян до половини складу земського зібрання [259, 2593].

Ще один подільський депутат, священик В.І. Подольський, домагався збільшення кількості земських гласних від представників духовенства. Свою пропозицію він обґрунтував тим, що в Південно-Західному краї серед інших категорій населення дуже мало кваліфікованих спеціалістів, а залучення працівників із середовища духовенства дало б земству «працівників добре обізнаних із місцевим побутом, із потребами народу, його турботами і відданих йому [259, 2806]».

Загалом у думській діяльності Д.М. Чихачова чітко спостерігалася націоналістична спрямованість та ксенофобське ставлення до представників польської національності. Іноді це виявлялося у, здавалося б, зовсім не пов'язаних із національним питанням сферах. Так, на засіданні сільськогосподарської комісії, при розгляді питання про відкриття сільськогосподарського інституту у м. Воронежі, Д.М. Чихачов звертав увагу, що невелика кількість випускників уже існуючих сільськогосподарських

інститутів зумовлена бойкотом цих навчальних закладів поляками. Тому депутат висловлював побоювання, що внаслідок цього небезпека бути малолюдним загрожує і майбутньому інститутіві [279, 15]. Хоча за кілька років до того у своїй доповіді на засіданні Державної Думи подолянин доводив необхідність якнайшвидшого відкриття у Воронежі середнього механіко-технічного училища [253, 1590-1591].

Заслугою III Державної Думи стало прийняття законопроекту в сфері народної освіти. Завдяки III Думі були збільшені державні дотації земствам на будівництво та утримання шкіл. Якщо в 1906 р. в імперії було 7 тис. шкіл з 4 млн. учнів, то в 1915 р. шкіл було 12 тис., а число учнів подвоїлося. Законопроект був поданий у Думу міністром освіти 1 листопада 1907 р., був прийнятий Думою і переданий у Державну Раду в лютому 1911 р. Однак 5 червня 1912 р. через дискусії з приводу церковнопарафіяльних шкіл він був відхилений, але реформа все ж таки пройшла, правда, в урізаному вигляді [606, 390].

Щодо реалізації плану введення загальної грамотності більшість членів Думи вимагала перетворення духовних семінарій у світські прогімназії з правом вступу випускників в університети. Церковнопарафіяльні школи у такому випадку перетворювалися в народні, щоб послідовно у всіх ланках нижчої, середньої та вищої освіти провести ідеї багатоступеневості навчання, створити єдину систему. Святий Синод наполягав на збереженні контролю церкви над церковнопарафіяльними школами та конфесійності семінарій, у яких мали би право навчатися лише діти священнослужителів, а після закінчення випускник обов'язково йшов у духовну академію. Право вступу семінариста в університет давалося лише у виняткових випадках за особливим рішенням єпископату [606, 391].

Він імені Російської національної фракції свої погляди на цей законопроект висловив Д.М. Чихачов. Стосовно церковнопарафіяльних шкіл оратор підтримував думку про їх фінансування та контроль Святим Синодом. Обґрунтовуючи свою позицію, депутат указував, що в багатьох регіонах імперії рівень освіти в церковнопарафіяльних школах, зокрема в західних губерніях, зовсім не нижчий, ніж у світських школах. Крім того, Міністерство народної просвіти не зможе забезпечити зростаючу кількість своїх шкіл кваліфікованими вчительськими кадрами [263, 543; 380, 2]. Інший подолянин, В.К. Пахальчак, підкреслюючи необхідність існування церковнопарафіяльних шкіл, стверджував, що в місцевостях, де вони мали значне поширення, революційний рух був набагато слабший, ніж там, де переважали земські та міністерські школи [592, 174].

Д.М. Чихачов також пропонував забезпечити великою кількістю шкіл окраїни імперії, зокрема Холмщину та Білорусію:

«... в яких доводиться рахуватися з таким фактом і з такою небезпекою, що частина місцевого російського населення безумовно піддається впливу чужої йому культури, – та Далекий Схід, оскільки переселенці, котрі направляються на Далекий Схід, ідуть переважно з губерній найбільш культурних: Полтавської, Харківської, Чернігівської, де справа досягнення загального навчання наближається до закінчення і де населення звикло до школи [263, 545]». Таким чином, депутат повністю стояв на проімперських позиціях та відстоював інтереси «єдиної та неділимої», а не виборців Подільської губернії.

Депутати-подоляни III Думи, на відміну від своїх попередників, не мали ніякого зв'язку зі своїми виборцями. Навіть депутати-селяни не вели жодного листування зі своїми односельцями чи іншими виборцями, а ті, у свою чергу, не надсилали в Думу ніяких звернень [281, 159]. Таким чином, можна констатувати відсутність будь-якого довір'я населення краю як до своїх депутатів, так і до Державної Думи загалом.

Отже, до III Думи в Подільській губернії були обрані переважно представники заможних верств населення. Депутати краю головню мали праві політичні погляди і входили до думських фракцій правого спрямування. Характеризуючи роботу депутатів-подолян у III Державній Думі, варто відзначити активну участь більшості з них у законотворчій діяльності та повну індиферентність щодо «українського питання».

Група депутатів III Державної Думи 1907-1912 рр. Санкт-Петербург.

4.4. Подільські депутати у IV Державній Думі Російської імперії

До IV Державної Думи від Подільської губернії, як і до III Думи, було обрано 13 депутатів. Прикметно, що значна частина представників Поділля у парламенті третього скликання була обрана й до IV Думи. Повторно були обрані П.М. Балашов, О.С. Гіжицький, Г.Т. Маньковський, О.О. Потоцький та Д.М. Чихачов [237, 237, 239, 242,245,248].

За соціально-професійним складом представники краю розподілялися так: 4 священники (Г.Т. Маньковський, В.І. Попов, К.Н. Рудич, Ф.Д. Філоненко) 2 селянина – І.К. Вистяк та Й.І. Коваль (перший був членом Брацлавської повітової земської управи, другий – волосним старшиною). Решта подільських депутатів були дворянського походження. Серед них П.М. Балашов, Д.М. Чихачов та О.С. Гіжицький до обрання в III Державну Думу обіймали посади відповідно брацлавського, моголівського та ольгопільського повітових предводителів дворянства, а О.О. Потоцький працював мировим посередником. Інші депутати-подоляни теж займали високі посади: М.М. Можайський був брацлавським повітовим предводителем дворянства, замінивши на цій посаді П.М. Балашова, І.І. Авчинников – неодмінним членом Подільської губернської землевпорядкувальної комісії, а О.Г. Лавров обіймав посаду податкового інспектора [37, 42-42зв; 268, 57,66,80,88,122,128; 362, 9,18,30,89, 115,126,155,156,167,201,211].

Подільські депутати IV Державної Думи мали високий освітній ценз: 7 подільських послів мали вищу освіту (П.М. Балашов, О.С. Гіжицький, О.О. Потоцький, Д.М. Чихачов, М.М. Можайський, І.І. Авчинников, О.Г. Лавров), 4 закінчили духовні семінарії (Г.Т. Маньковський, В.І. Попов, К.Н. Рудич, Ф.Д. Філоненко), а два представники селянства – І.К. Вистяк та Й.І. Коваль мали початкову освіту [237, 236-248].

Середній вік депутатів IV Державної Думи від Подільської губернії становив близько 46 років: 6 депутатів (І.К. Вистяк, О.Г. Лавров, О.С. Гіжицький, Г.Т. Маньковський, О.О. Потоцький, М.М. Можайський) були старшими за цей вік, а решта – молодшими [37, 42-42зв; 362, 9,18,30,89,115,126,155,156,167, 201,211].

Щодо фракційної приналежності подільських депутатів, то у цьому плані вони проявили показову одностайність. На початку роботи Думи всі депутати краю увійшли до складу фракції російських націоналістів та помірковано правих [250, 169-171]. Однак дані статистичних довідників IV Державної Думи свідчать, що незабаром священник Ф.Д. Філоненко перейшов у фракцію центристів [251, 145].

Стосовно курій, у яких були обрані депутати, відомо, що П.М. Балашов та О.О. Потоцький пройшли від з'їзду землевласників, І.К. Вистяк – від з'їзду уповноважених від волостей, О.Г. Лавров – від 1-го та 2-го з'їздів міських виборців. Решта депутатів були обрані від загального складу виборців [251, 144-145].

IV Державна Дума розпочала свою роботу 15 листопада 1912 р. Одразу постало питання про обрання Голови Думи. Цікаво, що на цю високу посаду претендував подільський депутат, голова фракції націоналістів П.М. Балашов. Тодішній прем'єр-міністр В.М. Коковцов згадував, що П.М. Балашов «мріяв бути Головою Думи та чекав авансів із мого боку [606, 444]». У перемозі свого лідера були впевнені націоналісти та сам П.М. Балашов. У ті дні він самовпевнено заявляв: «Я буду головою Державної Думи [606, 445]». Однак ситуація змінилася, коли виявилось, що праві не зможуть зібрати більшості для підтримки свого кандидата, і Головою IV Думи було обрано октябриста М.В. Родзянка [606, 445].

Невдачі переслідували П.М. Балашова й у роботі фракції націоналістів. Процес її подрібнення, що розпочався ще під час роботи III Державної Думи, напередодні скликання четвертого парламенту ще більше посилювався. Незадовго до відкриття роботи IV Думи один із лідерів націоналістів П.М. Крупенський із частини націоналістів організував самостійну фракцію консервативних конституціоналістів. У своєму інтерв'ю думському оглядачеві газети «Речь» П.М. Крупенський пояснював свої дії розчаруванням у П.М. Балашові як лідері націоналістів. При цьому він звертав увагу на те, що фракцією управляють окраїнні націоналісти (натяк на П.М. Балашова та Д.М. Чихачова, які були головою та секретарем фракції націоналістів та представляли окраїну Російської імперії – Подільську губернію. – А.Г.), а не росіяни. Тому «окраїнні націоналісти», на думку Крупенського, проводили політику окраїнного, ненависницького націоналізму, а не російського [456, 29].

Більшість членів IV Думи від Подільської губернії брали активну участь у законотворчій діяльності думських комісій. До складу цих комісій уже на перших засіданнях Думи була обрана значна частина подільських думців. Так, у комісію особового складу було обрано О.О. Потоцького, в комісію з виконання державного розпису прибутків та видатків – І.К. Вистяка, в комісію з наказу – І.І. Авчинникова, в комісію з запитів – О.С. Гіжицького, в комісію з народної освіти – Г.Т. Маньковського, О.Г. Лаврова та Д.М. Чихачова, в земельну – І.І. Авчинникова, в комісію у справах православної церкви – Г.Т. Маньковського і Й.І. Ковалю, в комісію з місцевого самоуправління – М.М. Можайського та Д.М. Чихачова, в сільськогосподарську – І.І. Авчинникова, у

комісію з міських справ – О.Г. Лаврова, у комісію зі спрямування законодавчих пропозицій – О.С. Гіжицького, у комісію з військових та морських справ – О.О. Погоцького і П.М. Балашова [345, 88, 124, 178-180]. Крім того, Д.М. Чихачов був товаришем голови комісії з перетворення поліції [294, 685], а П.М. Балашов – головою комісії з військових та морських справ [250, 11].

Робота П.М. Балашова на посадах лідера партії та голови думської комісії викликала негативні відгуки навіть з боку окремих його соратників. Націоналіст Б.О. Енгельгардт, який пізніше перейшов до октябристів, так характеризував лідера своєї фракції (подається мовою оригіналу. – А.Г.): «Лидером националистов был Балашов, личность совершенно бесцветная, замечательная лишь тем, что он являлся обладателем одного из крупнейших состояний в России. Голоса его Дума, кажется, не слышала ни разу... [456, 241]». Щодо перебування Балашова на посаді голови комісії з військових та морських справ Б.О. Енгельгардт зазначав, що той «за час свого головування не висловив не тільки суттєвої, а й зовсім ніякої думки. Він навіть вести засідання не вмів... [456, 242]». З такою характеристикою подільського депутата складно погодитися: швидше за все, вона була викликана якоюсь особистою образою, оскільки факти, наведені Б.О. Енгельгардтом, не зовсім відповідають реальності. По-перше, навіть перегляд незначної кількості стенографічних звітів IV Державної Думи переконливо свідчить, що П.М. Балашов виступав із думської трибуни. По-друге, вести засідання комісії він, безумовно, вмів, бо у попередній Думі головував у комісії з місцевого самоуправління.

З початком роботи IV Дума з ініціативи лівих депутатів почала розглядати різного роду запити до урядовців царського уряду, зокрема з приводу порушень прав робітників. Їхнім жорстким противником проявив себе О.Г. Лавров, який звинувачував ініціаторів запитів у відстоюванні інтересів окремих громадян, розгляді побічних, а не ключових питань та блокуванні роботи Думи, яка має бути спрямована на регулювання життя всієї держави. Вислови подолянина з цього приводу були досить категоричними та емоційними: «А ми чим займаємося, що ми зараз робимо? Ми обговорюємо якісь питання та запити, які стосуються окремих осіб та установ, і зовсім забули свій головний обов'язок – вироблення законодавчих норм, від яких, повторюю, залежить, звичайно, добробут та життя й окремих осіб, і громад [270, 791; 345, 339]».

Аналіз стенографічних звітів IV Державної Думи дозволяє простежити погляди подільських депутатів із проблеми зміни виборчого законодавства. Так, депутат-священик Ф.Д. Філоненко, розглянувши кадетський виборчий законопроект, із жахом вия-

вив, що в ньому пропонується надати виборчі права жінкам. Він виступив із гострою критикою такої пропозиції, зауважуючи, що навіть у таких державах Західної Європи, як Англія та Франція, жінки не мають виборчого права, а Російська імперія тим більше до цього не готова [270, 2066-2067]. З іншого боку, Ф.Д. Філоненко у Державній Думі виявив себе як апологет губернських статистичних комітетів, які займалися збором відомостей про кількість населення, земель губернії тощо, а також проводили описи визначних історичних, топографічних, сільськогосподарських місць краю. Подолянин стверджував, що кошти, які виділяються на утримання цих комітетів та оплату праці їхніх секретарів, уже давно не відповідають реаліям часу. Тому депутат пропонував суттєво збільшити видатки на їхню діяльність [271, 1886-1887].

27 лютого 1913 р. націоналісти на чолі з П.М. Балашовим внесли до Державної Думи законопроект про забезпечення прав православного духовенства. Його суть полягала у необхідності підвищення матеріального забезпечення рядового духовенства. Пропонувалося в перший рік прийняття цього закону встановити розмір утримання парафіяльного священика на рівні 300 крб., а на другий та третій рік збільшувати його вдвічі, до 600 та 1200 крб. відповідно. Цей законопроект був досить важливим не лише для священиків, а й для селянства. Адже найчастіше парафія перебувала на повному утриманні сільської громади. Однак цей законопроект не було підтримано членами Думи [287, 62-63].

Ставлення подільських депутатів-націоналістів IV Державної Думи до проблем українського народу, на наш погляд, найбільш повно можна зрозуміти з виступу одного з їхніх лідерів Д.М. Чихачова, який прозвучав під час виступу депутата Г.В. Скоропадського 20 травня 1913 р. Скоропадський при обговоренні питання про автономію України, зокрема, заявляв: «Тут (у IV Думі. – А.Г.) існують різноманітні інородчеські фракції, але як немає фракції великоросів, так немає і фракції малоросів. Фракція малоросів була б тут аномалією, але немає ніякої аномалії в тому, що на чолі російської Державної Думи стоїть нащадок запорізьких козаків Родзянко... Нам говорять зліва, що будуть боротися за автономію Малоросії. Автономія можлива лише там, де неможливо злити в одну нероздільну єдність народні маси, розрізнені національними, історичними і соціальними відмінностями. Ви прикладіть цю мірку до малороса, і вам стане повністю зрозуміло, що для Малоросії ніякої автономії не потрібно [271, 1843-1844]». У підтримку сказаного Д.М. Чихачов вигукнув: «Добра промова, прекрасна промова!» А решта націоналістів висловили своє захоплення бурхливими оплесками [271, 1843-1844].

Праві депутати Думи, в тому числі й подоляни, негативно поставилися до запиту міністрові внутрішніх справ про заборо-

ну святкування у 1914 р. ювілею Т.Г. Шевченка. Так, депутат-подолянин К.Н. Рудич разом із іншими правими депутатами виправдовував заборону святкування небезпекою проавстрійської пропаганди на території Росії, яку нібито проводили галицькі «мазепинці» [464].

Взагалі «українське питання» дуже рідко було предметом розгляду в IV Державній Думі. За свідченням дослідниці цієї проблеми О.І. Білокінь, нечисленним випадкам постановки питань про українство в Думі варто завдячувати лише лівим фракціям – трудовій та соціал-демократичній [461, 15].

Разом із тим, Д.М. Чихачов часто вносив доволі доцільні пропозиції у галузі освіти. Зокрема, на засіданні 4 червня 1913 р. він підтримав ідею відкриття нових вищих навчальних закладів на території Північно-Західного краю, де не було жодного такого закладу. Однак і у цьому питанні він підкреслював свою націоналістичну спрямованість: «Група депутатів Західного краю має честь просити... щоб був цей університет у тому споконвічно російському краю (тобто на території Білорусі! – А.Г.), звідки, за висловом літописця, пішла російська земля [272, 701-702]».

У той самий час у фракції націоналістів знову почали проявлятися негативні тенденції. Так, націоналіст А.І. Савенко в листі дружині писав, що зростає незадоволення членів фракції своїм керівництвом. Наприкінці 1913 р. в фракції націоналістів розпочався новий виток протистояння. Свої претензії на лідерство у фракції активію почав висувати А.І. Савенко. В листі 1 грудня 1913 р. він зазначав: «Пишу Вам у день найбільшої моєї перемоги: вчора ввечері рада нашої фракції, а сьогодні вся фракція одногосно прийняли мою резолюцію стосовно подальшої політики нашої партії. Вона буде опублікована завтра в газетах всієї Росії. Після місяця відчайдушної боротьби я повернув нашу партію вліво, в бік союзу з октябристами і відстоювання закономірності. Це величезна перемога, яка буде мати значні політичні наслідки. Вожді правого крила нашої фракції, бачачи, що справа їх програна, сьогодні – втекли з поля бою... [456, 243]». Справді, незважаючи на опір П.М. Балашова, націоналісти прийняли рішення про спільні дії з октябристами [545, 524], що, безумовно, свідчило про значне послаблення впливу лідера російських націоналістів на членів своєї фракції.

У 1914 р. головним питанням, що розглядала Державна Дума, стало прийняття бюджету. Свої пропозиції щодо виділення коштів на різні цілі висловили й окремі подільські депутати. Так, Д.М. Чихачов домагався виділення коштів для будівництва залізничного сполучення між Російською імперією та Балканським півостровом через Румунію. Він переконував депутатів, що для цього потрібно лише побудувати невеличку ділянку за-

лізниці від Кам'янця-Подільського до румунського кордону. Подолянин резонно підкреслював важливе економічне, стратегічне і політичне значення залізниці, яка була покликана сполучити Петербург та Москву з портами Егейського та Адріатичного морів. Це давало можливість Російській імперії мати вихід до цих морів навіть у випадку закриття Дарданеллів [269, 320].

У свою чергу, О.О. Потоцький, 10 червня 1914 р., доповідаючи від комісії з військових та морських прав, поставив членів Думи перед необхідністю збільшення асигнувань для головного управління військових навчальних закладів, бо їхня кількість зросла майже вдвічі. Доповідач також скаржився на дії бюджетної комісії, яка значно скоротила запропоновані ним видатки [269, 898].

Початок Першої світової війни на певний час загальмував політичні процеси. Він став критичним моментом у роботі Думи та призвів до єднання думської опозиції з правими колами на ґрунті російського державного патріотизму. На засіданні Державної Думи 26 липня 1914 р. П.М. Балашов закликав усіх депутатів забути суперечності та об'єднатися задля досягнення перемоги [273, 26]. Того самого дня засідання Думи були припинені. Наступна повноцінна сесія розпочалася лише 19 липня 1915 р. і тривала до 3 вересня цього ж року [606, 505].

У цей час П.М. Балашов, що катастрофічно втрачав вплив у Думі, прагнучи вплинути на розвиток подій, 9 серпня 1915 р. запропонував, на противагу октябристсько-націоналістичному блоку, створити «Інформаційне бюро» правих, націоналістів і центру, яке було прозване «Чорним блоком» [510, 101; 528, 364]. Проте значна частина націоналістів не підтримала ідею консервативної коаліції [571, 219]. Такий курс лідера націоналістів посилив розкол їхніх рядів, і в середині 1915 р. із фракції вийшло 28 депутатів, у тому числі такі відомі націоналісти, як В.В. Шульгін, В.О. Бобринський, А.І. Савенко та брат Д.М. Чихачова – М.М. Чихачов [629, 102-103].

На основі пропозиції фракції кадетів 6 серпня 1915 р. було прийнято рішення про об'єднання шести фракцій, окрім ультраправих та крайніх лівих, у Прогресивний блок [606, 507]. Із цього часу фракція російських націоналістів на чолі з П.М. Балашовим втратила будь-який вплив у Думі. З активних політичних діячів вони перетворилися на пасивних думських спостерігачів, для яких було зведено практично до нуля можливість хоч якихось важливих законодавчих ініціатив [287, 24]. У такій ситуації депутати правого спрямування почали залишати Таврійський палац і роз'їжджатися для вирішення приватних справ. За таких умов, 3 вересня 1915 р., царським указом робота Державної Думи була призупинена до січня 1916 р. [492, 121].

Очевидно тривалі думські канікули та втрата фракцією російських націоналістів і помірковано-правих впливу у парламенті зумовили розчарування подільського депутата І.І. Авчинникова у подальшій законотворчій роботі. Тому 31 травня 1916 р. він заявив про складання депутатських повноважень у зв'язку з призначенням на посаду начальника Томського управління землеробства і державного майна [274, 15; 311, 8]. Місце І.І. Авчинникова з 10 вересня 1916 р. зайняв колишній депутат III Державної Думи, селянин Г.А. Андрійчук. Останній, як і його попередник, увійшов до фракції російських націоналістів і помірковано правих [312, 21].

У період Лютневої революції, 25 лютого 1917 р., IV Державна Дума була розпущена.

Отже, Подільська губернія в IV Державній Думі була представлена депутатами-націоналістами. Партійна приналежність зумовлювала їхню консервативність у парламентській діяльності. Окремі депутати-подоляни займали помітне місце у роботі IV Державної Думи. Всі послы краю були повністю байдужими до «українського питання» і не робили нічого, що могло б іти врозріз із великодержавницькою політикою Російської імперії.

Група депутатів IV Державної Думи з подарунками на честь святкування 300-річчя царювання дому Романових. На передньому плані четвертий ліворуч подільський депутат І.К. Вистяк, вгорі другий ліворуч подільський депутат-священик К.Н. Рудич. 1913 р. Санкт-Петербург.

Група іноземних офіцерів з думськими депутатами в залі засідань Таврійського палацу. На задньому плані перший ліворуч – подільський депутат III та IV Державної Думи Д.М. Чихачов. Лютий 1917 р. Петроград.

Міжфракційне засідання депутатів IV Державної Думи. У першому ряду другий праворуч – подільський депутат, лідер фракції російських націоналістів і помірковано-правих П.М. Балашов. 1912-1914 рр. Санкт-Петербург.

ВИСНОВКИ

На початку ХХ століття в Російській імперії розпочалася модернізація суспільного устрою багатонаціональної держави. Цей процес трансформації владних структур відбувався в гострій боротьбі різних політичних сил, які на одні й ті самі проблеми дивилися з діаметрально протилежних точок зору. Крім того, зміна системи влади імперії була явно запізнілою, що було однією з причин її болісного характеру. Однак навіть за таких умов впровадження парламентаризму в Росії було прогресивним явищем, що породило в більшості населення країни сподівання на пом'якшення самодержавного режиму. Царський уряд, у свою чергу, за допомогою скликання Державної Думи сподівався зупинити революційний рух, що набирив катастрофічного розмаху. Наслідком цих сподівань стало скликання Державної Думи.

Встановлено, що досліджувана нами проблема до цього часу не була об'єктом спеціального вивчення в історіографії. Разом з тим історична наука нагромадила значний масив праць, що висвітлюють її окремі аспекти. Джерельна база роботи достатньо вірогідна й репрезентативна і цілком дозволила розв'язати поставлені завдання.

Комплексний аналіз фактів дозволив зробити висновок, що вибори до I Державної Думи на Поділлі відбувалися у гострій політичній боротьбі різних політичних партій. Однак вона не принесла успіху жодній із них. Тактика бойкоту виборів, якої дотримувалися ліві політичні партії в Подільській губернії, теж не мала помітного успіху. Більшість населення Поділля становили селяни, які сподівалися, що Дума «дасть землю». Тому вони брали активну участь у виборах. Специфічною особливістю передвиборної боротьби в краї було те, що часто вирішальне значення для обрання мала не передвиборна програма кандидата, а його належність до певної національності. Наприклад, єврейське населення на виборах до I Думи підтримувало кандидатів у виборщики лише своєї національності.

Показано, що діяльність Подільської губернської адміністрації з організації виборів була спрямована на недопущення обрання до Державної Думи революційно налаштованих депутатів. Проте варто зазначити, що спеціальні комісії з виборів, незважаючи на значні прорахунки в їх організації, прагнули дотримувалися букви закону. Вони не дозволяли брати участь у виборах особам, які не мали виборчих прав, навіть якщо ті були лояльними до влади. Варто мати на увазі й той факт, що досвіду організації виборів такого рівня в Російській імперії не було. Це теж негативно впливало на організацію виборчого процесу.

Специфічною особливістю результатів виборів у Подільській губернії був соціальний склад обраних депутатів: 12 із 13 представників Поділля у I Думі були селянами, а єдиним інтелігентом, із певними застереженнями, можна вважати І.К. Заболотного (він закінчив Київський університет, але не виписався зі своєї сільської громади й обирався в селянській курії). Нами встановлені причини цього феномену: по-перше, серед виборців губернії переважали селяни із певною корпоративною самосвідомістю, які до того ж, мали значні переваги за виборчим законом; по-друге, соціалістичні політичні партії (РСДРП, ПСР, Бунд) оголосили бойкот виборам, ліберальні (кадети, октябристи) не встигли розгорнути широкої агітації в краї, а монархічні (СРН) не мали підтримки виборців, тому не змогли втрутитися в розподіл депутатських місць; по-третє, адміністративними засобами (висилка, арешт) було позбавлено права участі у подільських виборах частини прогресивної інтелігенції краю.

З'ясовано основний зміст діяльності перших подільських послів. У Думі більшість з них увійшли до фракції трудовиків та всіма засобами домагалися покращення життя своїх виборців. Зокрема, депутати-подоляни активно підтримували запити до органів влади імперії з приводу різноманітних порушень прав населення. Окремі депутати (І.К. Заболотний, Л.Ю. Штефанюк) неодноразово виступали з думської трибуни і часто висували радикальні вимоги та доцільні пропозиції. Таким чином, на виборах до I Думи Подільська губернія отримала за тих умов досить достойних кандидатів. Більшість депутатів-подолян гідно представляли інтереси своїх виборців і користувалися підтримкою населення краю.

Ми встановили, що незважаючи на невеликий розрив у часі, між виборами до I та виборами до II Державних Дум існувало чимало відмінностей. Вони, насамперед, стосувалися тактики політичної боротьби різних партій та етнічних груп населення. По-перше, у виборах до II Думи взяли участь усі політичні партії країни. По-друге, під час других виборів визначилася тенденція до співпраці місцевих осередків соціалістичних політичних партій, яка відображалася у «розподілі сфер впливу», тобто в домовленості про агітацію за своїх кандидатів у визначених повітах. По-третє, на виборах до II Думи представники єврейської національності, внаслідок адміністративного тиску, були змушені відмовитися від підтримки лише кандидатів-євреїв і спрямували свої погляди до селянських кандидатів. По-четверте, представники польського населення Поділля, єдині з усіх губерній Правобережної України, змогли провести в Думу свого кандидата.

З'ясовано, що спільною рисою обох виборчих кампаній на Поділлі був соціальний склад обраних депутатів. До II Думи

теж були обрані переважно селяни (11 із 13). Але їхня діяльність у Держаній Думі і поза нею засвідчила про вищий рівень професіоналізму у порівнянні з селянським депутатами I Думи.

Особливо важливим є те, що ми встановили факт патріотичного ставлення подільських депутатів-українців II Державної Думи до національного питання. Так, всі депутати краю, крім поляка В.К. Лісовського, увійшли до складу УДГ, а А.У. Гриневич навіть був одним з її організаторів. Це свідчить, що вони мали набагато вищу національну свідомість за своїх попередників. Депутати-подоляни другого скликання продовжили і розвинули активну співпрацю зі своїми виборцями, започатковану першими подільськими послами.

Короткочасна робота двох перших Дум, поразка революції 1905-1907 рр. та видання реакційного виборчого закону 3 червня 1907 р. розвіяли сподівання більшої частини населення імперії на кардинальну зміну суспільно-політичного ладу в країні.

Зібраний та узагальнений нами фактичний матеріал дозволив прийти до висновку, що розпуск II та вибори до III Державної Думи активізували діяльність у Подільській губернії опозиційних політичних партій. РСДРП, Українська соціал-демократична Спілка, ПСР розгорнули широкомасштабну агітацію, спрямовану насамперед на організацію збройного протистояння царському урядові. Проте населення Поділля пасивно поставилося до подібних партійних звернень. Розпуск II Думи був значною мірою несподіваним для опозиційних партій Російської імперії. Тому певний час у більшості з них не було чіткої позиції щодо участі у виборах до III Державної Думи, а це, у свою чергу, негативно впливало на роботу місцевих партійних осередків, у тому числі й на території Подільської губернії. Крім того, початок виборчої кампанії до III Думи збігся в часі з посиленням тиску владних структур на опозиційні партії. У Подільській губернії у цей час, унаслідок переслідувань поліції, практично припинила свою агітаційну роботу Конституційно-демократична партія. Була ліквідована значна кількість осередків РСДРП та Бунду, під перманентною загрозою арешту опинилися агітатори ПСР та Спілки. До всього цього додавався реакційний виборчий закон, що практично унеможлилював прохід у парламент представників партій та національних груп, не бажаних для царського уряду. За таких виборчих умов жодна з опозиційних партій не змогла провести у краї бодай одного свого кандидата.

Встановлено, що головний зміст діяльності Подільської губернської адміністрації з організації виборів до III Державної Думи був спрямований на недопущення обрання представників польського та єврейського населення краю. Це знайшло своє відтворення у розподілі передвиборних з'їздів землевласників

та міських виборців, де значну частину становили відповідно представники польського та єврейського етносу таким чином, що за будь-яких умов число їхніх виборщиків було меншим за число виборщиків решти населення губернії.

Ми показали взаємозв'язок між зміною виборчого законодавства після «третьочервневого перевороту», недопущенням владою широкої агітаційної роботи опозиційними партіями, встановленням обмежень участі у виборах єврейського й польського населення та соціальним і партійним складом депутатів Подільської губернії. Склад депутатів-подолян III Державної Думи був повним антиподом до складу перших двох Дум, які обиралися під час революційних подій 1905-1907 рр. Представниками краю у парламенті третього скликання стали великі землевласники, священники та заможні селяни. Більшість із них мали праві політичні погляди та увійшли в Думі до фракцій правого й націоналістичного спрямування. Парламентська діяльність депутатів-подолян III Думи протікала у руслі політики самодержавства. Це зумовило повну апатію населення Поділля до своїх обранців.

З'ясовано, що виборча кампанія до IV Державної Думи в Подільській губернії проходила за умов украй низького інтересу до виборів населення краю. Головно це було зумовлено тим, що інститут Державної Думи не виправдав сподівань на обмеження самодержавства та покращення життя. Певну активність на виборах проявляли лише представники польського та єврейського етносів, які прагнули використати будь-яку можливість для того, щоб заявити про свої права.

Показано особливості суспільно-політичної боротьби під час виборів до IV Думи. Передвиборна діяльність політичних партій соціалістичного спрямування на території губернії була слабкою. Окремі спроби агітації на четвертих подільських виборах робили лише РСДРП та Спілка, але й їхні сили в краї були неорганізованими. Натомість активну пропагандистську роботу проводили чорносотенний СРН та націоналісти з ВНС, які користувалися підтримкою влади. ВНС на виборах блокувалася з православним духовенством. За таких умов проведення виборів логічним результатом стало обрання депутатами націоналістів із числа великих землевласників та священників.

Доведено, що організація четвертих виборів на Поділлі мала значні недоліки. Навіть маючи досвід проведення трьох попередніх виборів, губернська адміністрація не змогла організувати виборчого процесу на високому рівні. Особливі труднощі викликала плутанина (часто – спланована) в повітових управах зі списками виборців. Встановлено, що діяльність Подільської губернської адміністрації під час виборчого процесу, як і під час

попередніх виборів, мала антиєврейську та антипольську спрямованість. Зокрема, широко застосовувалася апробована під час виборів до III Думи практика розподілу виборчих з'їздів таким чином, щоб не допустити обрання хоч якоїсь кількості виборщиків «неросійського» походження.

Нами встановлено специфічну особливість політичного складу обраних депутатів-подолян IV Державної Думи. Усі 13 представників краю були членами ВНС. Крім того, 5 депутатів, обраних до IV Думи, були членами третього російського парламенту. В порівнянні з попередніми виборами збільшилося число депутатів-священиків та зменшилася кількість селян. Відзначаємо тенденцію до зменшення представників селянства губернії в парламенті протягом усіх виборчих кампаній. Окремі подільські депутати займали помітне місце серед депутатського корпусу IV Державної Думи. Так, П.М. Балашов будучи лідером однієї з найбільших фракцій парламенту – націоналістів, навіть претендував на посаду Голови Думи. У роботі думських комісій та розгляді різноманітних законопроектів брали дієву участь всі представники Поділля. Разом з тим відзначаємо повну індіферентність депутатів краю до «українського питання».

Отже, на початку XX ст. в Росії була здійснена перша спроба запровадження парламентаризму. Певну роль в її реалізації відіграли українські депутати, в тому числі й подоляни. Подільська губернія, перебуваючи на окраїні Російської імперії, не стояла осторонь від тих процесів, які відбувалися у державі. Поділля мало свої специфічні особливості як у проведенні політичної боротьби, діяльності місцевої влади щодо організації виборів, так і у складі депутатів усіх чотирьох Державних Дум.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІА України)

Ф.268. Южное охранное отделение Оп.1.

1. Спр.772. Переписка с Департаментом полиции, Одесским градоначальником и другими учреждениями о съезде на станции Жмеринка Губернского комитета по выборам в IV Государственную Думу. – 25 арк.

Ф.274. Киевское губернское жандармское управление Оп.1.

2. Спр.1418. Дело о деятельности Киевской организации украинской буржуазно-националистической партии “Спилки”. – 469 арк.

3. Спр.3700. Переписка с Киевским губернатором, Киевским полицмейстером, прокурорами окружных судов и другими учреждениями. – 426 арк.

Ф.275. Киевское охранное отделение. Оп.1.

4. Спр.1119. Дело о деятельности Киевского губернского бюро ВКС. – 71 арк.

5. Спр.1048. Дело по наблюдению за помощником присяжного поверенного Заболотным И.К. (наблюдательная кличка “Бывший”) принадлежащим к партии эсеров. – 11 арк.

6. Спр.2746. Дело о разработке писем полученных агентурным путем о политической проверке разных лиц. – 466 арк.

Ф.301. Жандармские учреждения Подольской губернии Оп.1.

7. Спр.747. Дело о проведении дознания и дознание о жителе м. Терновки Гайсинского уезда Герцрикен И.А. по обвинению в распространении листовок Уманской организации РСДРП. – 29 арк.

8. Спр.748. Дело о проведении дознания и дознание о крестьянине с. Любомирка Ольгопольского уезда Байдюке Е.А. по обвинению в хранении и распространении листовок Одесского комитета РСДРП. – 73 арк.

9. Спр.912. Дело о проведении дознания и дознание о мещанине Ромове И. по обвинению в распространении в г. Виннице Винницкой организации партии БУНД “К гражданам”. – 17 арк.

10. Спр.913. Дело о проведении дознания и дознание о резчике по дереву Эпильбауме Л. и др. по обвинению в хранении листовок Могилевской организации партии эсеров, “Марсельезы”, и газеты “Революционная Россия”. – 119 арк.

11. Спр.971. Дело о проведении дознания и дознание о жителе м. Песчанка Ольгопольского у., аптекарском ученике Ханисе Б.М. по обвинению в хранении с целью распространения газеты Херсонской сельской органи-

зации РСДРП “Письмо к крестьянам”, брошюр “О социал-демократах и социалистах-революционерах” “Рабочее дело в России” и др. – 10 арк.

12. Спр.973. Дело о проведении дознания и дознание об арестованном в г. Винница студента Московского технологического института Лесненко Л.В. по обвинению в хранении с целью распространения листовок “К солдатам”, “К крестьянам” и др. – 49 арк.

13. Спр.980. Дело о проведении дознания и дознание о колонисте Розенблюме О.С. задержанном в с. Алексеевка Винницкого уезда с листовками РСДРП. – 18арк.

14. Спр.985. Дело о проведении дознания и дознание о мещанине Пюрковском В. (он же Петровский) по обвинению в распространении среди крестьян с. Гредчинцы Литинского у. листовок “Ко всему люду”. – 7 арк.

15. Спр.986. Дело о проведении дознания и дознание о жителе г. Новая Ушица нотариуса Зновицкого О.О. по обвинению в распространении прокламации “Народу от народных представителей”. – 57 арк.

16. Спр.994. Дело о проведении дознания и дознание об австрийском подданном Попиеле Л. по обвинению в распространении в с. Соколовке Ольгопольского у. листовок ВКС “Братья крестьяне”. – 42 арк.

17. Спр.996. Дело о проведении дознания и дознание об учителе с. Браилова Винницкого у. Забаштинского (он же Забаштанский) Л.А. по обвинению в распространении среди крестьян листовок Всероссийского крестьянского союза “Товарищи крестьяне!”. – 39 арк.

18. Спр.1007. Дело о проведении дознания и дознание о сине заведующего Винницким 2-х классным училищем Кривицким О. по обвинению в оглашении речи перед жителями г. Винницы. – 19 арк.

19. Спр.1008. Дело о проведении дознаний о бывшем члене Государственной Думы Заболотном И. по обвинению в революционной агитации и распространении нелегальной литературы в г. Балта и на ст. Рудница Юго-Западных железных дорог. – 50 арк.

20. Спр.1097. Дело о проведении дознания и дознание о токаре Винницкого чугунолитейного завода Корбуте Л. по обвинению в агитации рабочих завода отказатьсь от избрания уполномоченных для участия в выборах В Государственную Думу. – 25 арк.

21. Спр.1099. Дознание об отставном прапорщике Говорове А.И. по обвинению в произношении антиправительственной речи на предвыборном собрании в г. Проскурове. – 68арк.

22. Спр.1100. Сообщения помощнику начальника Подольского ГЖУ в Винницком уезде о приезде в г. Балту члена Государственной Думы Заболотного и Воеводского. – 2 арк.

23. Спр.1101. Переписка с Департаментом полиции и подольским губернатором о прибытии в Летичевский уезд бывшего депутата I Государственной Думы Заболотного И.К. для проведения подготовки к выборам в II Государственную Думу. – 44 арк.

24. Спр.1105. Донесение унтер-офицера Городоцкого жандармского пункта о наблюдении за лицами состоящими под гласным и негласным наблюдением полиции. – 224 арк.

25. Спр.1127. Политические обзоры помощников начальника Подольского ГЖУ за 1906-1914 гг. – 94 арк.

26. Спр.1148. Дело о проведении дознания и дознание о конторщике Рахлине А.Л. и портном Фрейдмане (он же Фридман) И.А.

арестованных в г. Могилеве-Подольском с листовками Могилев-Подольской организации партии эсеров “К роспуску Государственной Думы”. – 21 арк.

27. Спр.1163. Дело о проведении дознания и дознание о крестьянине с. Алексеевка Винницкого у. Мостовике Н. по обвинению в распространении среди односельчан листовок УСДРП “Спилки” “Кого выбирать в Государственную Думу”. – 19 арк.

28. Спр.1183. Дело о проведении дознания и дознание о жителе г. Проскурова Шапиро Л.А. по обвинению в распространении листовок “Что должны требовать крестьянские депутаты в Думе” и др. – 48 арк.

29. Спр.1276. Дело о проведении дознания и дознание о мещанине Красуцком П.А. по обвинению в распространении среди крестьян с. Малашевцы Проскуровского у. листовок Проскуровского уездного комитета Всероссийского крестьянского союза. – 34 арк.

30. Спр.1483. Переписка с Департаментом полиции и помощниками начальника Подольского ГЖУ о политическом настроении в уездах губернии. – 78 арк.

31. Спр.2737. Донесения жандармских унтер-офицеров и рапорты начальнику Подольского ГЖУ наблюдении за настроением населения в уездах, о предвыборных собраниях в ходе выборов в Государственную Думу в г. Гайсине и Гайсинском уезде. – 22 арк.

32. Спр.2762. Дело о проведении дознания и дознание о помощнике лесничего Вербицкого лесничества в Литинском уезде Цимбале А.Ф. по обвинению в хранении с целью распространения в г. Хмельник листовок и брошюр УСДРП. – 37 арк.

33. Спр.2764. Дело о проведении дознания и дознание о мещанине м. Зинькова Летичевского у. Роземблита Абрама по обвинению в организации партии Бунд. – 14 арк.

34. Спр.2765. Дело о проведении дознания и дознание о пекаре Шлигере Х.С. и мещанине Лившице Д.И по обвинению в принадлежности к Хмельницкой организации партии Бунд и агитации населения г. Хмельника Литинского у. избирать выборщиков в Государственную Думу от партии Бунд. – 26 арк.

35. Спр.2883. Циркуляры Департамента полиции, переписка с Подольским ГЖУ и офицерами дополнительного штата о деятельности РСДРП. – 38 арк.

36. Спр.2898. Переписка Подольским ГЖУ, прокурором Винницкого окружного суда и унтер-офицерами дополнительного штата о политической проверке и установлении наблюдения за разными лицами. – 118 арк.

37. Спр.2913. Списки членов Государственной Думы от Подольской губернии. – 42 арк.

Он. 2.

38. Спр.14. Переписка с Департаментом полиции и помощниками начальника Подольского ГЖУ в уездах о наблюдении за деятельностью РСДРП, Украинского социал-демократического союза “Спилки”, партии эсеров и других партий в Подольской губернии. – 171 арк.

39. Спр.15. Переписка с помощниками начальника Подольского ГЖУ о распространении служащими Каменецкого военного лазарета

нелегальной литературы среди солдат находящихся на лечении и по другим вопросам. – 392 арк.

40. Спр.20. Переписка с Киевским охранным отделением и помощниками начальника Подольского ГЖУ. – 1238 арк.

41. Спр.69. Дело о разработке писем полученных агентурным путем. – 462 арк.

42. Спр.75. Переписка с помощниками начальника Подольского ГЖУ в уездах о наблюдении за деятельностью Украинской боевой дружины Гайдамаки, Украинской социал-демократической Спилки, партии сионистов и др. в Подольской губернии. – 75 арк.

43. Спр.217. Переписка с Департаментом полиции и начальником Подольского ГЖУ о выяснении делегатов и месте созыва съездов РСДРП, ВКС и УСДП “Спилки”. – 434 арк.

44. Спр.221. Отчеты, дневники и сводки агентурных наблюдений за деятельностью организаций РСДРП, партии БУНД и эсеров, Спилки и групп анархистов в Подольской губернии. – 77 арк.

45. Спр.258. Переписка с начальником Подольского ГЖУ и уездными исправниками о политической проверке разных лиц, о наблюдении за австрийскими подданными, проживающими в Подольской губернии. – 316 арк.

46. Спр.401. Переписка с начальником Подольского ГЖУ о лицах находящихся под гласным и негласным наблюдением полиции, о политической проверке разных лиц. – 408 арк.

47. Спр.403. Переписка с ротмистром корпуса жандармов Степановым о подготовке Австрии к войне с Россией и об отношении польских землевладельцев к России, о наблюдении за членами нелегальных партий. – 453 арк.

Ф.316. Киевский военно-окружной суд.

Оп.1.

48. Спр.352. Об волнениях среди крестьян с. Моевки Ямпольского у. обвиняемых в сопротивлении полиции и убийстве полицейских стражников. – 268 арк.

Ф.348. Одесская судебная палата.

Оп.1.

49. Спр.295. По обвинению Библер С.Л. в хранении с целью распространения прокламаций “Кого выбирать в Государственную Думу” издания украинской партии “Спилка”. – 81 арк.

50. Спр.223. По обвинению семинариста Панкеева А.О. в хранении с целью распространения в с. Шустовцах Каменецкого уезда прокламаций РСДРП. – 90 арк.

51. Спр.274. По обвинению мещан Рахлина А.Л. и Фрийдмана И.А. (он же Фрейдман) в распространении в г. Могилеве-Подольском воззваний “К роспуску Государственной Думы” издания Могилев-Подольской группы партии эсеров. – 102 арк.

52. Спр.334. По обвинению крестьянина Семенова А.И. в распространении среди крестьян с. Бубновки Гайсинского у. Подольской губ. Прокламаций и брошюр “Тактика уличного боя”, “От обороны к нападению”, “Домой вернулся” и агитации крестьян за свержение царского самодержавия. – 262 арк.

Ф.385. Жандармское управление г. Одессы.

Оп.1.

53. Спр.1873. Наряди об обысках, арестах и допросах лиц, жителей г. Одессы, подозреваемых в принадлежности к РСДРП и др. нелегальным организациям. (Дознания прекращены по соглашению с прокурором Одесского окружного суда). – 847 арк.

Ф.419. Прокурор Одесской судебной палаты.

Оп.1.

54. Спр.4098. Дело по обвинению земского врача Блонского П.И. в чтении крестьянам м. Смотрич Каменецкого уезда, Подольской губернии прокламаций издания “Всероссийского крестьянского союза” и хранения прокламаций издания УСДРП и др. нелегальной литературы. – 224 арк.

55. Спр.4099. Дело по обвинению врача Донского Д.М., студента Донского Д.Д., аптекаря Воля А.М. и др. в организации сходок жителей мм. Хмельника и Сальницы, Литинского уезда, Подольской губернии с целью обсуждения “Манифеста 17 октября 1905 р.” и агитации крестьян за вступление во “Всероссийский крестьянский союз”. – 17 арк.

56. Спр.4130. По обвинению Миндлуса М.Ф. и Циммермана Л.Л. в распространении в г. Проскурове Подольской губернии прокламаций издания местной организации партии БУНД. – 19 арк.

57. Спр.4552. По обвинению мещанина Пюрковського В. в распространении в с. Гредчинцы Литинского уезда Подольской губернии прокламации “Ко всему люду”. – 45 арк.

58. Спр.4865. По обвинению бывшего члена Государственной Думы Заболотного в агитации жителей г. Балты и ст. Рудница Юго-Западных железных дорог требовать общей амнистии политическим заключенным. – 7 арк.

59. Спр.4966. Дело по обвинению Эпильбаума Л., Шехтмана Е., Бульмана Ф. и др. в хранении и распространении в м. Могилеве-Подольском Подольской губернии прокламаций издания партии эсеров и БУНД. – 13 арк.

60. Спр.5336. По обвинению мещан Шнайдера А.И., Рабиновича М. в организации сходок крестьян с. Пчельна Гайсинского уезда Подольской губернии и чтении брошюр “Вперед”, “Земля и свобода” и др. – 24 арк.

61. Спр.5587. По обвинению жительницы г. Винницы Подольской губернии мещанки Паукман Б.Б. в хранении с целью распространения нелегальной литературы и 2-х писем от имени Главного комитета украинской буржуазно-националистической организации Спилка. – 18 арк.

62. Спр.5588. По обвинению крестьян с. Байковки Винницкого уезда Подольской губернии Бездушного П., Воронина, Ярославича П. и др. в хранении прокламаций издания украинской партии Спилка и текстов революционных песен. – 52 арк.

Ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Вольнского генерал-губернатора

Оп.637.

63. Спр.545. Материалы подготовки уездных съездов в земские учреждения. – 61 арк.

Он.658.

64. Спр.95 ч.1. Дело о выборах в I и II Государственные Думы. – 464 арк.

65. Спр.95 ч.5. Дело о выборах в Государственную Думу. – 34 арк.

66. Спр.95. ч.6. Дело с Высочайшим указом по поводу роспуска 2-й и созыва 3-й Государственной Думы и бумагами, относящимися к выборам в 3-ю Государственную Думу. – 137 арк.

Он.665.

67. Спр.101 ч.2. Дело о выборах в IV Государственную Думу. – 177 арк.

68. Спр.102. Дело с циркулярами по выборам в IV Государственную Думу. – 94 арк.

Он.704.

69. Спр.179. О созыве Брацлавским и Гайсинским уездными предводителями дворянства съезда Подольских землевладельцев, для разработки мероприятий могущих способствовать успокоению края. – Арк.57 арк.

Он.855.

70. Спр.359. Разная переписка, относящаяся к выборам в Государственную Думу. – 31 арк.

Он.856.

71. Спр.56. О закрытии типографии Шерра. – 27арк.

72. Спр.122. О столкновении интересов христианского и еврейского населения Подольской губернии на выборах в Государственную Думу. – 10 арк.

73. Спр.782. Дело о запрещении пребывания в Подольской губернии помощнику присяжного поверенного, бывшему члену Государственной Думы Заболотному. – 13 арк.

74. Спр.799. По прошению Подольского губернатора о закрытии типографии в г. Каменце-Подольском. – 2 арк.

Он.857.

75. Спр.38. Переписка с МВС, Киевским, Подольским та Волыньским генерал-губернатором о принятии мер к предотвращению антиправительственных демонстраций и собраний во время выборов в II Государственную Думу в Киевской, Подольской та Волынской губерниях. – 104 арк.

76. Спр.175. Донесение Киевского, Подольского и Волынского губернаторов о политическом состоянии губерний в марте-апреле 1907 р. – 45 арк.

77. Спр.305. Переписка с Департаментом полиции и Подольским губернатором о высылке в Вологодскую губернию бывшего члена II Государственной Думы Семенова. – 18арк.

78. Спр.341. Переписка с Подольским губернатором о поджогах крестьянами имений в Подольской губернии. – 44 арк.

79. Спр.370. Переписка с МВС, Киевским, Подольским та Волыньским генерал-губернатором о порядке выборов в III Государственную Думу и проведении собраний среди избирателей-поляков в Киевской, Подольской та Волынской губерниях. – 35 арк.

Оп.861.

80. Спр.259 ч.1. Циркуляры МВС о возможных экономических забастовках и слухов среди крестьянского населения о будто бы возможном переделе земли и сведениями о настроении населения в Юго-Западном крае. – 217 арк.

Оп.864.

81. Спр.17. Переписка с начальником Киевского ГЖУ, Киевским, Подольским и Волынским губернаторами о принятии мер борьбы с забастовочным движением в Киевской, Подольской и Волынской губерниях, распространении среди крестьян Подольской губернии речей депутатов левого крыла Государственной Думы направленных против существующего государственного строя, о соревнованиях аргонавтов в Париже и по другим вопросам. – 51 арк.

Ф.575. Канцелярия киевского окружного инспектора.

Оп.1.

82. Спр.164. Копия журнала совещаний старших фабричных инспекторов Киевского округа. – 188арк.

Ф.838 Коллекция листовок.

Оп.5.

83. Спр.34. Чего хотят люди, которые ходят с красным флагом. Главный комитет Всероссийского Крестьянского Союза. – 2 арк.

84. Спр.41. Письмо крестьянина №2. Что нужно делать в Государственной Думе. – 2 арк.

Державний архів Вінницької області (ДАВО)

ФД.24. Малокутищинское волостное правление.

Оп.1.

85. Спр.4. Циркуляры Подольского губернатора о переселении крестьян в пределы Сибири, о продовольственных ссудах крестьянам казенного леса, постановления о переводе крестьян на отрубное земледелие, проект правил против возникновения стачек среди крестьян. – 68арк.

86. Спр.7. Документы о выборах в Государственную Думу. [аркуші не пронумеровані]

ФД.25. Нижнекропивнянское волостное правление.

Оп.1.

87. Спр.9. Циркуляры Брацлавско-Гайсинского съезда мировых посредников, Подольского губернатора по губернскому по крестьянским делам присутствию и др.; списки убитых, раненых и пропавших без вести нижних чинов во время войны с Японией. – 138арк.

ФД.35. Вендычанское волостное правление.

Оп.1.

88. Спр.16. Циркуляры Подольского губернатора о выборах в Государственную Думу. Списки избирателей в городскую думу. – 48арк.

89. Спр.72. Протокол Вендычанского волосного правления о выборах в Государственную Думу. – 3 арк.

ФД.172. Канцелярия Председателя Винницкого окружного суда.

Оп. 1.

90. Спр.3. Переписка канцелярии председателя Винницкого окружного суда. С циркулярами Министерства Юстиции и Указами Правительствующего Сената. – 117 арк.

91. Спр.42. Переписка канцелярии председателя Винницкого окружного суда по выборам в Государственную Думу. – 13 арк.

ФД.192. Прокурор Винницкого окружного суда.

Оп. 1.

92. Спр.226. Донесения пристава 7-го стана о событиях в с. Журавлевка. Переписка с Каменец-Подольским окружным судом, исправниками, приставами о проведении дознаний. – 217 арк.

ФД.200. Винницкий уездный предводитель дворянства.

Оп. 1.

93. Спр.794. Переписка с Подольским губернским по городским делам присутствием о выборах в Государственную Думу. – 9 арк.

ФД.255. Винницкая уездная управа по делам земского хозяйства.

Оп. 1.

94. Спр.1. Дело с циркуляром по выборам в Государственную Думу. – 52 арк.

95. Спр.16. Дело о выборах в Государственную Думу третьего созыва. – 446 арк.

96. Спр.2. Циркуляры по выборам в Государственную Думу третьего созыва. – 64 арк.

97. Спр.3. Списки лиц имеющих право быть избранными в Государственную Думу. Переписка по выборам в Думу. – 323 арк.

ФД.446. Гайсинская уездная по делам о выборах в Государственную Думу комиссия.

Оп. 1.

98. Спр.1. Списки крестьян, которые приобрели землю на общих основаниях установленных гражданскими законами и имеющих право на участие в съездах уездных землевладельцев Гайсинского уезда. – 8 арк.

99. Спр.3. Переписка о прошении Нижнекропивнянского общества в числе 64 домохозяев об отмене выборов по Нижнекропивнянской волости состоявшихся 12 января. – 9 арк.

100. Спр.6. Циркуляры и распоряжения Министерства внутренних дел. – 288 арк.

101. Спр.14. Дело с дополнительными списками лиц имеющих право на участие в съездах городских избирателей. – 5 арк.

Оп. 2.

102. Спр.1. Переписка с Гайсинской городской управой о внесении в городские избирательные списки Кримана, Кареля и Лосятинського. – 61 арк.

*ФД.504. Винницькая уездная по делам о выборах
в Государственную Думу комиссия.*

Оп. 1.

103. Спр.8. Материалы об избрании уполномоченных от мелких землевладельцев по с. Борскову. – 5 арк.

104. Спр.10. Дело об избрании выборщиками в Подольское губернское избирательное собрание от 1-го съезда городских избирателей христиан и евреев по г. Виннице и Винницкому уезду. – 10 арк.

105. Спр.11. Дело об избрании выборщиками в Подольское губернское избирательное собрание от 2-го съезда городских избирателей христиан и евреев по г. Виннице и Винницкому уезду. – 11 арк.

106. Спр.13. Журнал заседаний Винницкой комиссии по выборам в Государственную Думу. – 92 арк.

*ФД.520. Ольгопольская уездная по делам о выборах
в Государственную Думу комиссия.*

Оп. 2.

107. Спр.2. Постановления, протоколы заседаний комиссии о проверке списков лиц имеющих право на участие в съездах городских избирателей. – 116 арк.

*ФД.888. Могилевская уездная по делам о выборах
в Государственную Думу комиссия.*

Оп. 1

108. Спр.1. Без назви. – 18арк.

Державний архів Хмельницької області (ДАХМО)

Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие

Оп. 2.

109. Спр.13. Указ Правительственного Сената, циркуляры Подольского губернатора, переписка с Подольским губернским правлением, городскими старостами, председателями съездов и др. о проведении выборов в Государственную Думу. – 484 арк.

110. Спр.16. Циркуляры особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о предоставлении отчета о ходе выборов, сведения о лицах избранных выборщиками по уездам губернии, анкеты о них; отчет о ходе выборов в Летичевском уезде и др. – 361 арк.

111. Спр.17. Сообщение особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, уездных комиссий, Подольской казенной палаты, и др. об ассигновании и расходе средств на проведение выборов в Думу; дополнения и изменения внесенные уездной комиссией в список избирателей Литинского уезда. – 244 арк.

112. Спр.19. Циркуляры МВС Подольскому губернатору, инструкции и телеграммы уездных предводителей дворянства, сообщения уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о количестве избирателей разных групп и количестве принадлежащий им земли, о порядке выборов в Государ-

ственную Думу, перечень изменений внесенных в списки избирателей по уездах губернии и др. – 423 арк.

113. Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены и членов Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проксуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – 696 арк.

Ф.123. Подольский губернский предводитель дворянства.

Оп.1.

114. Спр.1226. О выборах в IV Государственную Думу. – 52 арк.

115. Спр.1228. Списки выборщиков Подольской губернии имеющих право участия в губернском собрании по выборам членов Государственной Думы, удостоверения на право получения билетов для участия в выборах. – [аркуші не пронумеровані]

Ф.273. Подольская губернская по делам о выборах в Государственную Думу комиссия

Оп.1.

116. Спр.1. По жалобе дворянина Антона Осиповича Колб на неправильность внесения в списки уездных избирателей-землевладельцев Ушицкого уезда Александра, Константина и Бронислава Пржевских, Фелиции Кондрацкой и Эмилии Билецкой. – 17 арк.

117. Спр.3. По представлению Могилевской уездной по делам о выборах комиссии о разъяснении ей может ли применяться примечание 2 ст. X Закона 11 декабря 1905 р. при проведении выборов на предварительных съездах мелких землевладельцев и духовенства. – 4 арк.

118. Спр.4. По жалобе землевладелицы Эрнестины Покржевицкой на постановление Летичевской уездной комиссии по делам о выборах о невнесении ее мужа Сигизмунда Покржевицкого в избирательные списки уездных землевладельцев. – 9 арк.

119. Спр.6. Прошение Новоушицкого городского головы об увольнении его от председательствования на Дунаевецком съезде городских избирателей. – 8 арк.

120. Спр.8. По прошению Жмеринского городского правления и служащих станции “Жмеринка” Юго-Западных железных дорог об образовании в г. Жмеринке отдельного съезда городских избирателей. – 3 арк.

121. Спр.13. По жалобе мещанина Моисея Менделевича Оксмана на постановление Каменецкой уездной комиссии об оставлении без последствий заявления его о внесении в списки избирателей по г. Каменцу. – 11 арк.

122. Спр.15. По жалобе землевладельца Константина Петровича Неженцова на невнесение его в избирательные списки по Ямпольскому уезду и на медлительность Ямпольской уездной комиссии, допущенную при решении его прошения о внесении в списки. – 22 арк.

123. Спр.16. По жалобе дворянина Антона Ивановича Круковско-го на постановление Брацлавской уездной комиссии об отказе ему во внесении в избирательные списки землевладельцев. – 19 арк.

124. Спр.17. По жалобе Романа Альбиновича Веккера на постановление Брацлавской уездной комиссии об отказе ему во внесении в избирательные списки землевладельцев. – 15 арк.

125. Спр.18. По жалобе Дионисия Филимоновича Бурегги на постановление Брацлавской уездной комиссии об отказе ему во внесении в избирательные списки землевладельцев. – 18 арк.

126. Спр.19. По жалобе дворянина Романа Марьяновича Хороманского на постановление Брацлавской уездной комиссии об отказе ему во внесении в избирательные списки землевладельцев. – 15 арк.

127. Спр.20. По жалобе крестьянина Ивана Ульяновича Квятковского на постановление Брацлавской уездной комиссии об отказе ему во внесении в избирательные списки землевладельцев. – 15 арк.

128. Спр.22. По жалобе священника Корнелия Пуницкого на постановление Гайсинской уездной комиссии об отказе ему во внесении в списки избирателей-землевладельцев. – 9 арк.

129. Спр.28. По представлению Литинской уездной комиссии об разрешении вопроса о правильности внесения дворянина Антона Генриховича Глембовицкого по доверенности матери его в списки избирателей-землевладельцев. – 1 арк.

130. Спр.29. По прошению начальника Юго-Западных железных дорог и Винницкого уездного предводителя дворянства об образовании в г. Жмеринке отдельного съезда городских избирателей. – 7 арк.

131. Спр.38. По жалобе чиновника Подольского губернского правления Ивана Середовича на постановление Могилевской уездной комиссии об исключении его из избирательных списков по г. Бару. – 7 арк.

132. Спр.40. По жалобе церковного старосты Феодосия Трофанчука на постановление Ушицкой уездной комиссии об отказе во внесении его в избирательные списки. – 11 арк.

133. Спр.43. По жалобе чиншевиков с. Бохны Михаила Оджиховского, Осипа Стрелецкого и других в числе 30 лиц на постановление Летичевской уездной комиссии об оставлении без рассмотрения прошения о внесении в избирательные списки. – 13 арк.

134. Спр.47. По жалобам землевладельцев Петра Семеновича Колачевского и Михаила Александровича Новицкого на постановление Летичевской уездной комиссии на их прошение об исключения из избирательных списков Гамана, Гартвича, Дзевульского, Окинского, Згорского и Сенкевича. – 4 арк.

135. Спр.48. По жалобе дворянина Александра Барашенко на постановление Брацлавской уездной комиссии об исключении его из списков избирателей по г. Брацлаву. – 6 арк.

136. Спр.49. По представлению Балтской уездной комиссии о разрешении вопроса подлежат ли включению в списки избирателей сельские старосты и сборщики податей как лица получающие содержание по сословной службе. – 3 арк.

137. Спр.51. По жалобе жителей села Белецкое Иосифа, Франца и Андрея Звержаховских, Альбина Калиновского и других в числе 49 лиц на невнесение их Летичевской уездной комиссией в избирательные списки. – 10 арк.

138. Спр.53. По жалобе чиншевиков поселений Окнина, Терновка Темна и Серебряя Сильвестра Зелинского, Филиппа Драгомирецкого и

других на невнесение их Гайсинской уездной комиссией в избирательные списки. – 24 арк.

139. Спр.55. По жалобе Афанасия Сичкаря, Прокопия Нечитайли и Кондратия Штифанюка на постановление Гайсинской уездной комиссии по жалобе их на неправильное избрание крестьянина Леонтия Штефанюка уполномоченным от Грановского волосного схода по приговору от 27 февраля. – 15 арк.

140. Спр.63. По жалобе крестьянина Федора Щербины, Филиппа Шрубковского, Павла Паламарчука, Прохора Мороза, Андрея Стрельбицкого и Григория Бортника на постановление Летичевской уездной комиссии по жалобе их на неправильное избрание крестьян Платона Выдайчука и Марка Войтыны уполномоченными от Войтовецкого волосного схода на съезде уполномоченных от волостей. – 16 арк.

141. Спр.66. По жалобе изложенной в телеграмме Сруля Кициса на постановление Литинской уездной комиссии об утверждении выборщиком по Хмельницкому съезду городских избирателей Федора Кирилова Новака, а не жалобщика Кициса. – 15 арк.

142. Спр.67. По жалобе чиншевиков поселений Березовки и Серебрии Григория Васильевича Радзиковского и других в числе 19 лиц на невнесение их Гайсинской уездной комиссией в избирательные списки. – 36 арк.

143. Спр.68. По жалобам жителей г. Каменца Бориса Ивановича Папашико, Николая Магнусовича Петерсона, Владимира Ивановича Шихуцкого, Ивана Михайловича Меншикова, Цеслава Теофиловича Свищевского и других в числе 348 лиц на постановление Каменецкой уездной комиссии об утверждении выборов городских избирателей в г. Каменце и оставлении без последствий поданных на эти выборы жалоб. – 84 арк.

144. Спр.69. По жалобе изложенной в телеграмме ксендза Фортуната Рачковского на невнесение его в списки уполномоченных от мелких землевладельцев и духовенства, избранных на предварительный съезд по 5 участку Ушицкого уезда. – 16 арк.

145. Спр.70. По жалобам землевладельцев-дворян Игнатия Васильевича Лиховского, Виктора Викторовича Корсака, Сигизмунда Антоновича Камчинского, Амвросия Михайловича Барановского, Цезария Фомича Мошинского и Станислава Губертовича Стемповского на постановление Литинской уездной комиссии об отмене выборов по Литинскому съезду уездных землевладельцев. – 50 арк.

146. Спр.71. По жалобе ущицкого нотариуса Осипа Осиповича Зновицкого на постановление Ущицкой уездной комиссии об оставлении без последствий жалобы на неправильности, допущенные при проведении выборов по Ущицкому съезду городских избирателей. – 18 арк.

147. Спр.72. По жалобам купца Иосифа Рапопорта, врача Евсея Вайнштейна и инженера-технолога Семена Маргулиса на постановление Могилевской уездной комиссии об отмене выборов по Могилевскому съезду городских избирателей. – 11 арк.

148. Спр.73. По жалобам потомственного почетного гражданина Марка Иоаниковича Зайцева, Шлеми Шмулевича Серебрийского и др. лиц на постановление Могилевской уездной комиссии об отмене выборов по Барскому съезду городских избирателей. – 30 арк.

149. Спр.82. По жалобе священника Федора Иоаниковича Гречаевского на постановление Ущицкой уездной комиссии об утверждении

выборов по Ушицкому съезду уездных землевладельцев и оставление без последствий жалобы его, поданной на неправильность этих выборов. – 16 арк.

150. Спр.84 Настольный реестр Ушицкой уездной по делам о выборах в Государственную Думу комиссии. Реестр входящих документов требующих распоряжений комиссии за 1905-1906 гг. – 102 арк.

Ф.274. Ушицкая уездная по делам о выборах в Государственную Думу комиссия.

Оп. 1.

151. Спр.9. Переписка о прошении дворянина Германа Ивановича Винтера о внесении его в списки уездных избирателей по Ушицкому уезду. – 82 арк.

152. Спр.19. Переписка о внесении согласно сообщения Ушицкой уездной управы по делам земского хозяйства в список мелких землевладельцев Ушицкого уезда Леонтия Иосифовича Буяльского и др. – 8арк.

Ф.276. Маковская волосная по делам о выборах в Государственную Думу комиссия.

Оп. 1.

153. Спр.1. Переписка о включении в списки избирателей жителей местечка Макова Ивана Федоровича Палагнука и с. Гуменец Петра Григоровича Кучера. – 7 арк.

Ф.281. Прокурор Каменец-Подольского окружного суда

Оп. 1.

154. Спр.7851. Переписка с товарищами прокурора, Подольским ГЖУ, прокурором Одесской судебной палаты и др. о стачках на Прокуровском сахарном заводе и революционных выступлениях крестьян и по другим вопросам. – 310 арк.

155. Спр.7860. Переписка с начальником Подольского ГЖУ, товарищами прокурора, уездными исправниками и др. о хранении и распространении в городах и селах Подольской губернии нелегальной литературы. – 531 арк.

156. Спр.7899. Дело по обвинению земского врача Пантелеймона Иосифовича Блонского в антиправительственной агитации среди крестьян. – 52 арк.

157. Спр.7902. По обвинению крестьянина с. Широкой Гребли Д.Д. Донского та его родителей в проведении антиправительственной агитации среди крестьян. – 78арк.

158. Спр.7982. Переписка с прокурором Одесской судебной палаты, Подольским губернатором. – 364 арк.

159. Спр.7985. Переписка с прокурором Одесской судебной палаты, Подольским губернатором, товарищами прокурора о крестьянских волнениях в селах Подольской губернии. – 549 арк.

160. Спр.7998. Переписка с прокурором Одесской судебной палаты, Подольским губернатором, протоколы уездных исправников о восстаниях крестьян и стачках рабочих губернии; о распространении нелегальной литературы среди крестьян. – 564 арк.

161. Спр.8000. Переписка с начальником Подольского ГЖУ, прокурором Одесской судебной палаты, уездными исправниками о распространении в губернии нелегальной литературы. – 396 арк.

162. Спр.8003. По обвинению учителя Литинской церковноприходской школы Великотного П.В. в распространении среди учеников нелегальной литературы. – 32 арк.

163. Спр.8004. По обвинению крестьян с. Боришковец Каменецкого уезда Цыганюка Ивана и Поварчука Л.С. в распространении нелегальной литературы. – 31 арк.

164. Спр.8005. По обвинению сына священника с. Порубинец Литинского уезда Дидька в распространении антиправительственных прокламаций. – 27 арк.

165. Спр.8010. По обвинению мещанина м. Бара Чемеровского Б. в хранении нелегальной литературы и агитации среди рабочих винокурного завода г. Балти. – 45 арк.

166. Спр.8017. По обвинению учительницы с. Большие Армяны Бабкиной А. в хранении революционной литературы и проведении антиправительственной агитации среди молодежи. – 16 арк.

167. Спр.8020. По обвинению крестьян м. Городка Каменецкого уезда в проведении антиправительственной агитации. – 20 арк.

168. Спр.8028. Донесение товарища прокурора по Летичевскому участку. – 29 арк.

169. Спр.8100. Сообщения начальника Подольского ГЖУ о членах Городецкой группы социал-демократической партии. – 215 арк.

170. Спр.8111. Дело по обвинению мещан м. Воньковцы Михеля и Борука Майстельманов и других в организации партии БУНД. – 153 арк.

171. Спр.8128. Дело по обвинению жителя г. Каменца-Подольского Бялковского М. в хранении нелегальной литературы. – 11 арк.

172. Спр.8129. Дело по обвинению мещанина м. Тульчина Брацлавского уезда Розенфельда Вольфа в хранении литературы антиправительственного содержания. – 37 арк.

173. Спр.8131. Дело по обвинению крестьян с. Кудринцы Прокуроровского уезда Лукасевич Леонида та Матроны в хранении антиправительственных прокламаций. – 19 арк.

174. Спр.8132. Дело по обвинению мещанина м. Фельштин Прокуроровского уезда Шапиро Л.А. в хранении нелегальной литературы. – 12 арк.

175. Спр.9099. Переписка с прокурором Одесской судебной палаты, товарищами прокурора о назначении на должность мирового судьи Балашева Н.П., Петропавловского В.П., Оржеховского К.И., Балашева П.Н., Рожанского И.М., Значковского К.А. – 5 арк.

176. Спр.9226. Правительственные сообщения, Указы Правительствующего Сената, Циркуляры Совета Министров, военного главного артиллерийского управления о мерах борьбы с революционным движением в стране. – 37 арк.

Ф.292. Каменец-Подольское городское полицейское управление.

Он. 1.

177. Спр.1335. Рапорты и донесения приставов о забастовках рабочих на гильзовой фабрике Аксельрод, списки бастующих и их требования. – 49 арк.

178. Спр.1340. Циркуляры и распоряжения Департамента полиции и Подольского губернатора об установлении наблюдения за приезжающими в Каменец-Подольский лицами, о проведении борьбы с забастовками и распространением антиправительственной литературы. – 47 арк.

*Ф.300. Каменецкая уездная по делам о выборах
в Государственную Думу комиссия.*

Оп.1.

179. Спр.1. Копии указов Правительственного Сената о порядке проведения выборов. – 113 арк.

180. Спр.2. Наряд журнальных постановлений комиссии. – 46 арк.

181. Спр.3. Заявления и документы к ним граждан о внесении их в списки избирателей. – 164 арк.

182. Спр.9. По сообщению Каменецкого уездного исправника от 6 декабря 1906 г. по №7573 об исключении из состава уездных избирателей лиц, не имеющих права участия в выборах. – 41 арк.

183. Спр.12. О внесении в список избирателей мелких землевладельцев уезда по представлению Каменецкой уездной управы. – 3 арк.

Ф.409. Подольское губернское в земских и городских делах присутствие.

Оп.1.

184. Спр.42. Циркуляры Подольского губернатора о вывозе государственного имущества, правительственных учреждений, служащих и их семей Министерства внутренних дел из приграничной полосы Киевского военного округа в связи с военными действиями, правила вывоза, временное положение об эвакуации, именные списки семей имеющих право на вывоз, списки выборщиков в губернское собрание, постановление и переписка по этим вопросам. – 499 арк.

185. Спр.47. Циркуляры начальникам полиции, инструкции о проведении выборов в Государственную Думу, правила о выборах от рабочих, переписка с Подольским губернатором о проверке списков лиц имеющих право на участие в выборах и т. д. – 417 арк.

186. Спр.48. Переписка с Подольским губернатором по вопросам выборов в IV Государственную Думу, отчеты заседаний Подольской губернской по делам о выборах в Государственную Думу комиссии, списки выборщиков в Думу, уполномоченных в уездный съезд, сведенья об избранных уполномоченных и др. – 416 арк.

187. Спр.49. Переписка по выборам в Государственную Думу. – 197 арк.

188. Спр.581. Формулярный список о службе председателя Брацлавской уездной земской управы, статского советника, Николая Николаевича Можайского. – 19 арк.

*Ф.747. Подольская губернская по делам о выборах
IV Государственную Думу комиссия.*

Оп.2.

189. Спр.1. Дело по сообщению Ольгопольской уездной по делам о выборах в Государственную Думу комиссии. – 4 арк.

190. Спр.2. Дело по жалобе Ромышовского Евгения на неправильное обозначение его национальной принадлежности в списках избирателей. – 11 арк.

191. Спр.3. Дело по жалобе священника Пухальского Иоанна на невнесение его в списки избирателей. – 15 арк.

192. Спр.4. Дело по жалобе Дувида Дувидовича Готлибойма на исключение его из списка избирателей. – 10 арк.

193. Спр.5. Дело по жалобе Вольки Хаим-Мееровича Подольского на исключение его из списков избирателей. – 9 арк.

194. Спр.6. Дело по жалобе Герша Данилевича Филькенштейна на постановление Ольгопольской уездной по выборам в Государственную Думу комиссии. – 8 арк.

195. Спр.7. Дело по жалобе Мошка Сруль-Гершковича Мардера он же Кофман на постановление уездной по делам о выборах комиссии. – 9 арк.

196. Спр.8. По жалобе Ицека Бенционовича Шомштейна на постановление Проскуровской уездной по делам о выборах в Государственную Думу комиссии. – 10 арк.

197. Спр.9. По жалобе Нухим-Шмуля Арон-Дувидовича Солодкого на постановление Проскуровской уездной по делам о выборах в Государственную Думу комиссии. – 10 арк.

198. Спр.10. По жалобе Ицек-Файвиша Лейбовича Кальменса на постановление Проскуровской уездной по делам о выборах в Государственную Думу комиссии. – 9 арк.

199. Спр.11. По жалобе Занвеля Нухимовича Готесмана на постановление Проскуровской уездной по делам о выборах в Государственную Думу комиссии. – 11 арк.

200. Спр.12. По жалобе Михаила Йосиповича Цецько на постановление Проскуровской уездной по делам о выборах в Государственную Думу комиссии. – 9 арк.

Ф.751. Летичевская уездная по делам о выборах

IV Государственную Думу комиссия.

Оп.1.

201. Спр.2. Протоколы предварительного съезда избирателей-землевладельцев уезда. – 86 арк.

202. Спр.3. Приказ земской уездной управы, заявления о внесении в списки избирателей. – 232 арк.

203. Спр.4. Журналы заседаний и постановлений комиссии. – 128 арк.

Ф.781. Товарищ прокурора Каменец-Подольского окружного суда по 1 Винницкому участку.

Оп.1.

204. Спр.4. Переписка с Одесским жандармским управлением. – 488 арк.

Ф.785. Товарищ прокурора Каменец-Подольского окружного суда по Гайсинскому участку.

Оп.1.

205. Спр.37. Постановления (копии) уездных исправников об арестах предводителей крестьянских волнений, сведения о лицах содержащихся в Гайсинской тюрьме, переписка по этому вопросу. – 169 арк.

Ф.786. Товарищ прокурора Каменец-Подольского окружного суда по 1 Каменецкому участку.

Оп.1.

206. Спр.18. Переписка с прокурором окружного суда, становыми приставами о распространении в губернии нелегальной литературы,

проведении дознаний о нанесении побоев, грабежах и по другим вопросам. – 130 арк.

Ф.791. Товарищ прокурора Каменец-Подольского окружного суда по 2 Литинскому участку.

Оп. 1.

207. Спр.1. Дело по обвинению мещанина г. Бара Чемеровского Б. в хранении и распространении брошюры “Как мужик у всех в долгу остался”. – 38арк.

Ф.792. Товарищ прокурора Каменец-Подольского окружного суда по Литинскому участку.

Оп. 1.

208. Спр.28. Циркуляры (копии) Министерства юстиции прокурорам Одесской судебной палаты, постановления уездных исправников, переписка с прокурором окружного суда о мерах борьбы с крестьянскими волнениями, распространением нелегальной литературы. – 113 арк.

Ф.796. Товарищ прокурора Каменец-Подольского окружного суда по Ущицкому участку.

Оп. 1.

209. Спр.56. Переписка с прокурорами Одесской судебной палаты, окружного суда о мерах борьбы с крестьянскими волнениями, распространением нелегальной литературы и прокламаций призывающими к забастовкам рабочих Дунаевецкой суконной фабрики. – 184 арк.

210. Спр.57. Переписка с начальником Подольского ГЖУ, губернским правлением, Одесской судебной палатой о Свинцове М., Шевчуке К, и др. обвиняемых в распространении нелегальной литературы. – 106 арк.

211. Спр.62. Циркуляры Министерства юстиции о рассмотрении судебных дел, переписка с прокурором Санкт-Петербургской судебной палаты об аресте членов социал-демократической фракции с прокурором Каменец-Подольского окружного суда о личном составе и по другим вопросам. – 167 арк.

212. Спр.71. Циркуляры Департамента полиции о порядке передачи дел в высшие инстанции, рапорты уездного исправника и становых приставов о проведении дознаний, о распространении нелегальной литературы, список заключенных Ущицкой тюрьмы. – 27 арк.

Кам'янець-Подільський міський державний архів (КПМДА)

Ф.228. Канцелярия Подольского губернатора

Оп. 1.

213. Спр.7241. Предписание Департамента полиции Министерства внутренних дел о принятии мер против забастовок; рапорты уездных исправников о крестьянских волнениях в уездах (революционной агитации среди крестьян, о сельскохозяйственных забастовках, о требованиях крестьян ликвидации помещичьей собственности на землю. О выступлениях крестьян против карательных отрядов и др.). Ведомость о посеве и урожае хлеба в Подольской губернии за 1906 г. – 236 арк.

214. Спр.7244 Переписка с Киевским, Подольским и Вольнским генерал-губернатором, Подольским ГЖУ; почтово-телеграфными конторами и рапорты уездных исправников о распространении нелегальных газет и прокламаций в губернии. – 482 арк.

215. Спр.7407. Об аресте крестьян Мефодия Добровольского, Чеписа Федора, обвиняемых в революционной агитации среди крестьян м. Станиславчика Винницкого уезда. – 36 арк.

216. Спр.7415. Рапорт могилевского уездного исправника о созыве собрания Могилев-Подольской группы Конституционно-демократической партии. – 22 арк.

217. Спр.7510. Об аресте Библера С., Алейника К. и др. по обвинению в принадлежности к революционной партии, хранении и распространении прокламаций “Кого выбирать в Государственную Думу” издания РСДРП. – 34 арк.

218. Спр.7531. Об аресте мещанина Зализника Л.Х. обвиняемого в распространении воззваний “Манифест Государственной Думы к народу от народных представителей” и “Воззвания депутатов Государственной Думы”. – 7 арк.

219. Спр.7567. Об аресте жителя м. Песчанки Ольгопольского уезда Ханиса Б.М. за хранение и распространение газеты “Голос солдата”, издания Киевской военной организации РСДРП, брошюр “Аграрный вопрос”, “Аграрное движение” и другой нелегальной литературы. – 8 арк.

220. Спр.7570. Об аресте крестьянина м. Браилова Забаштанского Л.А. за хранение и распространение нелегальных брошюр, газет и прокламаций. – 8 арк.

221. Спр.7598. Об аресте 15-летнего мальчика, жителя г. Могилева и крестьянина с. Серебринец Могилевского уезда. – 8 арк.

222. Спр.7685. Циркуляры МВС, Департамента полиции Главного управления по делам печати, Киевского, Подольского и Вольнского генерал-губернатора; рапорты уездных исправников о запрете сионистских организаций, о борьбе с тайными организациями среди крестьян, о борьбе с членами “трудовой группы”. – 451 арк.

223. Спр.7686. Циркуляры Департаменту полиции, Головного управления по делам печати, переписка с уездными исправниками о решении революционных организаций усилить пропаганду в войсках, о бойкоте выборов в Государственную Думу, о рассмотрении дела в Сенате 22 ноября 1907 г. по обвинению социал-демократической фракции Государственной Думы в государственном преступлении, запрете высылки лиц состоящих под надзором в города Одессу, Севастополь, Царскоесельский и Петергофский уезды, устав боевой дружины партии социалистов-революционеров (копия) и др. – 382 арк.

224. Спр.7703. Рапорты литинского уездного исправника, протоколы пристава и постановления исправника о революционной агитации Мороза Леонтия среди крестьян, о распространении революционных брошюр, об аресте предводителей крестьянских выступлений и евреев, принадлежащих к партии БУНД. – 259 арк.

Он. 2.

225. Спр.27. Сообщения Главного управления МВД о привлечении к судебной ответственности 180 бывших членов Государственной

Думы по делу о составлении ими в г. Выборге воззвания “Народу от народных представителей”, их список и воззвание; указ царя Николая II Правительствующему Сенату о проведении выборов в Государственную Думу, телеграммы министров Столыпина, Витте, переписка с ними, циркулярные предписания Подольского губернатора начальникам полиции о ходе подготовки, проведения и результатов выборов в Государственную Думу. – 140 арк.

226. Спр.30. Телеграммы, циркуляр Департамента полиции, ежемесячные доклады губернатора, рапорты уездных исправников о настроении разных групп населения, особенно крестьян. – 366 арк.

227. Спр.31. Отчеты губернатора (копии) за 1907 г. о состоянии в Подольской губернии. – 8 арк.

228. Спр.138. Об аресте в г. Проскурове революционера-бундиста Хаима Аронова Дворкина за революционную агитацию. – 3 арк.

229. Спр.142. Об аресте в м. Теплик Идесь Грифельд, Розы Цирли Рабинович по обвинению в распространении нелегальной литературы среди крестьян. – 16 арк.

Державний архів Російської федерації (ДАРФ)

*Ф.102. Департамент полиции. Особый отдел.
Оп.1906/І отд.*

230. Спр.9 ч. 24. Об розысках произведенных осенью 1906 г. по Подольской губернии. – 100 арк.

231. Спр.725 ч. 62. О выяснении тактики революционных организаций относительно выборов в Государственную Думу (по циркулярной телеграмме от 25 октября по №4671). Подольская губерния. – 13 арк.

Оп.1907.

232. Спр.9 ч.45. Партия социалистов-революционеров. Подольская губерния. – 56 арк.

Стенографічні звіти, збірники документів та матеріалів, законодавчі акти, довідники

233. Бей Василий Иванович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.42.

234. Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Второй созыв. – М.: Изд. Тов. Сыгина, 1907. – 519 с.

235. Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Первый созыв. – М.: Изд. Тов. Сыгина, 1906. – 512 с.

236. Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Третий созыв. 1907-1912. – М.: Изд. Тов. Сыгина, 1907. – 456 с.

237. Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Четвертый созыв. 1912-1917. – М.: Изд. Тов. Сыгина, 1913. – 456 с.

238. Галушак Семен Иосифович (Осипович) // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.119-120.

239. Геть закон 3-го юня! Нам потрібно загального, рівного, прямого і тайного виборчого права! (Городським і сільським робітникам за вибори до 4-ої Думи. – Полтава: Губернська типографія, 1912. – 16 с.
240. Гнатенко Ілья Григорьевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.131.
241. Государственная Дума в России. Сборник документов и материалов / Сост. Ф.И. Калинин. – М.: Госюриздат, 1957. – 646 с.
242. Государственная Дума первого призыва. Портреты, краткие биографии и характеристики депутатов. – М.: Возрождение, 1906. – 112 с.
243. Государственная Дума узаконения 6 августа 1905 г. С предисловием проф. И. Малиновского и с приложением статьи М.Б. “Государственная Дума ее права и порядок избрания ее членов”. – К.: Киевская артель печатного дела, 1905. – 120 с.
244. Государственная Дума. Второй созыв. Обзор деятельности комиссий и отделов. – СПб.: Государственная Типография, – 1907. – 620 с.
245. Государственная Дума. Второй созыв. Стенографические отчеты. Сессия вторая. Заседания 1-30 (с 20 февраля по 30 апреля). – СПб.: Государственная типография, 1907. – Т.І. – 2344 с.
246. Государственная Дума. Второй созыв. Стенографические отчеты. Сессия вторая. Заседания 31-53 (с 1 мая по 2 июня). – СПб.: Государственная типография, 1907. – Т.ІІ. – 1610 с.
247. Государственная Дума. III созыв. 3-я сессия. Справочник. 1910. Выпуск второй. – СПб.: Государственная типография. – 1910. – 477 с.
248. Государственная Дума. Материалы к стенографическим отчетам 1906 г. Корректурные оттиски по заседаниям 39 и 40 (6 и 7 июля). – СПб.: Государственная типография, 1907. – 2153 с.
249. Государственная Дума. Систематический свод относящихся к сему предмету узаконений и распоряжений / Сост. Н. Хлебников. – СПб.: Изд. газеты “Государственная Дума”, 1906. – 128с.
250. Государственная Дума. Созыв IV. Сессия II. Справочник. 1913. Выпуск шестой. – СПб.: Государственная типография, 1913. – 344 с.: прил.
251. Государственная Дума. Созыв IV. Сессия II. Справочник. 1914. Выпуск седьмой. – СПб.: Государственная типография, 1914. – 470 с.
252. Государственная Дума. Стенографический отчет Санкт-Петербургского телеграфного агентства // Россия. – 1907. – №606. – С. 33.
253. Государственная Дума. Стенографический отчет Санкт-Петербургского телеграфного агентства // Россия. – 1908. – №789. – С. 1590-1591.
254. Государственная Дума. Стенографический отчет Санкт-Петербургского телеграфного агентства // Россия. – 1908. – №790. – С. 1618-1619.
255. Государственная Дума. Стенографический отчет Санкт-Петербургского телеграфного агентства // Россия. – 1907. – №614. – С. 101-102.
256. Государственная Дума. Стенографический отчет Санкт-Петербургского телеграфного агентства // Россия. – 1907. – №607. – С. 44-45.
257. Государственная Дума. Стенографический отчет. Сессия I. – СПб.: Государственная типография, 1906. – Т.І. – 866 с.

258. Государственная Дума. Стенографический отчет. Сессия I. – СПб.: Государственная типография, 1906. – Т. II. – 2013 с.
259. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. Сессия третья. Часть IV. Заседания 95-131 (с 26 апреля по 17 июня 1910 г.). – СПб.: Государственная типография, 1910. – 3781 с.
260. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. Сессия четвертая. Часть III. Заседания 74-113 (с 7 марта по 13 мая 1911 г.). – СПб.: Государственная типография, 1911. – 4829 с.
261. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. Сессия пятая. Часть II. Заседания 42-83 (с 10 января по 3 марта 1912 г.). – СПб.: Государственная типография, 1912. – 3823 с.
262. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. Сессия третья. Часть IV. Заседания 95-131 (с 26 апреля по 17 июня 1910 г.). – СПб.: Государственная типография, 1910. – 3781 с.
263. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. Сессия четвертая. Часть II. Заседания 39-73 (с 17 января по 5 марта 1911 г.). – СПб.: Государственная типография. – 1911. – 3722 с.
264. Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчетам (Части I-IV). Третий созыв. Сессия V. 1911-1912 г. Заседания 1-153. – СПб.: Государственная типография, 1912. – 686 с.
265. Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчетам (Части I-III). Третий созыв. Сессия IV. 1910-1911 г. Заседания 1-113 (15 октября 1910 г. – 13 мая 1911 г.). – СПб.: Государственная типография, 1911. – 552 с.
266. Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчетам. Второй созыв. Заседания 1-53 (20 февраля – 2 июля 1907 г.). – 1907. – СПб.: Государственная типография, 1907. – 322 с.
267. Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчетам. Первый созыв. [Без початку та закінчення]
268. Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчетам. Четвертый созыв. (Части I-III). Сессия I. Заседания 1-81 (15 ноября 1912 г. – 25 июня 1913 г.). – СПб.: Государственная типография, 1913. – 686 с.
269. Государственная Дума. Четвертый созыв. Стенографические отчеты. Сессия вторая. Часть V. – СПб.: Государственная типография, 1914. – 1188 с.
270. Государственная Дума. Четвертый созыв. Стенографические отчеты. Сессия первая. Часть I. Заседания 1-30 (с 15 ноября 1912 г. по 20 марта 1913 г.). – СПб.: Государственная типография, 1913. – 2437 с.
271. Государственная Дума. Четвертый созыв. Стенографические отчеты. Сессия первая. Часть II. Заседания 31-54 (с 22 марта по 24 мая 1913 г.). – СПб.: Государственная типография, 1913. – 2251 с.
272. Государственная Дума. Четвертый созыв. Стенографические отчеты. Сессия первая. Часть III. Заседания 55-81 (с 27 мая по 24 25 июня 1913 г.). – СПб.: Государственная типография, 1913. – 2699 с.
273. Государственная Дума. Четвертый созыв. Стенографический отчет. Заседание 26 июля 1914 г. – СПб.: Государственная типография, 1914. – 30 с.
274. Государственная Дума. Четвертый созыв. Указатель к стенографическим отчетам. Четвертый созыв. Сессия IV. Заседания 1-60

(19июля 1915 г. – 20 июня 1916 г.). – Петроград: Государственная типография, 1916. – [без закінчення]

275. Гриневич Антон Густавович (Иустинович) // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 148.

276. Дан Ф. Выборы в Государственную Думу по Положению 3 июня 1907 года. (Разъяснение избирательного закона). – СПб.: Тип. Тов. Художест. Печати, 1912. – 31 с.

277. Демин В.А. Положение о выборах 3 июня 1907 // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 473-478.

278. Демин В.А. Русская национальная фракция // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 536-538.

279. Деятельность сельскохозяйственной комиссии 3-й Государственной Думы (за период с 29 ноября 1911 г. по май 1912 г.) / Сост. Н.Л. Скалзубов. – СПб.: Б. и., 1913. – 152 с.

280. Дидурьк Андрей Иванович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 164.

281. Донесение помощника начальника Киевского охранного отделения Н.Н. Кулябко в Департамент полиции об отношении крестьян Киевской, Полтавской, Черниговской, Вольнской и Подольской губернии к III Государственной думе. 1909 г. марта 25 // Крестьянское движение в России. Июнь 1907 г. – июль 1914 г.: Сборник документов. – М. – Л.: Наука, 1966. – С. 158-160.

282. Донесения и.о. начальника Подольского ГЖУ в Департамент полиции о вооруженном нападении крестьян дер. Черче и с. Залучье, Каменецкого уезда, на мельницу землевладельца Садовского и захват ими муки и зерна. 1906 декабря 14 // Революция 1905-1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов: В 2 т. / Под. ред. Ф.Е. Лося. – К.: Издательство политической литературы УССР, 1955. – Т. II. – С. 753.

283. Дубонос Фадей Филимонович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 174.

284. Думский сборник. Государственная Дума первого созыва (27 апреля – 2 июля 1906 г.). Бесплатное приложение к газете “Товарищ”. – СПб.: Типография товарищества “Общественная Польза”, 1906. – 400 с.

285. 3 брошури Української соціал-демократичної “Спілки” “Геть закон 3-го юня! Нам потрібно загального, рівного прямого і тайного виборчого права! (Городським і сільським робітникам за вибори до 4-ої Думи)” // Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець XIX ст. – 1917 / Упор. Б.І. Корольов, І.С. Михайльський. – К.: Вид. Європейського у-ту, 2003. – Ч. 1. – С. 397-411.

286. Заболотный Иван Кирилович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 195.

287. Законотворчество думских фракций. 1906-1917 гг.: Документы и материалы. – М.: РОССПЭН, 2006. – 768с.

288. Зубченко Прокофій Степанович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 214.
289. Каташинский Илларион Мефодиевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 245.
290. Копія листа без підпису до Миколая Петровича Косача в Ковель, Волинська губернія 11 липня 1907 р. // Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець XIX ст. – 1917 / Упор. Б.І. Корольов, І.С. Михайльський. – К.: Вид. Європейського у-ту, 2003. – Ч.1. – С. 299-300.
291. Косаренчук Ігнатій Іванович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 292.
292. Коцюбинский Д. Балашев (Балашов) Петр Николаевич // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 54.
293. Коцюбинский Д. Гижицкий Александр Степанович // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 152-153.
294. Коцюбинский Д. Чихачев Дмитрий Николаевич // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 685-686.
295. Крук Иван Маркович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 299.
296. Кучер (Кучерук) Макарий Аверкиевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 315.
297. Кучеренко Илья Захарович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 315.
298. Либеральное движение в России. 1902-1905 гг. / Ответ. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2001. – 648с.
299. Лисовский Викентий Карлович Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 328.
300. Лист Головного комітету Української соціал-демократичної “Спілки” до М. Меленевського з інформацією про діяльність партії 29 квітня 1907 р. // Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець XIX ст. – 1917 / Упор. Б.І. Корольов, І.С. Михайльський. – К.: Вид. Європейського у-ту, 2003. – Ч.1. – С. 287-292.
301. Листівка Головного Комітету “Спілки” РСДРП із роз’ясненням думської тактики та заклик до селян обирати до складу 3-ої Державної Думи осіб, які відстоюють народні інтереси // Листівки українських політичних партій та організацій між двома революціями. (червень 1907 – поч. 1917 рр.) / Упор. Б.І. Корольов, І.С. Михайльський. – Луганськ: Вид. Східноукраїнського державного університету, 1999. – С. 16-18.
302. Листівка Української соціал-демократичної “Спілки” з роз’ясненням мотивів розгону Державної Думи // Історія українських

політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець XIX ст. – 1917 / Упор. Б.І. Корольов, І.С. Михайльський. – К.: Вид. Європейського у-ту, 2003. – Ч.1. – С. 271-274.

303. Листівка Української соціал-демократичної робітничої партії з роз'ясненням причин розпуску II Державної Думи й закликком не піддаватися на провокації царського уряду. Липень 1907 р. // Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець XIX ст. – 1917 / Упор. Б.І. Корольов, І.С. Михайльський. – К.: Вид. Європейського у-ту, 2003. – Ч.1. – С. 313-314.

304. Малаховский Г.В. Биографии гг. Членов Государственной Думы. – СПб.: Товарищество художественной печати, 1906. – 104 с.

305. Матвеев Семен Кузьмич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 362.

306. Медоварова Т.Г. Парламентаризм // Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник: В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 463.

307. Медушевский А.Н. Парламентаризм // Общественная мысль России XVIII – начала XX века. Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Журавлев. – М.: РОССПЭН, 2005. – С.383-385.

308. Михаленко (Михайленко) Петр Николаевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 379.

309. Мороз Прохор Семенович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 381.

310. Наумчак Андрей Никифорович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 400.

311. Николаев А.Б. Авчинников Иван Иванович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 7-8.

312. Николаев А.Б. Андрийчук Григорий Антонович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 21.

313. Николаев А.Б. Балашев (Балашов) Петр Николаевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 35.

314. Николаев А.Б. Вистяк Иван Кириллович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 91.

315. Николаев А.Б. Гижицкий Александр Степанович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 130.

316. Николаев А.Б. Коваль Иосиф Ильич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 258.

317. Николаев А.Б. Лавров Алексей Григорьевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 316-317.

318. Николаев А.Б. Маньковский Григорий Тимофеевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 356.
319. Николаев А.Б. Можайский Николай Николаевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 379-380.
320. Николаев А.Б. Попов (Попов 3-й) Владимир Иоаннович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 482.
321. Николаев А.Б. Потоцкий Александр Александрович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 486-487.
322. Николаев А.Б. Филоненко Федор Дмитриевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 646-647.
323. Николаев А.Б. Частные совещания членов Государственной Думы // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 670-671.
324. Николаев А.Б. Чихачев Дмитрий Николаевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 684.
325. Николенко Павел Евменьевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 413.
326. Обзор деятельности Государственной Думы третьего созыва. 1907-1912. гг. Часть первая. Общие сведения. – СПб.: Государственная типография, 1912. – 515 с.
327. Ососов А. Земельный вопрос в III-ей Государственной Думе. – СПб.: Труд и Польза, 1912. – 900 с.
328. Партия “Союз 17 октября”. Протоколы съездов, конференций и заседаний ЦК.: В 2 т. – М.: РОССПЭН, 1996. – Т.1. – 408с.
329. Пахальчак Василий Карпович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 445.
330. Подольский Василий Ильич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 464.
331. Полное Собрание Законов Российской империи. Собрание третье. – СПб., 1908. – Т. XXV. Отделение I. – 966 с.
332. Полное Собрание Законов Российской империи. Собрание третье. – СПб. – 1909. – Т. XXVI. Отделение I. – 1141 с.
333. Полное Собрание Законов Российской империи. Собрание третье. – СПб., 1910. – Т. XXVII. – 732 с.
334. Положение о выборах в Государственную Думу с разъяснениями Прав. Сената, Мин. Вн. Дел, подробным предметным указателем и с приложением Учреждения Госуд. Совета, Госуд. Думы и правил о рассмотрении Госуд. росписи / Составил: А.Л. Саатчиан. – СПб.: Издание Юридического Книжного магазина И.И. Зубкова, 1912. – 177 с.
335. Положение о выборах в Государственную Думу. – СПб.: Издательство Министерства Внутренних Дел, 1912. – 268с.

336. Порядок выборов в Государственную Думу. Систематический свод относящихся к сему предмету узаконений и правительственных распоряжений / Сост. Н. Хлебников. – СПб.: Изд. Санкт-Петербургского Клуба Общественных деятелей, 1905. – 94 с.

337. Правила о применении и введении в действие учреждения Государственной Думы и положения о выборах в государственную Думу. Приложение к №76 Подольских губернских ведомостей. – Каменец-Подольский: Типография Подольского Губернского Правления, 1905. – 21 с.

338. Програма діяльності Товариства Українських Поступовців у виборчій кампанії до IV Державної Думи // Листівки українських політичних партій та організацій між двома революціями. (червень 1907 – поч. 1917 рр.) / Упор. Б.І. Корольов, І.С. Михайльський. – Луганськ: Вид. Східноукраїнського державного університету, 1999. – С. 47-48.

339. Прокламація Вінницької організації РСДРП з закликком бойкотувати I Державну думу // Революційні події 1905-1907 рр. на Поділлі (Збірник документів) / Відп. ред. І.О. Пшук. – Вінниця: Держархів Вінницької області, 1956. – С. 132-134.

340. Работы первой Государственной Думы / Сост. И. Бонч-Осмоловский / Под ред. С.И. Бондарева. – СПб.: Издание СПб. Комитета Трудовой группы, 1906. – 494 с.

341. Рогожа Петр Михайлович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 524.

342. Романюк Александр Иванович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 531;

343. Ромов Р.Б. Балаклеев Иван Иванович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 34.

344. Российские либералы: кадеты и октябристы / Сост. Д.Б. Павлов, В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 1996. – 304 с.

345. Россия. Бесплатное приложение к №2139. – СПб., 1912. – 380 с.

346. Рудич Калинин Несторович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.534.

347. Рыбачок Андрей Фомич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 539.

348. Семенов Аверкий Иванович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 554.

349. Сендерко Макарій Іванович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 554.

350. Собрание речей гг. Депутатов Государственной Думы I и II созыва. – СПб.: Типография “Разум”, 1908. – 576 с.

351. Соловей Адам Андреевич Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 569.

352. Состав бюджетной комиссии // Россия. – 1908. – №800. – С. 1762.

353. Список лиц избранных в комиссию для выработки законопроекта о крестьянах в отношении изымания и отправления денежных повинностей // Россия. – 1908. – №783. – С. 1492.
354. Спутник избирателя на 1906 год. Освободительное движение и современные его формы. – СПб.: Издание И.И. Ефрона, Б.г. – 312 с.
355. Туперко Степан Тимофеевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 631.
356. Тютюкин С.В., Шелохаев В.В., Митяева О.И. Первая российская: Справочник о революции 1905-1907 гг. – М.: Политиздат, 1985. – 302 с.
357. Указатель к стенографическому отчету о заседаниях первой сессии 3-й Государственной Думы // Россия. – 1908. – №838. – без закінчення.
358. Циркулярний лист №12 Української соціал-демократичної “Спілки” “До всіх організацій” про спільну тактику з БУНД при проведенні передвиборної кампанії до II Державної Думи. 1 грудня 1906 р. // Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець XIX ст. – 1917 / Упор. Б.І. Корольов, І.С. Михайльський. – К.: Вид. Європейського у-ту, 2003. – Ч.1. – С. 285-287.
359. Циркулярний лист №3 Української соціал-демократичної “Спілки” “До всіх організацій” щодо тактики при проведенні передвиборчої кампанії до III Державної Думи. 21 серпня 1907 р. // Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець XIX ст. – 1917 / Упор. Б.І. Корольов, І.С. Михайльський. – К.: Вид. Європейського у-ту, 2003. – Ч.1. – С. 321-323.
360. Циунчук Р.А. Украинская громада // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 635-636.
361. Червинский Григорий Евгеньевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 673.
362. Четвертая Государственная Дума. Портреты и биографии. – СПб.: Изд. Ольшанского Н.Н., 1913. – 240 с.
363. Чижевский П.И. Выборы в Государственную Думу. Общедоступное изложение законов и разъяснений о выборах / Пер. с украинского. – К.: Типография 1-й Киевской Артели Печатного Дела, 1912. – 65 с.
364. Чихачев Д.Н. К образованию Холмской губернии. Доклад в Государственной Думе. – СПб., 1912. – 181 с.
365. Чихачев Д.Н. Политическая программа П.А. Столыпина. – СПб.: Типография Тов. А.С. Суворина, 1914. – 23 с.
366. Шепитка (Шипитка) Дементий Иванович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 695.
367. Штефанок Леонтий Ефимович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 708.
368. Яременко Петр Никифорович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 725.

Мемуари

369. Витте С.Ю. Воспоминания: В 2 т. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1960. – Т.2. – 670 с.
370. Дорошенко Д. Мої спомини про давню минуле (1901-1914 роки). Науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2007. – 272 с.
371. Дубнов С.М. Книга жизни: Воспоминания и размышления: Материалы для истории моего времени. – СПб.: “Петербургское востоковедение”, 1998. – 672 с.
372. Извольский А.П. Воспоминания / Пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Международные отношения, 1989. – 192 с.
373. Маклаков В.А. Вторая Государственная Дума (воспоминания современника). – Лондон: Overseas Publications Interchange Ltd, 1991. – 260 с.
374. Милюков П.Н. Воспоминания. – М.: Изд. политической литературы, 1991. – 528с.
375. Приходько В. Під сонцем Поділля. – Львів: Червона калина, 1931. – 250 с.
376. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907): Документальне художнє видання. – К.: Темпора, 2003. – 416 с.

Періодичні видання

377. Вниманию выборщиков // Винницкая газета. – 1906. – №23. – 26 октября. – С.2.
378. Выборы в Думу и “Союз русского народа” // Балтский голос. – 1907. – №11. – 8 октября. – С. 10-11.
379. Высочайший Манифест 17 Октября 1905 г. И его значение для русского народа // Особое прибавление к газете Сельский Вестник. – СПб.: Пештуковская Паровая Скоропечатня П.О. Яблонского. – 1906. – 16 с.
380. Государственная Дума. Заседание 24 января 1911 г. // Подолянин. – 1911. – №107. – С. 2.
381. Гриневич А. Важный пробел в миссионерском деле // Православная Подолия. – 1906. – №6. – С.505-515.
382. Гриневич А. Запомога голодним // Рідна Справа. Вісти з Думи. – 1907. – №4. – 29 квітня. – С. 2.
383. Гриневич А. К реформе средней и низшей духовной школы // Православная Подолия. – 1906. – №1. – С. 22-32.
384. Грушевський М.С. З біжучої хвилі. Статті і замітки на теми дня. – К.: Друкарня С.В. Кульженка, 1906. – 127с.
385. Депутатський Великдень // Рідна Справа. Вісти з Думи. – 1907. – №5. – 6 травня. – С. 2-3.
386. Дописи. Балтський повіт // Рада. – 1907. – №84. – 10 квітня. – С. 3.
387. Дорошенко Д. Україна в 1906 році // Україна. – 1907. – січень. – С. 1-29.
388. За неделю // Балтский голос. – 1907. – №11. – 8 октября. – С. 15.
389. Закрытие съезда Конституционно-демократической партии // Заря. – 1906. – №440. – 17 января. – С. 2.

390. Земельна справа в Державній Думі // Рідна Справа. Вісти з Думи. – 1907. – №3. – 19 квітня. – С. 1-2.
391. Инструкция о порядке составления списков лиц имеющих право участия в выборах в Государственную Думу (официально) // Винницкая газета. – 1906. – №22. – 22 октября. – С. 2.
392. Каменец-Под., 2 июня // Подольский край. – 1906. – №63. – 2 июня. – С. 2.
393. Катержник в Думе // Русское знамя. – 1906. – №170. – 9 июля. – С. 3.
394. Коло Думи // Рідна Справа. Вісти з Думи. – 1907. – №2. – 15 квітня. – С. 4.
395. Копия циркуляра МВД особого делопроизводства по выборам в Государственную Думу, от 30 января 1906 г. за №561 на имя Губернатора // Подольские губернские ведомости. – 1906. – №111. – 8 февраля. – С. 1.
396. Корреспонденции // Винницкая газета. – 1906. – №23. – 26 октября. – С. 3.
397. Ленін В.І. Чи бойкотувати Державну Думу? // Твори. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1949. – Т.10. – С. 76-78.
398. Листи до депутатів // Рідна Справа. Вісти з Думи. – 1907. – №12. – 6 червня. – С.4.
399. Листи до депутатів // Рідна Справа. Вісти з Думи. – 1907. – №2. – 15 квітня. – С. 4.
400. Листи до депутатів // Рідна Справа. Вісти з Думи. – 1907. – №3. – 19 квітня. – С. 3.
401. Листи до депутатів // Рідна Справа. Вісти з Думи. – 1907. – №4. – 29 квітня. – С. 3-4.
402. Листи до депутатів // Рідна Справа. Вісти з Думи. – 1907. – №8. – 18 травня. – С.4.
403. Листи на Україну // Рада. – 1907. – №70. – 24 березня. – С. 2.
404. Милюков П.М. Год борьбы. Публицистическая хроника. 1905-1906. – СПб., 1907. – 550с.
405. Насильство над депутатами // Рідна Справа. Вісти з Думи. – 1907. – №8. – 18 травня. – С. 1.
406. Наши газеты // Подольские губернские ведомости. – 1906. – №43. – 3 июня. – С. 7-8.
407. Обзоратель. Депутатыс территории Украиныи деятельность их в Государственной Думе // Украинский Вестник. – 1906. – №10. – 23 июля. – С.719-730.
408. Обзоратель. Депутатыс территории Украиныи деятельность их в Государственной Думе // Украинский Вестник. – 1906. – №11. – 2 серпня. – С.779-796.
409. Обзоратель. Депутатыс территории Украиныи деятельность их в Государственной Думе // Украинский Вестник. – 1906. – №12. – С. 852-865.
410. От наших корреспондентов // Балтский голос. – 1907. – №11. – 8 октября. – С.18-19.
411. Открытие в Каменце-Подольском отдела Союза Русского Народа // Православная Подолия. – 1907. – №18. – 6 мая. – С. 398-399.

412. Перед выборами в Государственную Думу // Винницкая газета. – 1906. – №22. – 22 октября. – С. 2.
413. Перед выборами в Думу // Винницкая газета. – 1906. – №21. – 19 октября. – С.3.
414. Петлора С. З українського життя // Україна. – 1907. – апріль. – С. 20-36.
415. Петлора С. З українського життя // Україна. – 1907. – март. – С. 129-139.
416. По выборам в Государственную Думу // Подольские губернские ведомости. – 1906. – №98. – 13 декабря. – С. 1.
417. По выборам в Государственную Думу // Подольские губернские ведомости. – 1906. – №89. – 11 ноября. – С.1.
418. По выборам в Государственную Думу // Подольские губернские ведомости. – 1906. – №10. – 4 февраля. – С. 1.
419. По выборам в Государственную Думу // Подольские губернские ведомости. – 1906. – №12. – 11 февраля. – С. 1.
420. По выборам в Государственную Думу // Подольские губернские ведомости. – 1906. – №8. – 28 января. – С. 1.
421. По выборам в Государственную Думу // Подольские губернские ведомости. – 1906. – №9. – 1 февраля. – С. 2.
422. По выборам в Государственную Думу // Подольские губернские ведомости. – 1906. – №16. – 25 февраля. – С. 1.
423. По выборам в Государственную Думу // Подольские губернские ведомости. – 1906. – №19. – 8 марта. – С. 1.
424. По выборам в Государственную Думу // Подольские губернские ведомости. – 1906. – №21. – 15 марта. – С. 1.
425. По выборам в Государственную Думу // Подольские губернские ведомости. – 1906. – №23. – 22 марта. – С. 1.
426. По выборам в Государственную Думу // Подольские губернские ведомости. – 1906. – №7. – 25 января. – С. 1,2.
427. По выборам в Государственную Думу // Подольские губернские ведомости. – 1906. – №102. – 30 декабря. – С. 1-2.
428. По выборам в Государственную Думу // Подольские губернские ведомости. – 1907. – №1. – 3 января. – С. 1-2.
429. По выборам в Государственную Думу. Копия циркуляра Министра Внутренних Дел на имя Губернатора. Особое делопроизводство по выборам в Государственную Думу. 4 февраля 1906 г., за № 655 // Подольские губернские ведомости. – 1906. – №14. – 18 февраля. – С. 1-2.
430. Последние известия (обзор телеграмм) // Винницкая газета. – 1906. – №19. – 12 октября. – С. 2.
431. Про вибори в третю Думу // Рідна Справа. Думські Вісти. – 1907. – 6 червня. – С. 2.
432. Свобода слова в Каменце-Подольском // Киевские отклики. – 1905. – №326. – 6 декабря. – С. 3.
433. Социал-демократия и Государственная Дума // Пролетарий. – 1905. – №21. – 17 октября. – С. 3.
434. Spectator. На Украине // Украинский вестник. – 1906. – №2. – С. 123-132.
435. Список лиц избранных в члены Государственной Думы на губернском избирательном собрании // Подольские губернские ведомости. – 1906. – №25. – 29 марта. – С. 1.

436. Тан В.Г. (Богораз). Мужики в Государственной Думе. Очерки. – М.: Издание В.М. Саблина, 1907. – 72 с.
437. Телеграмма от корреспондента из Киева // Слово. – 1906. – №438. – 25 апреля. – С.3.
438. Українська Думська Громада про народну освіту // Рідна справа. Вісти з Думи. – 1907. – №7. – 13 травня. – С. 4.
439. Хроника // Винницкая газета. – 1906. – №18. – 8 октября. – С. 2.
440. Хроника // Винницкая газета. – 1906. – №25. – 5 ноября. – С. 3.
441. Хроника // Винницкая газета. – 1906. – №26. – 9 ноября. – С. 2.
442. Хроника // Заря. – 1906. – №462. – 14 февраля. – С. 4.
443. Хроника // Киевские отклики. – 1905. – №331. – 11 декабря. – С. 5.
444. Циркуляр МВД губернаторам и градоначальникам от 1 ноября 1906 г. за №3797 // Подольские губернские ведомости. – 1906. – №89. – 11 ноября. – С.1-2.
445. Циркуляр Министра Внутренних Дел губернаторам от 11 декабря 1906 г. за №4549 // Подольские губернские ведомости. – 1906. – №99. – 16 декабря. – С. 1-2.
446. Циркуляр о выборах // Винницкая газета. – 1906. – №23. – 26 октября. – С. 2.
447. Часть официальная // Подольские губернские ведомости. – 1906. – №13. – 15 февраля. – С. 1.
448. Часть официальная // Подольские губернские ведомости. – 1908. – №97. – 6 декабря. – С. 1.
449. Часть официальная. Высочайшие награды // Подольские губернские ведомости. – 1906. – №98. – 13 декабря. – С. 1.
450. Що діється на Україні. Оповідання депутата Мороза // Рідна справа. Вісти з Думи. – 1907. – №8. – 18 травня. – С. 4.
451. Що казали в Думі про землю депутати з України // Рада. – 1907. – №91. – 18 квітня. – С. 2-3.
452. Що казали в Думі про землю депутати з України // Рідна справа. Вісти з Думи. – 1907. – №2. – 15 квітня. – С. 2-3.

Наукові видання, монографії, статті

453. Аврех А.Я. Ленский расстрел и кризис третьейиюньской системы. Материалы к сессии посвященной 50-летию “Правды” и Ленской стачки. – М.: Институт истории АН СССР, 1962. – 68с.
454. Аврех А.Я. Столыпин и Третья Дума. – М.: Наука, 1968. – 520 с.
455. Аврех А.Я. Царизм и третьейиюньская система. – М.: Наука, 1966. – 181 с.
456. Аврех А.Я. Царизм и IV Дума. 1912-1914. – М.: Наука, 1981. – 293 с.
457. Аврех А.Я. Царизм накануне свержения. – М.: Наука, 1989. – 256 с.
458. Аграрное движение в России в 1905-1906 гг. – СПб.: Общественная Польза, 1908. – Ч.II. – 541 с.

459. Алексеев С.В., Ляшенко Є.П. Політичні партії в Україні (1900-1917). – Краматорськ: ДДМА, 2003. – 76 с.
460. Арутюнов Г.А. Рабочее движение в России в период нового революционного подъема 1910-1914 гг. – М.: Наука, 1975. – 408с.
461. Білокінь О.І. Українське питання в Державних Думах Російської імперії (1906-1917): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2001. – 20 с.
462. Боброва Е. Из истории выборов в Государственную Думу. 1906-1917 годы // Электронный ресурс. – Режим доступу: <http://telecom.perm.ru/TelecomMagazine/pages/history/05.htm>
463. Бовуа Д. Битва за землю в Україні в 1863-1914 рр.: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Пер. з фр. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
464. Бондаренко Д., Крестовская Н. Украинский вопрос в Государственной Думе (1906-1917 гг.) // Электронный ресурс. – Режим доступу: http://nwapa.spb.ru/sajt_ibo/gos_duma_polnotekst/bondarenko.htm
465. Бородин А.П. Столыпин. Реформы во имя России. – М.: Вече, 2004. – 384 с.
466. Бородин Н.А. Государственная Дума в цифрах. – СПб.: Издание Товарищества “Общественной Пользы”, 1906. – 72 с.
467. Бурда І.О. Національне питання в Росії 1905-1907 рр. (на матеріалах Державної Думи першого та другого скликань): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. держ. ун-т. – К., 2004. – 17 с.
468. Василевский Е.Г. Идеиная борьба вокруг столыпинской аграрной реформы. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 227 с.
469. Васильева Н.И., Гальперин Г.Б., Королев А.И. Первая российская революция и самодержавие (Государственно-правовые проблемы). – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1975. – 151 с.
470. Верт Н. История Советского государства. 1900–1991 / Пер. с фр. 2-е изд. – М.: ИНФРА-М, Издательство “Весь Мир”, 1999. – 544 с. – Бібліогр.: с. 529-537.
471. Ветров В.І., Донченко С.П. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900-1925). – Дніпропетровськ-Дніпродзержинськ: Поліграфіст, 2001. – 245 с.
472. Воронов В.І. Джерелознавство історії України: Курс лекцій. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2003. – 336 с.
473. Второй период революции. 1906-1907 годы: В 2-х ч. / Отв. ред. Г.М. Деренковский. – М.: Изд. АН СССР, 1961. – Ч.2. Май-сентябрь 1906 г. – Кн.1. – 704 с.
474. Габ Г.С. Выборы в IV Государственную думу по рабочей курии на Украине: Автореф. дисс. канд. ист. наук. – К., 1954. – 22 с.
475. Герье В. Второе раскрепощение. Общие прения в 3-ей Государственной Думе по указу 9 ноября 1906 г. – М.: Т-во “Печатня С.П. Яковлева”, 1910. – 69 с.
476. Глушковецький А. Особливості організації та проведення виборів до І Державної Думи на Поділлі // Збірник наукових праць студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського державного університету. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, 2004. – Вип.1. – С. 97-107.

477. Глушковецький А.Л. Діяльність депутатів від Подільської губернії у II Державній Думі та відгуки про них у краї // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – Випуск 4. В 3-х томах. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2005. – Т.1. – С.72-75.
478. Глушковецький А.Л. Діяльність депутатів-подолян у I-ій Державній Думі // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Випуск 32. – К.: Інститут історії НАН України, 2005. – С. 227-236.
479. Глушковецький А.Л. Еволюція законодавства про вибори до I та II Державних Дум Російської імперії // Гуманітарний журнал. – 2005. – №1-2. – С. 45-52.
480. Глушковецький А.Л. Євреї Подільської губернії в контексті виборів до I та II Державних Дум Російської імперії // Єврейське краєзнавство та колекціонування. Збірник наукових праць / Ред. кол. Л. Фінберг та ін. – К., 2005. – С. 44-50.
481. Глушковецький А.Л. Основні види джерел для вивчення виборів до Державних Дум Російської імперії в Подільській губернії // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К. – Хмельницький: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2006. – Т.14. – С.214-226.
482. Глушковецький А.Л. Особливості організації виборів до III Державної Думи в Подільській губернії // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький, Кам'янець-Подільський: Оіум, 2006. – С. 393-397.
483. Глушковецький А.Л. Перші парламентарі Дунаєвеччини // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Збірник науково-краєзнавчих праць / Гол. редколегії В.С. Прокопчук. – Дунаївці; Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2008. – С. 241-250.
484. Глушковецький А.Л. Подільський депутат I Державної Думи Іван Кирилович Заболотний // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – Випуск 5. В 3-х томах. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2006. – Т.1. – С. 20-22.
485. Глушковецький А.Л. Політичні партії в Подільській губернії під час виборів до II-ї Державної Думи // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2007. – Т.17: На пошану професора В.П. Газіна. – С. 212-225.
486. Глушковецький А.Л. Скарги – цінне джерело вивчення виборів до I Державної Думи в Подільській губернії // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів, присвяченої 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету. – Випуск 7. У 5-ти томах. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2008. – Т.1. – С. 19-20.
487. Глушковецький А.Л. Склад та діяльність депутатів-подолян у IV-ій Державній Думі Російської імперії // Наукові праці Кам'янець-

Подільського державного університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – Випуск 6. В 3-х томах. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2007. – Т.1. – С.38-40.

488. Глушковецький А.Л. Соціальний, партійний та національний склад депутатів-подолян у III-й Державній Думі // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.14. – С. 400-404.

489. Глушковецький А.Л. Суспільно-політична боротьба в Подільській губернії після розпуску I Державної Думи // Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та молодих науковців 10-11 травня 2006 року, м. Рівне. – Рівне: РДГУ, 2006. – С. 179-182.

490. Гоголевский А.В. Правительственный конституционализм начала XX века // Политические партии России: прошлое и настоящее: Сб. статей. – СПб.: Издание Санкт-Петербургского университета, 2005. – С. 7-11.

491. Голиков А.Г., Круглова Т.А. Источниковедение отечественной истории / Под общ. ред. А.Г. Голикова. – М.: РОССПЭН, 2000. – 400 с.

492. Грунт А.Я., Фирстова В.Н. Россия в эпоху империализма (1907-1917). – М.: Издательство ИМО, 1960. – 160 с.

493. Гуменюк А.О. Етнічний склад міського населення Правобережної України в 60-90 рр. XIX ст. // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський: Історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, 1995. – С. 106-117.

494. Гусев К.В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционизма к контрреволюции. (Исторический очерк). – М.: Мысль, 1975. – 383 с.

495. Гусев В.І. Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець XIX-1921): Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. – К., 1999. – 395 с.

496. Демин В.А. Борьба вокруг думских законов в начале XX века // Государственная служба. – 1999. – №3. – С. 87-95.

497. Демин В.А. Государственная Дума России: механизм функционирования. – М.: РОССПЭН, 1996. – 216 с., илл. – Библиогр.: с. 163-176.

498. Демин В.А. Фракции II Государственной думы // Вопросы истории. – 2006. – №10. – С. 25-41.

499. Деренковский Г.М., Емец В.А., Иванова Н.А., Колесниченко Д.А. Революция 1905-1907 гг. в России. – М.: Мысль, 1975. – 431 с.

500. Дмитриенко А.А. Крестьяне Вятской губернии и I Государственная Дума // Отечественная история. – 2006. – №5. – С. 86-91.

501. Добротвор Н.М. Рабочие депутаты в III Государственной Думе. – Горький: Издание Горьковского педагогического института им. М. Горького, 1957. – 248с.

502. Доморослий В. Українська громада у II Державній Думі // Віче. – 1998. №4(73). – С.130-134.

503. Доморослий В.І. Діяльність Української парламентської громади в I та II Державних Думах (1906-1907 рр.): Дис... канд. іст. наук.: 07.00.01. – К., 1994. – 218с.

504. Доморослий В.І. Діяльність Української парламентської громади в I та II Державних Думах (1906-1907 рр.): Автореф. дис... канд.

- іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. – К., 1994. – 22 с.
505. Донченко С.П. Ліберальні партії України (1900-1919). – Дніпродзержинськ: Видавничий відділ ДДТУ, 2004. – 379 с.
506. Дорошенко А.А. Правые в Государственной Думе Российской империи. – Самара: Издательство “НКЦ”, 2004. – 226 с. – Библиогр.: с. 213-222.
507. Дорошенко А.А. Представители русского консерватизма в Государственных Думах Российской империи // Электронный ресурс. – Режим доступа: http://nwara.spb.ru/sajt_ibo/gos_duma_polnotekst/doposhenko.htm
508. Дорошенко Д. Нарис історії України.: В 2 т. – К.: Глобус, 1992. – Т. II. – 349 с.
509. Дубінський В.А., Глушковецький А.Л. Аграрні погляди подільня під час роботи I-ої та II-ої Державних Дум // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам’янець-Подільський: Оіум, 2004. – С. 224-232.
510. Дякин В.С. Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны (1914-1917). – Л.: Наука, 1967. – 374 с.
511. Дякин В.С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907-1911 гг. – Л.: Наука, 1978. – 246 с.
512. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М.: Высшая школа, 1983. – 352 с.
513. Завадская Л.В. Аграрный вопрос в I Государственной Думе и борьба большевиков за крестьянство // Большевики во главе первой русской революции 1905-1907 годов / Под ред. Ф.Д. Кротова и др. – М.: Академия общественных наук при ЦК КПСС, 1956. – С. 431-485.
514. Заводовський А.А. I. Волошиновський і його газета “Світова Зірниця” у 1906-1907 рр. // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: І.С. Винокур (відп. ред.), Л.В. Баженов, Ю.І. Блажевич та ін. – Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський державний університет, 2000. – С.318-321.
515. Заводовський А.А. Українська національна ідея в подільській пресі 1906 р. // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. – Т.2(4). – С. 79-83.
516. Западные окраины Российской империи / Пред. редколлегии А.И. Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 608с.
517. Зекцер А. 1905 рік на Поділлі. – Ч. II. Робітничий рух та діяльність революційних організацій. 1904-1906. – Вінниця: Б. в., 1925. – 125 с.
518. Зеленюк І.С. Революційний рух на Поділлі в період народної революції 1905-1907рр. у Росії // Наукові записки Кам’янець-Подільського державного педагогічного інституту. – Хмельницький: Б. в., 1956. – Т.3. – С. 3-50.
519. Зорин В.Ю., Аманжолова Д.А, Кулешов С.В. Национальный вопрос в Государственных Думах России: опыт законотворчества. – М.: Информационно-издательское агентство “Русский мир”, 1999. – 520 с.
520. Иванов А.А. Фракция правых в IV Государственной Думе и правомонархическое движение: интеграция и взаимодействие (1912-1917)

// Политические партии России: прошлое и настоящее: Сб. статей. – СПб.: Издание Санкт-Петербургского университета, 2005. – С. 73-82.

521. Источниковедение новейшей истории России: теория, методология, практика / Под. общ. ред. А.К. Соколова. – М.: РОССПЭН, 2004. – 744 с.

522. Історія Української РСР: У 8 томах 10 книгах / Відп. ред. Ф.Є. Лось. – К.: Наукова думка, 1978. – Т.4: Україна в період імперіалізму (1900-1917). – 531 с.

523. Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. – М.: Наука, 2006. – 658с.

524. Калинин Ф.И. Государственная Дума в период первой русской революции (1905-1907 гг.): Автореф. дисс... докт. юрид. наук / Институт государства и права АН СССР. – М., 1965. – 39 с.

525. Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев. – Иерусалим: Ассоциация “Тарбут”, 1994. – Ч.3. (1882-1920 годы). – 337 с.

526. Капелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Пер. з нім. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с. – Бібліогр.: с. 321-344.

527. Кирьянов И.К., Лукьянов М.Н. Парламент самодержавной России: Государственная Дума и ее депутаты. 1906-1917. – Пермь: Издательство Пермского университета, 1995. – 168с.

528. Кирьянов Ю.И. Правые партии в России. 1911-1917. – М.: РОССПЭН, 2001. – 464 с.

529. Киселев И.Н., Корелин А.П., Шелохаев В.В. Политические партии России в 1905-1907 гг.: численность, состав, размещение (количественный анализ) // История СССР. – 1990. – №4. – С. 71-87.

530. Киян М.Ш. Депутати від українських губерній та міст у Державній Думі Російської імперії першого та другого скликань (1906-1907): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого. – Харків, 1998. – 19 с.

531. Киян М.Ш. Депутаты от украинских губерний и городов в Государственной Думе первого и второго созывов. (1906-1907 гг.): Дисс... канд. юрид. наук. 12.00.01. – Харьков, 1998. – 230 с.

532. Козбаненко В.А. Партийные фракции в I и II Государственных Думах России. 1906-1917. – М.: РОССПЭН, 1996. – 240 с.

533. Козбаненко В.А. Партийные фракции в I и II Государственных Думах России (1906-1907): организационно-правовой аспект // История национальных политических партий России. Материалы международной конференции. – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 382-403.

534. Колесниченко Д.А. Состав Трудовой группы в I и II Государственных Думах: сводная таблица членов фракции. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1988. – 123 с.

535. Колесниченко Д.А. Трудовики в период первой русской революции. – М.: Наука, 1985. – 320 с. – Библиогр.: с. 285-314.

536. Коник А.А. Украинские крестьяне на выборах в I Государственную думу // Отечественная история. – 2006. – №3. – С. 103-114.

537. Коник О.О. Депутат Державної Думи від Подільської губернії Іван Заболотний // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 221-223.

538. Коник О.О. Діяльність селянських депутатів з України у I та II Державних Думах: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1993. – 249 с.
539. Коник О.О. Перша російська Дума і українське питання у висвітленні краківського журналу “Слов’янський світ” (1905-1906 рр.) // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25-26 жовтня 2001 р. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т.7(9). – С. 387-392
540. Коник О.О. Селянські депутати з України в Державних Думах Російської імперії // “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – Ч.2. – С.445-470.
541. Коник О.О. Селянські депутати з України в I і II Державних Думах Російської імперії // Укр. іст. журн. – 1995. – №1. – С. 58-66.
542. Коновалов Ф.Я. Вологжане и развитие российского парламентаризма // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.zs.gos35.ru/?k=11287>
543. Корелин А.П. С.Ю. Витте // Россия на рубеже веков: исторические портреты. – М.: Издательство политической литературы, 1991. – С. 8-47.
544. Королева Н.Г. Первая российская революция и царизм: Совет министров России в 1905-1907 гг. – М.: Наука, 1982. – 184 с.
545. Кризис самодержавия в России. 1895-1917 / Отв. ред. В.С. Дякин. – Л.: Наука, 1984. – 664 с.
546. Кубіна К., Кульбаба Л. Подільські бібліотеки на рубежі XIX – XX ст. // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький, Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2006. – С. 335-338.
547. Куреньшев А.А. Всероссийский крестьянский союз. 1905-1930 гг. Мифы и реальность. – М.: АИРО-XX; СПб.: Дмитрий Булавин, 2004. – 336 с.
548. Лавров Ю.П. Виникнення і діяльність українських політичних партій (кінець XIX – початок XX ст.) // Історія України. – 1999. – №21-24. – червень. – 64 с.
549. Лавров Ю.П. Виникнення і діяльність українських політичних партій // “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 248-444.
550. Леонов М.И. Партия социалистов-революционеров в 1905-1907 гг. – М.: РОССПЭН, 1997. – 512 с.
551. Леонов М.И. Эсеры и II Дума // Вопросы истории. – 1997. – №2. – С. 18-33.
552. Лещенко М.Н. Боротьба комуністичної партії за створення союзу робітничого класу і селянства в 1905-1907 рр. // Революція 1905-1907 рр. на Україні. – К.: Видавництво АН УРСР, 1955. – С. 93-123.
553. Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – К.: Держполітвидав УРСР, 1956. – 188с.
554. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. – К.: Наукова думка, 1977. – 360 с.
555. Лобачев С.В. Политико-правовые основы формирования и деятельности Государственной Думы (на примере Владимирской губер-

- нии): Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нижегородская академия МВД России. – Нижний Новгород, 2007. – 20 с.
556. Лось Ф.С. Революція 1905-1907 років на Україні. – К.: Видавництво АН УРСР, 1955. – 404 с.
557. Лусев В.Н. Первая избирательная кампания в России (1906 г.): взгляд из провинции (по материалам Пензенской, Самарской и Саратовской губерний) // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://liber.rsu.ru/Conf/Russia4/lusev.htm>
558. Малий В.В. Етнічний і релігійний склад населення Поділля наприкінці XIX ст. // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський: Історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, 1995. – С. 118-128.
559. Марчуков А.В. Украинское национальное движение: УССР. 1920-1930-е годы: цели, методы, результаты. – М.: Наука, 2006. – 599 с. – Библиогр.: с. 573-583.
560. Матушевський Ф. Українська громада у другій Державній Думі // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т.39. – Кн. VII. – С. 78-99.
561. Медушевский А.Н. Демократия и авторитаризм: Российский конституционализм в сравнительной перспективе. – М.: РОССПЭН, 1997. – 650 с.
562. Микола Прокопович Василенко / В.В. Вороненко, Л.Д. Кістерська, Л.В. Матвеева, І.Б. Усенко / Передмова Ю.С. Шемшученка. – К.: Наукова думка, 1991. – 272 с. – Бібліогр.: с. 252-259.
563. Михайлова В.И. К вопросу о факторах формирования политической сознательности крестьянства в период выборов в I Государственную Думу (на материалах украинских губерний) // Некоторые вопросы социально-экономической и политической истории Украинской ССР. Сборник научных статей. Вып. 4. – Днепропетровск: Б. и., 1973. – С. 96-104.
564. Михутина И.В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). – М.: Институт славяноведения РАН, 2003. – 288с. – Библиогр.: с. 253-277.
565. Могилевский К.И., Соловьев К.А. Крыжановский С.Е. О характере государственного строя в России (из записок С.Е. Крыжановского 1926 г.) // Вопросы истории. – 2008. – №3. – С. 3-32.
566. Морозов К.Н. Партия социалистов-революционеров в 1907-1914 гг. – М.: РОССПЭН, 1998. – 624 с., табл.
567. Нариси історії Вінницької партійної організації / В.М. Тарута, Ю.В. Бабко, В.Д. Бовкун та ін. – Одеса: Маяк, 1980. – 344 с.
568. Нариси історії СРСР: Перша російська буржуазно-демократична революція 1905-1907 рр. / За редакцією Г.М. Панкратової, Г.Д. Костомарова. – К.: Радянська школа, 1957. – 316 с.
569. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації / Т.В. Главак, О.Ф. Осетров, Ю.Н. Скринник та ін. – Львів: Каменяр, 1972. – 372 с.
570. Националисты в 3-ей Государственной Думе. – СПб.: Типография А.С. Суворина, 1912. – 326 с.
571. Непролетарские партии России. Урок истории / Ред. кол.: К.В. Гусев и др.; Под общ. ред. И.И. Минца. – М.: Мысль, 1984. – 566 с.

572. Нильве А.И. Приговоры и наказания крестьян во II Государственную Думу // История СССР. – 1975. – №5. – С. 99-110.
573. Новиков П.А. Революционное движение в Подольской губернии в годы первой русской революции (1905-1907): Автореф. дисс... канд. ист. наук: 07.00.01 / Новосибирский госуд. у-т. – Новосибирск, 1967. – 25 с.
574. Омелянчук И.В. Социальный состав черносотенных партий в начале XX века // Отечественная история. – 2004. – №2. – С. 84-96.
575. Омелянчук И.В. Черносотенное движение на Украине в 1904-1914 гг.: Дисс... канд. ист. наук: 07.00.01. – К., 1997. – 195 с.
576. Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні: наприкінці ХІХ – початок ХХ ст. – К.: Видавництво “Іван Федоров”, 1999. – 248с.
577. Пайпс Р. Русская революция / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 1994. – Ч.1. – 398с. – Библиогр.: с. 370-391.
578. Первая революция в России: взгляд через столетие / Корелин А.П., Пушкарева И.М., Королева Н.Г., Тютюкин С.В., Христофоров И.А. – М.: Памятники исторической мысли, 2005. – 602 с.
579. Первый штурм царизма, 1905-1907 / В.И. Бовыкин, П.Н. Зыряннов, Ю.И. Кирьянов. – М.: Мысль, 1986. – 252 с.
580. Пихно Д.И. В осаде. Политические статьи. – К.: Тип. Т-ва И.Н. Кушнеров и К^о, 1905. – 528с.
581. Плахотнюк С.Д. Борьба трудящихся Подолыи в годы реакции и нового революционного подъема (1907-1914): Автореф. дисс... канд. ист. наук: 07.00.01 / Львовский госуд. у-т им И. Франко. – Львов., 1971. – 22 с.
582. Плахотнюк С.Д. Революційна діяльність більшовиків Поділля в період реакції 1907-1910 рр. // Укр. іст. журн. – 1971. – №9 (126). – С. 80-83.
583. Политические партии России: история и современность / Под. ред. А.И. Зевельева, Ю.П. Свириденко, В.В. Шелохаева. – М.: РОССПЭН, 2000. – 631 с.
584. Політична історія України. ХХ ст.: У 6т. / І.В. Курас та ін. – К.: Генеза, 2002-2003. – Т.1: На зламі століть (кін. ХІХ ст. – 1917) / Ю.А. Левенець, Л.П. Нагорна, М.С. Кармазіна. – 2002. – 424 с.
585. Попик В.И. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную думу / АН УССР. Институт истории; Отв. ред. В.Г. Сарбей. – К.: Наук. думка, 1989. – 100 с.
586. Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки // Укр. іст. журн. – 2000. – №2. – С. 3-26.
587. Реєнт О.П. Перечитуючи написане. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 256 с.
588. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн. – 1999. – №3. – С. 3-22.
589. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
590. Решетченко Д.В. Українські національні партії на Поділлі в період першої російської революції 1905-1907 рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Випуск 32. – К.: Інститут історії НАН України, 2005. – С. 204-210.

591. Риш А. Очерки по истории “Спилки” // *Летопись революции*. – Харьков: Государственное издательство Украины. – 1925. – №2 (11). – С. 125-173.
592. Рожков В. Церковные вопросы в Государственной Думе. – М.: Издательство Крутицкого подворья, 2004. – 560 с.
593. Ромов Р.Б. Правая фракция в Государственной Думе // *Политические партии в российских революциях в начале XX века / Под ред. Г.Н. Севостьянова*. – М.: Наука, 2005. – С. 452-462.
594. Рыженко Ф.Д. Декабрь 1905. – М.: Молодая гвардия, 1980. – 192 с.
595. Самойлов Ф.Н. Как происходили выборы при царизме. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1937. – 32 с.
596. Свідзицький М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року // *Літопис революції. Журнал історії партії ЦК КП(б)У*. – 1929. – №1. – С. 145-171.
597. Селунская Н., Тошгендаль Р. Зарождение демократической культуры: Россия в начале XX века. – М.: РОССПЭН, 2005. – 336 с. – Библиогр.: с. 324-335.
598. Селунская Н.Б., Бородкин Л.И., Григорьева Ю.Г., Петров А.Н. Становление российского парламентаризма начала XX века. – М.: Мосгосархив, 1996. – 283 с.
599. Сидельников С.М. Образование и деятельность первой Государственной Думы. – М.: Издание Московского университета, 1962. – 382 с.
600. Сидоренко Н.С. Уральские депутаты Государственной Думы (1906-1917) // *Отечественная история*. – 2006. – №5. – С. 91-98.
601. Симчишин О. Діяльність БУНДу на Поділлі в роки першої російської революції (1905-1907 рр.) // *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.* – Випуск IX. – К.: Інститут історії України, 2004. – С. 130-137.
602. Симчишин О.С. Діяльність бундівських організацій у Правобережній Україні на початку XX століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2007. – 20 с.
603. Симчишин О.С. Діяльність бундівських організацій у Правобережній Україні на початку XX століття: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Кам'янець-Подільський, 2007. – 223 с.
604. Симчишин О.С. Діяльність БУНДу на Поділлі в роки першої російської революції (1905-1907) // *Єврейське краєзнавство та колекціонування. Збірник наукових праць / Ред. кол. Л. Фінберг та ін.* – К., 2005. – С. 140-148.
605. Слепков А. Классовые противоречия в I-й Государственной Думе. – Петроград: Коммунистический университет им. Т. Зиновьева, 1923. – 148с.
606. Смирнов А.Ф. Государственная Дума Российской Империи 1906-1917гг.: Историко-правовой очерк. – М.: Книга и бизнес, 1998. – 624 с.
607. Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в 1907-1914 гг. – Л.: Наука, 1990. – 270 с.
608. Спиридович А.И. Партия социалистов-революционеров и ее предшественники (1886-1916). – Петроград: Военная типография, 1918. – 623 с.
609. Старцев В.И. Русская буржуазия и самодержавие в 1905-1917 гг. – Ленинград: Наука, 1977. – 272 с.

610. Степанов С.А. Черная сотня в России (1905-1914). – М.: Изд. ВЗПИ А/О “Розввузнаука”, 1992. – 330 с.
611. Топка Р.В. Походження та соціальні функції селянських наказів до І-ої Державної Думи // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. – Дніпропетровськ: Вид. Дніпропетровсько-го у-ту, 2000. – С. 187-196.
612. Топка Р.В. Формування суспільно-політичних ідеалів українського селянства за наказами та ухвалами до І Державної Думи: джерелознавчо-методологічний аспект: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06. – Дніпропетровськ, 2002. –194 с.
613. Тютюкин С.В. Июльский политический кризис 1906 г. в России. – М.: Наука, 1991. – 232 с.
614. Усманова Д.М. Депутаты от Казанской губернии в Государственной Думе России. 1906-1917. – Казань: Татарское книжное издательство, 2006. – 495 с., табл. – Библиогр.: с. 480-495.
615. Уткин А.И. К вопросу о численности и составе РСДРП в 1905-1907 гг. // Политические партии России в период революции 1905-1907 гг.: Количественный анализ. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1987. – С. 3-48.
616. Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України): Монографія. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. – 248с. – Бібліогр.: с.193-231.
617. Федьков О.М. Політичні партії та селянські громадські організації на Правобережній Україні в 1905-1907 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1993. – 362 с.
618. Федьков О.М. Українська соціал-демократична Спілка на Поділлі у 1905-1907 рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Випуск 32. – К.: Інститут історії НАН України, 2005. – С. 36-45.
619. Федьков О.М. Чорносотенці та чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності початку ХХ ст.) // Молода нація. – 2004. – №4(33). – С. 5-21.
620. Федьков О.М., Глушковецький А.Л. Суспільно-політична боротьба на Поділлі під час виборів до І Державної Думи // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т.12. – С. 336-349.
621. Федьков О.М. Аграрна політика уряду і селянські організації, “Товариства землевласників і землеробів”, примирювальні органи в Правобережній Україні у 1905-1907 рр. // Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: І.С. Винокур (відп. ред.), Л.В. Баженов, Ю.І. Блажевич та ін. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, 2000. – С.321-333.
622. Федьков О.М. В.С. Завойко: два епізоди з однієї біографії // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.223-225.
623. Циганюк М.А. Селянський депутат І Державної Думи від Поділля – Іван Кирилович Заболотний // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – Випуск 5. В 3-х томах.

– Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2006. – Т.1. – С.26-27.

624. Циганюк М.А. Тактика політичних партій та організацій Російської імперії під час виборів до I Державної Думи в Україні // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – Випуск VII. – К.: Інститут історії України, 2005. – С. 264-274.

625. Циганюк М.А. Формування виборчого законодавства в першодумський період // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Випуск 32. – К.: Інститут історії НАН України, 2005. – С. 220-227.

626. Циунчук Р.А. Государственная дума Российской империи в этноконфессиональном и региональном измерениях (1905-1917 гг.) // Электронный ресурс. – Режим доступа: http://library.gospolitika.ru/katalog/Ciunchuk_GD_Etnokonf_Regional.pdf

627. Циунчук Р.А. Думская модель парламентаризма в Российской империи: этноконфессиональное и региональное измерения. – Казань.: ФЭН, 2004. – 415 с.

628. Черменский Е.Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции. – М.: Мысль, 1970. – 448с. – Библиогр.: с. 419-447.

629. Черменский Е.Д. IV Дума и свержение царизма в России. – М.: Мысль, 1976. – 316 с.

630. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905-1907 гг. – 1917-1922 гг.: Пер. с англ. – М.: Весь Мир, 1997. – 560 с.

631. Швидкий В.П. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890-1930-ті рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 366 с. – Бібліогр.: с. 229-289.

632. Шевырин В.М. Первый опыт российского парламентаризма // 1905 год – начало революционных потрясений в России XX века. Материалы международной конференции. – М.: Институт российской истории РАН, 1996. – С. 157-187.

633. Шелохаев В.В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии. 1907-1914 гг. – М.: Наука, 1991. – 232 с.

634. Шелохаев В.В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907гг. – К.: Наука, 1983. – 326 с., табл.

635. Шелохаев В.В. Либеральная модель переустройства России. – М.: РОССПЭН, 1996. – 280 с. – Библиогр.: с. 263-278.

636. Шелохаев В.В. Партия октябристов в период первой российской революции. М.: Наука, 1987. – 158с.

637. Шелохаев В.В. Провал деятельности кадетов в массах (1906-1907 гг.) // Исторические записки. – М.: Наука, 1975. – Т.95. К 70-летию первой русской революции. – С. 152-203.

638. Шелохаев В.В. Численность и состав партии октябристов // Политические партии России в период революции 1905-1907 гг. Количественный анализ. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1987. – С. 143-183.

639. Юрский Г. Правые в Третьей Государственной Думе. – Харьков: Издание Центрального Предвыборного Комитета Объединенных Русских Людей, 1912. – 254 с.

640. Konyk Oleksandr. Ukraïncy w rosyjskiej Dumie Państwowej // Ukraïńskie tradycje parlamentarne XIX-XX wiek / Pod redakcja Jaroslawa Moklaka. – Krakyyv, 2006. – S.163-184.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Число виборщиків до I і II Державних Дум в Подільській губернії.

Повіті	Загальне число виборщиків	Від з'їзду уповноважених від волостей	Від з'їзду землевласників	Від з'їзду міських виборців	Від губернського з'їзду уповноважених від робітників
Кам'янецький	17	5	6	6	
Балтський	26	12	10	4	
Брацлавський	16	7	6	3	
Вінницький	16	5	5	6	
Гайсинський	16	8	6	2	
Летичівський	12	6	5	1	
Літинський	14	6	6	2	
Могилівський	14	5	5	4	
Ольгопільський	19	8	8	3	
Проскурівський	14	6	5	3	
Ушицький	14	6	6	2	
Ямпільський	17	8	8	1	
Всього по губернії	199	82	76	37	4

Джерело: Порядок выборов в Государственную Думу. Систематический свод относящихся к сему предмету узаконений и правительственных распоряжений / Сост. Н. Хлебников. — СПб.: Изд. Санкт-Петербургского Клуба Общественных деятелей, 1905. — С.68.

Додаток 2

Число виборщиків до III і IV Державних Дум
в Подільській губернії.

Повіти	Загальне число виборщиків	Від з'їзду уповноважених від волостей	Від з'їзду землевласників	Від 1-го з'їзду міських виборців	Від 2-го з'їзду міських виборців	Від губерньського з'їзду уповноважених від робітників
Кам'янецький	11	3	4	2	2	
Балтський	20	6	12	1	1	
Брацлавський	14	3	9	1	1	
Вінницький	16	4	8	2	2	
Гайсинський	10	4	4	1	1	
Летичівський	11	3	6	1	1	
Літинський	10	3	5	1	1	
Могилівський	11	3	5	2	1	
Ольгопільський	11	4	5	1	1	
Проскурівський	12	3	6	2	1	
Ушицький	11	3	6	1	1	
Ямпільський	11	3	6	1	1	
Всього по губернії	150	42	76	16	14	2

Джерела: Чижевский П.И. Выборы в Государственную Думу. Общедоступное изложение законов и разъяснений о выборах / Пер. с украинского. – К.: Типография 1-й Киевской Артели Печатного Дела, 1912. – С.17; Положение о выборах в Государственную Думу. — СПб.: Издательство Министерства Внутренних Дел, 1912. — С.196.

Додаток 3
Список виборщиків до I Державної Думи в Подільській губернії

Повіт	Виборчий з'їзд	Прізвище, ім'я та по батькові виборщика	Національність, віросповідання	Вік	Місце проживання	Звання, суспільний стан, чин	Посада, рід занять, освіта	Політичні погляди (дані повітових справників)
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Кам'янецький	Міських виборців ¹	Вайслович Йосиф Самуїлович			м. Кам'янець-Подільський		присяжний повірений	
		Калішевич Микола Вікторович			м. Кам'янець-Подільський		помічник присяжного повіреного	
		Калішевич Віктор Іванович			м. Кам'янець-Подільський		кам'янецький міський голова	
		Окман Зельман Менделевич	Єврей, іудейського		м. Кам'янець-Подільський	міщанин	лікар, закінчив Харківський університет	член єврейської партії соціалістів-автономістів
		Шатуновський Григорій Осипович	Єврей, іудейського		м. Кам'янець-Подільський	міщанин	присяжний повірений, закінчив Київський університет	член єврейської партії соціалістів-автономістів
		Шлейфер Давид Шабслович			м. Кам'янець-Подільський		присяжний повірений	

Додатки

¹ Вибори по цьому з'їзду були відмінені Подільською губернською комісією у справах про вибори до Державної Думи і виборщики не брали участі у голосуванні за кандидатів в депутати.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Кам'янецький	Повітових земле- власників	Вейдліх Казимир Альфредович	Поляк, римо- католицького	47	с. Скотиняни Кам'янецького повіту	дворянин	сільське господарство, закінчив Петербурзький університет	ліберал
		Гіжицький Олек- сандр Вацлавович	Поляк, римо- католицького	48	с. Куяви Кам'янецького повіту	дворянин	сільське господарство, закінчив Петербурзький університет	ліберал
		Жебровський Бог- дан Фадейович	Поляк, римо- католицького	61	с. Руда Кам'янецького повіту	дворянин	сільське господарство, закінчив Кам'янецьку гімназію	ліберал
		Лесевич Сигізмунд Вікентійович	Поляк, римо- католицького	—	с. Велика Мук- ша Кам'янець- кого повіту	дворянин	сільське господарство	ліберал
		Садовський Олек- сандр Олександрович	Поляк, римо- католицького	39	м-ко Оринин Кам'янецького повіту	дворянин	сільське господарство, закінчив Кам'янецьку гімназію	ліберал
		Старорипинський Брунон Сигізмун- дович	Поляк, римо- католицького	55	с. Мала Ка- рабчівка Кам'янецького повіту	дворянин	сільське господарство, кандидат фізико-мате- матичного факультету Дерптського університету	ліберал
	Уповно- важених від волос- тей	Барчиховський Іван Іванович	Малорос (українець), православ- ного	—	с. Карачківці Кам'янецького повіту	селянин	хліборобство, малогра- мотний	
		Михаленко Петро Миколайович	Малорос (українець), православ- ного		с. Руда Кам'янецького повіту	селянин	хліборобство, негра- мотний	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Кам'янецький	Уповноважених від волостей	Бойко Филімон Тимофійович	Малорос (українець), православного	41	с. Летава Кам'янецького повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	
		Фіда Михайло Григорович	Малорос (українець), православного	—	с. Скипче Кам'янецького повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	
		Шевчина Яким Васильович	Малорос (українець), православного	—	с. Кутківці Кам'янецького повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	
Вінницький	Міських виборців	Бернштейн Йосиф Борисович	Єврей, іудейського	50	м. Вінниця	купець	банкiр, закінчив університет	кадет
		Гольденберг Вольф Йойнович	Єврей, іудейського	50	м. Вінниця	купець	торгівля зерновим хлібом, закінчив юридичний факультет університету	кадет
		Кельберг Ісак Янкелевич	Єврей, іудейського	40	м-ко Браїлів Вінницького повіту	купець	лісопромисловець, орендатор, закінчив гімназію	кадет
		Лозинський Йосиф Юстинович	Росіянин, православного	46	м. Вінниця	колегський асесор	неодмінний член Вінницької повітової управи у справах земського господарства, освіта вища	кадет

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Вінницький	Міських виборців	Ружицький Іван Тимофійович	Росіянин, православного	48	м. Вінниця	міщанин	церковний староста, грамотний	кадет
		Юровський Нухім-Герш Іцкович	Єврей, іудейського	30	м. Вінниця	міщанин	репетиторство, виключений з 2 курсу Московського технологічного інституту	кадет, сіюніст
	Повітових землевласників	Александров Павло Миколайович	Росіянин, православного	42	м. Кам'янець-Подільський	дворянин	голова Подільської губернської управи у справах земського господарства, закінчив військово-юридичну академію	октябрист
		Гейден Дмитро Федорович	Росіянин, православного	43	с. Сутіски Вінницького повіту	дворянин, граф	вінницький предводитель дворянства, закінчив Петербурзький університет та академію генерального штабу	октябрист
		Гулько Антон Кононович	Росіянин, православного	—	с. Павлівка Вінницького повіту	селянин	хліборобство, колишній фельдшер, домашня освіта	
		Козловський Олександр Миколайович	Росіянин, православного	—	с. Селище Вінницького повіту	священик	закінчив духовну семінарію	
		Коробчинський Петро Онуфрійович	Росіянин, православного	—	с. Лисянка Вінницького повіту	селянин	хліборобство, домашня освіта	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Вінницький	Уповноважених від волостей	Реп'ях Макар Мойсейович	Росіянин, православного	—	с. Вишеньки Вінницького повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	
		Борачук Варфоломій Карпович	Росіянин, православного	—	с. Парпурівці Вінницького повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	
		Козаченко Юхим Лук'янович	Росіянин, православного	—	с. Зарванці Вінницького повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	
		Чорний Арсеній Осипович	Росіянин, православного	—	с. Могилівка Вінницького повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	
		Шиванюк Лука Тимофійович	Росіянин, православного	—	с. Пилява Вінницького повіту	селянин	хліборобство, закінчив церковнопарафіяльну школу	
Проскурівський	Міських виборців	Гуревич Йосиф Шойвелевич	Єврей, іудейського	42	м. Проскурів	надвірний радник	лікар, закінчив Московський університет	кадет, сіоніст
		Маранц Маркус Солломонович	Єврей, іудейського	55	м. Проскурів	потомствений почесний громадянин	директор Проскурівського та Барського цукрових заводів	кадет
		Шполянський Мойсей Львович	Єврей, іудейського	45	м. Проскурів	міщанин	лікар, закінчив Петербурзьку імператорську військово-медичну академію	кадет

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Проскурівський	Повітових землевласників	Косецький Антон Станіславович	Поляк, римокатолицького	59	с. Коритна Проскурівського повіту	дворянин	сільське господарство, закінчив Петербурзький технологічний інститут	кадет
		Маровський Валеріан Робертович	Поляк, римокатолицького	43	с. Скаржниця Проскурівського повіту	дворянин	закінчив Петербурзький лісовий інститут	кадет
		Радловський Казимир Ремігієвич	Поляк, римокатолицького	36	с. Райківці Проскурівського повіту	дворянин	сільське господарство, закінчив Віденський політехнічний інститут	кадет
		Скибневський Вацлав Мстиславович	Поляк, римокатолицького	42	с. Андрійківці Проскурівського повіту	дворянин	сільське господарство, закінчив Віденський політехнічний інститут	правий
		Старорипинський Йосиф Мечиславович	Поляк, римокатолицького	42	с. Хоминці Проскурівського повіту	дворянин	сільське господарство, закінчив Рижський політехнічний інститут	кадет
	Уповноважених від волостей	Антонюк Корнелій Ілліч	Малорос (українець), православного	48	с. Третельники Проскурівського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	
		Гевалюк Яким Іванович	Малорос (українець), православного	36	с. Нова Соколівка Проскурівського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	
		Глагов'як Ілля Касьянович	Малорос (українець), православного	46	м-ко Сатанів Проскурівського повіту	селянин	столярство, малограмотний	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Проскурівський	Уповноважених від волостей	Москалюк Степан Андрійович	Малорос (українець), православного	50	с. Черепівка Проскурівського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	
		Пастухов Петро Павлович	Малорос (українець), православного	53	с. Ружична Проскурівського повіту	селянин	наглядач Проскурівської в'язниці, навчався в сільській школі	
		Петльований Ілля Васильович	Малорос (українець), православного	45	с. Басівка Тростянецька Проскурівського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	
Могилівський	Міських виборців	Вайнштейн Євсей Ілліч	Єврей, іудейського	60	м. Могилів-Подільський	надвірний радник	лікар, закінчив університет	
		Маргуліс Семен Антонович	Єврей, іудейського	50	м. Могилів-Подільський	міщанин, інженер-технік	банківська контора, закінчив технологічний інститут	
		Зайцев Марк Іоаннович	Єврей, іудейського	37	м. Київ	потомствений почесний громадянин	директор правління цукрового заводу, середня освіта	
		Рапопорт Герш Вольфович	Єврей, іудейського	45	м. Могилів-Подільський	купець	власник банківської контори, закінчив реальне училище	
	Повітових землевласників	Ліснер Ілля Едуардович	Росіянин, православного	43	с. Карпівка Могилівського повіту	доктор медицини	землевласник, закінчив Дерптський університет	
		Длуський Алонзій Осипович	Поляк, римокатолицького	57	с. Милерівка Могилівського повіту	дворянин	присяжний повірений, закінчив Київський університет	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Могилівський	Повітових землевласників	Бушинський Костянтин Степанович	Поляк, римо-	—	с. Немерче Могилівського повіту	дворянин	землевласник, закінчив політехнічний інститут	
		Іжицький Йосиф Костянтинович	Поляк, римокатолицького	33	с. Нишівці Могилівського повіту	дворянин	землевласник, навчався за кордоном	
		Червінський Антон Августович	Поляк, римокатолицького	35	с. Підлісний Ялтухів Могилівського повіту	дворянин	землевласник, закінчив Київський університет	
	Уповноважених від волостей	Базилевич Арсеній Дмитрович	Малорос (українець), православного	26	м-ко Верхівка Могилівського повіту	селянин	збирач податків, закінчив церковнопарафіяльну школу	
		Козак Іван Васильович	Малорос (українець), православного	38	с. Виніж Могилівського повіту	селянин	волосний суддя, грамотний	
		Курило Мойсей Федорович	Малорос (українець), православного	50	с. Слобода Яришевська Могилівського повіту	селянин	сільський староста, грамотний	
		Люлява Прокопій Семенович	Малорос (українець), православного	—	с. Рівне Могилівського повіту	селянин	збирач податків, закінчив однокласне народне училище	
		Приймак Яків Ананійович	Малорос (українець), православного	55	с. Підлісний Ялтухів Могилівського повіту	селянин	хліборобство, грамотний	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ушицький	Міських виборців	Доброборський Отер-Лейба Мовшович	Єврей, іудейського	40	м-ко Дунаївці Ушицького повіту	купець	домашня освіта	
		Рубінштейн Ель Янкелевич	Єврей, іудейського	45	м-ко Дунаївці Ушицького повіту	міщанин	завідуючий Дунаєвською транспортною конторою Південно-Західної залізниці, домашня освіта	
	Повітових землевласників*	Акметюк Іван Олексійович	Малорос (українець), православного	52	с. Козодавинці Ушицького повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	
	Уповноважених від волостей	Бей Василь Іванович	Малорос (українець), православного	28	с. Сивороги Ушицького повіту	селянин	хліборобство, закінчив церковнопарафіяльну школу	
		Кушнір Василь Григорович	Малорос (українець), православного	40	с. Дерев'яни Ушицького повіту	селянин	хліборобство, навчався в народному училищі, але не закінчив	
		Лисий Михайло Дем'янович	Малорос (українець), православного	43	с. Слобідка Щербовецька Ушицького повіту	селянин	хліборобство, ремесло, освіта домашня	
		Підгурський Василь Олександрович	Малорос (українець), православного	28	с. Січинці Ушицького повіту	селянин	хліборобство, закінчив церковнопарафіяльну школу	

* На цьому з'їзді було обрано лише одного виборщика замість шести.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ушицький	Уповноважених від волостей	Рогожа Петро Михайлович	Малорос (українець), православного	31	с. Татариски Ушицького повіту	селянин	хліборобство, домашня освіта	
		Романюк Олександр Іванович	Малорос (українець), православного	31	с. Михайлівка Ушицького повіту	селянин	хліборобство, закінчив однокласне народне училище	
Ольгопільський	Міських виборців	Балабан Ісак Михайлович	Єврей, іудейського	31	м-ко Пісчанка Ольгопільського повіту	міщанин	лікар, закінчив Харківський університет	кадет
		Вайнштейн Лев Юхимович	Єврей, іудейського	34	м-ко Бершадь Ольгопільського повіту	міщанин	лікар, закінчив Київський університет	кадет
		Фількенштейн Григорій Данилович	Єврей, іудейського	45	м. Ольгопіль	міщанин	ольгопільський земський лікар, закінчив Харківський університет	кадет
	Повітових землевласників	Бромірський Людовіг Осипович	Поляк, римокатолицького	—	с. Чарномин Ольгопільського повіту	дворянин	управляючий маетком, закінчив Петербурзький технологічний інститут	кадет
		Вилянєвський Костянтин Осипович	Поляк, римокатолицького	—	с. Ольшанка Бершадська Ольгопільського повіту	дворянин	орендатор, закінчив Александрівську гімназію	кадет
		Гіжицький Олександр Степанович	Росіянин, православного	36	с. Стратієвка Ольгопільського повіту	дворянин	ольгопільський повітовий предводитель дворянства, закінчив Александрівський ліцей	монархіст

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ольгопільський	Повітових землевласників	Гуляницький Владислав Станіславович	Поляк, римокатолицького	—	м-ко Чичельник Ольгопільського повіту	дворянин	управляючий маетком, закінчив Новоолександрівський сільськогосподарський інститут	кадет
		Думінський Йосиф Вікторович	Поляк, римокатолицького	—	м-ко Бершадь Ольгопільського повіту	—	управляючий маетком, закінчив Петербурзький технологічний інститут	кадет
		Левіцький Йосиф Григорович	Росіянин, православного	—	с. Манківка Ольгопільського повіту	дворянин	землевласник, закінчив Кам'янецьку гімназію	кадет
		Собанський Михайло Филімонович	Поляк, римокатолицького	47	с. Ободівка Ольгопільського повіту	дворянин	землевласник, освіта домашня	кадет
		Юрєвич Фрідріх Мечиславович	Поляк, римокатолицького	36	м-ко Бершадь Ольгопільського повіту	дворянин	землевласник, закінчив 2 курси Новоросійського університету	кадет
	Уповноважених від волостей	Заболотний Іван Кирилович	Малорос (українець), православного	—	с. Чоботарка Ольгопільського повіту	селянин	помічник присяжного повіреного, закінчив юридичний факультет Київського університету	
		Косаренчук Гнат Іванович	Малорос (українець), православного	—	с. Чорномин Ольгопільського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	
		Козьма Іларіон Миколайович	Малорос (українець), православного	—	с. Ольшанка Побережська Ольгопільського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ольгопільський	Уповноважених від волостей	Плахотний Сава Феодосійович	Малорос (українець), православного	—	с. П'ятківка Ольгопільського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	
		Романов Євстратій Сафронович	Малорос (українець), православного	—	с. Хрутова Ольгопільського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	
		Рибачок Андрій Хомич	Малорос (українець), православного	—	м-ко Жабокрич Ольгопільського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	
		Фещук Дем'ян Оксентійович	Малорос (українець), православного	—	с. Устя Ольгопільського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	
		Шепітка Дементій Іванович	Малорос (українець), православного	—	с. Вербка-Чечельницька Ольгопільського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	
Летичівський	Міських виборців	Гершгорен Сань Янкелевич	Єврей, іудейського	55	м-ко Деражня Летичівського повіту	міщанин	приватний повірений при Летичівському з'їзді мирових суддей, домашня освіта	
	Повітових землевласників	Козьмінський Станіслав Константинович	Поляк, римокатолицького	38	с. Згарок Летичівського повіту	дворянин	сільське господарство, закінчив Варшавське реальне училище	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Летичівський	Повітових земле- власників	Потоцький Олек- сандр Олександрович	Росіянин, православного	48	с. Пилипівські Киричинці Летичівського повіту	дворянин	мировий посередник 2 дільниці Летичівського повіту, закінчив юнкер- ське училище	
		Хржановський Ед- мунд Ксаверійович	Поляк, римо- католицького	55	м. Київ	дворянин, провізор	власник аптеки у м. Ки- єві	
		Цихоцький Микола Герардович	Поляк, римо- католицького	56	с. Янчинці Летичівського повіту	дворянин	сільське господарство, домашня освіта	
		Шеліго- Мержевський Ме- числав Камілович	Поляк, римо- католицького	52	с. Гармаки Летичівського повіту	дворянин	сільське господарство, закінчив університет за кордоном	
	Уповно- важених від волос- тей	Буга Петро Івано- вич	Малорос (українець), православного	50	с. Слобідка Женишковицька Летичівсь- кого повіту	селянин	хліборобство, малогра- мотний	
		Войтина Марк Іва- нович	Малорос (українець), православного	27	с. Козачки Летичівського повіту	селянин	хліборобство, грамотний	
		Захарченко Орест Павлович	Малорос (українець), православного	45	с. Івонинці Летичівського повіту	селянин	хліборобство, малогра- мотний	
		Лихот Остап Васи- льович	Малорос (українець), православного	47	с. Яськівці Летичівського повіту	селянин	хліборобство, негра- мотний	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Летичівський	Уповноважених від волостей	Петрусенко Сава Федорович	Малорос (українець), православного	36	с. Ставниця Летичівського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	
		Чернюк Петро Андрійович	Малорос (українець), православного	43	с. Охримівці Летичівського повіту	селянин	хліборобство, грамотний	
Брацлавський	Міських виборців	Барабаш Самуїл Матусович	Єврей, іудейського	60	м. Одеса	купець	власник банківської контори, домашня освіта	кадет, сіоніст
		Лисянський Микола Абрамович	Єврей, іудейського	43	м. Немирів Брацлавського повіту	міщанин провізор	обмолот зерна власними паровими молотилками, закінчив Московський університет	благонадійний, позапартійний
		Шойхет Абрам Елевич	Єврей, іудейського	39	м. Брацлав	міщанин	довірений торгових фірм, закінчив двокласне училище	благонадійний, позапартійний
	Повітових землевласників	Балашов Петро Миколайович	Росіянин, православного	34	м-ко Комаргород, м. Брацлав	дворянин, камер-юнкер двору його імператорської величності	брацлавський повітовий предводитель дворянства, закінчив юридичний факультет Петербурського університету	благонадійний, позапартійний
		Ганицький Вітольд Болеславович	Поляк, римокатолицького	42	м. Київ	дворянин	агроном-управитель, закінчив сільськогосподарську академію	благонадійний, позапартійний

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Брацлавський	Повітових землевласників	Григоренко Гаврило Петрович	Росіянин, православного	46	м. Брацлав	священик	настоятель Брацлавської соборної церкви, закінчив Київську семінарію	благодійний, позапартійний
		Підгурський Йосиф Карлович	Поляк, римокатолицького	37	с. Фердинандівка Брацлавського повіту	дворянин, прапорщик запасу армійської кавалерії	помічник присяжного повіреного, закінчив Київський університет	благодійний, позапартійний
		Шеніовський Гнат Станіславович	Поляк, римокатолицького	52	с. Капустяни Брацлавського повіту	дворянин	сільське господарство, цукрозаводчик, закінчив університет	благодійний, позапартійний
		Ярошинський Франц Йосифович	Поляк, римокатолицького	35	с. Звониха Брацлавського повіту	дворянин, прапорщик запасу	сільське господарство, закінчив 2 Київську гімназію	благодійний, позапартійний
	Уповноважених від волостей	Гонсеровський-Фурманюк Андрій Андрійович	Малорос (українець), православного	28	м-ко Шпиків Брацлавського повіту	селянин, ратник ополчення	робітник цукрового заводу, навчався в Шпиківській сільській школі	благодійний, позапартійний
		Гончарук Онисій Сергійович	Малорос (українець), православного	41	с. Михайлівка Брацлавського повіту	селянин, запасний єфрейтор	хліборобство, закінчив церковнопарафіяльну школу	благодійний, позапартійний

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Брацлавський	Уповноважених від волостей	Зубченко Прокопій Степанович	Малорос (українець), православного	40	с. Кириносівка Брацлавського повіту	селянин, відставний солдат	хліборобство, навчався грамоті у війську	благодійний, позапартійний
		Мазур Аникій Гнатович	Малорос (українець), православного	32	с. Летківка Брацлавського повіту	селянин, запасний старший унтер-офіцер	хліборобство, навчався грамоті у війську	благодійний, позапартійний
		Паламарчук Омелян Каленикович	Малорос (українець), православного	35	с. Монастирське Брацлавського повіту	селянин, ратник ополчення	хліборобство, домашня освіта	благодійний, позапартійний
		Хоменко Данило Феодосійович	Малорос (українець), православного	50	с. Рачки Брацлавського повіту	селянин, відставний фельдфебель	хліборобство, закінчив Рачківське народне училище	благодійний, позапартійний
		Яременко Петро Никифорович	Малорос (українець), православного	50	с. Королино Брацлавського повіту	селянин, відставний солдат	хліборобство, служив у війську, домашня освіта	благодійний, позапартійний
Літинський	Міських виборців	Новак Федот Кирилович	Малорос (українець), православного	41	м-ко Хмільник Літинського повіту	міщанин	хліборобство, закінчив міське училище	есер, ВСС
		Френкель Абрам Іцкович	Єврей, іудейського	57	с. Лук-Барський Літинського повіту	купець	власник чавунолитейного заводу, домашня освіта	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Літинський	Повітових землевласників	Барановський Амвросій Михайлович	Росіянин, православного	48	с. Березівка Літинського повіту	дворянин	землевласник, закінчив гімназію	
		Камчинський Сигізмунд Антонович	Поляк, римокатолицького	51	хут. Ожаров-Степний	дворянин	землевласник, навчався в гімназії, але не закінчив	
		Корсак Віктор Вікторович	Поляк, римокатолицького	44	с. Слобідка Межирівська Літинського повіту	дворянин	землевласник, закінчив реальне училище	
		Мошинський Цезарій Хомич	Поляк, римокатолицького	52	с. Сербинівці Літинського повіту	дворянин	землевласник, закінчив Київський університет	
		Лиховський Гнат Васильович	Поляк, римокатолицького	45	с. Білий Рукав Літинського повіту	дворянин	землевласник, закінчив Київський університет	
		Стемповський Станіслав Губертович	Поляк, римокатолицького	45	с. Майдан Чернелівський Літинського повіту	дворянин	землевласник, закінчив ветеринарний інститут	
	Уповноважених від волостей	Кучер Макар Аверкійович	Малорос (українець), православного	32	с. Сміла Літинського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	
		Кучмар Федір Іванович	Малорос (українець), православного	46	с. Березна Літинського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	

1. Вибори були відмінені, вказані виборщики не брали участі у обранні депутатів.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Літинський	Уповноважених від волостей	Кондратюк Афанасій Єфремович	Малорос (українець), православного	41	с. Рожепи Літинського повіту	селянин	хліборобство, грамотний	
		Примов Мойсей Григорович	Малорос (українець), православного	29	с. Зафіполь Літинського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	соціал-демократ
		Синиця Никифор Пилипович	Малорос (українець), православного	43	м-ко Пилява Літинського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	
		Шеремета Філімон Микитович	Малорос (українець), православного	52	с. Лисогірка Літинського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	
Ямпільський	Міських виборців	Хейфіц Зельман Мірович	Єврей, іудейського	53	м-ко Томашпіль Ямпільського повіту	міщанин	директор-розпорядчик Томашпільського і Щедровського цукрових заводів, закінчив Могилівський політехнікум	октябрист
	Повітових землевласників	Билінський Йосиф Степанович	Поляк, римокатолицького	65	с. Моївка Ямпільського повіту	потомствений дворянин	землевласник, закінчив Київський університет	
		Белінський Роман Романович	Поляк, римокатолицького	37	м-ко Джурин Ямпільського повіту	граф, потомствений дворянин	землевласник, закінчив Краківську класичну гімназію	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ямпільський	Повітових землевласників	Бутми де Кацман Іван Васильович	Росіянин, православного	39	с. Писарівка Волоська Ямпільського повіту	потомствений дворянин	землевласник, закінчив сільськогосподарську академію	кадет
		Єловицький Людвіг Адольфович	Поляк, римокатолицького	50	м-ко Чернівці Ямпільського повіту	потомствений дворянин	землевласник, закінчив Єлизаветградське юнкерське училище	
		Маньковський Іван Валеріанович	Поляк, римокатолицького	45	с. Саїнка Ямпільського повіту	потомствений дворянин	землевласник, закінчив Дрезденський інженерний політехнікум	
		Таргонський Станіслав Вацлавович	Поляк, римокатолицького	43	с. Бушинка Ямпільського повіту	потомствений дворянин	землевласник, закінчив технологічний інститут	
		Собанський Оскар Михайлович	Поляк, римокатолицького	29	с. Зведенівка Ямпільського повіту	потомствений дворянин	землевласник, закінчив Краківський університет	
		Ярошинський Карл Йосифович	Поляк, римокатолицького	29	с. Антопіль Ямпільського повіту	потомствений дворянин	землевласник, закінчив Московське реальне училище	
	Уповноважених від волостей	Бредзь Терентій Ісакович	Малорос (українець), православного	29	с. Черемошне Ямпільського повіту	селянин	хліборобство, грамотний	
		Жарій Фотій Миколайович	Малорос (українець), православного	49	с. Вили Томашпільські Ямпільського повіту	селянин	хліборобство, закінчив церковнопарафіяльну школу	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ямпільський	Уповноважених від волостей	Лупашко Яків Сильвестрович	Малорос (українець), православного	47	м-ко Дзигівка Ямпільського повіту	селянин	дзигівський волосний старшина, грамотний	
		Левчук Федір Гнатович	Малорос (українець), православного	50	м-ко Горшківка Ямпільського повіту	селянин	хліборобство, неграмотний	
		Лаврентьев Василь Леонтійович	Малорос (українець), православного	47	с. Копистин Ямпільського повіту	селянин	хліборобство, неграмотний	
		Охота Йосиф Маркович	Малорос (українець), православного	63	с. Колоденка Ямпільського повіту	селянин	хліборобство, неграмотний	
		Турчак Єфрем Михайлович	Малорос (українець), православного	47	с. Михайлівка Ямпільського повіту	селянин	хліборобство, неграмотний	
		Туперко Степан Тимофійович	Малорос (українець), православного	45	с. Антонівка Рожнятівська Ямпільського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	
Гайсинський	Міських виборців	Гінзбург Давид Гораційович	Єврей, іудейського	48	м. Санкт-Петербург	барон, статський радник	держслужбовець в Міністерстві іноземних справ та Міністерстві народної освіти, закінчив університет	
		Сльозберг Генріх Борисович	Єврей, іудейського	43	м. Санкт-Петербург	кандидат прав	присяжний повірений, закінчив університет	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Гайсинський	Повітових земле- власників	Бонецький Едуард Михайлович	Поляк, римокатолицького	37	с. Кузмишці Гайсинського повіту	дворянин	землевласник, домашня освіта	
		Гнатенко Ілля Григорович	Росіянин, православного	47	с. Кивачівка Гайсинського повіту	селянин	хліборобство, грамотний	
		Заботін Лук'ян Олександрович	Росіянин, православного	54	с. Нижня Кропивна Гайсинського повіту	дворянин, відставний штабс-капітан	землевласник, закінчив артилерійське училище	
		Орликовський Станіслав Титович	Поляк, римокатолицького	48	м-ко Теплик Гайсинського повіту	дворянин	управляючий маєтками графа Потоцького, закінчив університет	
		Савостьянов Олександр Олександрович	Росіянин, православного	34	с. Степанівка Гайсинського повіту	дворянин	землевласник, закінчив Київський університет та Новоолександрійський сільськогосподарський інститут	кадет
		Хохановський Іван Семенович	Росіянин, православного	32	с. Тимар Гайсинського повіту	священик	священик, закінчив духовну семінарію	кадет
	Уповноважених від волостей	Глибокий Іван Хомич	Малорос (українець), православного	40	м-ко Теплик Гайсинського повіту	селянин	хліборобство, грамотний	
		Драченко Мамонт Варламович	Малорос (українець), православного	41	с. Орлівка Гайсинського повіту	селянин	хліборобство, грамотний	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Гайсинський	Уповноважених від волостей	Зелений Костянтин Осипович	Малорос (українець), православного	40	с. Антонівка Гайсинського повіту	селянин	хліборобство, грамотний	
		Ксєндзюк Петро Григорович	Малорос (українець), православного	31	с. Чечелівка Гайсинського повіту	селянин	вчитель церковнопарафіяльної школи	кадет
		Парамейчук Михайло Амвросійович	Малорос (українець), православного	29	с. Мельниківці Гайсинського повіту	селянин	вчитель церковнопарафіяльної школи	
		Семенов Аверкій Іванович	Малорос (українець), православного	40	с. Бубнівка Гайсинського повіту	селянин	хліборобство, грамотний	
		Стародуб Полікарп Антонович	Малорос (українець), православного	41	с. Березівка Гайсинського повіту	селянин	хліборобство, грамотний	
		Штефанюк Леонтій Юхимович	Малорос (українець), православного	43	м-ко Гранів Гайсинського повіту	селянин	хліборобство, грамотний	
Балтський	Міських виборців	Коломеєць Олексій Наумович	Єврей, іудейського	55	м. Балта	міщанин	лікар, закінчив Петербурзьку імператорську медико-хірургічну академію	соціал-демократ

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Балтський	Міських виборців	Нестеровський Йосиф Михайлович	Єврей, іудейського	36	м-ко Богопіль Балтського повіту	міщанин	лікар, казенний рабин закінчив університет	може належати до революційної партії
		Оринштейн Мойсей Самуїлович (Беркович)	Єврей, іудейського	34	м-ко Рибниця Балтського повіту	міщанин	лікар, закінчив Харківський університет	октябрист
		Фінк Герш Янкевич	Єврей, іудейського	54	м. Балта	міщанин	приватний повірений, середня освіта	соціал-демократ
	Повітових землевласників	Белінський Стефан Олександрович	Малорос (українець), православного	50	с. Кричуково Балтського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	може піддаватися революційній пропаганді
		Бржезинський Іван Михайлович	Малорос (українець), православного	29	м-ко Окни Балтського повіту	священик	закінчив Подільську духовну семінарію	соціаліст
		Бистрицький Василь Хомич	Малорос (українець), православного	32	с. Цеханівка Балтського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	може піддаватися революційній пропаганді
		Бузовський Михайло Іванович	Малорос (українець), православного	38	с. Саражинка Балтського повіту	селянин	хліборобство, закінчив сільське однокласне училище	може піддаватися революційній пропаганді
		Вальковський Федот Антонович	Малорос (українець), православного	34	с. Красний Кут Балтського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	може піддаватися революційній пропаганді

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Балтський	Повітових землевласників	Гриневич Антон Устинович	Малорос (українець), православного	34	с. Тимків Балтського повіту	священик	закінчив Подільську духовну семінарію	соціаліст
		Горошко Роман Андрійович	Малорос (українець), православного	39	с. Мирони Балтського повіту	селянин	хліборобство, закінчив церковноприходську школу	може піддаватися революційній пропаганді
		Опра Григорій Юхимович	Молдованин, православного	35	с. Красеньке Балтського повіту	селянин	хліборобство, закінчив церковноприходську школу	може піддаватися революційній пропаганді
		Стадник Павло Антонович	Малорос (українець), православного	30	с. Гараба Балтського повіту	селянин	хліборобство, столярство, малограмотний	може піддаватися революційній пропаганді
		Стопчинський Євтихій Григорович	Малорос (українець), православного	38	с. Бельче Балтського повіту	священик	закінчив Подільську духовну семінарію	соціаліст
	Уповноважених від волостей	Дучишин (Нечипорук) Степан Олексійович	Малорос (українець), православного	33	с. Катеринка Балтського повіту	селянин	хліборобство, закінчив церковноприходську школу	може піддаватися революційній пропаганді
		Каташинський Іларіон Мефодійович	Молдованин, православного	40	с. Жура Балтського повіту	селянин	хліборобство, грамотний	може піддаватися революційній пропаганді

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Балтський	Уповноважених від волостей	Кучеренко Ілля Захарович	Малорос (українець), православного	38	с. Синьки Балтського повіту	селянин	хліборобство, неграмотний	може піддаватися революційній пропаганді
		Кириленко Юхим Сафронівч	Малорос (українець), православного	46	с. Колбасна Балтського повіту	селянин, відставний унтер-офіцер	хліборобство, малограмотний	може піддаватися революційній пропаганді
		Кравець Матвій Тимофійович	Малорос (українець), православного	50	с. Межирічка Балтського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	може піддаватися революційній пропаганді
		Крук Іван Маркович	Малорос (українець), православного	44	с. Полянське Балтського повіту	селянин, відставний унтер-офіцер	бджільництво, малограмотний	може піддаватися революційній пропаганді
		Лайтер (Райтерчук) Андрій Харитонович	Малорос (українець), православного	31	с. Вербова Балтського повіту	селянин	хліборобство, закінчив сільську школу грамоти	може піддаватися революційній пропаганді
		Руснак Іван Григорович	Малорос (українець), православного	49	с. Пліт Балтського повіту	селянин	хліборобство, домашня освіта	може піддаватися революційній пропаганді
		Слижевський Деонізій Павлович	Малорос (українець), православного	40	с. Великий Бобрік Балтського повіту	селянин	хліборобство, навчався в Уманському училищі садівництва та городництва, але не закінчив	неблагонадійний, бунтар

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Балтський	Уповноважених від волостей	Табак Никифор Прокопович	Малорос (українець), православного	42	с. Кульня Балтського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	може піддаватися революційній пропаганді
		Штабовенко Пилип Андрійович	Малорос (українець), православного	39	с. Парашівка Балтського повіту	селянин	хліборобство, закінчив сільську школу грамоти	може піддаватися революційній пропаганді
		Шевчук Мартин Никифорович	Малорос (українець), православного	57	с. Троянка Балтського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	може піддаватися революційній пропаганді

Складено на основі: Державний архів Хмельницької області. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие – Оп.2. – Спр.16. Циркуляры особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о предоставлении отчета о ходе выборов, сведения о лицах избранных выборщиками по уездам губернии, анкеты о них; отчет о ходе выборов в Летичевском уезде и др. – 361 арк.

Додаток 4
Участь населення Подільської губернії у виборах до I Державної Думи

Виборчий з'їзд		Повіт													Загалом в губернії
		Кам'янецький	Балтський	Брацлавський	Вінницький	Гайсинський	Летичівський	Літинський	Могилівський	Ольгопільський	Проскурівський	Ушицький	Ямпільський		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
З'їзди уповноважених від волостей	Число волосних сходів	14	24	12	10	12	8	10	14	12	10	15	13	154	
	Число сходів, які відбулися повторно	—	—	—	—	—	—	—	6	—	—	—	—	6	
	Число обраних уповноважених	28	48	24	20	24	16	20	28	24	20	30	26	308	
	Число уповноважених, які брали участь у з'їзді	28	47	24	20	24	16	19	28	24	20	30	26	306	
Попередні з'їзди дрібних землевласників та духовенства	Число виборців внесених у списки	1250	6555	1446	2465	2356	684	876	1701	353	3407	6373	1005	28471	

Додатки

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Попередні з'їзди дрібних землевласників та духовенства	Число виборців, які взяли участь у з'їздах	604	4549	729	1263	1297	115	490	918	144	513	4890	104	15616
	Число уповноважених, що мали бути обрані	36	258	55	70	70	86	58	45	37	125	164	38	1042
	Число обраних уповноважених,	36	258	55	70	70	25	58	45	37	22	119	38	833
З'їзди землевласників	Загальне число виборців	188	475	105	183	152	132	169	153	160	117	210	148	2192
	Число виборців, що взяли участь у з'їздах	145	338	77	131	131	90	120	125	108	99	176	97	1637
З'їзди міських виборців	Загальне число виборців	7025	6998	4153	7946	5143	2266	4224	6822	4906	4234	4132	3183	61032
	Число виборців, що взяли участь у з'їздах	3759	2114	2589	3993	2750	1029	2675	5212	2721	2423	2571	1487	33323
	Число з'їздів міських виборців	1	3	3	1	1	1	2	2	3	1	2	1	21
	Число з'їздів міських виборців де вибори не відбулися	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Продовження додатку 4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Вибори у робітничій курії	Число підприємств, що мали право на участь у виборах	4	3	5	12	5	2	4	5	6	2	7	7	62
	Число підприємств де вибори відбулися	4	3	5	11	5	2	4	5	6	2	7	7	61
	Число уповноважених, що підлягали обранню	4	3	5	13	5	2	4	5	6	2	7	7	63
	Число обраних уповноважених	4	3	5	12	5	2	4	5	6	2	7	7	62
	Число уповноважених, що брали участь в губернському виборчому з'їзді	4	3	5	12	5	2	4	5	6	2	7	7	62

Додатки

Складено на основі: Державний архів Хмельницької області. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие – Оп.2. – Спр.16. Циркуляры особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о предоставлении отчета о ходе выборов, сведения о лицах избранных выборщиками по уездам губернии, анкеты о них; отчет о ходе выборов в Летичевском уезде и др. – 361 арк.

Додаток 5 Список виборщиків до II Державної Думи

Повіт	Виборчий з'їзд	Прізвище, ім'я та по батькові виборщика	Національність, віросповідання	Вік	Місце проживання	Звання, суспільний стан, виборчий цenz	Посада, рід занять, освіта	Політичні погляди (дані повітових справників)
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Кам'янецький	повітових землевласників	Ракович Іван Єгорович	росіянин, православного	44	с. Приворотя Кам'янецького повіту	дворянин, 754 дес. землі	Кам'янецький повітовий предводитель дворянства, закінчив юнкерське училище	конституційний монархіст
		Вейдліх Казимир Альфонсович	поляк, римокатолицького	47	с. Скотиняни Кам'янецького повіту	дворянин, 706 дес. землі	сільське господарство, закінчив Петербурзький університет	прогресист
		Старорипинський Брунон Сигізмундович	поляк, римокатолицького	56	с. Мала Карабчівка Кам'янецького повіту	дворянин, 937 дес. землі	сільське господарство, закінчив Дерптський університет	безпартійний
		Осинський Іван Леопольдович	поляк, римокатолицького	37	с. Вишнівчик Кам'янецького повіту	дворянин	управляючий маетком, закінчив Кам'янецьку гімназію	конституційний монархіст
		Садовський Олександр Олександрович	поляк, римокатолицького	40	с. Гуків Кам'янецького повіту	дворянин, 2820 дес. землі	сільське господарство, закінчив Петербурзький університет	конституційний монархіст
		Гіжицький Олександр Вацлавович	поляк, римокатолицького	49	с. Куяви Кам'янецького повіту	дворянин, 400 дес. землі	сільське господарство, закінчив Петербурзький університет	конституційний монархіст

Продовження додатку 5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Кам'янецький	повітових землевласників	Коваль Дмитро Іванович	малорос (українець), православного	48	с. Залуччя Кам'янецького повіту	селянин, земля	хліборобство, орининський волосний старшина	безпартійний	
		Тваринський Микола Станіславович	малорос (українець), православного	34	с. Пудлівці Кам'янецького повіту	селянин, земля	хліборобство	безпартійний	
		Бойко Филімон Тимофійович	малорос (українець), православного	42	с. Летава Кам'янецького повіту	селянин, земля	хліборобство	безпартійний	
		Фіда Михайло Григорович	малорос (українець), православного	36	с. Скипче Кам'янецького повіту	селянин, земля	хліборобство	безпартійний	
		Каньовський Захар Прокопійович	малорос (українець), православного	48	с. Кугаївці Кам'янецького повіту	селянин, земля	хліборобство	безпартійний	
	міських виборців	Стиранкевич Віталій Карпович				м. Кам'янець-Подільський	міщанин, квартирнаймач	помічник бухгалтера Подільської казенної палати і вчитель приватної жіночої гімназії, закінчив Московську духовну академію	член українського товариства «Просвіта», прихильник УСДРП
		Вавжиневич Іван Михайлович				м. Кам'янець-Подільський	міщанин, власник будинку	малограмотний	член українського товариства «Просвіта», прихильник УСДРП

Додатки

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Кам'янецький	міських виборців	Шатуновський Григорій Осипович	єврей, іудейського		м. Кам'янець-Подільський	міщанин, власник будинку	присяжний повірений, закінчив Київський університет	член єврейської партії соціалістів-автономістів
		Оксман Зельман Менделевич	єврей, іудейського		м. Кам'янець-Подільський	міщанин, квартиронаймач	лікар, закінчив Харківський університет	член єврейської партії соціалістів-автономістів
		Лернер Іхіль Пейсахович	єврей, іудейського	35	м-ко Жванець Кам'янецького повіту	міщанин, платник промислового податку	торгівля лісом, домашня освіта	сіоніст, член партії єврейської рівноправності
		Алтман Шулім Шмулевич	єврей, іудейського	33	с. Брага Кам'янецького повіту	міщанин, платник промислового податку	касир лісопильного заводу, домашня освіта	сіоніст, член партії єврейської рівноправності
Проскурівський	повітових землевласників	Миткевич Григорій Олександрович	росіянин, православний	63	с. Вербка Дерев'яна Проскурівського повіту	дійсний статський радник, дворянин, 792 дес. землі	закінчив університет	монархіст
		Орховський Ксаверій Олександрович	поляк, римокатолицького	44	м-ко Ярмолинці Проскурівського повіту	дворянин, 4037 дес. землі	землевласник, закінчив Юр'ївський університет	монархіст
		Носалевський Казимир Олександрович	поляк, римокатолицького	32	м. Проскурів	ксьондз	закінчив Житомирську духовну семінарію	монархіст, але неблагонадійний

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Проскурівський	повітових землевласників	Скибневський Вацлав Мечиславович	поляк, римокатолицького	43	с. Андрійківці Проскурівського повіту	дворянин, 377 дес. землі	землевласник, закінчив Віденський політехнічний інститут	правий
		Радловський Казимир Ремігієвич	поляк, римокатолицького	37	с. Райківці Проскурівського повіту	дворянин, 1319 дес. землі	землевласник, закінчив Віденський політехнічний інститут	колишній кадет, член партії октябристів
	уповноважених від волостей	Юрковський Іван Андрійович	малорос (українець), православно	50	с. Пасічна Проскурівського повіту	селянин, 5 дес. землі	хліборобство, домашня освіта	благонадійний
		Коваль Іван Григорович	малорос (українець), православно	44	с. Іванківці Проскурівського повіту	селянин, 4 морги землі	хліборобство, малограмотний	благонадійний
		Соловей Адам Андрійович	малорос (українець), римокатолицького	38	с. Райківці Проскурівського повіту	селянин, 3 дес. землі	хліборобство, малограмотний	благонадійний, але сильний п'яниця
		Каритун Кирило Степанович	малорос (українець), православно	49	с. Писарівка Проскурівського повіту	селянин, 1 дес. 563 саж. землі	хліборобство, малограмотний	благонадійний
		Кисель Омелян Костянтинович	малорос (українець), православно	41	с. Пашківці Проскурівського повіту	селянин, 3 дес. землі	волосний старшина, хліборобство, домашня освіта	благонадійний
		Матвеев Семен Кузьмич	малорос (українець), православно	29	с. Калитинецька Дахнівка Проскурівського повіту	селянин, запасний матрос, 5 дес. землі	хліборобство, грамотний	благонадійний

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Проскурівський	міських виборців	Гуревич Йосиф Шойвелевич	єврей, іудейського	42	м. Проскурів	надвірний радник	лікар Проскурівського двокласного міського училища, закінчив Московський університет	кадет, сіоніст
		Шполянський Мойсей Львович	єврей, іудейського	46	м. Проскурів	міщанин	лікар, завідуючий Проскурівської єврейської лікарні закінчив Петербурзьку імператорську військово-медичну академію	кадет
		Перель Мешилім Хаїмович	єврей, іудейського	32	м-ко Чорний Острів Проскурівського повіту	міщанин	домашня освіта	сіоніст, соціал-демократ
Летичівський	повітових землевласників	Косельський Мечислав Карлович	поляк, римокатолицького	40	м-ко Вінківці Летичівського повіту	дворянин, 908 дес. землі	землевласник, закінчив Юр'євський університет	прихильник польської партії народовців
		Скибневський Станіслав Людомирович	поляк, римокатолицького	41	с. Охримівці Летичівського повіту	дворянин, 4000 дес. землі	землевласник, середня освіта	безпартійний, благонадійний
		Шеліго-Мержеєвський Мечислав Камілович	поляк, римокатолицького	50	с. Гармакн Летичівського повіту	дворянин, 1875 дес. землі	землевласник, домашня освіта	прихильник польської партії народовців
		Козьмінський Станіслав Константинович	поляк, римокатолицького	38	с. Згарок Летичівського повіту	дворянин, 956 дес. землі	землевласник, середня освіта	прихильник польської партії народовців
		Потоцький Олександр Олександрович	росіянин, православного	42	с. Пилипівські Киричівці Летичівського повіту	дворянин, 300 дес. землі	мировий посередник, закінчив юнкерське училище	крайній правий

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Летичівський	уповноважених від волостей	Чернюк Петро Андрійович	малорос (українець), православно	43	с. Охримівці Летичівського повіту	селянин, 5 дес. 2223 саж. землі	хліборобство, грамотний	безпартійний, сумнівна благонадійність
		Остапюк Степан Антонович	малорос (українець), православно	34	с. Ігнатівці Летичівського повіту	селянин, 3 дес. землі	хліборобство, малограмотний	безпартійний, сумнівна благонадійність
		Буга Петро Іванович	малорос (українець), православно	51	с. Слобідка Женишковицька Летичівського повіту	селянин, 4 дес. 233 саж. землі	колишній волосний старшина, хліборобство, малограмотний	безпартійний, благонадійний
		Адамов Трохим Микитович	малорос (українець), православно	46	с. Марківка Летичівського повіту	селянин, 6 дес. землі	хліборобство, малограмотний	безпартійний, благонадійний
		Мороз Прохор Семенович	малорос (українець), православно	46	с. Білецьке Летичівського повіту	селянин, 3 дес. землі	хліборобство, малограмотний	безпартійний, благонадійний
		Крутоус Василь Савович	малорос (українець), православно	41	с. Вербка Летичівського повіту	селянин, 14,5 дес. землі	хліборобство, малограмотний	безпартійний, благонадійний
	міських виборців	Гершгорен Сань Янкелевич			м-ко Деражня Летичівського повіту		приватний повірений	
Літинський	повітових землевласників	Мешерський Василь Сергійович	росіянин, православно	51	м-ко Межирів Літинського повіту	князь, 5810 дес. землі	землевласник, закінчив Тверське кавалерійське училище	
		Лиховський Гнат Васильович	поляк, римокатолицького	48	м. Київ	дворянин, 272 дес. землі	присяжний повірений, закінчив Київський університет	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Літинський	повітових землевласників	Барановський Амвросій Михайлович	поляк, православно	49	с. Польова Березівка Літинського повіту	дворянин, 329 дес. землі	землевласник, закінчив реальне училище	
		Погорський Емануїл Юліанович	поляк, римокатолицького	54	с. Івки Літинського повіту	дворянин, 669 дес. землі	землевласник, закінчив Паризький університет	
		Глембовицький Антон Генріхович	поляк, римокатолицького	28	с. Іванківці Літинського повіту	дворянин, 822 дес. землі	землевласник, закінчив хімічний інститут за кордоном	
		Александров Павло Миколайович	росіянин, православно	42	м. Кам'янець-Подільський	дворянин, полковник запасу, 119 дес. землі	голова Подільської губернської управи у справах земського господарства, закінчив військово-юридичну академію	
	уповноважених від волостей	Синиця Никифор Пилипович	малорос (українець), православно	44	м-ко Пилява Літинського повіту	селянин, 8 дес. землі	хліборобство, грамотний	безпартійний, благонадійний
		Козуля Софроній Тимофійович	малорос (українець), православно	37	с. Головинці Літинського повіту	селянин, 6 дес. землі	хліборобство, грамотний	безпартійний, благонадійний
		Войцехов Іван Семенович	малорос (українець), православно	28	с. Почапинці Літинського повіту	селянин, 1,25 дес. землі	хліборобство, грамотний	безпартійний, благонадійний
		Наумчак Андрій Никифорович	малорос (українець), православно	52	с. Філіопіль Літинського повіту	селянин, 4 дес. землі	колишній волосний старшина, хліборобство, грамотний	безпартійний, благонадійний

Літинський	уповноважених від волостей	Манелюк Юхим Іванович	малорос (українець), православно	36	м-ко Межирів Літинського повіту	селянин, 2,5 дес. землі	хліборобство, грамотний	безпартійний, благонадійний
		Василінич Яків Данилович	малорос (українець), православно	47	с. Осоліпка Літинського повіту	селянин, 4,5 дес. землі	хліборобство, грамотний	безпартійний, благонадійний
	міських виборців	Доценко Петро Романович	росіянин, православно	37	м-ко Хмільник Літинського повіту	міщанин, власник трьох будинків	хмільницький міський староста, закінчив вчительську семінарію	
		Шрайберг Дувід Мотевич	єврей, іудейського	38	м. Літин	купець, власник двох будинків	лісопромисловець, закінчив міське двокласне училище	
Вінницький	повітових землевласників	Борецький Микола Миколайович	росіянин, православно	27	с. Коханівка Вінницького повіту	священик, 36,23 дес. церковної землі	закінчив Київську духовну семінарію	член Союзу російського народу
		Гейден Дмитро Федорович	росіянин, православно	44	с. Сутіски Вінницького повіту	дворянин, граф, 4537 дес. землі	вінницький предводитель дворянства, закінчив Петербурзький університет та академію генерального штабу	безпартійний, благонадійний, монархіст
		Соволок Роман Семенович	малорос (українець), православно	36	с. Потоки Вінницького повіту	селянин, 0,5 дес. землі	волосний старшина, домашня освіта	безпартійний, благонадійний, монархіст
		Урбанський Антон Сигізмундович	поляк, римокатолицького	32	с. Рижівка Вінницького повіту	потомствений дворянин, 923,57 дес. землі	землевласник, закінчив Київський університет	ліберал-автономіст

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Вінницький	повітових землевласників	Букраба Владислав Осипович	поляк, римокатолицького	50	с. Жуківці Вінницького повіту	потомствений дворянин, 705,61 дес. землі	хземлевласник, закінчив університет	ліберал-автономіст
	уповноважених від волостей	Чорний Арсеній Осипович	малорос (українець), православно	38	с. Могилівка Вінницького повіту	селянин, 3,1218 дес. землі	хліборобство, закінчив церковнопарафіальну школу	безпартійний, благодійний, монархіст
		Мельник Дем'ян Іванович	малорос (українець), православно	37	с. Слобідка Носковецька Вінницького повіту	селянин, власник окремого селянського двору	хліборобство, малограмотний, домашня освіта	безпартійний, благодійний, монархіст
		Зашиваний-Шиванюк Лука Тимофійович	малорос (українець), православно	34	с. Пилява Вінницького повіту	селянин, 1,693 дес. землі	хліборобство, закінчив церковнопарафіальну школу	безпартійний, благодійний, монархіст
		Юзвак Василь Маркович	малорос (українець), православно	33	с. Гавришівка Вінницького повіту	селянин, 4,17 дес. землі	хліборобство, збирач податків, домашня освіта	безпартійний, благодійний, монархіст
		Реп'ях Макар Мойсейович	малорос (українець), православно	51	с. Вишеньки Вінницького повіту	селянин, власник окремого селянського двору	хліборобство, закінчив церковнопарафіальну школу	безпартійний, благодійний, монархіст
	міських виборців	Вікул Павло Устинович	малорос (українець), православно	56	с. Баштанків Ольгопільського повіту	священик, власник будинку	закінчив духовну семінарію	неблагодійний, революціонер-агітатор
		Бернштейн Йосиф Борисович	єврей, іудейського	44	м. Вінниця	кандидат прав, власник садиби	власник банківської контори, закінчив Петербурзький університет	прихильник конституціоналізму та рівноправності євреїв

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Вінницький	міських виборців	Оксенгорн Мойсей Вольфович	єврей, іудейського	49	м. Вінниця	купець, власник садиби	лікар, закінчив Московський університет	прихильник конституціоналізму та рівноправності євреїв
		Ландер Фрідель Хаїмович	єврей, іудейського	—	м. Санкт-Петербург	міщанин, власник нерухомого майна	лікар, закінчив університет	—
		Лисий Ноїх Шльомович	єврей, іудейського	32	м-ко Янів Вінницького повіту	міщанин, квартиронаймач	лікар, закінчив університет	прихильник конституціоналізму та рівноправності євреїв
		Лодзинський Казимир Іванович	поляк, римокатолицького	37	м. Жмеринка Вінницького повіту	дворянин, квартиронаймач	лікар, закінчив університет	прихильник лівих партій, ідей євреїв
Брацлавський	повітових землевласників	Можайський Микола Миколайович	росіянин, православний	41	м-ко Вороновиця Брацлавського повіту	дворянин, камер-юнкер двору його імператорської величності	землевласник, закінчив Петербурзький університет	правий
		Яроцинський Франц Йосифович	поляк, римокатолицького	36	с. Звониха Брацлавського повіту	дворянин	землевласник, закінчив інженерне училище за кордоном	
		Балашов Петро Миколайович	росіянин, православний	35	Комаргород Брацлавського повіту	дворянин, камер-юнкер двору його імператорської величності	брацлавський повітовий предводитель дворянства, закінчив юридичний факультет Петербурзького університету	правий

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Брацлавський	повітових землевласників	Щеніовський Гнат Станіславович	поляк, римокатолицького	53	с. Капустяни Брацлавського повіту	дворянин	землевласник, цукрозаводчик, закінчив університет	безпартійний
		Григоренко Гаврило Петрович	росіянин, православний	46	м. Брацлав	священик	закінчив духовну семінарію	правий
		Ніколаєв Леонід Олексійович	росіянин, православний	36	с. Забужжя Брацлавського повіту	священик, 47 дес. церковної землі	закінчив духовну семінарію	правий
	уповноважених від волостей	Вапнярчук Павло Якович	малорос (українець), православного	45	с. Самгородок Брацлавського повіту	селянин, 2 дес. землі	хліборобство, грамотний	благонадійний
		Хребталь Ісидор Олексійович	малорос (українець), православного	43	с. Орлівка Брацлавського повіту	селянин, 3 дес. землі	хліборобство, грамотний	благонадійний
		Зубченко Прокопій Степанович	малорос (українець), православного	40	с. Кириасівка Брацлавського повіту	селянин, 1,5 дес. землі	хліборобство, грамотний	благонадійний
		Околита Павло Юхимович	малорос (українець), православного	26	с. Чуків Брацлавського повіту	селянин, 5,5 дес. землі	хліборобство, закінчив церковнопарафіяльну школу	лівий
		Гиренко Омелян Павлович	малорос (українець), православного	42	с. Рубани Брацлавського повіту	селянин, 2 дес. 1110 саж. землі	хліборобство, малограмотний	благонадійний
		Яхненко Павло Прокопійович	малорос (українець), православного	49	с. Рачки Брацлавського повіту	селянин, 2 дес. 1635 саж. землі	хліборобство, грамотний	благонадійний
		Супатович Трохим Гнатович	малорос (українець), православного	35	с. Буди Брацлавського повіту	селянин, 3 дес. землі	хліборобство, грамотний	благонадійний

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Брацлавський	міських виборців	Шойхет Абрам Елевич	єврей, іудейського	39	м. Брацлав	міщанин	уповноважений Московських торгових фірм, закінчив Гайсинське двокласне міське училище	поміркований
		Щеголев Володимир Іванович	росіянин, православного	34	м. Брацлав	селянин, власник будинку	лісовий кондуктор Брацлавського лісництва, закінчив лісове училище та гімназію	лівий
		Тисячний-Паличко Олександр Васильович	малорос (українець), православного	40	м-ко Тульчин Брацлавського повіту	надвірний радник	тульчинський земський лікар, закінчив університет	крайній лівий
Гайсинський	повітових землевласників	Станкевич Леонтій Семенович	росіянин, православного	41	с. Харпачка Гайсинського повіту	священик	закінчив Подільську духовну семінарію	благонадійний, правий
		Лісовський Вікентій Карлович	поляк, римокатолицького	52	м. Умань Київської губернії	дворянин	лікар, закінчив Варшавський університет	
		Чарновський Ян-Ольгерд Йосифович	поляк, римокатолицького	30		дворянин, 1089 дес. землі	хліборобство, закінчив Варшавський університет	благонадійний, правий
		Боневський Едуард Михайлович	поляк, римокатолицького	38	с. Кузьминці Гайсинського повіту	дворянин, 2445 дес. землі	хліборобство, домашня освіта	благонадійний, правий
		Заботін Лук'ян Олександрович	росіянин, православного	55	с. Нижня Кропивна Гайсинського повіту	дворянин, 1047 дес. землі	хліборобство, закінчив артилерійське училище	благонадійний, правий

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Гайсинський	повітових землевласників	Савостьянов Олександр Олександрович	росіянин, православного	36	с. Степанівка Гайсинського повіту	управляючий маєтком	закінчив Київський університет	колишній кадет, прогресист
	уповноважених від волостей	Вовк Семен Антонович	малорос (українець), православного	39	с. Грузьке Гайсинського повіту	селянин, 4 дес. землі	хліборобство, малограмотний	прихильник царя, правий
		Гавриленко Іван Мефодійович	малорос (українець), православного	42	с. Зятківці Гайсинського повіту	селянин, 4 дес. землі	хліборобство, малограмотний	безпартійний, неблагонадійний, в Думі небажаний
		Гаврилюк Антон Іванович	малорос (українець), православного	29	с. Метлинці Гайсинського повіту	селянин, 3 дес. землі	хліборобство, малограмотний	благонадійний, правий
		Драченко Мамонт Варламович	малорос (українець), православного	42	с. Орлівка Гайсинського повіту	селянин, 1,8 дес. землі	хліборобство, торгівля малограмотний	благонадійний, правий, але вірити не можна
		Зелений Костянтин Осипович	малорос (українець), православного	42	с. Антонівка Гайсинського повіту	селянин, 5 дес. землі	хліборобство, закінчив церковнопарафіальну школу	монархіст, бажаний в Думі
		Провильський Федір Варфоломійович	малорос (українець), православного	44	м-ко Ладжиж Гайсинського повіту	селянин, 6 дес. землі	хліборобство, малограмотний	благонадійний, правий
		Семенов Аверкій Іванович	малорос (українець), православного	40	с. Бубнівка Гайсинського повіту	селянин, 3,5 дес. землі	хліборобство, малограмотний	безпартійний, неблагонадійний, в Думі небажаний
		Срібний Максим Тимофійович	малорос (українець), православного	37	с. Паланка Гайсинського повіту	селянин, 2 дес. землі	хліборобство, закінчив церковнопарафіальну школу	благонадійний, правий

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Гайсинський	міських виборців	Ратнер Лев Захарович			м. Гайсин		лікар	
		Сльозберг Генріх Борисович	єврей, іудейського	44	м. Санкт-Петербург	кандидат прав, член правління цукрового заводу	присяжний повірений, закінчив університет	член Комітету єврейської рівноправності
Ольгопільський	повітових землевласників	Гіжицький Олександр Степанович	росіянин, православного	37	с. Стратієвка Ольгопільського повіту	дворянин	ольгопільський повітовий предводитель дворянства, закінчив Александровський ліцей	
		Бржозовський Владислав Іванович	поляк, римокатолицького	30	м-ко Жабокрич Ольгопільського повіту	дворянин	землевласник, закінчив гімназію	
		Бромірський Людвік Осипович	поляк, римокатолицького	—	с. Чарномин Ольгопільського повіту	дворянин	директор цукрового заводу, закінчив Петербурзький технологічний інститут	
		Виляновський Костянтин Осипович	поляк, римокатолицького	56	с. Ольшанка-Бершадська Ольгопільського повіту	дворянин	орендатор, закінчив гімназію	
		Гуляницький Владислав Станіславович	поляк, римокатолицького	42	м-ко Чичельник Ольгопільського повіту	дворянин	орендатор, закінчив Новоалександровський сільськогосподарський інститут	
		Перетятков Микола Андрійович	малорос (українець), православного	44	м-ко Пісчанка Ольгопільського повіту	священик	закінчив духовну семінарію	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ольгопільський	повітових землевласників	Юрєвич Фрідріх Мечиславович	поляк, римокатолицького	37	м-ко Бершадь Ольгопільського повіту	дворянин	землевласник, закінчив університет за кордоном	
		Еліат Євгеній Іванович	росіянин, православного	51	с. Трибухівка Ольгопільського повіту	дворянин, почесний мировий суддя	землевласник, закінчив гімназію	
	уповноважених від волостей	Степацький Юхим Васильович	малорос (українець), православного	36	с. Городище Ольгопільського повіту	селянин, земля	хліборобство, неграмотний	
		Свинцицький Олександр Іванович	малорос (українець), православного	55	м-ко Пісчанка Ольгопільського повіту	селянин, земля	хліборобство, малограмотний	
		Дубонос Фадей Филімонович	малорос (українець), православного	37	с. Бандурівка Ольгопільського повіту	селянин, земля	хліборобство, малограмотний	
		Карауш Григорій Прокопійович	малорос (українець), православного	40	с. Студена Ольгопільського повіту	селянин, земля	хліборобство, малограмотний	
		Рибачок Андрій Хомич	малорос (українець), православного	40	м-ко Жабокрич Ольгопільського повіту	селянин, земля	хліборобство, колишній член Державної Думи малограмотний	
		Ніколенко Павло Євмінович	малорос (українець), православного	37	с. Флорина Ольгопільського повіту	селянин, земля	хліборобство, малограмотний	
		Пустойт Данило Сазонович	малорос (українець), православного	40	с. Катеринівка Ольгопільського повіту	селянин, земля	хліборобство, малограмотний	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ольгопільський	уповноважених від волостей	Пастух Андрій Григорович	малорос (українець), православного	42	м-ко М'ястківка Ольгопільського повіту	селянин, земля	хліборобство, малограмотний	
	міських виборців	Матвійчук Филімон Антонович	малорос (українець), православного	36	м. Ольгопіль	міщанин, власник будинку	лічильник повітового казначейства, малограмотний	безпартійний, благонадійний
		Безпечний Порфирій Григорович	малорос (українець), православного	38	м. Ольгопіль	канцелярський службовець, власник будинку	письмоводитель дворянської опіки, закінчив міське училище	благонадійний, правий
		Вайнштейн Лев Юхимович	єврей, іудейського	37	м-ко Бершадь Ольгопільського повіту	міщанин, власник квартири	вільнопрактикуючий лікар, закінчив університет	
Балтський	повітових землевласників	Палевич Гнат Юхимович	малорос (українець), православного	32	с. Полянецьке Балтського повіту	священик, 59 дес. церковної землі	закінчив Подільську духовну семінарію	член партії поміркованих
		Подольський Василь Ілліч	малорос (українець), православного	43	с. Юзефівка Балтського повіту	священик, 83 дес. церковної землі	закінчив Подільську духовну семінарію	член партії поміркованих
		Гриневиц Антон Устинович	малорос (українець), православного	35	с. Тимків Балтського повіту	священик	закінчив Подільську духовну семінарію	соціаліст
		Ржепішевський Порфирій Степанович	малорос (українець), православного	51	с. Сабатнівка Балтського повіту	священик, 70 дес. церковної землі	закінчив Подільську духовну семінарію	неблагонадійний, прихильник лівих

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Балтський	повітових землевласників	Бжезінський Іван Михайлович	малорос (українець), православно	30	м-ко Окни Балтського повіту	священик, 99 дес. церковної землі	закінчив духовну семінарію	неблагонадійний, прихильник лівих
		Сендерко Макар Іванович	малорос (українець), православно	44	с. Таужна Балтського повіту	священик, 120 дес. церковної землі	закінчив Подільську духовну семінарію	член партії поміркованих
		Стопчинський Євтихій Григорович	малорос (українець), православно	39	с. Бельче Балтського повіту	священик, 26 дес. церковної землі	закінчив Подільську духовну семінарію	неблагонадійний, прихильник лівих
		Попов Володимир Іоанович	малорос (українець), православно	43	с. Фернагія Балтського повіту	священик, 69 дес. церковної землі	закінчив Подільську духовну семінарію	неблагонадійний, активний прихильник лівих
		Єфремович Микола Євсейович	малорос (українець), православно	43	с. Лозовата Балтського повіту	священик, 100 дес. церковної землі	закінчив Київську духовну семінарію	член партії поміркованих
		Балаклеєв Іван Іванович	росіянин, православно	41	с. Пужайків Балтського повіту	дворянин, 603,1828 дес. землі	член Балтської повітової управи, закінчив Київський університет	голова Балтського відділу Союзу російського народу
	уповноважених від волостей	Боцюрівський Пилип Степанович	малорос (українець), православно	43	с. Коритна Балтського повіту	селянин	хліборобство, закінчив однокласне народне училище	благонадійний, член партії поміркованих

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Балтський	уповноважених від волостей	Парфенчук Андрій Васильович	малорос (українець), православного	43	с. Слободзеї Балтського повіту	селянин, 2,5 дес. землі	хліборобство, домашня освіта	благодійний, безпартійний
		Табак Никифор Прокопійович	малорос (українець), православного	43	с. Кульня Балтського повіту	селянин, 3,5 дес. землі	хліборобство, навчався на військовій службі	благодійний, безпартійний
		Каташинський Іларіон Мефодійович	молдованин, православного	41	с. Жура Балтського повіту	селянин, 5 дес. землі	хліборобство, закінчив народне училище	благодійний, безпартійний
		Малаховський Сафроній Миронівич	малорос (українець), православного	50	с. Юзефівка Балтського повіту	селянин, польова земля	хліборобство, закінчив церковнопарафіяльну школу	благодійний, член партії поміркованих
		Старуш Платон Йосифович	малорос (українець), православного	29	с. Засуляни Балтського повіту	селянин, 6 дес. землі	хліборобство, закінчив народне училище	благодійний, член партії поміркованих
		Тонкоусов Григорій Григорович	малорос (українець), православного	26	с. Кримка Балтського повіту	селянин, 8 дес. землі	письмоводство, закінчив однокласне народне училище	член партії поміркованих, благодійність сумнівна
		Штабовенко Пилип Андрійович	малорос (українець), православного	40	с. Перемівка Балтського повіту	селянин, 4 дес. землі	колишній сільський староста, хліборобство, закінчив сільську школу грамоти	благодійний, безпартійний
		Душин (Нечипорук) Степан Олексійович	малорос (українець), православного	34	с. Катеринка Балтського повіту	селянин, 7 дес. землі	хліборобство, закінчив церковноприходську школу	благодійний, безпартійний
		Кравчук Тимофій Іванович	малорос (українець), православного	33	с. Тридуби Балтського повіту	селянин, польова земля	хліборобство, закінчив однокласне народне училище	благодійний, член партії поміркованих

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Балтський	уповноважених від волостей	Слижевський Деонізій Павлович	малорос (українець), православного	50	с. Великий Бобрік Балтського повіту	селянин, 46 дес. землі	хліборобство, навчався в Уманському училищі садівництва і землеробства, але не закінчив	неблагонадійний, піддавався висилці за спонування селян до безпорядків
		Купенко Ананій Юхимович	малорос (українець), православного	35	с. Кам'яна Криниця Балтського повіту	селянин, 2,5 дес. землі	хліборобство, домашня освіта	благонадійний, безпартійний, прихильник партії поміркованих
	міських виборців	Савельєв Леонід Дмитрович	росіянин, православного	46	м. Балта	колежський радник, власник будинку	окружний наглядач 7 округу Подільського акцизного управління, закінчив Новоросійський університет	член партії поміркованих
		Фінк Герш Янкелевич	єврей, іудейського	55	м. Балта	міщанин, власник квартири	приватний повірений, закінчив Житомирське рабинське училище	соціал-демократ
		Швейцер Самійло Вольфович	єврей, іудейського	40	м. Балта	міщанин, власник квартири	приватний повірений, закінчив Новоросійський університет, але не склав державний іспит	член партії поміркованих
		Нестеровський Йосиф Михайлович	єврей, іудейського	37	м-ко Богопіль, Балтського повіту	міщанин, власник будинку	казенний рабин, закінчив університет	член партії лівих

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ямпільський	повітових землевласників	Раковський Флоріан Людвикович		53	с. Качківка Ямпільського повіту	дворянин, 2564 дес. землі	землевласник, навчався за кордоном	
		Єловицький Людвіг Адольфович		51	м-ко Чернівці Ямпільського повіту	дворянин, 1812 дес. землі	землевласник, середня освіта	
		Русановський Артур Каєтанович		52	с. Гришевіці Ямпільського повіту	дворянин, 895 дес. землі	землевласник, навчався за кордоном	
		Зелінський Ричард Петрович		63	м. Вінниця	дворянин, 282 дес. землі	землевласник, вища освіта	
		Іорданський Олександр Альбінович		52	м-ко Чернівці Ямпільського повіту	дворянин	управляючий, вища освіта	
		Рожанський Іван Мечиславович		37	с. Антонівка Ямпільського повіту	дворянин	управляючий, вища освіта	
		Гловацький Микола Іванович			с. Колоденка Ямпільського повіту	священик, 61 дес. землі	закінчив духовну семінарію	монархіст
		Маньковський Григорій Тимофійович			с. Писарівка Руська Ямпільського повіту	священик	закінчив духовну семінарію	монархіст
	уповноважених від волостей	Покуда Степан Сергійович		45	с. Рожнятівка Ямпільського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	благонадійний, правий
Орлов Фадей Петрович			41	с. Антопіль Ямпільського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	благонадійний, правий	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ямпільський	уповноважених від волостей	Бродзь Терентій Ісакович		30	с. Черемошне Ямпільського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	благонадійний, правий
		Горук Григорій Якович		44	с. Бабчинці Ямпільського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	благонадійний, правий
		Туперко Степан Тимофійович		45	с. Антонівка Рожнятівська Ямпільського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	благонадійний, правий
		Чорний Авксентій Семенович		37	с. Бушинка Ямпільського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	благонадійний, правий
		Корольок Леонтій Микитович		41	с. Бушинка Ямпільського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	благонадійний, правий
		Марков Петро Костянтинович		29	с. Флемінда Ямпільського повіту	селянин	хліборобство, малограмотний	благонадійний, правий
	міських виборців	Левін Лейба Бурухович	єврей, іудейського	62	м-ко Томашпіль Ямпільського повіту	міщанин	касир цукрового заводу, домашня освіта	прихильник рівноправності євреїв
Могилівський	повітових землевласників	Чихачов Дмитро Миколайович	росіянин, православний		м-ко Муровані Курилівці Ушицького повіту	дворянин		монархіст
		Длуський Алонзій Осипович	поляк, римокатолицького	58	м. Одеса	дворянин	присяжний повірений, закінчив Київський університет	поміrkований

1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Могилівський	повітових землевласників	Червінський Антон Августович	поляк, римокатолицького	40	с. Підлісний Ялтухів Могилівського повіту	дворянин	землевласник, закінчив Київський університет		
		Чайковський Станіслав Юліанович	поляк, римокатолицького		с. Підлісний Ялтухів Могилівського повіту			поміrkований	
		Дембіцький Гилярій Романович	поляк, римокатолицького		с. Івашківці Могилівського повіту			поміrkований	
	уповноважених від волостей	Кушнір Ісидор Григорович							
		Вовчук Дмитро Артемович							
		Люлява Прокопій Семенович							
		Романець Леонтій Прокопійович							
		Огородник Ксаверій Григорович							
	міських виборців	Арнаутов Василь Олексійович	православний	26	м. Могилів-Подільський	міщанин	викладач Могилівського комерційного училища	лівий	
		Вайнштейн Євсей Ілліч	єврей, іудейського	59	м. Могилів-Подільський		лікар	лівий	
		Епельбойм Мордко Мойсейович	єврей, іудейського	40	м. Могилів-Подільський	міщанин	дантист, страховий агент	лівий	
		Зав'ялов Євгеній Олексійович			м. Бар Могилівського повіту		міський голова		

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ушицький	повітових землевласників	Бачинський Яків Георгійович	росіянин, православний	48	м. Нова Ушиця	священик, 30 дес. церковної землі	викладач училища, закінчив духовну семінарію	правий, монархіст
		Тішкевич Олександр Миколайович	поляк, римокатолицького	42	с. Говори Ушицького повіту	граф, почесний мировий суддя, камер-юнкер двору його Величності, колезький асесор, 4000 дес. землі	землевласник, закінчив Віленський університет	правий, монархіст
		Крупенський Михайло Єгорович	росіянин, православний	48	м-ко Кривчик Ушицького повіту	потомствений дворянин, почесний мировий суддя, 4000 дес. землі	землевласник, закінчив Київський університет	правий, монархіст
		Львов Костянтин Миколайович	росіянин, православний	35	с. Глібово Ушицького повіту	потомствений дворянин, відставний корнет кавалерії, 2700 дес. землі	землевласник, закінчив Миколаївське кавалерійське училище	правий, монархіст
		Мержевський Вацлав Адамович	поляк, римокатолицького	45	фільварок «Софіївка» Ушицького повіту	дворянин, оренда 300 дес. землі	землевласник, закінчив вище сільськогосподарське училище за кордоном	правий, монархіст
		Токаржевський-Карашевич Анастасій Кипріянович	поляк, римокатолицького	50	с. Грушка Ушицького повіту	потомствений дворянин, почесний мировий суддя, 1000 дес. землі	землевласник, закінчив Одеський університет	правий, монархіст

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ушицький	уповноважених від волостей	Гордійчук Григорій Романович	малорос (українець), православного	43	с. Попова Ушицького повіту	селянин, надільна земля	хліборобство, малограмотний	безпартійний, благонадійний
		Райчук Олексій Матвійович	малорос (українець), православного	38	м-ко Китайгород Ушицького повіту	селянин, 3 дес. землі	хліборобство, малограмотний	безпартійний, благонадійний
		Підгурський Василь Олександрович	малорос (українець), православного	28	с. Січинці Ушицького повіту	селянин, 2,5 дес. землі	хліборобство, грамотний	безпартійний, благонадійний
		Рогожа Петро Михайлович	малорос (українець), православного	32	с. Тагариски Ушицького повіту	селянин, 6 дес. землі	хліборобство, грамотний	безпартійний, благонадійний
		Резник Яків Іванович	малорос (українець), православного	29	с. Пилипківці Ушицького повіту	селянин, надільна земля	хліборобство, малограмотний	безпартійний, благонадійний
		Дідурик Андрій Іванович	малорос (українець), православного	28	с. Капустяни Ушицького повіту	селянин, надільна земля	хліборобство, закінчив церковнопарафіяльну школу	безпартійний, благонадійний
	міських виборців	Павловський Іван Акимович	росіянин, православного	45	м. Нова Ушиця	потомствений почесний громадянин, квартиронаймач	земський ветеринар, закінчив Харківський ветеринарний інститут	—
		Пістерман Фроїм Ідович	єврей, іудейського	47	м. Стара Ушиця	міщанин, власник будинку	власник бакалійної лавки, малограмотний	—

1, 2	3	4	5	6	7	8	9
Губернський з'їзд уповноважених від робітників	Лисецький Лука Іванович	росіянин, православного	30	с. Левада Карачийська Кам'янецького повіту	дворянин, робітник	слюсар цукрового заводу	соціаліст-революціонер
	Лівіді Олександр Миколайович			м. Жмеринка Вінницького повіту		жестянщик, грамотний	
	Пилипенко Ілля Семенович		41	ст. Гнів'янь Вінницького повіту	селянин	чорноробочий, грамотний	
	Цихонський Войцех Францович	поляк, римокатолицького	26	м-ко Городок Кам'янецького повіту	селянин, робітник	слюсар чавуноливарного заводу	безпартійний

Складено на основі: Державний архів Хмельницької області. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены и члены Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – 696 арк. Державний архів Вінницької області. – ФД.446. Гайсинская уездная по делам о выборах в Государственную Думу комиссия. – Оп.1. – Спр.6. Циркуляры и распоряжения Министерства внутренних дел. – 288 арк.

Додаток 6
Участь населення Подільської губернії у виборах до II Думи

Виборчий з'їзд		Повіт													Загалом в губернії
		Кам'янецький	Балтський	Брацлавський	Вінницький	Гайсинський	Летичівський	Літинський	Могилівський	Ольгопільський	Проскурівський	Ушицький	Ямпільський		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
З'їзди уповноважених від	Число волосних сходів	14	25	12	10	12	8	10	14	12	10	15	13	154	
	Число волосних сходів на яких вибори не відбулися	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	
	Число членів волосних сходів, які мали право обирати уповноважених	3032	6032	3695	2210	3894	2240	2249	2578	2910	3350	3264	3021	38475	
	Число членів волосних сходів, які взяли участь у виборах	2154	4821	2728	1669	2755	1687	1583	2023	2096	2541	2453	2274	28784	
	Число обраних уповноважених	28	50	24	20	22	16	20	28	24	20	30	26	308	
	Число уповноважених, які брали участь у з'їзді	28	45	20	20	22	16	20	27	24	20	30	26	298	

Додатки

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Попередні з'їзди дрібних землевласників та духовенства	Число виборців внесених у списки	256	301	721	1703	380	675	642	255	124	273	212	496	6038
	Число виборців, які взяли участь у з'їздах	126	165	103	449	146	115	189	108	98	151	98	99	1847
	Число уповноважених, що мали бути обрані	38	82	40	47	39	31	41	40	36	32	33	42	501
	Число обраних уповноважених,	38	82	40	47	39	31	41	30	36	32	33	42	491
З'їзди землевласників	Загальне число виборців	177	242	88	138	131	113	153	137	137	152	114	519	2101
	Число виборців, що взяли участь у з'їздах	94	121	69	99	102	78	107	96	93	110	88	89	1146
З'їзди міських виборців	Загальне число виборців	6359	6701	4304	7181	4418	2128	4404	6900	4213	4182	3955	2737	57482
	Число виборців, що взяли участь у з'їздах	3681	2560	2013	3359	2441	1110	2940	4226	1735	1977	1888	1029	28959
	Число з'їздів міських виборців	2	2	2	3	2	1	2	2	2	2	2	1	23
	Число з'їздів міських виборців де вибори не відбулися	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Вибори у робітничій курії	Число підприємств, що мали право на участь у виборах	4	3	7	12	7	2	6	6	6	3	8	8	72
	Число підприємств де вибори відбулися	3	2	6	9	5	—	3	2	6	1	6	6	49

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Вибори у робітничій курії	Число уповноважених, що підлягали обранню	4	3	7	13	7	2	6	6	6	3	8	8	73
	Число обраних уповноважених	3	2	6	9	5	—	3	2	6	1	6	6	49
	Число уповноважених, що брали участь в губернському виборчому з'їзді	3	2	5	6	4	—	1	2	1	—	6	4	34
З'їзди у всіх куріях	Число волосних сходів та виборчих з'їздів, які були відмінені	1	1	—	—	1	—	—	1	—	—	1	2	7
Губернське виборче зібрання	Число виборщиків, які взяли участь у губернському виборчому зібранні	17	26	16	18	16	11	14	14	18	14	14	16	194*

Складено на основі: Державний архів Хмельницької області. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены и членов Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – 696 арк.

1. Виборщики від робітників зараховані до тих повітів у яких вони були обрані (Кам'янецького та Вінницького).

Додаток 7

Діяльність повітових та губернської комісії під час виборів до II Державної Думи

Повіт	Кам'янецький	Балтський	Брацлавський	Вінницький	Гайсинський	Летичівський	Літинський	Могилівський	Ольгопільський	Проскурівський	Ушицький	Ямпільський	Загалом в губернії
Число скарг поданих в повітові комісії на неправильності у виборчих списках	13	18	136	83	8	71	30	23	13	9	53	19	476
Число скарг поданих в повітові комісії на неправильності при обранні уповноважених чи виборщиків	4	1	2	—	3	1	1	5	—	—	2	4	23
Число скарг поданих в губернську комісію на рішення повітових комісій	4	2	14	—	3	6	2	7	2	2	6	7	55
Число справ поданих губернською комісією на розгляд Правлячого Сенату	—	—	1	—	—	—	—	—	1	1	—	—	3
Число протестів поданих губернськими чиновниками в повітові комісії	—	—	—	—	1	—	—	1	1	1	2	—	6
Число протестів поданих губернськими чиновниками в губернську комісію	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Число протестів поданих губернськими чиновниками в Правлячий Сенат	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1

Складено на основі: Державний архів Хмельницької області. — Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие — Оп.2. — Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены и членов Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. — 696 арк.

Додаток 8
Список виборщиків Подільської губернії до IV Державної Думи

Повіт	Виборчий з'їзд	Прізвище, ім'я та по батькові виборщика	Національність, віросповідання	Вік	Місце проживання	Звання, суспільний стан, виборчий ценз	Посада, рід занять, освіта	Політичні погляди
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Кам'янецький	повітових землевласників	Ракович Іван Єгорович	росіянин	49	м. Кам'янець-Подільський	камергер двору	губернський предводитель дворянства, землевласник, середня освіта	голова Подільського союзу російських націоналістів
		Філоненко Федір Дмитрович	росіянин	43	м. Кам'янець-Подільський	священик	член Подільської духовної консисторії, закінчив духовну семінарію	лівий
	уповноважених від волостей	Войцехівський Макар Федорович	росіянин* (малорос)	41	с. Драганівка Кам'янецького повіту 3	селянин	член повітової земської управи, закінчив церковно-парафіяльну школу	націоналіст
		Форкун Іван Стефанович	росіянин (малорос)	50	с. Мар'янівка Кам'янецького повіту	селянин	волосний старшина, домашня освіта	націоналіст
		Капиця Федір Онуфрійович	росіянин (малорос)	44	с. Юрківці Кам'янецького повіту	селянин	волосний старшина, домашня освіта	правий

Додатки

1 Після обрання уповноваженими від волостей найчастіше вказувалася справжня національність, якщо ж селянин обрився виборщиком, то вказувалося, що він росіянин

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Кам'янецький	1 міських виборців	Киржацький Сергій Павлович	росіянин	47	м. Кам'янець-Подільський	статський радник	епархіальний наглядач церковних шкіл Подільської губернії, закінчив духовну академію	правий
		Седлецький Едуард Іванович	поляк	42	м. Кам'янець-Подільський	дворянин	присяжний повірений, закінчив університет	прогресист
	2 міських виборців	єпископ Подільський і Брацлавський Серафим	росіянин		м. Кам'янець-Подільський	священик	закінчив Московську духовну академію	правий
		Шлейфер Давид Шабслович	єврей	50	м. Кам'янець-Подільський	почесний громадянин	присяжний повірений, вища освіта	лівий
Балтський	повітових землевласників	Балаклеєв Іван Іванович	росіянин	45	с. Пужайків Балтського повіту	дворянин	гласний губернського земства, член 3 Думи, закінчив університет	правий
		Авчинников Іван Іванович	росіянин	41	м. Кам'янець-Подільський	дворянин	неодмінний член Подільської губернської землепоряджувальної комісії, закінчив університет	правий
		Попов Володимир Іоанович	росіянин	47	с. Фернатія Балтського повіту	священик	наглядач церковно-парафіяльних шкіл, закінчив духовну семінарію	співчуваючий лівим

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Балтський	повітових земле- власників	Покровський Дмитро Петрович	росіянин	39	с. Бобрин Ве- ликий Балтсь- кого повіту	священик	закінчив духовну академію	лівий
		Белінський Йосиф Павлович	росіянин	41	м-ко Юзефполь Балтського по- віту	священик	закінчив духовну семінарію	правий
		Брага Василь Іванович	росіянин	31	с. Євфодія Балтського по- віту	священик	закінчив духовну семінарію	правий
		Радзівський Євгеній Петрович	росіянин	45	с. Очеретна Балтського по- віту	священик	закінчив духовну семінарію	співчуваючий лівим
		Тиховський Олександр Олександрович	росіянин	35	с. Пужайків Балтського по- віту	священик	закінчив духовну семінарію	співчуваючий лівим
		Маковський Іпо- лит Павлович	росіянин	68	с. Саражинка Балтського по- віту	священик	закінчив духовну семінарію	правий
		Гулевич Полікарп Васильович	росіянин	48	с. Ольшанка Балтського по- віту	священик	закінчив духовну семінарію	правий
		Палевич Гнат Юхимович	росіянин	39	с. Полянецьке Балтського по- віту	священик	закінчив духовну академію	лівий
		Бржезинський Іоан Михайлович	росіянин	35	м-ко Окни Бал- тського повіту	священик	закінчив духовну семінарію	правий

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Балтський	уповноважених від волостей	Гінкул Федот Іванович	росіянин (малорос)	37	с. Познянка Балтського повіту	селянин, 10,5 дес. землі	закінчив церковно-парафіяльну школу	безпартійний
		Рачинський Федір Петрович	росіянин (малорос)	30	с. Чаусова Казенна Балтського повіту	селянин, 8 дес. землі	хліборобство, член банку, шкільної освіти не отримав	правий
		Боднарчук Гордій Семенович	росіянин (малорос)	42	м-ко Пісчана Балтського повіту	селянин, 8 дес. землі	хліборобство, закінчив народне училище,	правий
		Зятковський Семен Іванович	росіянин (малорос)	44	с. Будеї Балтського повіту	селянин, 2,5 дес. землі	скарбник волосної ошадно-позичкової каси, грамотний	безпартійний
		Твардієвич Іван Васильович	росіянин (малорос)	53	с. Чорна Балтського повіту	селянин, 21 дес. землі	бувний волосний старшина, домашня освіта	правий
		Добривечір Климентій Павлович	росіянин (малорос)	33	с. Казавлин Балтського повіту	селянин, 8 дес. землі	член волосної ошадно-позичкової каси закінчив церковно-парафіяльну школу	безпартійний
	1 міських виборців	Білер Ноїх Мошкович	єврей	53	м. Балта	міщанин, домовласник	власник заводу, домашня освіта	лівий
	2 міських виборців	Лекер Шая-Іось Юдов-Бейров (він же Шая-Іосев Лекар)	єврей	38	м. Балта	міщанин	службовець банківської контори, закінчив міське училище	лівий

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Брацлавський	повітових землевласників	Балашов Петро Миколайович	росіянин	45	м-ко Комаргород Брацлавського повіту	дворянин, егермейстер двору	губернський земський гласний, член 3 Думи, закінчив Петербурзький університет	націоналіст
		Можайський Микола Миколайович	росіянин		м. Брацлав	дворянин, камергер двору	повітовий предводитель дворянства, голова повітової земської управи, закінчив Петербурзький університет	націоналіст
		Суровцов Олександр Володимирович	росіянин	28	с. Вишківці Брацлавського повіту	дворянин	член повітової земської управи, закінчив Римський політехнічний інститут	націоналіст
		Цибульський Дмитро Якович	росіянин	33	с. Семенки Брацлавського повіту	селянин	закінчив міське училище	правий
		Григоренко Гаврило Петрович	росіянин	50	м. Брацлав	священик	закінчив духовну семінарію	націоналіст
		Бачинський Кирило Олександрович	росіянин	65	с. Лука Брацлавського повіту	священик	закінчив духовну семінарію і Новоросійський університет	правий
		Ніколаєв Леонід Олексійович	росіянин	40	с. Забужжя Брацлавського повіту	священик	закінчив духовну семінарію	правий
		Перетятков Микола Андрійович	росіянин	50	с. Орлівка Брацлавського повіту	священик	закінчив духовну семінарію	правий

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Брацлавський	уповноважених від волостей	Вистяк Іван Кирилович	росіянин	48	м. Брацлав	селянин	член повітової земської управи, закінчив однокласне училище	націоналіст
		Гвозденко Федот Степанович	росіянин (малорос)	44	м-ко Тростянець Брацлавського повіту	селянин, 2 дес. 591 саж. землі	волосний старшина, малограмотний	правий
		Стовбчатий Іван Павлович	росіянин (малорос)	36	с. Журавлівка Брацлавського повіту	селянин, 6,25 дес. землі	бувний сільський староста, закінчив однокласне училище	правий
	1 міських виборців	Пасиченко Яків Петрович	росіянин		м. Брацлав		акцизний контролер, закінчив юнкерське училище	
	2 міських виборців	Афанасьєв Олександр Миколайович	росіянин	33	м. Немирів Брацлавського повіту	дворянин	мировий посередник, закінчив Академію генерального штабу	правий
Вінницький	повітових землевласників	Єленєв Рафаїл Федорович	росіянин	38	с. Гущинці Вінницького повіту	дворянин	літинський повітовий предводитель дворянства	націоналіст
		Стамеров Микола Васильович	росіянин	49	с. Дялів Вінницького повіту	дворянин	голова повітової земської управи, вища освіта	націоналіст
		Добровольський Євграф Іванович	росіянин	52	с. Слобідка Носковецька Вінницького повіту	дворянин	землевласник, вища освіта	націоналіст

1. Вибори були відмінені повітовою комісією

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Вінницький	повітових землевласників	Тарутин Микола Андрійович	росіянин	55	с. Бохоники Вінницького повіту	дворянин	землевласник, середня освіта	націоналіст
		Козловський Олександр Миколайович	росіянин	48	с. Селище Вінницького повіту	священик	закінчив духовну семінарію	правий
		Лясковський Семен Федотович	росіянин	41	с. Косаківка Вінницького повіту	священик	закінчив духовну семінарію	правий
		Рудич Калиник Несторович	росіянин	37	м. Вінниця	священик	закінчив духовну семінарію	правий
		Татомир Євгеній Никифорович	росіянин	45	м-ко Ворошилівка Вінницького повіту	священик	закінчив духовну семінарію	правий
	уповноважених від волостей	Циганюк Євтихій Павлович	росіянин	40	м-ко Станіслав Вінницького повіту	селянин	волосний касир, домашня освіта	безпартійний
		Адамчук Данило Прокопович	росіянин	41	м-ко Станіславчик Вінницького повіту	селянин	волосний старшина, домашня освіта	безпартійний
		Юзвак Василь Маркович	росіянин	38	с. Гавришівка Вінницького повіту	селянин	волосний старшина, домашня освіта	безпартійний
		Крупник Григорій Михайлович	росіянин	42	м-ко Браїлів	селянин	закінчив однокласне училище	безпартійний

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Вінницький	1 міських виборців	Недельський Микола Філаретович	росіянин	54	м. Вінниця		міський лікар, освіта вища	октябрист
		Сапір Леон Ісаєвич	єврей	59	м. Вінниця	купець	підрядчик, домашня освіта	кадет
	2 міських виборців	Осташков Василь Миколайович	росіянин	52	м. Вінниця		директор вчительської семінарії	правий
		Зекцер Мойсей Ісакович	єврей	42	м. Вінниця	почесний громадянин	вища освіта	кадет
Гайсинський	повітових землевласників	Савостьянов Олександр Олександрович	росіянин	41	м. Гайсин	дворянин	повітовий предводитель дворянства, голова повітової земської управи, вища освіта	націоналіст
		Карель Олександр Пилипович	росіянин	65	м-ко Хашевата Гайсинського повіту	дворянин, відставний полковник	гласний повітового земства, середня освіта	правий
		Любичанковський Григорій Васильович	росіянин	52	с. Джуринка Гайсинського повіту	священик	закінчив духовну семінарію	правий
		Борзаковський Іоан Георгійович	росіянин	52	м-ко Теплик	священик	закінчив духовну семінарію	правий
	уповноважених від волостей	Химич Олексій Кузьмич	росіянин (малорос)	33	с. Харпачка Гайсинського повіту	7 селянин, дес. землі	бувший помічник волосного писаря, малограмотний	безпартійний
		Сомик Антон Єлесеївич	росіянин	39	м-ко Гранів Гайсинського повіту	селянин	малограмотний	лівий

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Гайсинський	уповноважених від волостей	Задорожний-Левченко Стефан Семенович	росіянин	38	с. Кивачівка Гайсинського повіту	селянин, 6,5 дес. землі	хліборобство, домашня освіта	лівий
		Сокур Георгій Трифонович	росіянин	46	с. Окнина Гайсинського повіту	селянин, 14 дес. землі	хліборобство, домашня освіта	
	1 міських виборців	Шпільберг Мойсей Зельманович	єврей	42	м. Гайсин	міщанин	власник пивзаводу, домашня освіта	прихильник лівих
	2 міських виборців	Капріеллі Петро Іванович	росіянин	39	м-ко Ладизин Гайсинського повіту		мировий суддя, закінчив університет	прогресист
Летичівський	повітових землевласників	Потоцький Олександр Олександрович	росіянин	45	с. Пилипівські Киричинці Летичівського повіту	дворянин	землевласник, член 3 Думи, середня освіта	націоналіст
		Новіцький Михайло Олександрович	росіянин	58	с. Шеліховецька Слобідка Летичівського повіту	дворянин	голова повітової земської управи, вища освіта	націоналіст
		Косаговський Олександр Миколайович	росіянин	56	с. Нижнє Летичівського повіту	дворянин	член повітової земської управи, вища освіта	націоналіст
		Андрійчук Григорій Антонович	росіянин	35	с. Женишківці Летичівського повіту	селянин	землевласник, член 3 Думи, початкова освіта	націоналіст
		Думінський Полікарп Васильович	росіянин	58	м-ко Вовковинці Летичівського повіту	священик	середня освіта	націоналіст

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Летичівський	повітових земле-власників	Стрельбіцький Микола Миколайович	росіянин	42	с. Маломолінці Летичівського повіту	священик	середня освіта	націоналіст
	уповноважених від волостей	Ягронюк Георгій Васильович	росіянин (малорос)	37	с. Ставниця Летичівського повіту	селянин	волосний старшина, закінчив народне училище	безпартійний
		Захарченко Орест Павлович	росіянин (малорос)	50	с. Івонинці Летичівського повіту	селянин	волосний старшина, домашня освіта	безпартійний
		Фурман Михайло Семенович	росіянин (малорос)	36	с. Яблунівка Летичівського повіту	селянин, 5 дес. землі	волосний старшина, домашня освіта	безпартійний
	1 міських виборців	Ганулін Мойсей Хаймович	єврей	52	м. Летичів	міщанин	адвокат, домашня освіта	безпартійний
	2 міських виборців	Татомир Хрисанф Никифорович	росіянин	45	м. Летичів	священик	закінчив духовну семінарію	націоналіст
Літинський	повітових земле-власників	Желіховський Дмитро Васильович	росіянин	49	м. Літин	священик	закінчив духовну семінарію	правий
		Бачинський Олександр Олександрович	росіянин	43	м-ко Новокостянтинів Літинського повіту	священик	закінчив духовну семінарію	правий
		Родзевич Микола Петрович	росіянин	41	с. Дяківці Літинського повіту	священик	закінчив духовну семінарію	правий

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Літинський	повітових землевласників	Болюбаш Федір Петрович	росіянин	68	с. Бабинок Літинського повіту	дворянин, відставний полковник	гласний повітової земської управи, закінчив кадетський корпус	правий
	уповноважених від волостей	Коваль Йосиф Ілліч	росіянин (малорос)	47	с. Дяківці Літинського повіту	10 селянин, дес. землі	волосний старшина, закінчив церковно-парафіяльну школу	правий
		Мельничук Лук'ян Авксентійович	росіянин (малорос)	52	с. Кулига Літинського повіту	селянин, 3,5 дес. землі	сільський староста, домашня освіта	правий
		Коровецький Прокопій Купріянович	росіянин (малорос)	34	м-ко Стара Сіява Літинського повіту	7 селянин, дес. землі	волосний писар, гласний повітового земства, закінчив двокласне училище	прогресист
	1 міських виборців	Секерко Микола Миколайович	росіянин	40	м. Літин	колезький регістратор	приватний повірений, домашня освіта	правий
	2 міських виборців	Мастицький Олександр Порфирівич	росіянин	67	м. Літин		міський голова, домашня освіта	правий
Могилівський	повітових землевласників	Кич Пилип Павлович	росіянин	31	м. Могилів-Подільський	дворянин	повітовий предводитель дворянства, вища освіта	націоналіст
		Чихачов Дмитро Миколайович	росіянин	36	м-ко Муровані Кирилівці Могилівського повіту	дворянин	землевласник, член 3 Думи, вища освіта	націоналіст

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Могилівський	повітових землевласників	Щербачов Андрій Володимирович	росіянин	43	м-ко Яруга Могилівського повіту	дворянин	чиновник особливих доручень управління землеробства та землеустрою, вища освіта	націоналіст
		Стопакевич Омелян Прохорович	росіянин	41	с. Чемериси Волозькі Могилівського повіту	священик	закінчив духовну семінарію	правий
		Ясінський Василь Олександрович	росіянин	42	м. Могилів-Подільський	священик	закінчив духовну семінарію	правий
	уповноважених від волостей	Козак Іван Васильович	росіянин (малорос)	45	с. Виніж Могилівського повіту	селянин, 1,5 дес. 2000 саж. землі	голова правління волосної ощадно-позичкової каси, малограмотний	безпартійний
		Самохвал Лаврентій Якович	росіянин (малорос)	31	с. Горай Могилівського повіту	селянин, 2 дес. 318 саж. землі	сільський староста, закінчив церковно-парафіяльну школу	безпартійний
		Ємельянов Павло Григорович	росіянин (малорос)	28	с. Серби Могилівського повіту	селянин, 1000 саж. землі	хліборобство, закінчив однокласне народне училище	безпартійний
	1 міських виборців	Лавров Олексій Григорович	росіянин	53	м. Могилів-Подільський		податковий інспектор, вища освіта	правий
		Пістерман Шулім Вольфович	єврей	41	м. Могилів-Подільський	купець	домашня освіта	безпартійний

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Могилівський	2 міських виборців	Пономарський Дмитро Степанович	росіянин	43	м. Могилів-Подільський	селянин	секретар міської управи, початкова освіта	безпартійний
Ольгопільський	повітових землевласників	Гіжицький Олександр Степанович	росіянин	43	с. Стратієвка Ольгопільського повіту	дворянин, камергер двору, дійсний статський радник	повітовий предводитель дворянства, закінчив Александрівський лицей	націоналіст
		Герлянд Микола Олексійович	росіянин	37	м. Ольгопіль	міщанин, титулярний радник	землевласник, член повітової земської управи, закінчив університет	націоналіст
		Еліат Євгеній Іванович	росіянин	57	с. Трибухівка Ольгопільського повіту	дворянин	землевласник, губернський земський гласний, почесний мировий суддя, середня освіта	націоналіст
		Шероцький Євгеній Ойспович	росіянин	54	м. Ольгопіль	священик	закінчив духовну семінарію	націоналіст
		Длугопольський Петро Ананійович	росіянин	43	с. Тростянчик Ольгопільського повіту	священик	закінчив духовну семінарію	правий
	уповноважених від волостей	Мортук Трохим Ларієвич	росіянин	46	с. Війтівка Ольгопільського повіту	селянин	хліборобство, домашня освіта	безпартійний
		Підручний Антип Осійович	росіянин	34	с. Соколівка Ольгопільського повіту	селянин	хліборобство, домашня освіта	безпартійний

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ольгопільський	уповноважених від волостей	Прокопєць Харлампій Степанович	росіянин	36	с. П'ятківка Ольгопільського повіту	селянин	хліборобство, домашня освіта	безпартійний
		Бардієр Семен Карпович	росіянин	39	с. Катеринівка Ольгопільського повіту	селянин	сільський староста, малограмотний	монархіст
	1 міських виборців	Безпечний Порфирій Григорович	росіянин	45	м. Ольгопіль	губернський секретар	міський голова закінчив міське училище	націоналіст
	2 міських виборців	Баскевич Фавст Тимофійович	росіянин	35	м. Ольгопіль	колезький секретар	інспектор народних училищ, вища освіта	націоналіст
Проскурівський	повітових землевласників	Кисельов Сергій Іванович	росіянин	36	м. Проскурів	дворянин	голова повітової земської управи, вища освіта	націоналіст
		Тимчинський Микола Феоданович	росіянин	42	с. Олексинець Проскурівського повіту	почесний громадянин	землевласник, повітовий земський гласний закінчив університет	націоналіст
		Колинський Костянтин Антонович	росіянин	46	с. Бубнівка Велика Проскурівського повіту	священик	закінчив духовну семінарію	прихильник лівих
	уповноважених від волостей	Стовпира Степан Дем'янович	росіянин (малорос)	38	с. Грузевича Проскурівського повіту	селянин, 3 морги землі	сільський староста, малограмотний	правий
		Москалюк Корнелій Пилипович	росіянин (малорос)	36	с. Черепівка Проскурівського повіту	селянин, 3 дес. землі	гласний повітової земської управи, закінчив церковно-парафіяльну школу	правий

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Проскурівський	уповноважених від волостей	Вальчук Йосиф Семенович	росіянин (малорос)	45	с. Ружична Проскурівського повіту	селянин, 3,5 дес. 1200 саж землі	закінчив церковно-парафіяльну школу	правий
	1 міських виборців	Дорошевич Павло Іванович	росіянин	58	м. Проскурів	відставний полковник	міський голова, закінчив юнкерське училище	націоналіст
		Оксман Сруль Шоєлевич	єврей	50	м. Проскурів	міщанин	агент Бесарабсько-Таврійського земельного банку, домашня освіта	безпартійний
	2 міських виборців	Левінзон Ісак Елевич	єврей	30	м. Проскурів	потомствений почесний громадянин	помічник присяжного повіреного, закінчив університет	безпартійний
Ушицький	повітових землевласників	Майдель Сергій Августович	росіянин	52	м. Кам'янець-Подільський	барон	Голова Кам'янець-подільського окружного суду, закінчив училище правознавства	правий
		Патон Михайло Оскарович	росіянин	47	м. Нова Ушиця	дворянин	повітовий предводитель дворянства, голова повітової земської управи, середня освіта	націоналіст
		Бачинський Яків Георгійович	росіянин	57	м. Нова Ушиця	священик	закінчив духовну семінарію	націоналіст

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ушицький	повітових землевласників	Компанський Іоан Миколайович	росіянин	62	м-ко Муровані Курилівці	священик	закінчив духовну семінарію	правий
		Угринович Інокентій Васильович	росіянин	43	с. Гораївка Ушицького повіту	священик	закінчив духовну семінарію	прихильник націоналістів
		Крупенський Михайло Єгорович	росіянин		м-ко Кривчик Ушицького повіту	дворянин	закінчив університет	
	уповноважених від волостей	Гнатишин Микола Петрович	росіянин (малорос)	55	с. Воробіївка Ушицького повіту	селянин 7 дес. 2332 саж. землі	волосний старшина, домашня освіта	правий
		Мушинський Гнат Феліксівич	росіянин (малорос)	55	с. Сприсівка Ушицького повіту	селянин 7 дес. землі	бувний волосний старшина, навчався в церковно-парафіяльній школі	правий
		Грамчук Іван Юрійович	росіянин (малорос)	33	с. Конилівка Ушицького повіту	селянин 3 дес. 1075саж. землі	збирач податків, закінчив народне училище	безпартійний
	1 міських виборців	Затонський Авксентій Матвійович	росіянин	50	м. Нова Ушиця	селянин	нотаріус, закінчив двокласне училище	правий
	2 міських виборців	Никифоров Олександр Федорович	росіянин	30	с. Струга Ушицького повіту	дворянин	казенний лісничий, вища освіта	націоналіст

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ямпільський	повітових земле- власників	Маньковський Григорій Тим- офійович	росіянин	59	с. Писарівка Руська Ямпіль- ського повіту	священик	член 3 Думи, закін- чив духовну семі- нарію	націоналіст
		Братчанський Євсей Михай- лович	росіянин	42	с. Біла Ямпіль- ського повіту	священик	закінчив духовну семінарію	націоналіст
		Туркевич Арсе- ній Афанасійо- вич	росіянин	50	м-ко Нова Му- рафа Ямпіль- ського повіту	священик	закінчив духовну семінарію	націоналіст
		Думанський Михайло Анані- йович	росіянин	44	с. Пасинки Ямпільського повіту	дворянин	член окружного суду, вища освіта	націоналіст
		Павловський Віктор Митро- фанович	росіянин	34	с. Бабчинці Ямпільського повіту	дворянин	інженер, службо- вець міністерства шляхів сполучення, вища освіта	націоналіст
		Богданович Во- лодимир Савич	росіянин	35	м-ко Комарго- род	дворянин	мировий суддя, вища освіта	націоналіст
	уповнова- жених від волостей	Біленький Іван Карпович	росіянин	34	с. Тростянець Ямпільського повіту	селянин	хліборобство, за- кінчив церковно- парафіяльну школу	правий
		Белокопний Се- мен Євфимович	росіянин (малорос)	51	с. Андріївка Ямпільського повіту	селянин, 1 дес. 900 саж землі	закінчив церковно- парафіяльну школу	правий
		Любуна Захарій Григорович	росіянин (малорос)	39	с. Тарасівка Ямпільського повіту	селянин, 11 дес. 1769 саж землі	малограмотний	правий

Ямпільський	1 міських виборців	Штерін Іцко-Айзік Шльомович	єврей	43	м-ко Томашпіль	міщанин	торгівець, домашня освіта	безпартійний
	2 міських виборців	Штрум Янкель Зельманович	єврей	32	м-ко Томашпіль	міщанин	заводський лікар	прогресист
Губернський з'їзд уповноважених від робітників		Топчевський Модест Йосифович	поляк	29	м. Бар	міщанин	слюсар цукрового заводу, закінчив двокласне училище	лівий
		Скикевич Едуард Михайлович	поляк	31	с. Капустяни Брацлавського повіту	селянин	токарь цукрового заводу, домашня освіта	лівий

Складено на основі: Державний архів Хмельницької області. – Ф.409. Подольское губернское в земских и городских делах присутствие. – Оп.1. – Спр.42. Циркуляры Подольского губернатора о вывозе государственного имущества, правительственных учреждений, служащих и их семей Министерства внутренних дел из приграничной полосы Киевского военного округа в связи с военными действиями, правила вывоза, временное положение об эвакуации, именные списки семей имеющих право на вывоз, списки выборщиков в губернское собрание, постановление и переписка по этим вопросам. – 499 арк.; Державний архів Хмельницької області.. – Ф.409. Подольское губернское в земских и городских делах присутствие. – Оп.1. – Спр.48. Переписка с Подольским губернатором по вопросам выборов в IV Государственную Думу, отчеты заседаний Подольской губернской по делам о выборах в Государственную Думу комиссии, списки выборщиков в Думу, уполномоченных в уездный съезд, сведения об избранных уполномоченных и др. – 416 арк.; Державний архів Хмельницької області. – Ф.123. Подольский губернский предводитель дворянства. – Оп.1. – Спр.1226. О выборах в IV Государственную Думу. – 52 арк.; Державний архів Хмельницької області. – Ф.123. Подольский губернский предводитель дворянства. – Оп.1. – Спр.1228. Списки выборщиков Подольской губернии имеющих право участия в губернском собрании по выбору членов Государственной Думы, удостоверения на право получения билетов для участия в выборах. – [аркуші не пронумеровані]

Додаток 9
Склад губернської та повітових комісій у справах про вибори до I Державної Думи¹

Комісія	П.І.П. члена комісії	Посада члена комісії
Подільська (губернська)	П.Ф. Сабанєєв (голова)	в. о. голови Кам'янець-Подільського окружного суду
	С.В. Сукачов (голова)	голова Кам'янець-Подільського окружного суду
	А.Е. Броєцький	управляючий Подільською казенною палатою
	Г.Е. Червінський	неодмінний член губернського у селянських справах присутствія
	В.І. Калішевич	кам'янецький міський голова
	С.А. Майдель	член окружного суду
	П.М. Александров	голова губернської управи у справах земського господарства
Кам'янецька	І.Є. Ракович	кам'янецький повітовий предводитель дворянства
	К.З. Бренцівський (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
	А.М. Доронович (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
	І.Є. Ракович	кам'янецький повітовий предводитель дворянства
	О.Г. Навроцький	голова з'їзду мирових суддів
	Є.П. Смирнов	мировий суддя 6 дільниці Кам'янецького округу
	К.П. Марков	мировий посередник
О.О. Рогаль-Левицький	податковий інспектор	
Літинська	Г.О. Попель (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
	Е.О. Кенінг	мировий суддя

Додатки

¹ Додатки 9-11 складені на основі значної кількості архівних справ головним чином з фондів губернських та повітових комісій у справах про вибори до Державних Дум різних скликань, що зберігаються у Державному архіві Хмельницької області та Державному архіві Вінницької області.

Комісія	П.І.П. члена комісії	Посада члена комісії
Літинська	Р.С. Білецький	літинський міський голова
	Г.Ф. Мейндорф	літинський повітовий предводитель дворянства
	І.Г. Лозанов	податковий інспектор
Могилівська	Л.А. Белявський (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
	І.Є. Ласький	могилівський міський голова
	А.В. Хлапов	могилівський міський голова
	Ю.А. Соловйов	
	А.Я. Крижановський	
	Д.М. Чихачов	могилівський повітовий предводитель дворянства
	О.Г. Лавров	податковий інспектор
Гайсинська	П.М. Денисов (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
	В.С. Завойко	гайсинський повітовий предводитель дворянства
	О.Д. Козловський	голова Брацлавсько-Гайсинського з'їзду мирових посередників
	Л.Ф. Гурбановський	податковий інспектор
	І.А. Пашковський	податковий інспектор
	М.І. Попов	гайсинський міський голова
Вінницька	І.С. Белінський (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
	П.І. Ратів	голова Вінницького з'їзду мирових посередників
	Е.О. Березовський	податковий інспектор
	М.В. Оводов	вінницький міський голова
	М.А. Прель	мировий посередник
	Д.Ф. Гейден	вінницький повітовий предводитель дворянства
	В.В. Баранов	в. о. предводителя дворянства

Комісія	П.І.П. члена комісії	Посада члена комісії
Балтська	А.С. Раєвський (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
	Н.Г. Зеленський	в. о. мирового посередника
	В.Я. Нікольський	мировий суддя 2 ділянки Балтського округу
	В.А. Преображенський	балтський міський голова
	Ф.А. Ковалевський	податковий інспектор
	С.А. Воеводський	балтський повітовий предводитель дворянства
Летичівська	М.Я. Якубовський (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
	М.П. Рашевський	летичівський повітовий предводитель дворянства
	Г.А. Жолткевич	мировий суддя
	П.М. Березовський	летичівський міський голова
	В.О. Фон-Бенінсгафен-Будберг	мировий посередник
	М.В. Беренс	податковий інспектор
Брацлавська	М.Г. Мілеант (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
	П.М. Балашов	брацлавський повітовий предводитель дворянства
	С.М. Борковський	брацлавський міський голова
	О.С. Белевич	податковий інспектор
Ольгопільська	О.А. Науменко (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
	В.В. Дончич	ольгопільський предводитель дворянства
	М.Я. Голошеєв	ольгопільський міський голова
	П.П. Кумаков	податковий інспектор
Ямпільська	М.А. Коваленко (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
	В.П. Петропавловський	ямпільський повітовий предводитель дворянства

Комісія	П.І.П. члена комісії	Посада члена комісії
Ямпільська	М.К. Цибульський	ямпільський міський староста
	М.М. Богатов	податковий інспектор
Ушицька	А.І. Путілін (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
	А.Т. Яворський	новоушицький міський голова
	К.І. Свинцов	податковий інспектор
	М.О. Патон	ушицький предводитель дворянства
Проскурівська	М.П. Пригоровський (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
	О.А. фон Майден	проскурівський предводитель дворянства
	Г.М. Дубецький	проскурівський міський голова
	М.О. Рапедіувенс	податковий інспектор

Додаток 10
Склад губернської та повітових комісій у справах про вибори до II Державної Думи

Комісія	П.І.П. члена комісії	Посада члена комісії
Подільська (губернська)	С.В. Сукачов (голова)	голова Кам'янець-Подільського окружного суду
	А.Е. Броецький	управляючий Подільською казенною палатою
	Г.Е. Червінський	неодмінний член губернського у селянських справах присутствія
	П.М. Александров	голова губернської управи у справах земського господарства
	І.Є. Ракович	кам'янецький повітовий предводитель дворянства
	В.І. Калішевич	кам'янецький міський голова
	А.І. Путілін	член Кам'янець-Подільського окружного суду
Кам'янецька	А.К. Петалась (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
	В.І. Калішевич	кам'янецький міський голова
	В.Я. Нікольський	мировий суддя 2 ділянки Кам'янецького повіту
	Н.І. Лашкевич	мировий посередник
	П.П. Кисельов	фабричний інспектор
	О.О. Рогаль-Левицький	податковий інспектор
Ушицька	Т.В. Маруняк (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
	А.Т. Яворський	новоушицький міський голова
	К.І. Свинцов	податковий інспектор
	М.О. Патон	ушицький предводитель дворянства
	І.А. Розонов	мировий суддя
	В.В. Старицький	мировий посередник
	Л.Р. Миротворцев	податковий інспектор
П.П. Кисельов	фабричний інспектор	

Комісія	П.І.П. члена комісії	Посада члена комісії
Балтська	М.Я. Якубовський (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
Вінницька	І.С. Белінський (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
Летичівська	В.Х. Завадовський (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
	Г.А. Жолткевич	мировий суддя
	П.М. Березовський	летичівський міський голова
	В.В. Тирилов	мировий посередник
Ольгопільська	О.А. Науменко (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
	В.В. Дончич	ольгопільський предводитель дворянства
	М.Я. Голошєєв	ольгопільський міський голова
	В.Д. Бочковський	
Гайсинська	М.О. Падерін (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
	Л.Ф. Гурбановський	податковий інспектор
	В.М. Розов	мировий посередник 1 ділянки Гайсинського повіту
	О.Д. Козловський	в. о. гайсинського повітового предводителя дворянства, голова Брацлавсько-Гайсинського з'їзду мирових посередників
	В.К. Савлуков	мировий суддя 1 ділянки Гайсинського повіту
	М.І. Попов	гайсинський міський голова
Ямпільська	І.З. Крюков (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
Проскурівська	К.З. Грепачевський (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
	П.П. Кисельов	фабричний інспектор
Могилівська	П.П. Максимов (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
Літинська	Г.О. Попель (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
Брацлавська	Л.А. Белявський (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду

Додаток 11
Склад губернської та повітових комісій у справах про вибори до IV Державної Думи

Комісія	П.І.П. члена комісії	Посада члена комісії
Подільська губернська	М.Ф. Ромишовський (голова)	
	С.А. Майдель (голова)	голова Кам'янець-Подільського окружного суду
	В.А. Собічевський	член Кам'янець-Подільського окружного суду
	В.М. Маркевич	кам'янецький повітовий предводитель дворянства
	А.Є. Броєцький	управляючий Подільською казенною палатою
	П.М. Александров	голова губернської земської управи
	Л.А. Корєв	неодмінний член губернського у міських справах присутствія
	М.А. Володковський	неодмінний член губернського у селянських справах присутствія
	К.В. Турович	кам'янецький міський голова
Вінницька	В.Г. Підгурський	старший радник губернського правління
	А.Н. Введенський* (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
	М.В. Стамеров	голова Вінницької земської управи
Літинська	Н.Ф. Марьянов	почесний мировий суддя Вінницького мирового округу
	А.Н. Введенський (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
	Н.В. Андрєєв	голова Літинської земської управи
	Е.О. Кєнінг	мировий суддя Літинського мирового округу
	Р.Ф. Єленєв	літинський повітовий предводитель дворянства
Гайсинська	О.П. Мاستицький	літинський міський голова
	Н.П. Сєславін (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
	О.О. Савостьянов	гайсинський повітовий предводитель дворянства

Додатки

1 Під час виборів до IV Державної Думи один член окружного суду іноді головував у двох повітових комісіях.

Комісія	П.І.П. члена комісії	Посада члена комісії
	К.А. Воскобойников	голова з'їзду мирових суддів
	М.І. Попов	гайсинський міський голова
	І.А. Четвериков	заступник гайсинського міського голови
	В.М. Розов	мировий посередник
Брацлавська	Н.П. Сеславін (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
	М.М. Можайський	брацлавський повітовий предводитель дворянства
	С.М. Борковський	брацлавський міський голова
	К.Н. Борисов	мировий посередник 2 ділянки
	А.І. Гамов	мировий суддя
Летичівська	Н.А. Мойсеєнко (голова)	член Вінницького окружного суду
	Г.А. Жолткевич	мировий суддя
	С.О. Осліковський	
	С.Т. Храевич	летичівський міський голова
	М.О. Новіцький	
Балтська	М.А. Коваленко (голова)	
	Ф.Є. Майборода	балтський міський голова
	В.А. Преображенський	
	Е.К. Андреевський	
	П.М. Михайлов	
Могилівська	П.П. Максимов (голова)	
	П.П. Кич	могилівський повітовий предводитель дворянства
	П.У. Гриневич	

Комісія	П.І.П. члена комісії	Посада члена комісії
Могилівська	Ф.І. Скоробогач-Богуцький	голова Могилівської земської управи
	П. Хаджі	
Ольгопільська	О.А. Науменко (голова)	член Вінницького окружного суду
	О.С. Гіжицький	ольгопільський повітовий предводитель дворянства
	О.С. Рябчинський	
	П.Г. Безпечний	ольгопільський міський голова
	О.П. Юшневський	голова Ольгопільської земської управи
Проскурівська	А.М. Доронович (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду
	П.Н. Іванов-Яуцевич	
	Д.М. Ципуредьєв	мировий суддя
	П.І. Дорошкевич	проскурівський міський голова
Ушицька	Н.І. Серебніцький (голова)	член Кам'янець-Подільського окружного суду

Додаток 12

Національний, соціальний, фракційний склад та освітній рівень депутатів I-IV Державних Дум від Подільської губернії

Національний склад¹

Національність	I Дума	II Дума	III Дума	IV Дума
Українці	13	11	7	5
Росіяни	–	–	6	9
Поляки	–	1	–	–
Молдовани	–	1	–	–
Загалом	13	13	13	14**

Соціальний склад

Суспільний стан	I Дума	II Дума	III Дума	IV Дума
Дворяни	–	–	6	7
Селяни	13	12	4	3
Православне духовенство	–	1	3	4
Загалом	13	13	13	14

Освітній рівень

Рівень освіти	I Дума	II Дума	III Дума	IV Дума
Вища	1	–	5	6
Середня	–	1	4	5
Початкова	10	12	4	3
Неграмотні	2	–	–	–

Фракційна приналежність та членство в УДГ

Фракція, УДГ	I Дума	II Дума	III Дума	IV Дума
Трудовики	11	12	–	–
Російські націоналісти	–	–	7	13 (12)
Праві	–	–	4	–
Центр, прогресисти	–	–	2	1
Безпартійні	2	–	–	–
УДГ	(6)	(10-12)	–	–
Польське коло	–	1	–	–
Загалом	13	13	13	14

¹ Подано за виявленими архівними джерелами. Національність депутата III і IV Державних Дум Г.Т. Маньковського та депутата IV Думи Ф.Д. Філоненка перевірити архівними матеріалами не вдалося, тому згідно даних думських збірників вони зараховані до росіян.

² Депутат IV Думи І.І. Авчинников склав повноваження, а його місце зайняв Г.А. Андрийчук, тому загальне число представників Подільської губернії склало 14 осіб.

БІОГРАФІЇ ДЕПУТАТІВ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ I-IV ДЕРЖАВНИХ ДУМ

Авчинников Іван Іванович

(3.9.1872 – після травня 1916)

Іван Іванович Авчинников, депутат IV Державної Думи від Подільської губернії. Росіянин, православного віросповідання, потомственный дворянин. Надвірний радник. Закінчив Петербурзький університет (1896 р.). Завідував Херсонським у міських і земських справах присутством. Почесний мировий суддя Балтського округу Подільської губернії. Неодмінний член Балтської повітової (з 1906 р.) і Подільської губернської (з 1908р.) землевпорядкувальної комісії. Подільський губернський і балтський повітовий земський гласний. Займався сільським господарством землевласник Балтського і Вінницького повітів (466 дес.). Одружений, мав доньку.

18 жовтня 1912 р. обраний депутатом IV Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. Входив до складу фракції російських націоналістів і помірковано-правих. Після розколу фракції у серпні 1915 р. входив в групу П.М. Балашова. Член комісії: земельної (секретар), з Наказу, сільськогосподарської, погоджувальної, для розгляду законопроекту про заміну сервітутів, для розгляду законопроекту про зміну загального уставу про пенсії і одноразові допомоги. Доповідач земельної комісії.

Під час Першої світової війни 1914-1918 рр. брав участь у роботі Російського товариства Червоного Хреста (РТЧХ). З 28 серпня 1914 р. працював уповноваженим РТЧХ при арміях Південно-Західного фронту, у тому числі уповноваженим РТЧХ у Вінницькому повіті Подільської губернії і 3-му тиловому евакуаційному пункті у Жмеринці. Уповноважений Головного управління землевпорядкування і землеробства із закупівлі хліба для армії в Подільській губернії (з 12 березня 1915 р.). Уповноважений голови Особливої ради для обговорення і об'єднання

заходів з продовольчої справи. 31 травня 1916 р. заявив про складання депутатських повноважень в зв'язку із призначенням начальником Томського управління землеробства і державного майна. Його місце в IV Думі зайняв Г.А. Андрійчук. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Четвертый созыв. 1912-1917. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1913. – С.236; Четвертая Государственная Дума. Портреты и биографии. – СПб.: Изд. Ольшанского Н.Н., 1913. – С.9; Николаев А.Б. Авчинников Иван Иванович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.7-8.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.301. Жандармские учреждения Подольской губернии. – Оп.1. – Спр.2913. Списки членов Государственной Думы от Подольской губернии. – Арк.42зв; ДАХмО. – Ф.123. Подольский губернский предводитель дворянства. – Оп.1. – Спр.1228. Списки выборщиков Подольской губернии имеющих право участия в губернском собрании по выборам членов Государственной Думы, удостоверения на право получения билетов для участия в выборах. – [аркуші не пронумеровані]; ДАХмО. – Ф.409. Подольское губернское в земских и городских делах присутствие. – Оп.1. – Спр.42. Циркуляры Подольского губернатора о вывозе государственного имущества, правительственных учреждений, служащих и их семей Министерства внутренних дел из приграничной полосы Киевского военного округа в связи с военными действиями, правила вывоза, временное положение об эвакуации, именные списки семей имеющих право на вывоз, списки выборщиков в губернское собрание, постановление и переписка по этим вопросам. – Арк.289зв,330зв.

**Андрійчук
Григорій Антонович**

(23.11.1879 – після жовтня 1917)

Григорій Антонович Андрійчук, депутат III і IV Державних Дум від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання, селянин. Закінчив церковнопарафіяльну школу. Селянин с. Женишківці Летичівського повіту Подільської губернії. У 1901 р. призваний на військову службу, ратник ополчення 2 розряду. Був волосним писарем. Член Летичівської повітової земської управи (річна платня – 1800 руб.). Володів 16 дес. землі. Одружений, четверо дітей.

19 жовтня 1907 р. обраний депутатом III Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губерньського виборчого зібрання. Входить до складу фракції помірковано-правих, а після її злиття 25 жовтня 1909 р. з Національною фракцією правих став членом Російської національної фракції. Був членом таких думських комісій: земельної, з місцевого самоуправління, для розгляду законопроекту про скасування пасовищних і лісових сервітутів в західних і білоруських губерніях, із запитів, із направлення законодавчих пропозицій.

Будучи членом Державної Думи підтримував бібліотеки-читальні, які відкривали споживчі товариства. Так, у 1911 р. пожертвував 960 книг для Шеїнської бібліотеки у Летичівському повіті.

На виборах до IV Державної Думи був виборщиком від Летичівського повіту Подільської губернії, але волею випадку (набрал абсолютну більшість голосів, однак різниця між виборчими і невиборчими була менша ніж у селянина Й.І. Коваля) вибори програв. 10 вересня 1916 р. зайняв місце подільського депутата І.І. Авчинникова, який вибув із складу IV Державної Думи. Входить до складу фракції російських націоналістів та помірковано-правих.

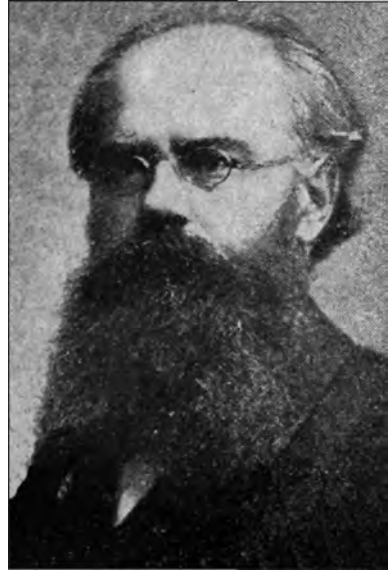
Під час Лютневої революції 1917 р. усунувся від думської роботи і поїхав у Подільську губернію. Декілька жителів м-ка Деражня Летичівського повіту 15 березня 1917 р. звернулися із скаргою на те, що Г.А. Андрійчук в якості члена Летичівської

повітової управи підбурює селянство проти нового уряду і просили ізолювати його. Скарга була доставлена голові Тимчасового комітету Державної Думи М.В. Родзянко. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Третий созыв. 1907-1912. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1907. – С.236; Николаев А.Б. Андрийчук Григорий Антонович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.21; Кубіна К., Кульбаба Л. Подільські бібліотеки на рубежі XIX – XX ст. // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький, Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – С.337.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Волынского генерал-губернатора. – Оп.665. – Спр.101 ч.2. Дело о выборах в IV Государственную Думу. – Арк..135зв.; ДАХМО. – Ф.123. Подольский губернский предводитель дворянства. – Оп.1. – Спр.1228. Списки выборщиков Подольской губернии имеющих право участия в губернском собрании по выборам членов Государственной Думы, удостоверения на право получения билетов для участия в выборах. – [аркуші не пронумеровані]; ДАХМО. – Ф.409. Подольское губернское в земских и городских делах присутствие. – Оп.1. – Спр.42. Циркуляры Подольского губернатора о вывозе государственного имущества, правительственных учреждений, служащих и их семей Министерства внутренних дел из приграничной полосы Киевского военного округа в связи с военными действиями, правила вывоза, временное положение об эвакуации, именные списки семей имеющих право на вывоз, списки выборщиков в губернское собрание, постановление и переписка по этим вопросам. – Арк.291зв.

**Балаклеєв
Іван Іванович**
(1866 – після 1917)

Іван Іванович Балаклеєв, депутат III Державної Думи від Подільської губернії. Росіянин, православного віросповідання, потомствений дворянин. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету (1890 р.). Після відбуття військової повинності (прапорщик армійської артилерії) оселився в родовому маєтку і зайнявся сільським господарством. Впродовж 5 років займав посаду попечителя продовольчої дільниці. У 1901-1904 рр. помічник завідуючого, а з 1904 р. завідуючий

воєнно-кінською дільницею. Повітовий і губернський земський власний, член Балтської повітової земської управи. Неодмінний член військового присутствія, відділення училищної єпархіальної ради, Подільської губернської землевпорядкувальної комісії. З 1906 р. почесний мировий суддя Балтського судового округу. Засновник і попечитель земської лікарні в Піщанці. Один з організаторів (1906 р.) і беззмінний голова Балтського відділу СРН. 2-7 жовтня 1906 р. був делегатом III Всеросійського з'їзду російських людей. Землевласник с. Пужайків Піщанської волості Балтського повіту Подільської губернії (603 дес. 1828 кв. саж. землі). Неодружений. Був виборщиком Подільського губернського виборчого зібрання до II Державної Думи від Балтського з'їзду повітових землевласників. Однак набрав 25 виборних голосів проти 160 невиборних.

19 жовтня 1907 р. обраний депутатом III Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. Входить до складу фракції правих, а з жовтня 1908 р. став членом її Ради. Член комісії: бюджетної, з робітничого питання, із недоторканості особи, із переселень, фінансової, із місцевого самоуправління. Підписав законопроекти: "Про майоратні маєтки в Царстві Польському", "Про пенсії учителям та учителька церковнопарафіяльних шкіл". Був доповідачем фінансової комісії. Експерт фракції правих з господарсько-правових питань. Виступав щодо відміни чиншового права в Білорусії, про розмір податку з нерухомого майна в містах,

посадах і містечках, з питань зовнішньої політики, аграрному питанню. Виступав проти ставки П.А. Столипіна на “сильних”, вважаючи, що Росії варто дотримуватися традиційних моральних орієнтирів і підтримувати “слабких”. Публікував статті, пов’язані з думською діяльністю в журналі Союзу Михаїла Архангела “Прямой путь”, член комісії Головної палати Союзу із видання “Книги русской скорби” (1908-1914).

Кандидат в члени Головної ради СРН (з 19 червня 1908 р. по 14 грудня 1911 р.); почесний член СРН з правами члена-засновника. Учасник з’їзду російських людей (1909 р.). Після 1907 р. вступив в Російське зібрання (вийшов після 1912 р.). Був виборщиком до IV Державної Думи, але був забалотований. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Третий созыв. 1907-1912. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1907. – С.237; Ромов Р.Б. Балаклеев Иван Иванович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.34.

ДАХмО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены и членов Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – Арк.425-425зв,586,588; ДАХмО. – Ф.123. Подільський губернський предводитель дворянства. – Оп.1. – Спр.1228. Списки виборщиків Подільської губернії, що мають право на участь у губернському зібранні по виборах членів Державної Думи, посвідчення на право отримання білетів для участі у виборах. – [аркуші не пронумеровані]; ДАХмО. – Ф.409. Подольское губернское в земских и городских делах присутствие. – Оп.1. – Спр.42. Циркуляры Подольского губернатора о вывозе государственного имущества, правительственных учреждений, служащих и их семей Министерства внутренних дел из приграничной полосы Киевского военного округа в связи с военными действиями, правила вывоза, временное положение об эвакуации, именные списки семей имеющих право на вывоз, списки выборщиков в губернское собрание, постановления и переписка по этим вопросам. – Арк.289зв,330зв.

**Балашов (Балашев)
Петро Миколайович**

(2.11.1871, С.-Петербург –
після 1939)

Петро Миколайович Балашов, депутат III та IV Державної Думи від Подільської губернії. Росіянин, православного віросповідання, потомствений дворянин Подільської губернії, син члена Державної Ради Миколи Петровича Балашова (1840-1931) і Катерини Андріївни, уродженої графині Шувалової. Єгермейстер (1911). Закінчив 6 Петербурзьку гімназію і юридичний факультет Петербурзького університету (1894). У 1894 р. вступив в лейб-гвардії Гусарський полк. З грудня 1895 р.

по травень 1899 р. діловод полкового суду, з 20 грудня 1896 р. завідуючий полковими майстернями, з лютого 1897 р. по січень 1898 р. завідуючий приймального покою, у червні 1897 р. – березні 1898 р. полковий скарбник, квартирмейстер і завідуючий настрєвою командою, у вересні 1897 р. – жовтні 1899 р. завідуючий школою солдатських дітей. У грудні 1899 р. отримав звання поручика, в березні 1900 р. вийшов у відставку, оселився у маєтку Комаргород Брацлавського повіту Подільської губернії, зайнявся сільським господарством і громадською діяльністю. Впродовж 1900-1909 рр. брацлавський повітовий предводитель дворянства. У 1902-1917 рр. почесний мировий суддя Брацлавського округу. 6 грудня 1906 р. наказом по Міністерству імператорського двору отримав звання камергера. 22 листопада 1908 р. зарахований до Міністерства внутрішніх справ. Один з найбільших землевласників Російської імперії (330 тис. дес.). Одружений (з 1896 р.) на доньці гофмейстера княжні Марії Григорівни Кантакузиній; мав чотирьох синів.

Обирався виборщиком до I та II Державних Дум, виконував обов'язки члена Брацлавської повітової у справах про вибори до Державної Думи комісії. На других виборах отримав 95 виборних голосів із 193.

19 жовтня 1907 р. обраний депутатом III Державної Думи від з'їзду землевласників Подільської губернії. Очолював фракцію помірковано-правих, Російську національну фракцію. Член

комісії: для вироблення проекту всепідданнішого адресу, для вироблення законопроекту про зміну діючого законодавства про селян, про державну оборону, земельної, особового складу, про полювання, із направлення законодавчих пропозицій. З 19 листопада 1908 р. голова комісії з місцевого самоуправління. Активно підтримував політику П.А. Столипіна, впродовж 1910-1911 рр. був його головним союзником в Думі.

П.М. Балашов був ініціатором утворення і головою Союзу російських виборців Південно-Західного краю. Після злиття останнього у 1908 р. з ВНС незмінний голова його Головної ради. Намагався перетворити ВНС на впливову думську партію з широкою мережею місцевих організацій. Для чого надавав значну матеріальну підтримку з особистих коштів. У 1909 р. став одним з організаторів утворення на основі фракції помірковано-правих Партії Помірковано-правих. У січні 1910 р. після злиття Партії помірковано-правих і ВНС очолив ВНС, яким постійно керував до 1917 р.

18 жовтня 1912 р. обраний депутатом IV Державної Думи від з'їзду землевласників Подільської губернії. Був головою фракції російських націоналістів та помірковано-правих. Після розколу фракції у серпні 1915 р. очолив її праву частину так званих балашовців. У 1915 р. виконував обов'язки голови Комісії із військових та морських справ, пізніше був її рядовим членом. Був доповідачем III відділу щодо перевірки прав членів Державної Думи. Виступав проти утворення Прогресивного блоку та намагався утворити спільний блок з крайніми правими.

Під час Першої світової війни 1914-1918 рр. був одним із організаторів Південно-Західної земської організації допомоги хворим і пораненим воїнам. Після Лютневої революції 1917 р. відійшов від думської діяльності. 12-15 серпня 1917 р. брав участь у Державній нараді в Москві. 27 серпня 1917 р., в дні повстання генерала Л.Г. Корнілова, був заарештований. Після жовтня 1917 р. емігрував. Спочатку жив у Парижі, згодом в м. Сафі (Марокко).

Нагороди: ордени Святого Володимира 4 ст., Святого Станіслава 2 ст. (1903 р.); медалі: срібна В пам'ять святого коронування їх імператорських величностей (1896 р.), В пам'ять царювання імператора Олександра III, В пам'ять 100-річчя Вітчизняної війни 1812 р., В пам'ять 300-річчя царювання Дому Романових.

Твори: Вступительное слово Председателя ВНС Петра Николаевича Балашева на первом собрании представителей ВНС 19 февраля 1912 г. – СПб., 1912.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Третий созыв. 1907-1912. – М.: Изд. Тов. Сыгина, 1907.

– С.238; Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Четвертый созыв. 1912-1917. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1913. – С.237; Четвертая Государственная Дума. Портреты и биографии. – СПб.: Изд. Ольшанского Н.Н., 1913. – С.19; Коцюбинский Д. Балашев (Балашов) Петр Николаевич // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – С.54; Николаев А.Б. Балашев (Балашов) Петр Николаевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.35; Бородин А.П. Столыпин. Реформы во имя России. – М.: Вече, 2004. – С.303.

Газеты: Часть официальная. Высочайшие награды // Подольские губернские ведомости. – 1906. – №98. – 13 декабря. – С.1; Часть официальная. // Подольские губернские ведомости. – 1908. – №97. – 6 декабря. – С.1.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.301. Жандармские учреждения Подольской губернии. – Оп.1. – Спр.2913. Списки членов Государственной Думы от Подольской губернии. – Арк.42; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.16. Циркуляры особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о предоставлении отчета о ходе выборов, сведения о лицах избранных выборщиками по уездам губернии, анкеты о них; отчет о ходе выборов в Летичевском уезде и др. – Арк.207; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены и членов Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – Арк.540,585; ДАХМО. – Ф.123. Подольский губернский предводитель дворянства. – Оп.1. – Спр.1228. Списки выборщиков Подольской губернии имеющих право участия в губернском собрании по выборам членов Государственной Думы, удостоверения на право получения билетов для участия в выборах. – [аркуші не пронумеровані]; ДАХМО. – Ф.281. Прокурор Каменец-Подольского окружного суда. – Оп.1. – Спр.9099. Переписка с прокурором Одесской судебной палаты, товарищами прокурора о назначении на должность мирового судьи Балашева Н.П., Петропавловского В.П., Оржеховского К.И., Балашева П.Н., Рожанского И.М., Значковского К.А. – Арк.2; ДАХМО. – Ф.409. Подольское губернское в земских и городских делах присутствие. – Оп.1. – Спр.42. Циркуляры Подольского губернатора о вывозе государственного имущества, правительственных учреждений, служащих и их семей Министерства внутренних дел из приграничной полосы Киевского военного округа в связи с военными действиями, правила вывоза, временное положение об эвакуации, именные списки семей имеющих право на вывоз, списки выборщиков в губернское собрание, постановление и переписка по этим вопросам. – Арк.289,331.

Бей
Василь Іванович
(1878– ?)

Василь Іванович Бей, депутат I Державної Думи від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання, селянин с. Сивороги Миньковецької волості Ушицького повіту. Закінчив церковнопарафіяльну школу. Псаломщик, помічник вчителя у церковнопарафіяльній школі. Володів 5 дес. надільної землі.

27 березня 1906 р. обраний депутатом I Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. У Державній Думі входив до складу Трудової

групи та УДГ. Підписав заяви: “Про утворення комісії з розслідування злочинів посадових осіб” і “Про утворення місцевих аграрних комітетів”. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Первый созыв. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1906. – С.246; Колесниченко Д.А. Состав Трудовой группы в I и II Государственных Думах: сводная таблица членов фракции. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1988. – С.12-13; Бей Василий Иванович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.42; Грушевський М.С. З біжучою хвилі. Статті і замітки на теми дня. – К., 1906. – С.81; Государственная Дума первого призыва. Портреты, краткие биографии и характеристики депутатов. – М.: Возрождение, 1906. – С.58.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Волынского генерал-губернатора. – Спр.95 ч.1. Дело о выборах в I и II Государственные Думы. – Арк.262зв; ДАХмО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.16. Циркулярны особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о предоставлении отчета о ходе выборов, сведения о лицах избранных выборщиками по уездам губернии, анкеты о них; отчет о ходе выборов в Летичевском уезде и др. – Арк.54,252зв-253.

**Вистяк
Іван Кирилович
(1862 – після 1917)**

Іван Кирилович Вистяк, депутат IV Державної Думи від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання, селянин м-ка Печари, Печарської волості Брацлавського повіту Подільської губернії. Закінчив Печарське однокласне народне училище. У 1897-1906 рр. церковний староста м-ка Печари, з 1906 р. волосний старшина. Член волосного банку і Брацлавської повітової землевпорядкувальної комісії. Член Брацлавської повітової земської управи. Займався сільським господарством, володів 10 дес. надільної землі. Одружений, мав шістьох дітей.

18 жовтня 1912 р. обраний депутатом IV Державної Думи від з'їзду уповноважених від волостей. Входив до складу фракції російських націоналістів і помірковано-правих. У серпні 1915 р. приєднався до прихильників П.М. Балашова. Член комісії: з виконання державного розпису надходжень і видатків, з судових реформ, з народної освіти, фінансової, продовольчої, із заходів щодо припинення ненормального подорожання предметів першої необхідності.

Після Лютневої революції 1917 р. виконував доручення Тимчасового комітету Державної Думи. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Четвертый созыв. 1912-1917. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1913. – С.238; Четвертая Государственная Дума. Портреты и биографии. – СПб.: Изд. Ольшанского Н.Н., 1913. – С.30; Николаев А.Б. Вистяк Иван Кириллович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.91.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.301. Жандармские учреждения Подольской губернии. – Оп.1. – Спр.2913. Списки членов Государственной Думы от Подольской губернии. – Арк.42; ДАХМО. – Ф.123. Подольский губернский предводитель дворянства. – Оп.1. – Спр.1228. Списки выборщиков Подольской губернии имеющих право участия в губернском собрании по выборам членов Государственной Думы, удостоверения на право получения билетов для участия в выборах. – [аркуші не пронумеровані]; ДАХМО. – Ф.409. Подольское губернское в

земских и городских делах присутствие. – Оп.1. – Спр.42. Циркулярны Подольскаго губернатара о вьывозе государственнаго имущества, правительственных учреждений, служащих и их семей Министерства внутренних дел из приграничной полосы Киевскаго военнаго округа в связи с военными действиями, правила вьывоза, временное положение об эвакуации, именныя списки семей имеющих право на вьывоз, списки выборщиков в губернскае собрание, постановленіе и переписка по этим вопросам. – Арк.293зв,331; ДАХМО. – Ф.409. Подольское губернское в земских и городских делах присутствие. – Оп.1. – Спр.48. Переписка с Подольским губернатором по вопросам выборов в IV Государственную Думу, отчеты заседаний Подольской губернской по делам о выборах в Государственную Думу комиссии, списки выборщиков в Думу, уполномоченных в уездный съезд, сведенья об избранных уполномоченных и др. – Арк.128-128зв,144.

**Гіжицький
Олександр Степанович**

(25.3.1869 – 24.4.1938)

Олександр Степанович Гіжицький, депутат III та IV Державної Думи від Подільської губернії. Росіянин, православного віросповідання, потомственный дворянин Ольгопільського повіту Подільської губернії, дійсний статський радник (1911), камергер (1896/1908). Батько – Степан (Стефан) Олександрович Гіжицький (1829 – 1905), мати – Марія Степанівна (уроджена Леонард) (1838-1903). Закінчив Олександрійський ліцей в Петербурзі по 1-му розряду (1892 р.). У 1892-1900 рр. служив в Державній канцелярії. Церемоній-

мейстер на святкуваннях з приводу коронування імператора Миколи II (1896 р.). Почесний мировий суддя Ананьївського повіту (1895-1898 рр.), Ольгопільського округу (1899-1905 рр.; знову обраний на три роки з 1905 р.). Ананьївський повітовий і херсонський губернський земський гласний (з 1894 р.). Предводитель дворянства Ольгопільського (1900-1904 рр.), Ананьївського повіту (1904-1906 рр.), потім знову Ольгопільського (з 1906 р.) повітів. Голова Всеросійського Чорногорського товариства, староста 1-го Петербурзького Сокола і Союзу російського сокольства в Росії. Член комітету з організації експедиції на Північний полюс і дослідження

російських полярних територій. Член комітету вівчарства. Землевласник, володів 2500 дес. в Подільській губернії та 5200 дес. в Херсонській губернії (за іншими даними 10,5 тис. дес.). Дружина – баронеса Євгенія Іванівна (уроджена Веліо), четверо дітей.

Був виборщиком Подільського губернського виборчого зібрання до I та II Державних Дум від з'їзду повітових землевласників Ольгопільського повіту. На других виборах отримав 93 виборних голоси проти 100 невиборних.

19 жовтня 1907 р. обраний депутатом III Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. Входив до складу фракції помірковано-правих, а з 25 жовтня 1909 р. – Російської національної фракції. Член комісії: із запитів, продовольчої, про недоторканість особи, про заходи боротьби з пожежами, для розгляду законопроекту про скасування пасовищних і лісових сервітутів в губерніях західних і білоруських, сільськогосподарської, бюджетної, із направлення законодавчих пропозицій, для розгляду штату канцелярії, з місцевого самоуправління (вийшов у березні 1910 р.), для розгляду законопроекту про порядок видання законів і постанов загальнодержавного значення, що стосуються Фінляндії. Доповідач комісії із запитів. Підписав законопроекти: “Про сприяння вдосконаленню селянського господарства і сільського господарства в Росії взагалі”, “Про справедливу винагороду війська Донського за землі відведенні під приватне конярство”. Голосував за будівництво Амурської залізниці.

31 жовтня 1910 р. обраний до складу Головної ради ВНС. На I з'їзді ВНС (19-21 лютого 1912 р.) обраний заступником скарбника ВНС. Довічний член Всеросійського національного клубу.

19 жовтня 1912 р. обраний депутатом IV Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. Входив до складу фракції російських націоналістів і помірковано-правих. З серпня 1915 р. увійшов до групи прихильників П.М. Балашова (т. з. балашовці). Член комісії: з полювання, із направлення законодавчих пропозицій, для вироблення законопроекту про зібрання, для розгляду законопроекту про заміну сервітутів у Варшавському генерал-губернаторстві і в Холмській губернії, із шляхів сполучень, із виконання державного розпису надходжень і видатків, із запитів, з Наказу.

Під час Першої світової війни 1914-1918 рр. уповноважений Червоного Хреста. Після жовтня 1917 р. член політичного блоку крайніх правих Одесі і монархічної організації “Союз вірних” (1919 р.). Незабаром емігрував, жив в Празі, потім в Парижі. Староста Союзу російських соколів за кордоном (до 1933 р.), потім почесний член цієї організації. Голова правління Ліцейського об'єднання на півдні Франції (Ніцца). Похований на цвинтарі Сент-Женевьев-де-Буа поблизу Парижа.

Нагороди: ордени Св. Володимира III (1913р.) і IV (1904 р.) ступенів., Св. Анни III ступеня (1896 р.), Св. Станіслава II ступеня (1901 р.); медалі: “В пам’ять царювання імператора Олександра III” (1896 р.), “В пам’ять Священного коронування імператора Миколи II” (1897 р.), “В пам’ять 300-річчя царювання дому Романових”; китайський орден Подвійного дракона 3-го класу I ступеня (1899 р.), японський орден Священного скарбу IV ступеня (1899 р.).

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Третий созыв. 1907-1912. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1907. – С.240; Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Четвертый созыв. 1912-1917. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1913. – С.239; Четвертая Государственная Дума. Портреты и биографии. – СПб.: Изд. Ольшанского Н.Н., 1913; Коцюбинский Д. Гижицкий Александр Степанович // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – С.152-153; Николаев А.Б. Гижицкий Александр Степанович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.130.

Архіви: ЦДА України. – Ф.301. Жандармские учреждения Подольской губернии. – Оп.1. – Спр.2913. Списки членов Государственной Думы от Подольской губернии. – Арк.42; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.16. Циркуляры особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о предоставлении отчета о ходе выборов, сведения о лицах избранных выборщиками по уездам губернии, анкеты о них; отчет о ходе выборов в Летичевском уезде и др. – Арк.149; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены и членов Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – Арк.510,585зв; ДАХМО. – Ф.123. Подольский губернский предводитель дворянства. – Оп.1. – Спр.1228. Списки выборщиков Подольской губернии имеющих право участия в губернском собрании по выборам членов Государственной Думы, удостоверения на право получения билетов для участия в выборах. – [аркуші не пронумеровані]; ДАХМО. – Ф.409. Подольское губернское в земских и городских делах присутствие. – Оп.1. – Спр.42. Циркуляры Подольского губернатора о вывозе государственного имущества, правительственных учреждений, служащих и их семей Министерства внутренних дел из приграничной полосы Киевского военного округа в связи с военными действиями, правила вывоза, временное положение об эвакуации, именные списки семей имеющих право на вывоз, списки выборщиков в губернское собрание, постановление и переписка по этим вопросам. – Арк.291,332.

Галушак
Семен Осипович (Йосифович)
(17.4.1877 – ?)

Семен Осипович Галушак, депутат III Державної Думи від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання, селянин с. Гречана, Старосинявської волості Літинського повіту Подільської губернії. Закінчив церковнопарафіяльну школу. Учасник російсько-японської війни 1904-1905 рр., зауряд-прапорщик. Нагороджений Георгіївським хрестом Займався землеробством, володів 7 дес. землі (за іншими даними 2,5 дес.). Одружений.

19 жовтня 1907 р. обраний депутатом III Державної Думи від з'їзду уповноважених від волостей. Входив до складу фракції помірковано-правих, а з другої сесії – прогресистів. Член комісії: про заходи боротьби з п'янством, для розгляду законопроекту про скасування пасовищних і лісових сервітутів в губерніях західних і білоруських. Підписав законопроекти: “Про заборону продажу приватновласницьких земель не інакше як через земельні банки”, “Про сприяння вдосконаленню селянського господарства і сільського господарства в Росії взагалі”, “Про наділення безземельних і малоземельних селян землею”, “Правила прийому у вищі учбові заклади”, “Про введення в Архангельській губернії земського самоуправління”. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Третий созыв. 1907-1912. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1907. – С.239; Галушак Семен Йосифович (Осипович) // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.119-120.

Архіви: ДАХмО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.19. Циркуляры МВС Подольскому губернатору, инструкции и телеграммы уездных предводителей дворянства, сообщения уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о количестве избирателей разных групп и количестве принадлежащий им земли, о порядке выборов в Государственную Думу, перечень изменений внесенных в списки избирателей по уездах губернии и др. – Арк.406.

**Гнатенко (Ігнатенко)
Ілля Григорович**
(1859 – ?)

Ілля Григорович Гнатенко, депутат I Державної Думи від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання, селянин с. Кивачівка Краснопільської волості Гайсинського повіту. Отримав початкову освіту. Відбував військову повинність, служив солдатом. Волосний суддя, збирач податків. Володів 4 дес. надільної та 4 дес. землі придбаної за допомогою Селянського банку, що дало йому право брати участь у виборах за курією землевласників.

27 березня 1906 р. обраний депутатом I Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. Входив до Трудової групи, за іншими даними – безпартійний. Є відомості про членство в УДГ. Виступав з думської трибуни з приводу поранення стражниками селян Гайсинського повіту. Підписав запит до міністра внутрішніх справ з вимогою покарати винних у скоєному. У роботі думських комісій участі не брав. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Первый созыв. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1906. – С.247; Государственная Дума. Стенографический отчет. Сессия I. – СПб.: Государственная типография, 1906. – Т.II. – С.1034; Колесниченко Д.А. Состав Трудовой группы в I и II Государственных Думах: сводная таблица членов фракции. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1988. – С.18-19; Грушевський М.С. З біжучої хвилі. Статті і замітки на теми дня. – К., 1906. – С.81; Гнатенко Ілля Григорович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.131; Государственная Дума первого призыва. Портреты, краткие биографии и характеристики депутатов. – М.: Возрождение, 1906. – С.58.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Волынского генерал-губернатора. – Спр.95 ч.1. Дело о выборах в I и II Государственные Думы. – Арк.262зв; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.16. Циркулярны особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о предоставлении отчета о ходе выборов, сведения о лицах избранных выборщиками по уездам губернии, анкеты о них; отчет о ходе выборов в Летичевском уезде и др. – Арк.56,252зв-253.

Гриневич
Антон Устинович
(1874 – ?)

Антон Устинович Гриневич, депутат II Державної Думи від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання. Закінчив Житомирську, за іншими даними – Подільську духовну семінарію. Священик с. Тимків Крутянської волості Балтського повіту Подільської губернії. Безпартійний. за іншими даними – соціаліст. Поширював соціалістичні ідеї серед прихожан. Українофіл. Був виборщиком до I Державної Думи.

7 лютого 1907 р. обраний депутатом II Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. У Державній Думі входив до складу Трудової групи і фракції ВСС. 16 квітня 1907 р. вийшов з фракції і зосередився діяльності в УДГ. Був одним з організаторів і керівників УДГ. Активний дописувач газети Української громади у II Думі “Рідна Справа. Вісти з Думи”. За словами С. Петлюри, А.У. Гриневич був одним із небагатьох українських послів, який вважав за обов’язок “озиватися до української людності в рідній і найбільш зрозумілій для неї пресі”. Член думських комісій із виконання державного розпису надходжень і видатків, з церковного законодавства та бюджетної комісії. Виступав в Думі з аграрного питання та про допомогу безробітним. Після розпуску II Державної Думи продовжував співпрацювати з Трудовою групою і ВСС. У грудні 1909 р., на вимогу Подільського губернатора, сплатив 3руб. 71 коп. оскільки Подільська контрольна палата встановила, що сума видана останньому на проїзд до Петербурга як члену Думи була завищена. Подальша доля невідома.

Твори: К реформе средней и низшей духовной школы // Православная Подолия. – 1906. – №1. – С.22-32; Важный пробел в миссионерском деле // Православная Подолия. – 1906. – №6. – С.505-515.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Второй созыв. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1907. – С.246; Колесниченко Д.А. Состав Трудовой группы в I и II Государственных Думах: сводная таблица членов фракции. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1988. – С.78-79; Глушковецкий А.Л. Діяльність депутатів від Подільської губернії у II Державній Думі та відгуки про них у краї

// Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – Випуск 4. В 3-х томах. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2005. – Т.1. – С.72-75; Петлюра С. З українського життя // Україна. – 1907. – апріль. – С.29; Гриневиц Антон Густанович (Иустинович) // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.148.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Волынского генерал-губернатора. – Оп.638. – Спр.95 ч.5. Дело о выборах в Государственную Думу. – Арк.28; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.16. Циркуляры особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о предоставлении отчета о ходе выборов, сведения о лицах избранных выборщиками по уездам губернии, анкеты о них; отчет о ходе выборов в Летичевском уезде и др. – Арк.46; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.17. Сообщение особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, уездных комиссий, Подольской казенной палаты, и др. об ассигновании и расходе средств на проведение выборов в Думу; дополнения и изменения внесенные уездной комиссией в список избирателей Литинского уезда. – Арк.108; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены и членов Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – Арк.618зв.

**Дідурик
Андрій Іванович**
(1877 – ?)

Андрій Іванович Дідурик, депутат II Державної Думи від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання, одружений, селянин с. Капустяни Ушицького повіту Подільської губернії. Закінчив церковнопарафіяльну школу, за іншими даними отримав початкову домашню освіту, малограмотний. Займався землеробством, володів 4 дес. надільної землі та садибою. Безпартійний.

8 лютого 1907 р. обраний депутатом II Державної Думи від Подільської губернії. від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. У Державній Думі входив до складу Трудової групи і фракції ВСС. 16 квітня 1907 р. вийшов з фракції і зосередився на діяльності в УДГ. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Второй созыв. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1907. – С.247; Колесниченко Д.А. Состав Трудовой группы в I и II Государственных Думах: сводная таблица членов фракции. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1988. – С.80-81; Дидурык Андрей Иванович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.164.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Вольнского генерал-губернатора. – Оп.638. – Спр.95 ч.5. Дело о выборах в Государственную Думу. – Арк.28; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки виборщиків по губернии, кандидатів в члени членов Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – Арк.447,603зв.

Дубонос
Фадей Филимонович
(1868– ?)

Фадей Филимонович Дубонос, депутат II Державної Думи від Подільської губернії. Українець (в думських довідниках названий росіянином), правславного віросповідання, селянин с. Бандурівка П'ятківської волості Ольгопільського повіту Подільської губернії. Закінчив церковнопарафіяльну школу. Займався землеробством та дрібною бакалійною торгівлею. Володів 2,5 дес. землі. Безпартійний.

7 лютого 1907 р. обраний депутатом II Державної Думи від загального складу виборщиків

Подільського губернського виборчого зібрання. У Державній Думі входив до складу Трудової групи і фракції ВСС. 16 квітня 1907 р. вийшов з фракції, але незабаром повернувся. Одночасно входив до УДГ. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Второй созыв. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1907. – С.248; Колесниченко Д.А. Состав Трудовой группы в I и II Государственных Думах: сводная таблица членов фракции. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1988. – С.80-81; Дубонос Фадей Филимонович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.174.

Архіви: ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены и членов Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – Арк.519,604.

**Заболотний
Іван Кирилович**
(1868– 1912)

Іван Кирилович Заболотний, депутат I Державної Думи від Подільської губернії. За національністю українець, хоча скрізь називався росіянином, православного віросповідання. Брат відомого вченого-мікробіолога Данила Кириловича Заболотного. Походив із селян с. Чоботарка Чоботаркської волості Ольгопільського повіту Подільської губернії. Закінчив юридичний факультет Київського університету Св. Володимира (1904). Брав участь у англо-бурській війні 1899-1902 рр. у якості волонтера на боці бурів. Після повернення в Російську імперію давав приватні уроки. Приватний повірений. Помічник приватного повіреного в Житомирі та Москві. Автор проекту підводного човна. У Києві перебував під негласним наглядом поліції за підозрою у зв'язках з ПСР. Захищав інтереси селян, висловлювався за громадянську рівноправність, розвиток народної освіти. Одружений.

Оскільки Заболотний не виписався із селянської громади, балотувався у селянській курії. 27 березня 1906 р., отримавши всього на один виборний голос більше свого найближчого переслідувача, обраний депутатом I Державної Думи від з'їзду уповноважених від волостей. Входив до Трудової групи та УДГ. Член аграрної комісії. Підписав законопроекти: “про громадянську рівність”, заяви про утворення Комісії із незаконних дій адміністрації і про необхідність утворення місцевих аграрних комітетів. Підтримав 42 запити до міністрів царського уряду. Виступав про амністію, зворотний адрес, декларацію Ради міністрів, громадянську рівність, з аграрного питання. Пропонував додати у текст зворотного адресу імператорові Миколі II прохання про призупинення смертної кари, вніс пропозицію про безпосереднє надання на утвердження імператором законопроекту “Про відміну смертної кари”.

У червні 1906 р. перебуваючи в Подільській губернії виступав з промовами перед населенням. У них депутат переконував селян не бунтувати і не страйкувати, а чекати вирішення земельного питання Державною Думою.

Під час виборів до II Державної Думи, згідно роз'ясненню Правлячого Сенату, був позбавлений права участі у волосних сходах, а відтак не міг бути обраним. Однак, проводив агітацію серед селян Подільської губернії на користь трудовиків. Це викликало переслідування з боку Подільської губернської адміністрації. Подільський губернатор О.О. Ейлер з приводу діяльності І.К. Заболотного доповідав Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору: "... кожний зайвий день перебування Заболотного в межах ввіреної мені губернії за моїм глибоким переконанням ходу виборчої кампанії завдає непоправної шкоди у сенсі підбурювання селян до опозиційної настрою в Державній Думі, внаслідок чого результати виборів можуть виявитися зовсім неочікуваними". Тому було вирішено на час виборів до II Думи заборонити перебування колишнього депутата на території Подільської губернії.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Первый созыв. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1906. – С.248; Грушевський М.С. З біжучої хвилі. Статті і замітки на теми дня. – К., 1906. – С.81; Колесниченко Д.А. Состав Трудовой группы в I и II Государственных Думах: сводная таблица членов фракции. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1988. – С.24-25; Глушковецкий А.Л. Подільський депутат I Державної Думи Іван Кирилович Заболотний // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – Випуск 5. В 3-х томах. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2006. – Т.1. – С.20-22; Коник О.О. Депутат Державної Думи від Подільської губернії Іван Заболотний // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.221-223; Циганюк М.А. Селянський депутат I Державної Думи від Поділля – Іван Кирилович Заболотний // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – Випуск 5. В 3-х томах. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2006. – Т.1. – С.26-27; Заболотний Іван Кирилович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.195; Государственная Дума первого призыва. Портреты, краткие биографии и характеристики депутатов. – М.: Возрождение, 1906. – С.58.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.275. Киевское охранное отделение. – Оп.1. – Спр.1048. Дело по наблюдению за помощником присяжного поверенного Заболотным И.К. (наблюдательная кличка "Бывший") принадлежащим к партии эсеров. – Арк.1-11; ЦДІА України. – Ф.301. Жандармские учреждения Подольской губернии. – Оп.1. – Спр.1008. Дело о проведении дознаний о бывшем члене Государственной Думы Заболотном И. по обвинению в революционной агитации и распространении нелегальной литературы в г. Балта и на ст. Рудница Юго-Западных

железных дорог. – Арк.14-14зв,41-42; ЦДІА України. – Ф.301. Жандармские учреждения Подольской губернии. – Оп.1. – Спр.1100. Сообщения помощнику начальника Подольского ГЖУ в Винницком уезде о приезде в г. Балту члена Государственной Думы Заболотного и Воеводского. – Арк.2; ЦДІА України. – Ф.301. Жандармские учреждения Подольской губернии. – Оп.1. – Спр.1101. Переписка с Департаментом полиции и подольским губернатором о прибытии в Летичевский уезд бывшего депутата I Государственной Думы Заболотного И.К. для проведения подготовки к выборам в II Государственную Думу. – Арк.1-3зв; ЦДІА України. – Ф.419. Прокурор Одесской судебной палаты. – Оп.1. – Спр.4865. По обвинению бывшего члена Государственной Думы Заболотного в агитации жителей г. Балты и ст. Рудница Юго-Западных железных дорог требовать общей амнистии политическим заключенным. – Арк.6-6зв; ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Волынского генерал-губернатора. – Оп.638. – Спр.95 ч.1. Дело о выборах в I и II Государственные Думы. – Арк.262-262зв; ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Волынского генерал-губернатора. – Оп.856. – Спр.782. Дело о запрещении пребывания в Подольской губернии помощнику присяжного поверенного, бывшему члену Государственной Думы Заболотному. – Арк.1-10; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.16. Циркуляры особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о предоставлении отчета о ходе выборов, сведения о лицах избранных выборщиками по уездам губернии, анкеты о них; отчет о ходе выборов в Летичевском уезде и др. – Арк.61,252зв-253.

**Зубченко
Прокопій Степанович**
(1867 – ?)

Прокопій Степанович Зубченко, депутат II Державної Думи від Подільської губернії. Українець (в думських довідниках названий росіянином), православного віросповідання, селянин с. Кирносівка Клибанської волості Брацлавського повіту Подільської губернії. Навчався грамоті у сільського дяка, а після прийняття у 1887 р. на військову службу в навчальній команді при Київському артилерійському парку. Звільнився з військової служби у 1892 р. в чині молодшого фееерверкера.¹ З

1 січня 1906 р. зачислений в учасники ополчення першого розряду. У 1901-1902 рр. служив збирачем податків, а у 1904 р. перебував на посаді волосного судді. Займався землеробством мав 1,8 дес. землі, хату з господарськими будівлями. За даними Подільської губернської адміністрації, до обрання в Думу політикою він не цікавився, але виявляв інтерес до аграрного питання головним чином через те, що сам був малоземельним селянином. Був обраний депутатом як чоловік бідний, але чесний і знаючий селянські потреби. Безпартійний. На час обрання був одружений та мав трьох дочок і сина.

8 лютого 1907 р., отримавши найбільше виборних голосів з усіх виборщиків губернії (162 із 193), обраний депутатом II Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. У Державній Думі входив до складу Трудової групи і фракції ВСС, а також УДГ. 16 квітня 1907 р. вийшов з фракції і зосередився на діяльності в УДГ. Був членом аграрної комісії. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Второй созыв. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1907. – С.249; Колесниченко Д.А. Состав Трудовой группы в I и II Государственных Думах: сводная таблица членов фракции. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1988. – С.84-85; Зубченко Прокопий Степанович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.214.

¹ Фееерверкер – унтер-офіцерське звання в артилерії російської армії.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярія Київського Подольського і Волинського генерал-губернатора. – Оп.638. – Спр.95 ч.5. Дело о выборах в Государственную Думу. – Арк.28; ДАХмО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены членов Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – Арк.544,588,599-600,617.

Каташинський
Ларіон Мефодійович
(1867 – після 1909)

Ларіон Мефодійович Каташинський, депутат II Державної Думи від Подільської губернії. Молдованин (в думських довідниках названий росіянином), православного віросповідання, селянин с. Жури Цибулівської волості Балтського повіту Подільської губернії. Закінчив народне училище, за іншими даними отримав домашню початкову освіту. Постійно проживав на місці приписки, займався сільським господарством був, (володів 5 дес. надільної землі). На службі ніде не перебував. Ніякої політичної чи суспільної діяльності не проводив. Безпартійний. Серед односельчан користувався повагою як порядний господар. Передвиборної агітації не проводив. Був виборщиком до I Державної Думи.

7 лютого 1907 р. обраний депутатом II Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. У Державній Думі входив до складу Трудової групи і фракції ВСС, а також УДГ. 16 квітня 1907 р. вийшов з фракції і зосередився на діяльності в УДГ. Від імені УДГ підписав заяву із змінами до законопроекту про народну освіту в Росії з вимогами навчання у початковій школі рідною мовою.

У грудні 1909 р. Подільський губернатор зобов'язав балтського повітового справника стягнути з І.М. Каташинського 97 коп., оскільки Подільська Контрольна Палата встановила, що сума видана останньому на проїзд до Петербурга як члену Думи була завищена. Колишній депутат зазначені кошти повернув. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Второй созыв. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1907. – С.250; Колесниченко Д.А. Состав Трудовой группы в I и II Государственных Думах: сводная таблица членов фракции. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1988. – С.88-89; Каташинский Илларион Мефодиевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.245.

Газети: Українська Думська Громада про народну освіту // Рідна Справа Думські вісті. – 1907. – №7. – 13 травня. – С.4.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Волынского генерал-губернатора. – Оп.638. – Спр.95 ч.5. Дело о выборах в Государственную Думу. – Арк.28; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.16. Циркуляры особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о предоставлении отчета о ходе выборов, сведения о лицах избранных выборщиками по уездам губернии, анкеты о них; отчет о ходе выборов в Летичевском уезде и др. – Арк.33; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.17. Сообщение особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, уездных комиссий, Подольской казенной палаты, и др. об ассигновании и расходе средств на проведение выборов в Думу; дополнения и изменения внесенные уездной комиссией в список избирателей Литинского уезда. – Арк.101-102; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены и членов Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – Арк.410,609,616зв-617.

**Коваль
Йосиф Ілліч**

(3.11.1865 – після 1917)

Йосиф Ілліч Коваль, депутат IV Державної Думи від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання, селянин с. Дяківці Кожухівської волості Літинського повіту Подільської губернії. Закінчив Дяківецьке однокласне народне училище. Був сільським старостою. З 1906 р. волосний старшина. Член Літинської повітової землевпорядкувальної комісії. Літинський повітовий і подільський губернський земський гласний. Займався сільським господарством, володів 10 дес. надільної і 1 дес. придбаной землі. Одружений, чотири доньки.

18 жовтня 1912 р. обраний депутатом IV Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. Входить до складу фракції російських націоналістів і помірковано-правих. У серпні 1915 р. приєднався до прихильників П.М. Балашова. Член комісій: у справах православної церкви, з судових реформ, з виконання державного розпису надходжень і видатків, із заміни сервітутів. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Четвертый созыв. 1912-1917. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1913. – С.240; Четвертая Государственная Дума. Портреты и биографии. – СПб.: Изд. Ольшанского Н.Н., 1913. – С.89; Николаев А.Б. Коваль Иосиф Ильич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.258.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.301. Жандармские учреждения Подольской губернии. – Оп.1. – Спр.2913. Списки членов Государственной Думы от Подольской губернии. – Арк.42зв; ДАХмО. – Ф.123. Подольский губернский предводитель дворянства. – Оп.1. – Спр.1228. Списки виборщиків Подольской губернии имеющих право участия в губернском собрании по выборам членов Государственной Думы, удостоверения на право получения билетов для участия в выборах. – [аркуші не пронумеровані]; ДАХмО. – Ф.409. Подольское губернское в земских и городских делах присутствие. – Оп.1. – Спр.42. Циркуляры Подольского губернатора о вывозе государственного имущества, правительственных учреждений, служащих и их семей Министерства внутренних дел из приграничной полосы Киевского военного округа в

связи с военными действиями, правила вывоза, временное положение об эвакуации, именные списки семей имеющих право на вывоз, списки выборщиков в губернское собрание, постановление и переписка по этим вопросам. – Арк.293,331зв; ДАХМО. – Ф.409. Подольское губернское в земских и городских делах присутствие. – Оп.1. – Спр.48. Переписка с Подольским губернатором по вопросам выборов в IV Государственную Думу, отчеты заседаний Подольской губернской по делам о выборах в Государственную Думу комиссии, списки выборщиков в Думу, уполномоченных в уездный съезд, сведения об избранных уполномоченных и др. – Арк.180зв,188.

**Косаренчук
Гнат Іванович**
(1868– ?)

Гнат Іванович Косаренчук, депутат I Державної Думи від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання, селянин с. Чорномин Лугської волості Ольгопільського повіту Подільської губернії. Отримав домашню початкову освіту. Служив солдатом, був розпорядником сільського банку. Разом з трьома братами володів 5 дес. надільної землі. Безпартійний.

27 березня 1906 р. обраний депутатом I Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернского виборчого зібрання. Входив до Трудової групи. Підписав заяви про утворення Комісії із розслідування злочинів посадових осіб і про утворення місцевих аграрних комітетів. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Первый созыв. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1906. – С.249; Колесниченко Д.А. Состав Трудовой группы в I и II Государственных Думах: сводная таблица членов фракции. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1988. – С.26-27; Косаренчук Игнатий Иванович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.292; Государственная Дума первого призыва. Портреты, краткие биографии и характеристики депутатов. – М.: Возрождение, 1906. – С.58.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Волынского генерал-губернатора. – Спр.95 ч.1. Дело о выборах в I и II Государственные Думы. – Арк.262зв-263; ДАХМО. – Ф.117.

Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.16. Циркуляры особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о предоставлении отчета о ходе выборов, сведения о лицах избранных выборщиками по уездам губернии, анкеты о них; отчет о ходе выборов в Летичевском уезде и др. – Арк.63,252зв-253.

**Крук
Иван Маркович**
(1861 – ?)

Иван Маркович Крук, депутат I Державної Думи від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання, селянин с. Полянецьке Савранської волості Балтського повіту Подільської губернії. Отримав домашню освіту. Займався землеробством та бджільництвом, мав дві садиби, але орною землею не володів. Одинадцять років служив жандармом на залізниці, унтер-офіцер запасу.

27 березня 1906 р. обраний депутатом I Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. Безпартійний. У роботі думських комісій участі не брав, з думської трибуни не виступав. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Первый созыв. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1906. – С.250; Крук Иван Маркович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.299; Государственная Дума первого призыва. Портреты, краткие биографии и характеристики депутатов. – М.: Возрождение, 1906. – С.59.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Вольнского генерал-губернатора. – Спр.95 ч.1. Дело о выборах в I и II Государственные Думы. – Арк.262зв; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.16. Циркуляры особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о предоставлении отчета о ходе выборов, сведения о лицах избранных выборщиками по уездам губернии, анкеты о них; отчет о ходе выборов в Летичевском уезде и др. – Арк.63,252зв-253.

**Кучер (Кучерук)
Макар Аверкійович**
(1874 – ?)

Макар Аверкійович Кучер, депутат I Державної Думи від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання, селянин с. Сміла Уланівської волості Літинського повіту Подільської губернії. Навчався в церковнопарафіяльній школі, отримав початкову освіту. Певний час служив у Петербурзькій поліцейській кінній та пішій стражі. Разом з трьома братами володів 6 дес. надільної землі.

27 березня 1906 р. обраний депутатом I Державної Думи від загального складу виборщиків

Подільського губернського виборчого зібрання. Входив до складу Трудової групи, за іншими даними – безпартійний. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Первый созыв. – М.: Изд. Тов. Сыгина, 1906. – С.252; Колесниченко Д.А. Состав Трудовой группы в I и II Государственных Думах: сводная таблица членов фракции. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1988. – С.28-29; Кучер (Кучерук) Макарий Аверкиевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.315; Государственная Дума первого призыва. Портреты, краткие биографии и характеристики депутатов. – М.: Возрождение, 1906. – С.59.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Волынского генерал-губернатора. – Спр.95 ч.1. Дело о выборах в I и II Государственные Думы. – Арк.263; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.16. Циркулярны особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о предоставлении отчета о ходе выборов, сведения о лицах избранных выборщиками по уездам губернии, анкеты о них; отчет о ходе выборов в Летичевском уезде и др. – Арк.55,252зв-253.

**Кучеренко
Ілля Захарович**
(1868– ?)

Ілля Захарович Кучеренко, депутат I Державної Думи від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання, селянин с. Синьки Троянівської волості Балтського повіту Подільської губернії. Володів 4 дес. надільної землі. Неграмотний.

27 березня 1906 р. обраний депутатом I Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. Входив до складу Трудової групи. Членом думських комісій не був і з думської трибуни не виступав. У 1908 р. за підбурювання односельчан до нападу на поліцію піданий 6-місячному ув'язненню. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Первый созыв. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1906. – С.251; Колесниченко Д.А. Состав Трудовой группы в I и II Государственных Думах: сводная таблица членов фракции. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1988. – С.28-29; Кучеренко Ілля Захарович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.315; Государственная Дума первого призыва. Портреты, краткие биографии и характеристики депутатов. – М.: Возрождение, 1906. – С.59.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Вольнского генерал-губернатора. – Спр.95 ч.1. Дело о выборах в I и II Государственные Думы. – Арк.263; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.16. Циркуляры особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о предоставлении отчета о ходе выборов, сведения о лицах избранных выборщиками по уездам губернии, анкеты о них; отчет о ходе выборов в Летичевском уезде и др. – Арк.52,252зв-253.

**Лісовський
Вікентій Карлович**

(28.12.1855 – 31.8.1918)

Вікентій Карлович Лісовський, депутат II Державної Думи від Подільської губернії. Поляк, римо-католицького віросповідання, дворянин. Закінчив медичний факультет Варшавського університету. Служив лікарем в м. Умань Київської губернії. За політичними поглядами близький до Партії мирного оновлення. Безпартійний. Землевласник Гайсинського повіту Подільської губернії (603 дес.).

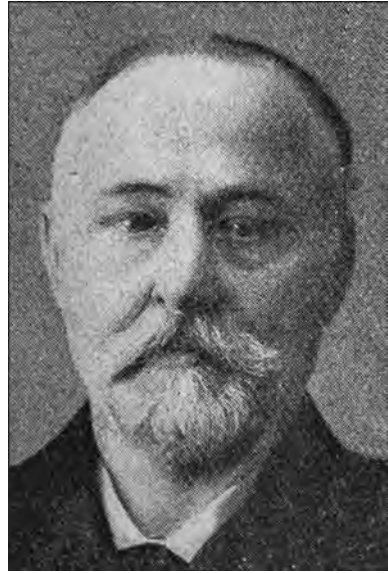
7 лютого 1907 р. З невеликою перевагою голосів (99 із 193) обраний депутатом II Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. У Державній Думі входив до складу Польського кола. Член комісії: аграрної, з народного освіти. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Второй созыв. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1907. – С.251; Лисовский Викентий Карлович Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.328.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Волынского генерал-губернатора. – Оп.638. – Спр.95 ч.5. Дело о выборах в Государственную Думу. – Арк.28; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены и членов Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – Арк.618-618зв.

Лавров
Олексій Григорович
(7.2.1858– після 1917)

Олексій Григорович Лавров, депутат IV Державної Думи від Подільської губернії. Росіянин, православного віросповідання, дворянин, статський радник. Закінчив фізико-математичний факультет Петербурзького університету. Впродовж 1884-1893 рр. викладав фізику і математику в реальному училищі. У 1893-1912 рр. податковий інспектор. Протягом 4 років був почесним мировим суддею у м. Поневеж Ковенської губернії. Був гласним Поневежської міської думи. Голова опікунської ради комерційного училища. Домовласник м. Могилів-Подільський (будинок оцінено в 2400 руб.). Одружений п'ятеро дітей.

18 жовтня 1912 р. обраний депутатом IV Державної Думи від першого і другого з'їздів міських виборців Подільської губернії. Входив до складу фракції російських націоналістів і помірковано-правих. У серпні 1915 р. приєднався до прихильників П.М. Балашова. Член комісій: з виконання державного розпису надходжень і видатків, з народної освіти, з міських справ, з святкування 300-річчя дому Романових (товариш (заступник) голови), фінансової, з торгівлі і промисловості, для розгляду законопроекту про зміну про пенсії і одноразові допомоги, для розгляду питання про бажаність законодавчої пропозиції про кооперативні товариства і їхні союзи. Доповідач комісій: з виконання державного розпису надходжень і видатків, з народної освіти, з торгівлі і промисловості.

Під час Першої світової війни 1914-1918 рр. уповноважений (з початку жовтня 1914 р.), а пізніше ревізор Південно-Західного обласного земського комітету допомоги хворим і пораненим воїнам. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Четвертый созыв. 1912-1917. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1913. – С.241; Четвертая Государственная Дума. Портреты и биографии. – СПб.: Изд. Ольшанского Н.Н., 1913; Николаев А.Б. Лавров Алексей Григорьевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.316-317.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.301. Жандармские учреждения Подольской губернии. – Оп.1. – Спр.2913. Списки членов Государственной Думы от Подольской губернии. – Арк.42; ДАХМО. – Ф.123. Подольский губернский предводитель дворянства. – Оп.1. – Спр.1228. Списки выборщиков Подольской губернии имеющих право участия в губернском собрании по выборам членов Государственной Думы, удостоверения на право получения билетов для участия в выборах. – [аркуші не пронумеровані]; ДАХМО. – Ф.409. Подольское губернское в земских и городских делах присутствие. – Оп.1. – Спр.42. Циркуляры Подольского губернатора о вывозе государственного имущества, правительственных учреждений, служащих и их семей Министерства внутренних дел из приграничной полосы Киевского военного округа в связи с военными действиями, правила вывоза, временное положение об эвакуации, именные списки семей имеющих право на вывоз, списки выборщиков в губернское собрание, постановление и переписка по этим вопросам. – Арк.294зв,333.

**Маньковський
Григорій Тимофійович**
(24.1.1853 – після 1921)

Григорій Тимофійович Маньковський, депутат III та IV Держаної Думи від Подільської губернії. Росіянин, православного віросповідання. Закінчив Подільську духовну семінарію зі званням студента (1877 р.). Впродовж 1877-1882 рр. працював викладачем російської мови в Шаргородському духовному училищі. Рукопокладений в священники (1882 р.). З 1898 р. окружний благочинний. Протоієрей с. Писарівка Руська Ямпільського повіту Подільської губернії (річна платня 300 руб.).

Член правління Шаргородського духовного училища. Депутат духовного відомства в Ямпільському повітовому земстві за призначенням. Володів 48 дес. церковної землі. Овдовів восени 1907 р., двоє синів: Микола (1882 – ?), викладач Варшавського кадетського корпусу (на 1912 р.) і Василь (1886 – ?), священник.

Був виборщиком Подільського губернського виборчого зібрання до II Державної Думи від з'їзду повітових землевласників Ямпільського повіту.

19 жовтня 1907 р. обраний депутатом III Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губерньського виборчого зібрання. Входив до складу фракції правих. Член комісії у справах православної церкви.

18 жовтня 1912 р. обраний депутатом IV Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губерньського виборчого зібрання. Входив до складу фракції російських націоналістів і помірковано-правих. З серпня 1915 р. увійшов до групи прихильників П.М. Балашова. Член комісії: з народної освіти, у справах православної церкви, з народного здоров'я.

У дні Лютневої революції 1917 р. знаходився в Петрограді. Після жовтня 1917 р. деякий час жив у Варшаві. У 1921 р. повернувся в Тульчин, був єпископом Тульчинським. Співпрацював з "обновленцями". Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Третий созыв. 1907-1912. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1907. – С.241; Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Четвертый созыв. 1912-1917. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1913. – С.242; Четвертая Государственная Дума. Портреты и биографии. – СПб.: Изд. Ольшанского Н.Н., 1913. – С.115; Николаев А.Б. Маньковский Григорий Тимофеевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.356.

Архіви: ЦДА України. – Ф.301. Жандармские учреждения Подольской губернии. – Оп.1. – Спр.2913. Списки членов Государственной Думы от Подольской губернии. – Арк.42зв; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены и членов Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – Арк.329,586; ДАХМО. – Ф.123. Подольский губернский предводитель дворянства. – Оп.1. – Спр.1228. Списки выборщиков Подольской губернии имеющих право участия в губернском собрании по выборам членов Государственной Думы, удостоверение на право получения билетов для участия в выборах. – [аркуші не пронумеровані]; ДАХМО. – Ф.409. Подольское губернское в земских и городских делах присутствие. – Оп.1. – Спр.42. Циркуляр Подольского губернатора о вывозе государственного имущества, правительственных учреждений, служащих и их семей Министерства внутренних дел из приграничной полосы Киевского военного округа в связи с военными действиями, правила вывоза, временное положение об эвакуации, именные списки семей имеющих право на вывоз, списки выборщиков в губернское собрание, постановление и переписка по этим вопросам. – Арк.292,334.

**Матвеев
Семен Кузьмич**
(1878– ?)

Семен Кузьмич Матвеев, депутат II Державної Думи від Подільської губернії. Українець (в думських довідниках названий росіянином), православного віросповідання, селянин с. Кали-тинецька Дахнівка Кузьминської волості Проскурівського повіту Подільської губернії. Отримав домашню освіту. Служив у царській армії, запасний матрос. Займався хліборобством та кра-вецтвом. Володів 5 дес. землі. Серед односельчан користувався повагою як порядний господар.

7 лютого 1907 р. обраний депутатом II Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. У Державній Думі входив до складу Трудової групи і фракції ВСС, а також УДГ. Незабаром вийшов з фракції і зосередився на діяльності в УДГ. Від імені УДГ підписав заяву із змінами до законопроекту про народну освіту в Росії з вимогами навчання у початковій школі рідною мовою. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М. М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Второй созыв. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1907. – С.252; Колесниченко Д. А. Состав Трудовой группы в I и II Государственных Думах: сводная таблица членов фракции. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1988. – С.94-95; Матвеев Семен Кузьмич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В. В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.362.

Газети: Українська Думська Громада про народну освіту // Рідна Справа Думські вісти. – 1907. – №7. – 13 травня. – С.4.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Волынского генерал-губернатора. – Оп.638. – Спр.95 ч.5. Дело о выборах в Государственную Думу. – Арк.28; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены членов Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – Арк.317зв,598,617зв.

**Михаленко (Михайленко)
Петро Миколайович**
(1856 – ?)

Петро Миколайович Михаленко, депутат I Державної Думи від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання, селянин с. Руда Гаврилівецької волості Кам'янецького повіту Подільської губернії. Був церковним старостою. Неграмотний. Разом з чотирма братами володів 3,2 дес. надільної землі. Один з його братів співав у хорі одного з приватних театрів Петербургу.

27 березня 1906 р. обраний депутатом I Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. Входив до складу Трудової групи. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Первый созыв. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1906. – С.253; Колесниченко Д.А. Состав Трудовой группы в I и II Государственных Думах: сводная таблица членов фракции. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1988. – С.36-37; Михаленко (Михайленко) Петр Николаевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.379; Государственная Дума первого призыва. Портреты, краткие биографии и характеристики депутатов. – М.: Возрождение, 1906. – С.59.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Вольнского генерал-губернатора. – Спр.95 ч.1. Дело о выборах в I и II Государственные Думы. – Арк.263; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.16. Циркуляры особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о предоставлении отчета о ходе выборов, сведения о лицах избранных выборщиками по уездам губернии, анкеты о них; отчет о ходе выборов в Летичевском уезде и др. – Арк.58,252зв-253.

**Можайський
Микола Миколайович**

(6.12.1865 – ?)

Микола Миколайович Можайський, депутат IV Державної Думи від Подільської губернії. Росіянин, православного віросповідання, потомствений дворянин Санкт-Петербурзької губернії, камергер. Закінчив 1 Київську гімназію і природниче відділення фізико-математичного факультету Петербурзького університету. 14 серпня 1891 р. поступив в лейб-гвардії Гусарський Його Величності мисливський полк. З 1892 р. – унтер-офіцер, пізніше корнет. В 1897 р. вийшов у запас в чині

поручика гвардійської кавалерії. Впродовж 1897-1899 рр. і з 1909 р. брацлавський повітовий предводитель дворянства. Почесний мировий суддя Брацлавського округу. Протягом 1911-1912 рр. голова Брацлавської повітової земської управи (річна платня 3000 руб. на рік). Займався сільським господарством, володів 3400 дес. землі. 29 січня 1895 р. одружився на доньці камергера Височайшого Двору О.В. Гудим-Левковича Мелітіні Олексіївні. Мав двох синів і доньку.

Був виборщиком Подільського губернського виборчого зібрання до II Державної Думи від Брацлавського з'їзду повітових землевласників.

18 жовтня 1912 р. обраний депутатом IV Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. Входив до складу фракції російських націоналістів і помірковано-правих. Після розколу фракції у серпні 1915 р. входив в групу П.М. Балашова. Член комісії: з народної освіти, з місцевого самоуправління, фінансової, для розгляду законопроекту про заміну сервітутів в Варшавському генерал-губернаторстві і в Холмській губернії, з шляхів сполучення.

З початком Першої світової війни 1914-1918 рр. член Південно-Західного обласного земського комітету з надання допомоги хворим і пораненим воїнам, уповноважений Червоного Хреста Південно-Західного району (1914 р.). Подальша доля невідома.

Нагороди: ордени Святого Станіслава II (1908 р.) і III ступенів (1902 р.), срібні медалі “В пам'ять царювання імператора

Олександра III” (1896 р.), “В пам’ять Священного коронування імператора Миколи II” (1896 р.).

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Четвертый созыв. 1912-1917. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1913. – С.243; Четвертая Государственная Дума. Портреты и биографии. – СПб.: Изд. Ольшанского Н.Н., 1913. – С.126; Николаев А.Б. Можайский Николай Николаевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.379-380.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.301. Жандармские учреждения Подольской губернии. – Оп.1. – Спр.2913. Списки членов Государственной Думы от Подольской губернии. – Арк.42зв; ДАХМО. – Ф.123. Подольский губернский предводитель дворянства. – Оп.1. – Спр.1228. Списки выборщиков Подольской губернии имеющих право участия в губернском собрании по выборам членов Государственной Думы, удостоверения на право получения билетов для участия в выборах. – [аркуші не пронумеровані]; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены и членов Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – Арк.530,585; ДАХМО. – Ф.409. Подольское губернское в земских и городских делах присутствие. – Оп.1. – Спр.42. Циркуляры Подольского губернатора о вывозе государственного имущества, правительственных учреждений, служащих и их семей Министерства внутренних дел из приграничной полосы Киевского военного округа в связи с военными действиями, правила вывоза, временное положение об эвакуации, именные списки семей имеющих право на вывоз, списки выборщиков в губернское собрание, постановление и переписка по этим вопросам. – Арк.289-289зв,331; ДАХМО. – Ф.409. Подольское губернское в земских и городских делах присутствие. – Оп.1. – Спр.581. Формулярный список о службе председателя Брацлавской уездной земской управы, статского советника, Николая Николаевича Можайского. – 19 арк.

Мороз
Прохор Семенович
(1861 – після 1909)

Прохор Семенович Мороз, депутат II Державної Думи від Подільської губернії. Українець (в думських довідниках названий росіянином), православного віросповідання, селянин с. Білецьке Гайсинського повіту Подільської губернії. Отримав домашню освіту. Служив у царській армії, відставний унтер-офіцер. Займався хліборобством та служив збирачем податків і сільським старостою. Володів 3 дес. 639 саж. надільної землі. Завдяки природному розуму користувався повагою серед одно-

сельчан. До виборів не належав до жодної політичної партії і агітації не проводив.

7 лютого 1907 р. обраний депутатом II Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. У Державній Думі входив до складу Трудової групи і фракції ВСС, а також УДГ. 25 травня 1907 р. вийшов з фракції і зосередився на діяльності в УДГ. Від імені УДГ підписав заяву із змінами до законопроекту про народну освіту в Росії з вимогами навчання у початковій школі рідною мовою.

У Державній Думі виступав з аграрного питання. Вимагав відібрати землю у поміщиків та священників. У грудні 1909 р. Подільський губернатор зобов'язав летицького повітового справника стягнути з П.С. Мороза 5 руб. 68 коп., оскільки Подільська контрольна палата встановила, що сума видана останньому на проїзд до Петербурга як члену Думи була завищена. Колишній депутат зазначені кошти повернув. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Второй созыв. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1907. – С.253; Колесниченко Д.А. Состав Трудовой группы в I и II Государственных Думах: сводная таблица членов фракции. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1988. – С.96-97; Мороз Прохор Семенович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.381.

Газети: Українська Думська Громада про народну освіту // Рідна справа Думські вісти. – 1907. – №7. – 13 травня. – С.4. Що казали в Думі про землю депутати з України // Рідна справа. Вісти з Думи.

– 1907. – №2. – 15 квітня. – С.3; Що казали в Думі про землю депутати з України // Рада. – 1907. – №91. – 18квітня. – С.3.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Волынского генерал-губернатора. – Оп.638. – Спр.95 ч.5. Дело о выборах в Государственную Думу. – Арк.28; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.17. Сообщение особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, уездных комиссий, Подольской казенной палаты, и др. об ассигновании и расходе средств на проведение выборов в Думу; дополнения и изменения внесенные уездной комиссией в список избирателей Литинского уезда. – Арк.97-98; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены и членов Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – Арк.602-602зв,616зв.

**Ніколенко
Павло Євменович**
(1870 – ?)

Павло Євменович Ніколенко, депутат III Державної Думи від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання, селянин с. Фліорина Ольгопільського повіту Подільської губернії. Закінчив церковнопарафіяльну школу. Служив збирачем казенних податків. Безпартійний. Займався землеробством, володів 3,5 дес. надільної та 1,5 дес. придбаної землі. Одружений.

Був виборщиком Подільського губернського виборчого зібрання на виборах до II Державної Думи, але набрав лише 67 виборчих голосів із 193.

19 жовтня 1907 р. обраний депутатом III Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. В ході до складу фракції помірковано-правих, а після її злиття 25 жовтня 1909 р., з Національною фракцією правих, став членом Російської національної фракції (за іншими даними – фракції правих). Член комісії: з місцевого самоуправління, у справах православної церкви, з торгівлі і промисловості, для вироблення законопроекту про зміни діючого законодавства про селян. Підписав законопроекти: “Про заборону продажу приватновласницьких земель не інакше як через земельні банки”, “Про сприяння вдосконаленню селянського господарства і сільського господарства в Росії взагалі”, “Про зміну законів про стягування і відправлення земських і натуральних повинностей селян”. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Третий созыв. 1907-1912. – М.: Изд. Тов. Сьгітина, 1907. – С.242; Ніколенко Павел Євменьєвич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.413.

Архіви: ДАХмО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки виборщиків по губернии, кандидатів в члени и членов Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – Арк.522,585зв.

Наумчак
Андрій Никифорович
(1855 – ?)

Андрій Никифорович Наумчак, депутат II Державної Думи від Подільської губернії. Українець (в думських довідниках названий росіянином), православного віросповідання, селянин с. Філіопіль Літинського повіту Подільської губернії. Грамотний. Був волосним старшиною. Займався хліборобством. Володів 4 дес. (за іншими даними 4,5 дес.) землі та садибою. До виборів не належав до жодної політичної партії і агітації не проводив.

7 лютого 1907 р. обраний депутатом II Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. У Державній Думі входив до складу Трудової групи і фракції ВСС, а також УДГ. 25 травня 1907 р. вийшов з фракції і зосередився на діяльності в УДГ. Входив до складу спеціальної комісії з вироблення принципів, на яких українські представники мали об'єднатися в УДГ.

Після розпуску II Державної Думи продовжував співпрацювати з Трудовою групою і ВСС, зокрема, вже під час роботи IV Державної Думи отримував літературу трудовиків.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Второй созыв. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1907. – С.254; Колесниченко Д.А. Состав Трудовой группы в I и II Государственных Думах: сводная таблица членов фракции. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1988. – С.98-99; Наумчак Андрей Никифорович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.400; Політична історія України. XX ст.: У 6т. / І.В. Курас та ін. – К.: Генеза, 2002-2003. – Т.1: На зламі століть (кін. XIX ст. – 1917) / Ю.А. Левенець, Л.П. Нагорна, М.С. Кармазіна. – 2002. – С.183.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярія Киевского Подольского и Вольнского генерал-губернатора. – Оп.638. – Спр.95 ч.5. Дело о выборах в Государственную Думу. – Арк.28; ЦДІА України. – Ф.301. Жандармські установи Подільської губернії. – Оп.2. – Спр.403. Переписка с ротмистром корпуса жандармов Степановым о подготовке Австрии к войне с Россией и об отношении польских землевладельцев к России, о наблюдении за членами нелегальных партий. – Арк.324; ДАХмО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены и члены Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – Арк.612-612зв,617зв.

**Пахальчак
Василь Карпович**

(1.1.1867 – ?)

Василь Карпович Пахальчак, депутат III Державної Думи від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання, селянин с. Мурафа Ямпільського повіту Подільської губернії. Закінчив Мурафське двокласне сільське міністерське училище. Відбував військову повинність, звільнився в запас у чині прапорщика армійської піхоти. З початку 1890-х рр. до 1907 р. служив волосним писарем. Ямпільський повітовий і подільський губернський земський гласний. Був секретарем, а після обрання депутатом III Думи, почесним головою Мурафського відділу СРН. Займався землеробством, володів 2,8 дес. землі, садибою та пасікою. Одружений.

19 жовтня 1907 р. обраний депутатом III Державної думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. Входив до складу фракції правих, з весни 1908 р. став членом її Ради та товаришем секретаря Бюро фракції. Впродовж 1909-1912 рр. був членом Селянської групи (міжфракційне об'єднання депутатів-селян у III і IV Державній Думі). Член комісій: фінансової, із заходів боротьби з пожежами, із скасування пасовищних і лісових сервітутів в губерніях західних і білоруських, із місцевого самоуправління, із робітничого питання, із зміни законодавства про селян. Підписав законопроекти: “Про введення земства в Сибіру”, “Про майоратні маєтки в Царстві Польському”, “Про видачу грошової допомоги селянам при переселенні на відрубні ділянки”, “Про пенсії учителям і учителькам парафіяльних училищ”.

З 19 червня 1908 р. почесний член СРН з правами члена-засновника, кандидат в члени Головної ради СРН. Подальша доля невідома.

Нагороди: срібна медаль “За багаторічну старанну і бездоганну службу в селянському громадському самоуправлінні”.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Третий созыв. 1907-1912. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1907. – С.243; Пахальчак Василий Карпович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.445; Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчетам (Части I-IV). Третий созыв. Сессия V.

1911-1912 гг. Заседания 1-153. – СПб.: Государственная типография, 1912. – С.19,32,38,45; Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчетам (Части I-III). Третий созыв. Сессия IV. 1910-1911 гг. Заседания 1-113 (15 октября 1910 г. – 13 мая 1911 г.). – СПб.: Государственная типография, 1911. – С.174.

Подольський Василь Ілліч

(1864 – не раніше 1936)

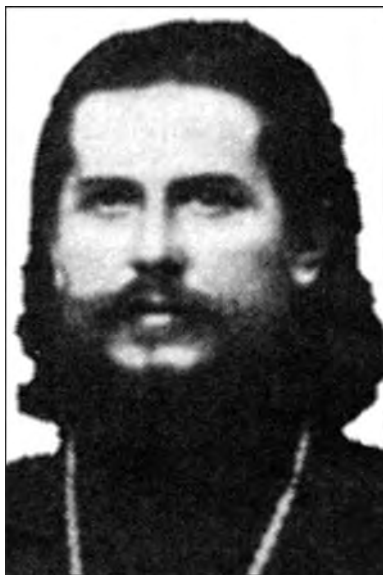
Василь Ілліч Подольський, депутат III Державної Думи від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання, Закінчив Подільську духовну семінарію. Парафіяльний священник с. Юзефівка Троянівської Балтського повіту Подільської губернії (річна платня 300 руб.). Член СРН. Землевласник, володів 85 дес. церковної землі. Одружений.

Був виборщиком Подільського губернського виборчого зібрання до II Державної Думи від з'їзду повітових землевласників Балтського повіту.

19 жовтня 1907 р. обраний депутатом III Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. Входив до складу фракції правих. Член комісії: бюджетної, з місцевого самоуправління, фінансової. Підписав законопроекти: “Про майоратні маєтки в Царстві Польському”, “Про видачу допомоги селянам при переселенні на відрубні ділянки”. Після жовтня 1917 р. – священник с. Юзефівка. Заарештований у 1936 р.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Третий созыв. 1907-1912. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1907. – С.244; Подольский Василий Ильич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.464.

Архіви: ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены и члены Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – Арк.424,585зв.

Попов
Володимир Іоанович
(17.4.1867 – після 1917)

Володимир Іоанович Попов, депутат IV Державної Думи від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання, із сім'ї православного священика. У 1887 р. закінчив Подільську духовну семінарію. Наглядач ремісничого училища святого Іоано-Предтечинського братства. В 1888 р. рукопокладений у священики. Настоятель церкви. З 1905 р. наглядач церковнопарафіяльних шкіл у Балтському повіті Подільської губернії. Землевласник, володів 69 дес. церковної землі. Одру-

жений, троє дітей. Нагороджений Святим Синодом біблією та наперсним хрестом.

Був виборщиком Подільського губернського виборчого зібрання II Державної Думи від з'їзду повітових землевласників Балтського повіту. Під час других виборів характеризувався балтським повітовим справником як прихильник лівих партій. Зокрема, у 1906 р. на з'їзді православного духовенства виступив проти надсилання Всепідданійшого адресу у якому засуджувалася I Державна Дума.

19 жовтня 1912 р. обраний депутатом IV Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. Входить до складу фракції російських націоналістів і помірковано-правих. У серпні 1915 р. приєднався до прихильників П.М. Балашова. Член комісії: з виконання держаного розпису надходжень і видатків, фінансової, з робітничого питання, з народної освіти, у справах православної церкви, сільськогосподарської. Доповідач сільськогосподарської комісії.

Під час Першої світової війни 1914-1918рр. був священиком військово-санітарного поїзда імператриці Олександри Федорівни (51-й військово-санітарний поїзд), виконував на ньому обов'язки пастора до 1917 р. У роботі Думи участі не брав. За пропуски засідань штрафовався. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Четвертый созыв. 1912-1917. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1913. – С.244; Четвертая Государственная Дума. Портреты и биографии. – СПб.: Изд. Ольшанского Н.Н., 1913. – С.155; Николаев А.Б.

Попов (Попов 3-й) Владимир Иоаннович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.482.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.301. Жандармские учреждения Подольской губернии. – Оп.1. – Спр.2913. Списки членов Государственной Думы от Подольской губернии. – Арк.42зв; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены членов Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – Арк.430-430зв,586; ДАХМО. – Ф.123. Подольский губернский предводитель дворянства. – Оп.1. – Спр.1228. Списки выборщиков Подольской губернии имеющих право участия в губернском собрании по выборам членов Государственной Думы, удостоверения на право получения билетов для участия в выборах. – [аркуші не пронумеровані]; ДАХМО. – Ф.409. Подольское губернское в земских и городских делах присутствие. – Оп.1. – Спр.42. Циркуляры Подольского губернатора о вывозе государственного имущества, правительственных учреждений, служащих и их семей Министерства внутренних дел из приграничной полосы Киевского военного округа в связи с военными действиями, правила вывоза, временное положение об эвакуации, именные списки семей имеющих право на вывоз, списки выборщиков в губернское собрание, постановление и переписка по этим вопросам. – Арк.289зв,330зв.

Потоцький
Олександр Олександрович
(30.8.1864 – після 1917)

Олександр Олександрович Потоцький, депутат III та IV Державної Думи від Подільської губернії. Росіянин, православного віросповідання, потомствений дворянин. У 1886 р. закінчив Одеське юнкерське училище. Служив в 57 Модлинському піхотному полку. З 1893 р. у відставці в чині поручика. Впродовж 1896-1899 рр. мировий посередник Київської губернії, 1899-1912 рр. – Летичівського повіту Подільської губернії. Почесний мировий суддя Летичівського судово-мирового округу. Гласний

Летичівського повітового і Подільського губернського земств. Безпартійний правий (на 1907 р.), російський націоналіст (на 1912 р.). Землевласник (350 дес.). Вдівець (1907 р.), мав сина.

Був виборщиком Подільського губернського виборчого зібрання до I та II Державної Думи від Летичівського з'їзду повітових землевласників. Однак на других виборах набрав лише 18 виборчих голосів проти 173 невиборчих.

19 жовтня 1907 р. обраний депутатом III Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. Впродовж першої сесії входив до складу фракції помірковано-правих. З 25 жовтня 1909 р. увійшов до Російської національної фракції. Член комісій: земельної, з державної оборони, з місцевого самоуправління, Доповідач комісії: з державної оборони, погоджувальної.

18 жовтня 1912 р. обраний депутатом IV Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. Входив до складу фракції російських націоналістів і помірковано-правих. У серпні 1915 р. увійшов до групи прихильників П.М. Балашова (т. з. балашовці). Член комісії: особового складу (з 18 квітня 1914 р. секретар комісії), з Наказу, з військових та морських справ (з другої сесії до 2 грудня 1916 р. – товариш голови), з переселенських справ. Доповідач комісії з військових і морських справ. Подальша доля невідома.

Нагороджений орденом Св. Станіслава II ступеня (1909 р.)

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Третий созыв. 1907-1912. – М.: Изд. Тов.

Сытина, 1907. – С.245; Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Четвертый созыв. 1912-1917. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1913. – С.244; Четвертая Государственная Дума. Портреты и биографии. – СПб.: Изд. Ольшанского Н.Н., 1913. – С.156; Николаев А.Б. Потоцкий Александр Александрович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.486-487.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.301. Жандармские учреждения Подольской губернии. – Оп.1. – Спр.2913. Списки членов Государственной Думы от Подольской губернии. – Арк.42зв; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.16. Циркуляры особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о представлении отчета о ходе выборов, сведения о лицах избранных выборщиками по уездам губернии, анкеты о них; отчет о ходе выборов в Летичевском уезде и др. – Арк.224; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены и членов Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – Арк.584зв,588; ДАХМО. – Ф.123. Подольский губернский предводитель дворянства. – Оп.1. – Спр.1228. Списки выборщиков Подольской губернии имеющих право участия в губернском собрании по выборам членов Государственной Думы, удостоверения на право получения билетов для участия в выборах. – [аркуші не пронумеровані]; ДАХМО. – Ф.409. Подольское губернское в земских и городских делах присутствие. – Оп.1. – Спр.42. Циркуляры Подольского губернатора о вывозе государственного имущества, правительственных учреждений, служащих и их семей Министерства внутренних дел из приграничной полосы Киевского военного округа в связи с военными действиями, правила вывоза, временное положение об эвакуации, именные списки семей имеющих право на вывоз, списки выборщиков в губернское собрание, постановление и переписка по этим вопросам. – Арк.291зв,323,

**Рибачок
Андрій Хомич**
(1871 – ?)

Андрій Хомич Рибачок, депутат I Державної Думи від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання, селянин м-ка Жабокрича Жабокричської Ольгопільського повіту Подільської губернії. Отримав домашню початкову освіту. Відбував військову службу рядовим. Спільно з двома братами володів 4 дес. надільної та 6 дес. придбаної землі.

27 березня 1906 р. обраний депутатом I Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського

виборчого зібрання. Входив до складу Трудової групи та УДГ. Підписав заяви: “Про утворення комісії з розслідування злочинів посадових осіб” і “Про утворення місцевих аграрних комітетів”. Був виборщиком до II Державної Думи, але вдруге депутатом не став. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Первый созыв. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1906. – С.255; Колесниченко Д.А. Состав Трудовой группы в I и II Государственных Думах: сводная таблица членов фракции. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1988. – С.44-45; Рыбачок Андрей Фомич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.539; Грушевський М.С. З біжучої хвилі. Статті і замітки на теми дня. – К., 1906. – С.81; Государственная Дума первого призыва. Портреты, краткие биографии и характеристики депутатов. – М.: Возрождение, 1906. – С.60.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Волынского генерал-губернатора. – Спр.95 ч.1. Дело о выборах в I и II Государственные Думы. – Арк.263; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.16. Циркуляры особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о предоставлении отчета о ходе выборов, сведения о лицах избранных выборщиками по уездам губернии, анкеты о них; отчет о ходе выборов в Летичевском уезде и др. – Арк.59,252зв-253; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов;

списки виборщиків по губернії, кандидатів в члени и членов Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – 585зв.

**Рогожа
Петро Михайлович**

(1972 – після липня 1914)

Петро Михайлович Рогожа, депутат II Державної Думи від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання, селянин с. Татариськи Мукарівської волості Ушицького повіту Подільської губернії. Отримав домашню освіту. Займався хліборобством. Володів 6 дес. (за іншими даними 5 дес.) землі та садибою. Завдяки розумовим здібностям користувався повагою не лише серед односельчан, а й у жителів навколишніх сіл. Одружений.

7 лютого 1907 р. обраний депутатом II Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. У Державній Думі єдиний серед депутатів-подолян вказав національність українця. Входив до складу Трудової групи і фракції ВСС. Був членом Тимчасового комітету і Ради фракції. 25 травня 1907 р. вийшов з фракції і зосередився на діяльності в УДГ. Від імені УДГ підписав заяву із змінами до законопроекту про народну освіту в Росії з вимогами навчання у початковій школі рідною мовою.

Під час Великодніх канікул у роботі Думи, які депутати проводили вдома, П.М. Рогожа, незважаючи на нагляд поліції, зібрав у полі чималий мітинг.

Під час роботи IV Державної Думи отримував стенографічні звіти виступів лівих депутатів. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члени Государственной Думы (портрети и биографии). Второй созыв. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1907. – С.255; Колесниченко Д.А. Состав Трудовой группы в I и II Государственных Думах: сводная таблица членов фракции. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1988. – С.104-105; Колесниченко Д.А. Трудовики в период первой русской революции. – М.: Наука,

1985. – С.181; Куреньшев А.А. Всероссийский крестьянский союз. 1905-1930 гг. Мифы и реальность. – М.: АИРО-XX; СПб.: Дмитрий Булавин, 2004. – С.215; Рогожа Петр Михайлович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.524; Коник О.О. Селянські депутати з України в I і II Думах Російської імперії // Укр. іст. журн. – 1995. – №1. – С.63.

Газети: Листи до депутатів // Рідна Справа. Вісти з Думи. – 1907. – №4. – 29 квітня. – С.4; Депутатський Великдень // Рідна Справа. Вісти з Думи. – 1907. – №5. – 6 травня. – С.2; Українська Думська Громада про народну освіту // Рідна Справа Думські вісти. – 1907. – №7. – 13 травня. – С.4.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Волынского генерал-губернатора. – Оп.638. – Спр.95 ч.5. Дело о выборах в Государственную Думу. – Арк.28; ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Волынского генерал-губернатора. – Оп.864. – Спр.17. Переписка с начальником Киевского ГЖУ, Киевским, Подольским и Волынским губернаторами о принятии мер борьбы с забастовочным движением в Киевской, Подольской и Волынской губерниях, распространении среди крестьян Подольской губернии речей депутатов левого крыла Государственной Думы направленных против существующего государственного строя, о соревнованиях аргонатов в Париже и по другим вопросам. – Арк.31; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены и членов Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – Арк.443,603-603зв,616зв.

**Романюк
Олександр Іванович**
(1875 – ?)

Олександр Іванович Романюк, депутат I Державної Думи від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання, селянин с. Михайлівка Рахнівської волості Ушицького повіту Подільської губернії. Закінчив однокласне міністерське училище. Володів 4 дес. надільної землі.

27 березня 1906 р. обраний депутатом I Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. Безпартійний, входив до складу УДГ. У роботі думських комісій участі не брав, з думської трибуни не виступав. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Первый созыв. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1906. – С.254; Грушевський М.С. З біжучої хвилі. Статті і замітки на теми дня. – К., 1906. – С.81; Романюк Олександр Іванович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.531; Государственная Дума первого призыва. Портреты, краткие биографии и характеристики депутатов. – М.: Возрождение, 1906. – С.60.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Вольнского генерал-губернатора. – Спр.95 ч.1. Дело о выборах в I и II Государственные Думы. – Арк.263; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.16. Циркуляры особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о предоставлении отчета о ходе выборов, сведения о лицах избранных выборщиками по уездам губернии, анкеты о них; отчет о ходе выборов в Легичевском уезде и др. – Арк.53,252зв-253.

**Рудич
Калинник Несторович**

(28.7.1875 – після 1917)

Калинник Несторович Рудич, депутат IV Державної Думи від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання, із сім'ї православного священика. У 1897 р. закінчив Подільську духовну семінарію із званням студента. У 1897-1906 рр. священик с. Крижопіль Ямпільського повіту. З 1906 р. настоятель Миколаївської церкви у Старій Вінниці, пізніше зановчитель однокласного міністерського училища, двокласного залізничного училища на станції Вапнярка Південно-Західної залізниці, пізніше чотирикласного

міського і семикласного комерційного училища Товариства викладачів. Голова Товариства викладачів, голова Вінницького відділу єпархіальної училищної ради. Окружний місіонер. Депутат від духовного відомства у Вінницькому повітовому земському зібранні. Засновник і голова Ради товариства дрібного кредиту. Річна платня 200 руб., інші доходи – 1500 руб. на рік. Володів 46 дес. 653 саж. церковної землі. Одружений, двоє дітей.

18 жовтня 1912 р. обраний депутатом IV Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. Входив до складу фракції російських націоналістів і помірковано-правих. У серпні 1915 р. приєднався до прихильників П.М. Балашова. Член комісії: з народного здоров'я, з робітничого питання, фінансової, з народної освіти, з міських справ.

Під час Першої світової війни 1914-1918 рр. був начальником і уповноваженим 2-го санітарного загону імені Державної Думи (1916 р.). Після лютневої революції 1917 р. виїхав в Мінськ у якості уповноваженого члена Державної Думи. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Четвертый созыв. 1912-1917. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1913. – С.246; Четвертая Государственная Дума. Портреты и биографии. – СПб.: Изд. Ольшанского Н.Н., 1913. – С.167; Николаев А.Б. Рудич Калинник Несторович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.534.

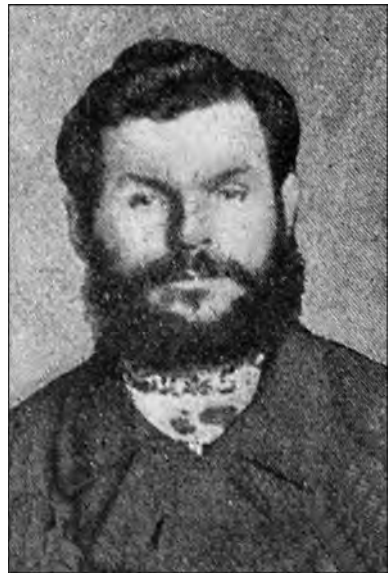
Архіви: ЦДІА України. – Ф.301. Жандармские учреждения Подольской губернии. – Оп.1. – Спр.2913. Списки членов Государственной Думы от Подольской губернии. – Арк.42зв; ДАВО. – ФД.255. Винницкая уездная управа по делам земского хозяйства. – Оп.1. – Спр.3. Списки лиц имеющих право быть избранными в Государственную Думу. Переписка по выборам в Думу. – 284; ДАХМО. – Ф.123. Подольский губернский предводитель дворянства. – Оп.1. – Спр. 1228. Списки выборщиков Подольской губернии имеющих право участия в губернском собрании по выборам членов Государственной Думы, удостоверения на право получения билетов для участия в выборах. – [аркуші не пронумеровані]; ДАХМО. – Ф.409. Подольское губернское в земских и городских делах присутствие. – Оп.1. – Спр.42. Циркуляры Подольского губернатора о вывозе государственного имущества, правительственных учреждений, служащих и их семей Министерства внутренних дел из приграничной полосы Киевского военного округа в связи с военными действиями, правила вывоза, временное положение об эвакуации, именные списки семей имеющих право на вывоз, списки выборщиков в губернское собрание, постановление и переписка по этим вопросам. – Арк.292,322.

**Семенов
Аверкій Иванович**

(1867 – після лютого 1909)

Аверкій Иванович Семенов, депутат II Державної Думи від Подільської губернії. Українець (в думських довідниках названий росіянином), православного віросповідання, селянин с. Бубнівка Гайсинського повіту Подільської губернії. Отримав домашню освіту. Відбув військову повинність ефрейтором в 50 Білостоцькому полку. Був церковним попечителем. Займався хліборобством. Володів 3,5 дес. землі. Обирався виборщиком до I Державної Думи. Користувався авторитетом серед односельчан та жителів навколишніх сіл. Неодноразово висловлював думку, що селянам необхідно “дати землю”, але яким чином це краще зробити він не знає. Був серед 12 селян обраних гайсинським повітовим предводителем дворянства В.С. Завойком для роз’яснення селянству земельних питань.

6 лютого 1907 р. обраний депутатом II Державної Думи від з’їзду уповноважених від волостей. У Державній Думі спочатку входив до правих, а згодом перейшов до Трудової групи і

фракції ВСС. Також увійшов до складу УДГ. Від імені УДГ підписав заяву із змінами до законопроекту про народну освіту в Росії з вимогами навчання у початковій школі рідною мовою. Член аграрної комісії. Один з найяскравіших ораторів II Думи. Виступав з приводу обрання Продовольчої комісії, з аграрного питання, про чисельність контингенту новобранців, про зміну розпису державного поземельного податку.

У Думі подолянин отримував чимало листів від селян з проханням захищати їхні інтереси та просили захисту від сваволі поміщиків і поліції.

Після розпуску II Думи став активним організатором антипоміщицьких рухів селян у Гайсинському повіті. За що був висланий у Вологодську губернію. Незабаром був переведений у Астраханську губернію. Писав прохання про переведення в Гайсинську в'язницю Подільської губернії. Подальша доля невідома

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Второй созыв. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1907. – С.256; Колесниченко Д.А. Состав Трудовой группы в I и II Государственных Думах: сводная таблица членов фракции. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1988. – С.106-107; Семенов Аверкий Иванович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.554.

Газети: Листи до депутатів // Рідна Справа. Вісти з Думи. – 1907. – №4. – 29 квітня. – С.4; Українська Думська Громада про народну освіту // Рідна Справа Думські вісти. – 1907. – №7. – 13 травня. – С.4.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярія Киевского Подольского и Вольнского генерал-губернатора. – Оп.638. – Спр.95 ч.5. Дело о выборах в Государственную Думу. – Арк.28; ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярія Киевского Подольского и Вольнского генерал-губернатора. – Оп.857. – Спр.305. Переписка с Департаментом полиции и Подольским губернатором о высылке в Вологодскую губернию бывшего члена II Государственной Думы Семенова. – Арк.2,18; ЦДІА України. – Ф.348. Одесская судебная палата. – Оп.1. – Спр.334. По обвинению крестьянина Семенова А.И. в распространении среди крестьян с. Бубновки Гайсинского у. Подольской губ. Прокламаций и брошюр “Тактика уличного боя”, “От обороны к нападению”, “Домой вернулся” и агитации крестьян за свержение царского самодержавия. – Арк.3-5; ДАХмО. – Ф.785. Товарищ прокурора Каменец-Подольского окружного суда по Гайсинському участку. – Оп.1. – Спр.37. Постановления (копии) уездных исправников об арестах предводителей крестьянских волнений, сведения о лицах содержащихся в Гайсинской тюрьме, переписка по этому вопросу. – Арк.109; ДАХмО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены и члены Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – Арк.210,605-606,615зв.

**Сендерко
Макар Іванович**

(19.1.1862 – ?)

Макар Іванович Сендерко, депутат III Державної Думи від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання. Священик с. Таужна Троянівської волості Брацлавського повіту Подільської губернії. Закінчив Подільську духовну семінарію. Проводив парафіяльну службу. Безпартійний. Землевласник, володів 120 дес. церковної землі (за іншими даними 50 дес.). Одружений.

Був виборщиком Подільського губернського виборчого зібрання до II Державної Думи.

19 жовтня 1907 р. обраний депутатом III Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. Впродовж першої сесії входив до складу фракції помірковано-правих, потім – прогресистів. Член комісії: у справах православної церкви, з направлення законодавчих пропозицій, з вироблення законопроекту про порядок стягування та відправлення натуральних та грошових повинностей селян. Доповідач комісії у справах православної церкви. Підписав законопроекти: “Про сприяння вдосконаленню селянського господарства і сільського господарства в Росії взагалі”, “Про покращення і збільшення селянського землеволодіння і землекористування”, “Про введення земства в Сибіру”. Подальша доля невідома.

Твори: Государственная дума и жизненные вопросы православного духовенства. – СПб., 1912.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Третий созыв. 1907-1912. – М.: Изд. Тов. Сыгина, 1907. – С.246; Сендерко Макарий Иванович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.554.

Архіви: ДАХмО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены и членов Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – Арк.428,586.

Соловей
Адам Андрійович
(1868– ?)

Адам Андрійович Соловей, депутат II Державної Думи від Подільської губернії. Українець, римо-католицького віросповідання, селянин с. Райківці Фельштинської волості Проскурівського повіту Подільської губернії. Отримав початкову освіту, малограмотний. Займався хліборобством. Володів 3 дес. землі та садибою з побудовами.

7 лютого 1907 р. обраний депутатом II Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. У Державній

Думі входив до складу Трудової групи і фракції ВСС, а також УДГ. 16 квітня 1907 р. вийшов з фракції і зосередився на діяльності в УДГ. Від імені УДГ підписав заяву із змінами до законопроекту про народну освіту в Росії з вимогами навчання у початковій школі рідною мовою. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члени Государственной Думы (портрети і біографії). Второй созыв. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1907. – С.257; Колесниченко Д.А. Состав Трудовой группы в I и II Государственных Думах: сводная таблица членов фракции. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1988. – С.108-109; Соловей Адам Андреевич Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.569.

Газети: Українська Думська Громада про народну освіту // Рідна Справа Думські вісти. – 1907. – №7. – 13 травня. – С.4.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярія Киевского Подольского и Волынского генерал-губернатора. – Оп.638. – Спр.95 ч.5. Дело о выборах в Государственную Думу. – Арк.28; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуривскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – Арк.317зв,598,617-617зв.

**Туперко
Степан Тимофійович**

(1862 – після січня 1910)

Степан Тимофійович Туперко, депутат II Державної Думи від Подільської губернії. Українець (в думських довідниках названий росіянином), православного віросповідання, селянин с. Антонівка Рожнятівська Ямпільського повіту Подільської губернії. Отримав домашню освіту, малограмотний. Займався хліборобством. Володів 11,5 дес. землі. Був виборщиком до I Державної Думи.

7 лютого 1907 р. обраний депутатом II Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. У Державній Думі входив до складу Трудової групи і фракції ВСС, а також УДГ. Незабаром вийшов з фракції і зосередився на діяльності в УДГ. Від імені УДГ підписав заяву із змінами до законопроекту про народну освіту в Росії з вимогами навчання у початковій школі рідною мовою. Під час Великодніх канікул у роботі Думи, прямуючи до свого села роздавав селянам заборонену літературу. За що був заарештований, але незабаром був звільнений. У грудні 1909 р. Подільський губернатор зобов'язав ямпільського повітового справника стягнути з С.Т. Туперка 5 руб. 94 коп., оскільки Подільська контрольна палата встановила, що сума видана останньому на проїзд до Петербурга як члену Думи була завищена. На початку січня 1910 р. колишній депутат зазначені кошти повернув. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Второй созыв. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1907. – С.258; Колесниченко Д.А. Состав Трудовой группы в I и II Государственных Думах: сводная таблица членов фракции. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1988. – С.112-113; Туперко Степан Тимофеевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.631.

Газети: Українська Думська Громада про народну освіту // Рідна Справа Думські вісти. – 1907. – №7. – 13 травня. – С.4.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Вольнского генерал-губернатора. – Оп.638. – Спр.95 ч.5. Дело о выборах в Государственную Думу. – Арк.28; ЦДІА України. – Ф.442.

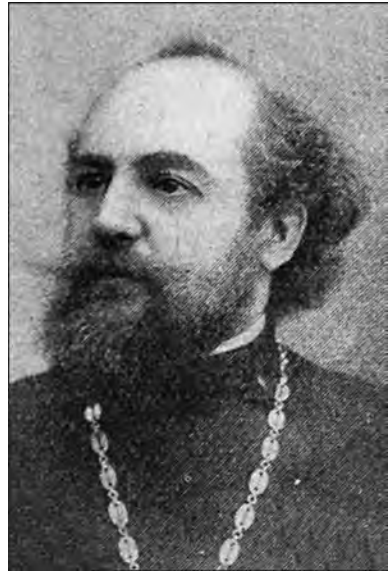

Канцелярия Киевского Подольского и Волынского генерал-губернатора. – Оп.857. – Спр.38. Переписка с МВС, Киевским, Подольским та Волынским генерал-губернатором о принятии мер к предотвращению антиправительственных демонстраций и собраний во время выборов в II Государственную Думу в Киевской, Подольской та Волынской губерниях. – Арк.60-61; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.16. Циркуляры особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о предоставлении отчета о ходе выборов, сведения о лицах избранных выборщиками по уездам губернии, анкеты о них; отчет о ходе выборов в Летичевском уезде и др. – Арк.162; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.17. Сообщение особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, уездных комиссий, Подольской казенной палаты, и др. об ассигновании и расходе средств на проведение выборов в Думу; дополнения и изменения внесенные уездной комиссией в список избирателей Литинского уезда. – Арк.94-96; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены и членов Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – Арк.611-613,617зв-618.

**Філоненко
Федір Дмитрович**

(15.2.1869 – після 1930)

Федір Дмитрович Філоненко, депутат IV Державної Думи від Подільської губернії. Росіянин, православного віросповідання, священник. Закінчив Воронежську духовну семінарію. У 1899-1893 рр. учитель і наглядач Бірюченського духовного училища у Воронежській губернії, пізніше Приворотського духовного училища Подільської губернії. Рукопокладений у сан священника, у 1893-1907 рр. священник с. Привороття Ушицького повіту Подільської губернії. З 1893

р. учитель і діловод Ушицької єпархіальної училищної ради. Священик Покровської церкви в м. Кам'янець-Подільський. У 1907-1912 рр. член Подільської духовної консисторії і законовчитель Подільського комерційного училища. Духовний слідчий. Благодійний (річна платня 2,5 тис. руб.) Володів 39 дес. церковної землі. Одружений, двоє дітей.

18 жовтня 1912 р. обраний депутатом IV Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губерньського виборчого зібрання. Входив до складу фракції російських націоналістів і помірковано-правих, з другої сесії (серпень 1915 р.) – фракції центру. Член комісій: з виконання державного розпису надходжень і видатків, з святкування 300-річчя дому Романових, з народного здоров'я, з друку, із запитів, з народної освіти, із зібрань, у справах православної церкви (з четвертої сесії секретар), по боротьбі з німецьким засиллям, із віросповідальних питань. Член Прогресивного блоку.

У дні Лютневої революції 1917 р. виконував розпорядження Тимчасового комітету Державної Думи. Був командирований у військові частини розквартировані в Петрограді (1 березня). Комісар Тимчасового комітету Державної Думи і Тимчасового уряду на Північному фронті (6 березня). 16 березня отримав повноваження комісара Тимчасового комітету Державної Думи і Тимчасового уряду на Південно-Західному фронті. У квітні призначений членом Святого Синоду. Підтримував стосунки з обновленським угрупованням "Союз демократичного духовен-

ства і мирян”. Брав участь в приватних нарадах членів Державної Думи¹. 14 березня 1917 р. на такій нараді звітував про обстановку на фронтах.

Після Помісного собору 1917-1918 рр. служив у Петрограді: настоятель петроградських церков: у 1919-1924 рр. – Божої Матері, у 1922 р. Пресвятої Трійці. Арештовувався у жовтні 1923 р. і лютому 1924 р. у справі “Спаського братства”. 26 вересня 1924 р. засуджений на 2 роки таборів (відбував на Соловках). У 1928-1930 рр. служив в храмах Ленінграду. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Четвертый созыв. 1912-1917. – М.: Изд. Тов. Сьятина, 1913. – С.247; Четвертая Государственная Дума. Портреты и биографии. – СПб.: Изд. Ольшанского Н.Н., 1913. – С.201; Николаев А.Б. Филоненко Федор Дмитриевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.646-647; Николаев А.Б. Частные совещания членов Государственной Думы // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.670-671.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.301. Жандармские учреждения Подольской губернии. – Оп.1. – Спр.2913. Списки членов Государственной Думы от Подольской губернии. – Арк.42зв; ДАХМО. – Ф.123. Подольский губернский предводитель дворянства. – Оп.1. – Спр.1228. Списки выборщиков Подольской губернии имеющих право участия в губернском собрании по выборам членов Государственной Думы, удостоверения на право получения билетов для участия в выборах. – [аркуші не пронумеровані]; ДАХМО. – Ф.409. Подольское губернское в земских и городских делах присутствие. – Оп.1. – Спр.42. Циркуляры Подольского губернатора о вывозе государственного имущества, правительственных учреждений, служащих и их семей Министерства внутренних дел из приграничной полосы Киевского военного округа в связи с военными действиями, правила вывоза, временное положение об эвакуации, именные списки семей имеющих право на вывоз, списки выборщиков в губернское собрание, постановление и переписка по этим вопросам. – Арк.291зв,330.

¹ Неофіційні засідання членів Думи, які скликалися її Президією коли обговорення того чи іншого питання на офіційних засіданнях Думи було неможливим або небажаним через політичні чи процедурні причини. Відзначалися більш вільною атмосферою, відсутністю преси, стенограм і протоколів.

**Червінський
Григорій Євгенович**
(1853 – ?)

Григорій Євгенович Червінський, депутат III Державної Думи від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання, дворянин, дійсний статський радник. Закінчив юридичний факультет Київського університету, кандидат прав. Почесний мировий суддя. Впродовж 18 років неодмінний член губернського у селянських справах присутствія (річне жалування 2500 руб.). Вдівець.

Під час виборів до I та II Державної Думи виконував обов'язки члена Подільської губернської у справах про вибори до Державної Думи комісії.

19 жовтня 1907 р. обраний депутатом III Державної Думи від 1-го та 2-го з'їздів міських виборців Подільської губернії. Протягом першої та другої сесії входив до складу фракції помірковано-правих, а з третьої сесії в російську національну фракцію. Член комісій: чиншової (з першої сесії секретар, з третьої сесії голова), бюджетної (з другої сесії товариш (заступник) голови), із скасування пасовищних і лісових сервітутів в губерніях західних і білоруських (з п'ятої сесії товариш (заступник) голови), редакційної, з переселенських справ, з міських справ. Доповідач комісій: із виконання державного розпису надходжень і видатків, із направлення законодавчих пропозицій, бюджетної, редакційної. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М. М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Третий созыв. 1907-1912. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1907. – С. 247; Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчетам (Части I-III). Третий созыв. Сессия IV. 1910-1911 гг. Заседания 1-113 (15 октября 1910 г. – 13 мая 1911 г.). – СПб.: Государственная типография, 1911. – С. 223; Червинский Григорий Евгеньевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В. В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 673.

Чихачов

Дмитро Миколайович

(14.5.1876 – листопад 1918)

Дмитро Миколайович Чихачов, депутат III та IV Державної Думи від Подільської губернії. Росіянин, православного віросповідання, дворянин, колезький радник, шталмейстер (з 1911 р.). У 1897 р. із золотою медаллю закінчив Олександрійський лицей в Петербурзі. Проходив військову службу в 17 Донському кавалерійському полку. 18 жовтня 1898 р. вийшов у відставку в званні прапорщика. Впродовж 1899-1906 рр. був могилів-подільським предводителем дворянства. У 1906-1912 рр. організатор притулків-ясел для дітей у Могилів-Подільському повіті. У 1906-1907 рр. організатор і почесний попечитель сільської ремісничої школи в Ушицькому повіті. Протягом 1906-1907 рр. голова Подільського сільськогосподарського товариства. Почесний мировий суддя. Землевласник, володів 1200 дес. в Подільській губернії та 1500 дес. у Псковській губернії. Одружений, мав сина.

Був виборщиком Подільського губернського виборчого зібрання до II Державної Думи від з'їзду повітових землевласників. Отримав 87 виборних і 106 невиборних голосів. Виконував обов'язки члена Могилів-Подільської повітової у справах про вибори до Державної Думи комісії.

19 жовтня 1907 р. обраний депутатом III Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. Входить до складу фракції помірковано-правих, а з 25 жовтня 1909 р. став секретарем Російської національної фракції. Член комісій: з місцевого самоуправління, з народної освіти, з переселенських справ, з направлення законодавчих пропозицій, сільськогосподарської, із зміни законодавства про селян, бюджетної. Доповідач комісій: з направлення законодавчих пропозицій, з місцевого самоуправління, погоджувальної. Доповідач по законопроекту про виділення Хомської губернії із складу Царства Польського. Виступав за збереження церковно-парафіяльної системи початкової освіти, за зміцнення матеріального стану сільських учителів, проти дозволу "неблагонадійним

елементам” займатися педагогічною діяльністю, за поступове введення загальної освіти, за єдність “релігії і школи”, за професіоналізацію і мілітаризацію шкільної освіти, за посилення державного контролю на школою.

Схвалював політичний курс П.А. Столипіна, зокрема у національному питанні. З 1911 р. голова Західно-Російського товариства, котре мало на меті захист інтересів православного російського населення Західного Краю та Царства Польського. Взяв участь у випуску в 1911 р. збірника “Ладо”, який був орієнтований на союз націоналістів з “віхівським” крилом російських лібералів, висунув ідею “розполячення західно-російського костелу” (переведенню богослужіння в ньому на російську мову).

19 жовтня 1912 р. обраний депутатом IV Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губерньського виборчого зібрання. Був секретарем фракції російських націоналістів та помірковано-правих. Після розколу фракції у серпні 1915 р. входив в групу П.М. Балашова. Член Ради старійшин Державної Думи і комісії: з місцевого самоуправління, з народної освіти, з направлення законодавчих пропозицій, з перетворення поліції в імперії (з 29 жовтня 1913 р. товариш (заступник) голови), з народного здоров’я, з військових і морських справ. Доповідач комісій з направлення законодавчих пропозицій.

19 травня 1913 р. виступив з промовою на засіданні Київського клубу російських націоналістів. У ній депутат концептуалізував ставлення російських націоналістів до політичної програми П.А. Столипіна. Він повністю схвалив як її ліберальну так і націоналістичну частини.

На початку Першої світової війни добровільно поступив у розпорядження головнокомандуючого Південно-Західним фронтом, зарахований до канцелярії генерал-губернатора Галичини Г.А. Бобринського. Разом з чиновником з особливих доручень при генерал-губернаторі В.А. Бобринським намагався проводити активну русифікаторську політику в завойованому краї.

У серпні 1915 р. спільно з П.А. Балашовим намагався створити на противагу Прогресивному блоку об’єднання із консервативних фракцій Державної Думи. Член особливої ради для обговорення і об’єднання заходів з оборони держави. Навесні-влітку 1916 р. у складі російської парламентської делегації виїжджав за кордон.

Після Лютневої революції 1917 р. виконував доручення Тимчасового комітету Державної Думи. 14 березня був командирований у раду при Головному комітетові у справах про розрахунки за реквізоване чи знищене за розпорядженням влади майно. Під час боротьби у Києві з “корніловщиною” заарештований особливим комітетом охорони революції.

Після жовтня 1917 р. взяв участь в організації Добровольчої армії. Офіцер козачої частини, загинув в одному з перших боїв.

Твори: О низшем сельскохозяйственном и ремесленном образовании в Подольской губернии. – Одесса, 1907; Приюты-ясли в Могилев-Подольском уезде в 1901-1906 гг. – Одесса, 1907; К образованию Холмской губернии. – СПб., 1912; Вопрос о расположении костела. – СПб., 1913; Современная Румыния: путевые заметки. – СПб., 1914; Политическая программа П.А. Столыпина. – СПб., 1914; К вопросу о будущем устройстве Польши. – Пг., 1917.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Третий созыв. 1907-1912. – М.: Изд. Тов. Сьгина, 1907. – С.248; Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Четвертый созыв. 1912-1917. – М.: Изд. Тов. Сьгина, 1913. – С.248; Четвертая Государственная Дума. Портреты и биографии. – СПб.: Изд. Ольшанского Н.Н., 1913. – С.211; Коцюбинский Д. Чихачев Дмитрий Николаевич // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – С.685-686; Николаев А.Б. Чихачев Дмитрий Николаевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.684.

Архіви: ЦДА України. – Ф.301. Жандармские учреждения Подольской губернии. – Оп.1. – Спр.2913. Списки членов Государственной Думы от Подольской губернии. – Арк.42; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены членов Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. – Арк.586,588; ДАХМО. – Ф.123. Подольский губернский предводитель дворянства. – Оп.1. – Спр.1228. Списки выборщиков Подольской губернии имеющих право участия в губернском собрании по выборам членов Государственной Думы, удостоверения на право получения билетов для участия в выборах. – [аркуші не пронумеровані]; ДАХМО. – Ф.409. Подольское губернское в земских и городских делах присутствие. – Оп.1. – Спр.42. Циркуляры Подольского губернатора о вывозе государственного имущества, правительственных учреждений, служащих и их семей Министерства внутренних дел из приграничной полосы Киевского военного округа в связи с военными действиями, правила вывоза, временное положение об эвакуации, именные списки семей имеющих право на вывоз, списки выборщиков в губернское собрание, постановление и переписка по этим вопросам. – Арк.291-291зв,333.

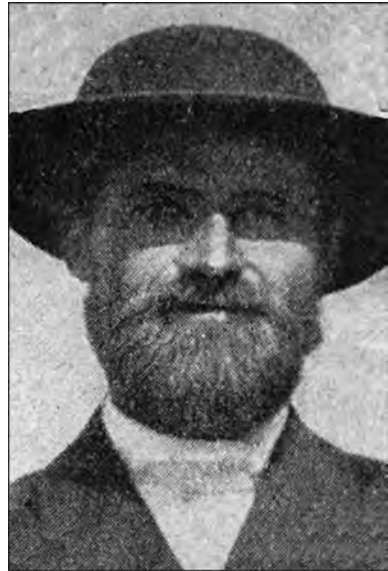
**Шепітка (Шіпітка)
Дементій Іванович**
(1858– ?)

Дементій Іванович Шепітка, депутат I Державної Думи від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання, селянин с. Вербка-Чечельницька Чечельницької волості Ольгопільського повіту Подільської губернії. Отримав початкову домашню освіту. Член волосного банку, волосний суддя. Разом з чотирма братами володів 4 дес. надільної землі.

27 березня 1906 р. обраний депутатом I Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. Вхпив до складу Трудової групи. Підписав законопроекти: “42-х” з аграрного питання, “Про громадянську рівність”, “Про зміну статей 55-57 Уповрадження Державної Думи”. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Первый созыв. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1906. – С.256; Колесниченко Д.А. Состав Трудовой группы в I и II Государственных Думах: сводная таблица членов фракции. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1988. – С.58-59; Шепітка (Шіпітка) Дементій Іванович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.695; Государственная Дума первого призыва. Портреты, краткие биографии и характеристики депутатов. – М.: Возрождение, 1906. – С.60.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Вольнского генерал-губернатора. – Спр.95 ч.1. Дело о выборах в I и II Государственные Думы. – Арк.263; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.16. Циркуляры особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о предоставлении отчета о ходе выборов, сведения о лицах избранных выборщиками по уездам губернии, анкеты о них; отчет о ходе выборов в Летичевском уезде и др. – Арк.60,252зв-253.

**Штефанюк (Штефанюк)
Леонтий Юхимович**
(1863 – ?)

Леонтий Юхимович Штефанюк, депутат I Державної Думи від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання, селянин м-ка Гранів Гранівської волості Гайсинського повіту Подільської губернії. Закінчив народне училище. Був волосним суддею та попечителем сільського банку. Володів 9,5 дес. надільної землі.

27 березня 1906 р. обраний депутатом I Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. Входив до

складу Трудової групи та УДГ. Член аграрної комісії. Неодноразово виступав з думської трибуни із аграрного питання. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Первый созыв. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1906. – С.257; Грушевський М.С. З біжучої хвилі. Статті і замітки на теми дня. – К., 1906. – С.81; Колесниченко Д.А. Состав Трудовой группы в I и II Государственных Думах: сводная таблица членов фракции. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1988. – С.60-61; Штефанюк Леонтий Ефимович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.708; Государственная Дума первого призыва. Портреты, краткие биографии и характеристики депутатов. – М.: Возрождение, 1906. – С.60.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Волынского генерал-губернатора. – Спр.95 ч.1. Дело о выборах в I и II Государственные Думы. – Арк.263зв; ДАХМО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.16. Циркулярны особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о предоставлении отчета о ходе выборов, сведения о лицах избранных выборщиками по уездам губернии, анкеты о них; отчет о ходе выборов в Летичевском уезде и др. – Арк.57,252зв-253.

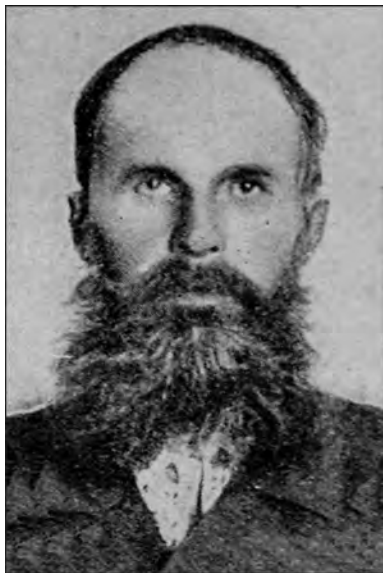
**Яременко
Петро Никифорович**
(1857 – ?)

Петро Никифорович Яременко, депутат I Державної Думи від Подільської губернії. Українець, але у Державній Думі назвався росіянином, православного віросповідання, селянин с. Королино Немирівської волості Брацлавського повіту Подільської губернії. Отримав початкову домашню освіту. Відбував військову повинність, служив солдатом. Сільський староста, кандидат у волосні старшини. Володів 4 дес. надільної землі.

27 березня 1906 р. обраний депутатом I Державної Думи від загального складу виборщиків Подільського губернского виборчого зібрання. Входив до складу Трудової групи, за іншими даними – безпартійний. Підписав заяву про утворення місцевих земельних комітетів. Подальша доля невідома.

Література: Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Первый созыв. – М.: Изд. Тов. Сытина, 1906. – С.258; Колесниченко Д.А. Состав Трудовой группы в I и II Государственных Думах: сводная таблица членов фракции. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1988. – С.60-61; Яременко Петр Никифорович // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2008. – С.725; Государственная Дума первого призыва. Портреты, краткие биографии и характеристики депутатов. – М.: Возрождение, 1906. – С.61.

Архіви: ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Вольнского генерал-губернатора. – Спр.95 ч.1. Дело о выборах в I и II Государственные Думы. – Арк.263зв; ДАХмО. – Ф.117. Подольское губернское по городским делам присутствие. – Оп.2. – Спр.16. Циркуляры особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о предоставлении отчета о ходе выборов, сведенья о лицах избранных выборщиками по уездам губернии, анкеты о них; отчет о ходе выборов в Летичевском уезде и др. – Арк.51,252зв-253.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Аврех А.Я.
АдамовТ.М.
Адамчук Д.П.
Акметюк І.О.
Александров П.М.
Алексеев С.В.
Алтман Ш.Ш.
Аманжолова Д.А.
Андреевський Е.К.
Андреев Н.В.
Андрійчук Г.А.
Аників
Антонюк К.І.
Анум А.В.
Арнаутов В.О.
Арутюнов Г.А.
Афанасьев О.М.

Б

Бабат
Бабкін В.Д.
Бабкіна А.
Бабко Ю.В.
Баженов Л.В.
Базилевич А.Д.
Байдюк Є.А.
Балабан І.М.
Балаклеєв І.І.
Балашов М.П.
Балашов П.М.
Барабаш С.М.
Баранов В.В.
Барановський А.М.
Барашенко О.
Бардієр С.К.
Барціховський І.І.
Баскевич Ф.Т.
Бать М.С.
Бачинський К.О.
Бачинський О.О.
Бачинський Я.Г.
Бездушний П.
Безпечний П.Г.
Безпечний П.Г.
Бей В.І.

Белевич О.С.
Белінський І.С.
Белінський Й.П.
Белінський Р.Р.
Белінський С.О.
Белявський Л.А.
Березовський Е.О.
Березовський П.М.
Беренс М.В.
Бернштейн Й.Б.
Белановський В.П.
Белоконний С.Є.
Бжезінський І.М.
Билінський Й.С.
Бистрицький В.Х.
Біблер Л.
Біблер Соломон
Біблер Софія
Біленький І.К.
Білецька Е.
Білецький Р.С.
Білокінь О.І.
Бірер Н.М.
Блажевич Ю.І.
Блонський П.
Блонські
Бобринський В.А.
Бобринський В.О.
Бобринський Г.А.
Боброва Є.
Бовикін В.І.
Бовкун В.Д.
Бовуа Д.
Богатов М.М.
Богданович В.С.
Богомольний
Боднарчук Г.С.
Бойко Ф.Т.
Бойович М.М.
Болюбаш Ф.П.
Бондарев С.І.
Бондаренко Д.
Бонецький Е.М.
Бонч-Осмоловський І.
Борачук В.К.
Борецький М.М.
Борзаковський І.Г.

Борисов К.Н.
Борковський С.М.
Бородін А.П.
Бородін Н.А.
Бородкін Л.І.
Бортник Г.
Боцоровський П.С.
Бочковський В.Д.
Брага В.І.
Брандермес
Братчанський Є.М.
Бредзь Т.І.
Бренцивський К.З.
Бржезинський І.М.
Бржозовський В.І.
Бродзь Т.І.
Бродський М.І.
Броєцький А.Є.
Бромирський Л.О.
Буга П.І.
Бузовський М.І.
Букраба В.О.
Булігін О.Г.
Бульман Ф.
Бурда І.О.
Бурега Д.Ф.
Бутми де Кацман І.В.
Буцинський К.С.
Буяльський Л.Й.
Бялковський М.З.

В

Вавжиневич І.М.
Вайнштейн Є.І.
Вайнштейн Л.Ю.
Вайслович Й.С.
Вайсман Ш.
Вальковський Ф.А.
Вальчук Й.С.
Вапнярчук П.Я.
Василевський Є.Г.
Василенко М.П.
Василинич Я.Д.
Василь
Васильєва Н.І.
Введенський А.Н.
Вейдліх К.А.
Векер Р.А.
Велікотний М.

Велікотний П.
Веліо Є.І.
Верт Н.
Ветров В.І.
Видайчук П.Л.
Віляновський К.О.
Винокур І.С.
Вистяк І.К.
Вікул П.У.
Вінтер Г.І.
Вітте С.Ю.
Вовк С.А.
Вовчук Д.А.
Воеводський С.А.
Войтина М.І.
Войцехівський М.Ф.
Войцехов І.С.
Володковський М.А.
Воль А.М.
Вороненко В.В.
Воронин
Воронов В.І.
Воскобойников К.А.

Г

Габ Г.С.
Гавриленко І.М.
Гаврилук А.І.
Галушак С.О.
Гальперін Г.Б.
Гаман
Гамов А.І.
Ганицький В.Б.
Ганулін М.Х.
Гартвич
Гвозденко Ф.С.
Гевалюк Я.І.
Гейден Д.Ф.
Гер'є В.
Герлянд М.О.
Герцрікен І.
Гершгорен С.Я.
Гиренко О.П.
Гіжицький О.В.
Гіжицький О.С.
Гіжицький С.О.
Гінкул Ф.І.
Гінцбург Д.Г.
Главак Т.В.

Глагов'як І.К.	Дембіцький Г.Р.
Глембовицький А.Г.	Денисов П.М.
Гловацький М.І.	Деренковський Г.М.
Глубокий І.Х.	Дзевульський
Глушковецький А.Л.	Дідик
Гнатенко І.Г.	Дідурик А.І.
Гнатишин М.П.	Длугопольський П.А.
Говоров А.І.	Длуський А.О.
Гоголевський А.В.	Дмитрієнко А.А.
Голиков А.Г.	Добривечір К.П.
Голошеев М.Я.	Доброборський О.-Л.М.
Гольденберг Б.	Добровольський Є.І.
Гольденберг В.Й.	Добровольський М.
Гонсеровський-Фурманюк А.А.	Добротвор Н.М.
Гончарук О.С.	Довгополов Н.І.
Горбатенко В.П.	Домбровський
Гордійчук Г.Р.	Доморослий В.І.
Горемикін І.Л.	Донська С.
Горошко Р.А.	Донський Д.Д.
Горук Г.Я.	Донський Д.М.
Готесман З.Н.	Донченко С.П.
Готлібойм Д.Д.	Дончик В.В.
Грамчук І.Ю.	Доронович А.М.
Грепачевський К.З.	Дорошевич П.І.
Грепачевський Ф.І.	Дорошенко
Григоренко Г.П.	Дорошенко А.А.
Григор'єва Ю.Г.	Дорошенко Д.І.
Гриневич А.У.	Дорошкевич П.І.
Гриневич П.У.	Доценко П.Р.
Грінберг	Драгомирецький П.
Гріфельд І.	Драченко М.В.
Грудзинський О.М.	Дубецький Г.М.
Грунт А.Я.	Дубінський В.А.
Грушевський М.С.	Дубнов С.М.
Гудим-Левкович О.В.	Дубонос Ф.Ф.
Гулевич П.В.	Дуклер
Гуляницький В.С.	Думанський М.А.
Гуменюк А.О.	Думінський Й.В.
Гунько А.К.	Думінський П.В.
Гурбановський Л.Ф.	Дурново П.М.
Гуревич Й.Ш.	Дучишин (Нечипорук) С.О.
Гусев В.І.	Дякін В.С.
Гусев К.В.	Дьомін В.А.

Д

- Давидов
Дан Ф.
Данило Галицький
Дворкін Х.А.

Е

- Ейлер О.О.
Еліат Є.І.
Емільфорк Л.
Енгельгардт Б.О.

Епельбойм М.М.
Епільбаум Л.

Є

Єзерницька В.
Єленев Р.Ф.
Єловицький Л.А.
Ємельянов П.Г.
Ємець В.А.
Єрошкін Н.П.
Єфремов С.
Єфремович М.Є.

Ж

Жарій Ф.М.
Жебровський Б.Ф.
Желіховський Д.В.
Жилкін І.В.
Жолткевич Г.А.
Журавльов В.В.

З

Забаштанський (Забаштинський) Л.А.
Заболотний Д.К.
Заболотний І.К.
Заботін Л.О.
Зав'ялов Є.О.
Завадовський В.Х.
Завадська Л.В.
Заводовський А.А.
Завойко В.С.
Задорожний-Левченко С.С.
Зайцев М.І.
Залізник Л.Х.
Залізник
Затонський А.М.
Захарченко О.П.
Зашиваний-Шиванюк Л.Т.
Звержаховський А.
Звержаховський Й.
Звержаховський Ф.
Згорський
Здишевський
Зекцер А.
Зекцер М.І.
Зелений К.О.
Зеленський Н.Г.
Зеленюк І.С.

Зелінський Р.П.
Зелінський С.
Зевельев А.І.
Зирьянов П.Н.
Зільберман М.
Зінкевич
Значковський К.А.
Зновіцький О.О.
Зорін В.Ю.
Зубченко П.С.
Зятковський С.І.

І

Іванов А.А.
Іванова Н.А.
Іванов-Яудевич П.Н.
Ігнат'єв О.М.
Іжицький Й.К.
Ізвольський О.П.
Ізраїль
Іорданський О.А.
Іша С.
Ісаак

К

Кабузан В.М.
Калинічев Ф.І.
Калиновський А.
Калішевич В.І.
Калішевич М.В.
Кальменс І.-Ф.Л.
Камчинський С.А.
Кандель Ф.
Кантакузіна М.Г.
Каньовський З.П.
Капиця Ф.О.
Капелер А.
Капріеллі П.І.
Карауц Г.П.
Карель О.П.
Каритун К.С.
Кармазіна М.С.
Каташинський І.М.
Квятковський І.У.
Кельберг І.Я.
Кенінг Е.О.
Киржацький С.П.
Кириленко Ю.С.
Кисель О.К.

- Кисельов І.Н.
Кисельов П.П.
Кисельов С.І.
Кич П.П.
Киян М.Ш.
Кігель-Кульчицький
Кінжерман І.
Кірьянов І.К.
Кірьянов Ю.І.
Кістерська Л.Д.
Кіціс С.Г.
Клейгельс Н.В.
Клейнер
Клинов Шая
Клинов Шмуль
Книженюк
Ковалевський Ф.А.
Коваленко М.А.
Коваль В.І.
Коваль Д.І.
Коваль І.Г.
Коваль Й.І.
Ковальський
Ковальський П.М.
Козак І.В.
Козаченко Ю.Л.
Козбаненко В.А.
Козирський І.В.
Козловський К.Ф.
Козловський О.Д.
Козловський О.М.
Козуля С.Т.
Козьма І.М.
Козьмінський С.К.
Койфман Л.М.
Коковцов В.М.
Колачевський П.С.
Колб А.О.
Колесніченко Д.А.
Колінський К.А.
Коломеєць О.Н.
Компанський І.М.
Кондратюк А.Є.
Кондрацька Ф.
Коник О.О.
Коновалов Ф.Я.
Корбут Л.
Корелін А.П.
Коренев Л.А.
Корнілов Л.Г.
Коробчинський П.О.
Коровецький П.К.
Королюк Л.М.
Корольов А.І.
Корольов Б.І.
Корольова Н.Г.
Корсак В.В.
Корчинський А.
Косаговський О.М.
Косаренчук Г.І.
Косач М.П.
Косельський М.К.
Косецький А.С.
Костомаров Г.Д.
Кот Г.
Котляревський С.А.
Коцюбинський Д.
Кравець М.Т.
Кравчук Г.А.
Кравчук Т.І.
Красовський В.В.
Красуцький П.А.
Кремень М.Х.
Крестовська Н.
Кретов Ф.Д.
Кривицький О.
Крижановський А.Я.
Крижановський С.Є.
Криман
Круглова Т.А.
Крук І.М.
Круковський А.І.
Крупенський М.Є.
Крупенський П.М.
Крупник Г.М.
Крутоус В.С.
Крюков І.З.
Ксендзюк П.Г.
Кубіна К.
Кузьмінський К.С.
Кузьмінський О.С.
Кулешов С.В.
Кулябка Н.Н.
Кульбаба Л.
Кумаков П.П.
Куренишев А.А.
Курило М.Ф.
Куценко А.Ю.

Кущий Ю.
Кучер М.А.
Кучер П.Г.
Кучеренко І.З.
Кучмар Ф.І.
Кушнір В.Г.
Кушнір І.Г.

Л

Лаврентьев В.Л.
Лавров О.Г.
Лавров Ю.П.
Лайтер (Райтерчук) А.Х.
Ландау
Ландер Ф.Х.
Ласький І.Є.
Лашкевич Н.І.
Левенець Ю.А.
Левицький Й.Г.
Левін Л.Б.
Левінзон І.Е.
Левітон З.
Левчук Ф.Г.
Лекар Ш.-І.Ю.-Б. (Лекар Ш.-І.)
Ленін В.І.
Леонард М.С.
Леонов М.І.
Лернер І.П.
Лернер Х.
Лесневич С.В.
Лесненко Л.В.
Лещенко М.Н.
Лисецький Л.І.
Лисий М.Д.
Лисий Н.Ш.
Лисянський М.А.
Лиховський Г.В.
Лихот О.В.
Лівіді О.М.
Лівшиц Д.І.
Ліснер І.Е.
Лісовський В.К.
Лобачов С.В.
Лодзинський К.І.
Лозанов І.Г.
Лозинський Й.
Лонтицький
Лосятинський
Лось Ф.Є.

Лотоцький О.Г.
Лукаsevич Л.С.
Лукаsevич М.
Лукашевич М.
Лукьянов М.Н.
Лупашко Я.С.
Любичанковський Г.В.
Любуна З.Г.
Люлява П.С.
Люсев В.Н.
Лясковський С.Ф.
Ляшенко Є.П.
Львов А.Н.
Львов К.М.

М

Мазепа
Мазур А.Г.
Майборода Ф.Є.
Майдель С.А.
Майден О.А.
Майстельман Б.
Майстельман М.
Макаров О.О.
Маклаков В.А.
Маковський І.П.
Максимов П.П.
Максимчук Є.
Маламуд
Малаховський Г.В.
Малаховський С.М.
Малий В.В.
Малиновський І.
Манелюк Ю.І.
Маньковський Г.Т.
Маньковський І.В.
Маранц М.С.
Маргуліс С.А.
Мардер М.С.
Маркевич В.М.
Марков К.П.
Марков П.К.
Маровський В.Р.
Маруняк Т.В.
Марчуков А.В.
Марьянов Н.Ф.
Масицький О.П.
Матвеев С.К.
Матвеева Л.В.

Матвійчук Ф.А.
 Матушевський Ф.
 Махновський
 Медоварова Т.Г.
 Медушевський А.Н.
 Мейндорф Г.Ф.
 Меленевський М.
 Мелітіна Олексіївна
 Мельник А.
 Мельник Д.І.
 Мельничук Л.А.
 Меншиков І.В.
 Мержеєвський В.А.
 Местмахер П.П.
 Мещерський В.С.
 Микола
 Микола II (Романов)
 Миротворцев Л.Р.
 Миткевич Г.О.
 Михайло
 Михайлов П.М.
 Михайлова В.І.
 Михайльський І.С.
 Михаленко П.М.
 Мілеант М.Г.
 Мілдер А.І.
 Мілюков П.М.
 Міндіс М.Ф.
 Мінц І.І.
 Міхутіна І.В.
 Могилевський К.І.
 Можайський М.М.
 Мойсеєнко Н.А.
 Мона
 Моргуліси
 Мороз Л.
 Мороз П.С.
 Морозов К.Н.
 Моргук Т.Л.
 Москалюк К.П.
 Москалюк С.А.
 Мостовик Н.
 Мошинський Ц.Х.
 Муромцев С.А.
 Мушинський Г.Ф.

Н

Навроцький О.Г.
 Нагорна Л.П.

Наливайко
 Натансон Г.
 Наум
 Науменко О.А.
 Наумчак А.Н.
 Неженцов К.П.
 Неклюдов І.М.
 Нестеровський Й.М.
 Нечитайло П.
 Недельський Н.Ф.
 Никифоров О.Ф.
 Ніколаєв А.Б.
 Ніколаєв Л.О.
 Ніколенко П.Е.
 Нікольський В.Я.
 Нільве А.І.
 Новак Ф.К.
 Новіков П.А.
 Новіцький
 Новіцький М.О.
 Носалевський К.О.

О

Оводов М.В.
 Огородник К.Г.
 Оджиховський М.
 Одольський Ф.М.
 Окинський
 Околита П.Ю.
 Оксенгорн М.В.
 Оксман З.М.
 Оксман М.М.
 Оксман С.Ш.
 Олександр
 Олександра Федорівна
 Олійник К.
 Омелянчук І.В.
 Оніпко Ф.М.
 Опра Г.Ю.
 Оправхата
 Оржеховський К.І.
 Оринштейн М.С.
 Орликовський С.Т.
 Орлов Ф.П.
 Орловський К.О.
 Орховський К.О.
 Осадчук Я.
 Осетров О.Ф.
 Осинський І.Л.

Осліковський С.О.
Осов А.
Остапок С.А.
Осташков В.М.
Остроковський
Охота Й.М.
Ошмянський Б.

П

Павко А.І.
Павловський В.М.
Павловський І.А.
Падерін М.О.
Пайпс Р.
Палагнюк І.Ф.
Паламарчук О.К.
Паламарчук П.
Палевич Г.Ю.
Палій
Панкеєв А.О.
Панкратова Г.М.
Папашико Б.І.
Парамейчук М.А.
Парфенчук А.В.
Пасиченко Я.П.
Пастух А.Г.
Пастухов П.П.
Патон М.О.
Паукман Б.Б.
Пашковський І.А.
Перель М.Х.
Перельман Е.М.
Перетятков М.А.
Петалась А.К.
Петерсон М.М.
Петлюра С.В.
Петльований І.В.
Петров А.Н.
Петров П.
Петропавловський В.П.
Петрусенко С.Ф.
Пешковський
Пилипенко І.С.
Підгірський В.Г.
Підгурський В.О.
Підгурський Й.К.
Підручний А.О.
Піснячевський В.
Пістерман Ф.І.

Пістерман Ш.В.
Піхно Д.І.
Плахотний С.Ф.
Плахотнюк С.Д.
Поварчук Л.
Поварчук Л.С.
Погорський Е.Ю.
Подольський В.І.
Подольський В.М.
Покржевницька Е.
Покржевницький С.
Покровський Д.П.
Покуца С.С.
Пономарський Д.С.
Попель
Попель Г.О.
Попик В.І.
Попіеле Л.
Попов В.І.
Попов М.І.
Портной А.
Постоловський А.
Потоцький О.О.
Празмовський
Прель М.А.
Преображенський В.А.
Пржевський Б.
Пржевський К.
Пржевський О.
Пригоровський М.П.
Приймак Я.А.
Примов М.Г.
Приходько В.К.
Провильський Ф.В.
Прокопєць Х.С.
Пульвер Ш.
Пуніцький К.
Пустовойт Д.С.
Путілін А.І.
Пухальський І.
Пушкарьова І.М.
Пшук О.І.
Пюрковскій (Петровський) В.

Р

Рабинович
Рабинович М.
Рабинович Р.
Рабинович Ц.

- Радзиковський Г.В.
 Радзієвський Є.П.
 Радловський К.Р.
 Радченко С.І.
 Раєвський А.С.
 Райчук О.М.
 Ракович І.Є.
 Раковський Ф.Л.
 Рамішвілі І.І.
 Рапедівенс М.О.
 Рапопорт Г. (Й)В.
 Ратів П.І.
 Ратнер Л.З.
 Ратнер М.Б.
 Рахлін А.Л.
 Рачинський Ф.П.
 Рачковський Ф.
 Рашевський М.П.
 Реєнт О.П.
 Резник Я.І.
 Рейдер
 Реп'ях М.М.
 Рехтман
 Решетченко Д.В.
 Ржепішевський П.С.
 Рибачок А.Х.
 Риженко Ф.Д.
 Ріш А.
 Рогаль-Левицький О.О.
 Рогожа П.М.
 Рогозинський М.Г.
 Родзевич М.П.
 Родзянко М.В.
 Родкевич В.
 Рожанський І.М.
 Рожинський М.Ф.
 Рожков В.
 Розембліт А.
 Розембліт А.
 Розенберг І.
 Розенберг Л.
 Розенблум О.С.
 Розенфельд В.
 Розов В.І.
 Розонов І.А.
 Ройтбург Б.
 Роман Мстиславич
 Романець Л.П.
 Романов Є.С.
 Романюк
 Романюк О.І.
 Ромишовський Є.І.
 Ромишовський М.Ф.
 Ромов І.
 Ромов Р.Б.
 Рубінштейн Е.Я.
 Рубіс М.К.
 Рудий П.
 Рудич К.Н.
 Ружицький І.Т.
 Русановський А.К.
 Руснак І.Г.
 Рябчинський О.С.
- С**
- Саатчіан А.Л.
 Сабанєєв П.Ф.
 Савельєв Л.Д.
 Савенко А.І.
 Савлуков В.К.
 Савостьянов О.О.
 Садовський О.О.
 Саліковський О.Х.
 Самойлов Ф.Н.
 Самохвал Л.Я.
 Сапір І.Б.
 Сапір Л.І.
 Сарбей В.Г.
 Саша
 Свиницький О.І.
 Свинцов В.К.
 Свинцов К.І.
 Свириденко Ю.П.
 Свицевський Ц.Ф.
 Свідзицький М.
 Седлецький Е.І.
 Седлецький Ю.
 Секерко М.М.
 Селунська Н.Б.
 Семенов А.С.
 Сендерко М.І.
 Сенкевич
 Серафим, єпископ Подільський
 і Брацлавський
 Сербніцький Н.І.
 Серебрійський Ш.Ш.
 Середович І.
 Сеславін Н.П.

Сидельников С.М.
 Сидоренко Н.С.
 Симчишин О.С.
 Синиця Н.П.
 Січкара А.
 Скибневський В.М.
 Скибневський С.Л.
 Скикевич Е.М.
 Скоробогач-Богущкий Ф.І.
 Скоропадський Г.В.
 Скринник Ю.Н.
 Слепков А.
 Слижевський Д.П.
 Сльозберг Г.Б.
 Смирнов А.Ф.
 Смирнов Є.П.
 Собанський М.Ф.
 Собанський О.М.
 Собічевський В.А.
 Соволюк Р.С.
 Соколов А.К.
 Соколов Л.Г.
 Сокур Г.Т.
 Соловей А.А.
 Соловійов К.А.
 Соловійов Ю.А.
 Соловійов Ю.Б.
 Солодкий Н.-Ш.Д.
 Сомик А.Є.
 Сосис І.
 Соханевич
 Спиридович А.І.
 Срібний М.Т.
 Стадник П.А.
 Стамеров М.В.
 Станкевич Л.С.
 Старицький В.В.
 Стародуб П.А.
 Старорипинський Б.С.
 Старорипинський Й.М.
 Старуш П.Й.
 Стемповський С.Г.
 Степанов
 Степанов С.А.
 Степацький Ю.В.
 Стиранкевич В.К.
 Стиранкевич К.
 Стовбчатий І.П.
 Стовпира С.Д.

Столипін П.А.
 Стопакевич О.П.
 Стопчинський Є.Г.
 Стрелецький О.
 Стрельбицький А.
 Стрельбицький М.М.
 Сукачов С.В.
 Супатович Т.Г.
 Суровцов О.В.

Т

Табак Н.П.
 Тан В.Г.
 Таратута В.М.
 Таргонський С.В.
 Тарнавська Р.
 Тарутин М.А.
 Татомир Є.Н.
 Татомир Х.Н.
 Твардієвич І.В.
 Тваринський М.С.
 Тепер Ю.
 Тимчинський М.Ф.
 Тирилов В.В.
 Тисячний-Паличко О.В.
 Тиховський О.О.
 Тишкевич О.М.
 Токаржевський-Карашевич А.К.
 Тонкоусов Г.Г.
 Топка Р.В.
 Топчевський М.Й.
 Тоштендаль Р.
 Трепов Ф.Ф.
 Трофанчук Ф.
 Туперко С.Т.
 Туркевич А.А.
 Турович К.В.
 Турчак Є.М.
 Тютюкін С.В.

У

Угринович І.В.
 Урбанський А.С.
 Усенко І.Б.
 Усманова Д.М.
 Уткін А.І.

Ф

Федьков О.М.
 Фещук Д.О.
 Фіда М.Г.
 Філоненко Ф.Д.
 Фількенштейн Г.Д.
 Фінк Г.Я.
 Фірсова В.Н.
 Фіх М.Б.
 Фон-Бенінсгафен-Будберг В.О.
 Форкун І.С.
 Френзель Г.І.
 Френкель А.І.
 Фрідман (Фрейдман) І.А.
 Фурман М.С.

Х

Хаврук М.
 Хаджі П.
 Ханіс Б.М.
 Харузін О.М.
 Хвіст В.І.
 Хейфіц З.М.
 Химич О.К.
 Хлапов А.В.
 Хлебніков Н.
 Хмельницький (Богдан)
 Ходаковський
 Хоменко Д.Ф.
 Хороманський Р.М.
 Хохановський І.С.
 Храневич С.Т.
 Хребталь І.О.
 Хржановський Е.К.
 Христофоров І.А.

Ц

Цейклиман Й.
 Цецько М.Й.
 Цибульський Д.Я.
 Цибульський М.К.
 Циганюк Є.П.
 Циганюк І.
 Циганюк М.А.
 Цимбал А.Ф.
 Цимерман Л.Л.
 Ціонгліньський Ф.
 Цицуредьєв Д.М.
 Циунчук Р.А.

Цихонський В.Ф.
 Цихоцький М.Г.
 Цукерман А.

Ч

Чайковський С.Ю.
 Чарновський Я.-О.Й.
 Чемеровський Б.
 Чепіс Ф.
 Червінський А.А.
 Червінський Г.Є.
 Черкаський
 Черменський Є.Д.
 Чернюк П.А.
 Четвериков І.А.
 Чижевський П.І.
 Чикаленко Є.Х.
 Чихачов Д.М.
 Чихачов М.М.
 Чорний А.О.
 Чорний А.С.

Ш

Шайхет Б.-З.І.
 Шанін Т.
 Шанявський М.О.
 Шапіро Л.А.
 Шаргородський
 Шатуновський Г.О.
 Шафранський К.М.
 Шашкевич С.Ц.
 Шваг
 Швейцер С.В.
 Швидкий В.П.
 Шевирін В.М.
 Шевченко Т.Г.
 Шевчина Я.В.
 Шевчук К.І.
 Шевчук М.Н.
 Шейвахпольський Ф.
 Шеліго-Мержевський М.К.
 Шелохаєв В.В.
 Шемщученко Ю.С.
 Шепітка Д.І.
 Шеремета Ф.М.
 Шероцький Є.О.
 Шерр
 Шехтман Е.
 Шехтман М.

Шиванюк Л.Т.	Ясінський В.О.
Шихуцький В.І.	Яхненко П.П.
Шкляр Д.	
Шлейфер Д.Ш.	
Шлігер Х.С.	
Шнайдер А.	
Шойхет А.Е.	
Шомштейн І.Б.	
Шпакович В.М.	
Шпаковський П.	
Шпільберг М.З.	
Шполянський М.Л.	
Шрайберг Д.М.	
Шрубковський П.	
Штабовенко П.А.	
Штерін І.-А.Ш.	
Штефанюк Л.Ю.	
Штифанюк К.	
Штрум Я.З.	
Шувалова К.А.	
Шульгін В.В.	

Щ

Щеголев В.І.
Шеніовський Г.С.
Щербачов А.В.
Щербина Ф.

Ю

Юзвак В.М.
Юрій
Юрковський І.А.
Юровський Н.-Г.І.
Юрський Г.
Юрьевич Ф.М.
Юсипчук А.
Юшневський О.П.

Я

Яворський А.Т.
Яглом
Ягронюк Г.В.
Яків
Якубовський М.Я.
Янушевський Д.
Яременко П.Н.
Яросевич П.
Ярошинський К.Й.
Ярошинський Ф.Й.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Австрія
Андріївка, с. Ямпільського повіту
Андрійківці, с. Проскурівського повіту
Антонівка Рожнятівська, с. Ямпільського повіту
Антонівка, с. Ямпільського повіту
Антонівка, с. Гайсинського повіту
Антопіль, с. Ямпільського повіту
Архангельська губернія
Астраханська губернія

Б

Бабинок, с. Літинського повіту
Бабинці, с. Ямпільського повіту
Бабичі, с. Могилівського повіту
Байківка, с. Вінницького повіту
Бакота, с. Ушицького повіту

Балта м.
Балтський повіт
Бандурівка, с. Ольгопільського повіту
Бар, м. Могилівського повіту

Басівка-Тростянецька, с. Проскурівського повіту
Бахматівецька волость
Баштанів, с. Ольгопільського повіту
Белгорайський повіт
Бельський повіт
Бельче, с. Балтського повіту

Березівка, с. Гайсинського повіту
Березівка, с. Літинського

повіту
Березна, с. Літинського повіту
Бершадь, м-ко Ольгопільського повіту
Білецьке, с. Летичівського повіту
Білий Рукав, с. Літинського повіту
Білорусія
Богопіль, м-ко Балтського повіту
Богополе, м-ко Кам'янецького повіту
Боришківці, с. Кам'янецького повіту
Борсків, с. Вінницького повіту
Бохни, с. Летичівського повіту
Бохоники, с. Вінницького повіту
Брага, с. Кам'янецького повіту
Браїлів, м-ко Вінницького повіту
Брацлав, м.
Брацлавський повіт
Бубнівка, с. Гайсинського повіту
Будей, с. Балтського повіту

Буди, с. Брацлавського повіту
Бушинка, с. Ямпільського повіту

В

Варшава, м.
Вахнівці, с. Ушицького повіту
Велика Бубнівка, с. Проскурівського повіту
Велика Мукша, с. Кам'янецького повіту
Великий Бобриск, с. Балтського

повіту
Великі Армяни, с.
Вербка Дерев'яна, с. Проску-
рівського повіту
Вербка, с. Летичівського
повіту
Вербка-Чечельницька, с. Ольго-
пільського повіту
Вербова, с. Балтського
повіту
Вербовець, м. Ушицького
повіту
Вершня, с. Грубешівського
повіту
Верхівка, м-ко Могилівського
повіту
Виборг, м.
Вили Томашпільські, с. Ямпіль-
ського повіту
Виніж, с. Могилівського
повіту
Вишеньки, с. Вінницького
повіту
Вишківці, с. Брацлавського
повіту
Вишнівчик, с. Кам'янецького
повіту
Війтівецька волость
Війтівка, с. Ольгопільського
повіту
Вінниця, м.
Вінницький повіт
Вінківці, м-ко Ушицького
повіту
Влодавський повіт
Вовковинці, м-ко Летичівського
повіту
Волинська губернія
Вологодська губернія
Воробіївка, с. Ушицького
повіту
Воронезь, м.
Воронезька губернія
Воронків, с. Балтського
повіту
Вороновиця, м-ко Брацлавсь-
кого повіту
Ворошилівка, м-ко Вінницького
повіту

Г

Гаврилівецька волость
Гавришівка, с. Вінницького
повіту
Гайсин, м.
Гайсинський повіт
Галичина
Гараба, с. Балтського повіту
Гармаки, с. Летичівського
повіту
Глібово, с. Ушицького повіту
Гнівась, м-ко Вінницького
повіту
Говори, с. Ушицького повіту
Голованівськ, м-ко Балтського
повіту
Головчинці, с. Літинського
повіту
Гораївка, с. Ушицького
повіту
Горай, с. Могилівського
повіту
Городище, с. Ольгопільського
повіту
Городок, м-ко, Кам'янецького
повіту
Горшківка, м-ко Ямпільського
повіту
Гранів, м-ко Гайсинського
повіту
Гранівська волость
Гредчинці, с. Літинського
повіту
Гречана, с. Літинського
повіту
Гришевіці, с. Ямпільського
повіту
Грубешовський повіт
Грузевиця, с. Проскурівського
повіту
Грузьке, с. Гайсинського
повіту
Грушка, с. Ушицького
повіту
Гуків, с. Кам'янецького
повіту
Гуменці, с. Кам'янецького
повіту
Гусятин, м-ко

Гута-Блищанівська, с. Ушицького повіту
Гущинці, с. Вінницького повіту

Д

Далекий Схід
Демківка, с. Брацлавського повіту
Деражня, м-ко Летичівського повіту
Деражнянська волость
Дерев'яни с. Ушицького повіту
Джурин, м-ко Ямпільського повіту
Джурина, с. Гайсинського повіту
Дзигівка, м-ко Ямпільського повіту
Драганівка, с. Кам'янецького повіту з
Дунаївці, м-ко Ушицького повіту
Дяківці, с. Літинського повіту
Дялів, с. Вінницького повіту
Дятковичі, с. Рівненського повіту

Є

Євфодія, с. Балтського повіту

Ж

Жабокрич, м-ко Ольгопільського повіту
Жабокричська волость
Жванець, м-ко Кам'янецького повіту
Жванчик, м-ко Ушицького повіту
Женишківці, с. Летичівського повіту
Житомир, м.
Жмеринка, м. Вінницького повіту
Жуківці, с. Вінницького повіту
Журавлівка, с. Балтського повіту

Журавлівка, с. Брацлавського повіту
Жури, с. Балтського повіту

З

Забужжя, с. Брацлавського повіту
Зазуляни, с. Балтського повіту
Залуччя, с. Кам'янецького повіту
Зарванці, с. Вінницького повіту
Зафіполь, с. Літинського повіту
Зведенівка, с. Ямпільського повіту
Звониха, с. Брацлавського повіту
Згарок, с. Летичівського повіту
Зіньків, м-ко Летичівського повіту
Зіньківська волость
Зятківці, с. Гайсинського повіту

І

Іванківці, с. Літинського повіту
Іванківці, с. Проскурівського повіту
Івашківці, с. Могилівського повіту
Івки, с. Літинського повіту
Івонинці, с. Летичівського повіту
Ігнатівці, с. Летичівського повіту
Ільминівці, с. Ямпільського повіту

К

Казавлин, с. Балтського повіту
Калитинецька Дахнівка, с. Проскурівського повіту
Калитинецька Дахнівка, с. Проскурівського повіту
Кам'яна Криниця, с. Балтського повіту

Кам'янецький повіт	Косаківка, с. Вінницького повіту
Кам'янець-Подільський, м.	Коханівка, с. Вінницького повіту
Капустяни, с. Брацлавського повіту	Красненко, с. Балтського повіту
Капустяни, с. Ушицького повіту	Красний Кут, с. Балтського повіту
Карачківці, с. Кам'янецького повіту	Краснопільська волость
Карпівка, с. Могилівського повіту	Криве Озеро, м-ко Балтського
Катеринівка, с. Ольгопільського повіту	Кривохижинці, с. Вінницького повіту
Катеринка, с. Балтського повіту	Кривчик, м-ко Ушицького повіту
Качківка, с. Ямпільського повіту	Крижопіль, с. Ямпільського повіту
Кивачівка, с. Гайсинського повіту	Кримка, с. Балтського повіту
Київ, м.	Кричуково, с. Балтського повіту
Київська губернія	Крутянська волость
Кирносівка, с. Брацлавського повіту	Кугайвіці, с. Кам'янецького повіту
Китайгород, м-ко Ушицького повіту	Кудринці, с. Проскурівського повіту
Клибанська волость	Кузьміні, с. Гайсинського повіту
Ковбасна, с. Балтського повіту	Кузьминська волость
Ковель, м.	Кулига, с. Літинського повіту
Когутівка, с. Балтського повіту	Кульня, с. Балтського повіту
Кожухівська волость	Курська губернія
Козачки, с. Летичівського повіту	Кутківці, с. Кам'янецького повіту
Коздавинці, с. Ушицького повіту	Куяви, с. Кам'янецького повіту
Колоденка, с. Ямпільського повіту	
Комаргород, м-ко Брацлавського повіту	Л
Конилівка, с. Ушицького повіту	Ладижин, м-ко Гайсинського повіту
Копистин, с. Ямпільського повіту	Левада Карабчіївська, с. Кам'янецького повіту
Коритна, с. Балтського повіту	Левків, с. Ольгопільського повіту
Коритна, с. Проскурівського повіту	Летава, с. Кам'янецького повіту
Королино, с. Брацлавського повіту	Летичів
	Летичівський повіт
	Летківка, с. Брацлавського повіту
	Липівка Комаргородська, с. Ямпільського повіту

Лисецька волость
Лисогірка, с. Літинського
повіту
Лисянка ,с. Вінницького
повіту
Літин, м.
Літинський повіт
Лозова, с. Літинського
повіту
Лозовата, с. Балтського повіту
Лугська волость
Лука, с. Брацлавського повіту
Лука, с. Брацлавського повіту
Лук-Барський, с. Літинського
повіту
Люблінська губернія
Любомирка, с. Ольгопільського
повіту
Лянцкорунь, м-ко Кам'янецького
повіту

М

М'ястківка, м-ко Ольгопільсько-
го повіту
Майдан Чернелівецький, с. Лі-
тинського повіту
Маків, м-ко Кам'янецького
повіту
Мала Карабчівка,
с. Кам'янецького повіту
Малашти, с. Балтського
повіту
Малашівці, с. Проскурівського
повіту
Маломолінці, с. Летичівського
повіту
Маньківка, с. Ольгопільського
повіту
Маньківці, с. Літинського
повіту
Мар'янівка, с. Кам'янецького
повіту
Марківка, с. Летичівського
повіту
Меджибіж, м. Летичівського
повіту
Меджибізька волость
Межирів, м-ко Літинського
повіту

Межирічка, с. Балтського
повіту
Мельниківці, с. Гайсинського
повіту
Метлинці, с. Гайсинського
повіту
Микулинці, с. Літинського
повіту
Милерівка, с. Могилівського
повіту
Миньковецька волость
Мирони, с. Балтського повіту
Михайлівка, с. Брацлавського
повіту
Михайлівка, с. Ушицького
повіту
Михайлівка, с. Ямпільського
повіту
Мінськ, м.
Могилівка, с. Вінницького
повіту
Могилів-Подільський, м.
Могилівський повіт
Моївка, с. Ямпільського
повіту
Монастирське, с. Брацлавського
повіту
Москва, м.
Мукарівська волость
Мурафа, с. Ямпільського
повіту
Муровані Кирилівці, м-ко
Ушицького повіту

Н

Немерче, с. Могилівського
повіту
Немиринці, с. Вінницького
повіту
Немирів, м.
Немирівська волость
Нижне, с. Летичівського
повіту
Нижній Новгород, м.
Нижня Кропивна, с. Гайсинсько-
го повіту
Нижньокропивнянська волость
Нишівці, с. Могилівського
повіту

Ніцца, м.
 Нова Мурафа, м-ко Ямпільського повіту
 Нова Соколівка, с. Проскурівського повіту
 Нова Ушиця, м.
 Новокосятинів, м-ко Літинського повіту
 Носківці, с. Вінницького повіту

О

Ободівка, с. Ольгопільського повіту
 Одеса, м.
 Ожаров-Степний, х-р Літинського повіту
 Окни, м-ко Балтського повіту
 Окнина, с. Гайсинського повіту
 Олексинець, с. Проскурівського повіту
 Олексіївка с. Вінницького повіту
 Ольгопіль, м.
 Ольгопільський повіт
 Ольшанка, с. Балтського повіту
 Ольшанка-Бершадська, с. Ольгопільського повіту
 Ольшанка-Побережська, с. Ольгопільського повіту
 Оринин, м-ко Кам'янецького повіту
 Орлівка, с. Брацлавського повіту
 Орлівка, с. Гайсинського повіту
 Осоліпка, с. Літинського повіту
 Охримівці, с. Лeticівського повіту
 Очеретна, с. Балтського повіту

П

П'ятківка, с. Ольгопільського повіту

П'ятківська волость
 Павлівка, с. Вінницького повіту
 Паланка, с. Гайсинського повіту
 Парашівка, с. Балтського повіту
 Париж, м.
 Парпурівці, с. Вінницького повіту
 Пархомівні, с. Лeticівського повіту
 Пасинки, с. Ямпільського повіту
 Пасічна, с. Проскурівського повіту
 Пашківці, с. Проскурівського повіту
 Перемівка, с. Балтського повіту
 Песець, с. Ушицького повіту
 Петергоф, м.
 Петергофський повіт
 Печари, м-ко Брацлавського повіту
 Печарська волость
 Пиків, м-ко Вінницького повіту
 Пилипівські Киричинці, с. Лeticівського повіту
 Пилипівці, с. Ушицького повіту
 Пилява, м-ко Літинського повіту
 Пилява, с. Вінницького повіту
 Писарівка Волоська, с. Ямпільського повіту
 Писарівка Руська, с. Ямпільського повіту
 Писарівка, с. Проскурівського повіту
 Південно-Західний край, Правобережна Україна
 Північно-Західний край
 Підлісний Ялтушків, с. Могилівського повіту
 Пісчана, м-ко Балтського повіту

Пісчанка, м-ко Ольгопільського повіту
Пліт, с. Балтського повіту
Подільська губернія (Поділля)
Познянка, с. Балтського повіту
Полтавська губернія
Полтавська губернія
Полянецьке, с. Балтського повіту
Польова Березівка, с. Літинського повіту
Поневеж, м.
Попова, с. Ушицького повіту
Порубинці, с. Літинського повіту
Потоки, с. Вінницького повіту
Почаїв, м-ко
Почапінці, с. Літинського повіту
Прага, м.
Привольне, с. Херсонської губернії
Привороття, с. Ушицького повіту
Проскурів, м.
Проскурівський повіт
Пудлівці, с. Кам'янецького повіту
Пужайків, с. Балтського повіту
Пчільня, с. Гайсинського повіту

Р

Райківці, с. Проскурівського повіту
Рахнівська волость
Рачки, с. Брацлавського повіту
Рибниця, м-ко Балтського повіту
Рижівка, с. Вінницького повіту
Рівне, с. Могилівського повіту
Рожепи, с. Літинського повіту

Рожнятівка, с. Ямпільського повіту
Рожнятівка, с. Ямпільського повіту
Російська імперія, Росія
Рубани, с. Брацлавського повіту
Руда, с. Кам'янецького повіту
Рудниця, м-ко Балтського повіту
Ружична, с. Проскурівського повіту

С

с. Біла, Ямпільського повіту
Сабатинівка, с. Балтського повіту
Савранська волость
Сальниця, м. Літинського повіту
Самгородок, с. Брацлавського повіту
Санкт-Петербург (Петербург, Ленінград), м.
Саражинка, с. Балтського повіту
Сатанів, м-ко Проскурівського повіту
Сахни, с. Літинського повіту
Севастополь, м.
Седлецька губернія
Селище, с. Вінницького повіту
Семенки, с. Брацлавського повіту
Серби, с. Могилівського повіту
Сербинівці, с. Літинського повіту
Серебринці, с. Могилівського повіту
Сибір
Сивороги, с. Ушицького повіту
Синьки, с. Балтського повіту
Січинці, с. Ушицького повіту

Скаржниці, с. Проскурівського повіту	Суслівецька волость
Скипче, с. Кам'янецького повіту	Сутіски, с. Вінницького повіту
Скотиняки, с. Кам'янецького повіту	Т
Слобідка Женишковецька, с. Лeticівського повіту	Тарасівка, с. Ямпільського повіту
Слобідка Межирівська, с. Літинського повіту	Татариськи, с. Ушицького повіту
Слобідка Носковецька, с. Вінницького повіту	Таужна, с. Брацлавського повіту
Слобідка Щербовецька, с. Ушицького повіту	Темна, с. Гайсинського повіту
Слобода Яришевська, с. Могилівського повіту	Теплик м-ко Гайсинського повіту
Слободзеї, с. Балтського повіту	Тернівка, м-ко Гайсинського повіту
Сміла, с. Літинського повіту	Тимар, с. Гайсинського повіту
Смотрич, м-ко Кам'янецького повіту	Тимків, с. Балтського повіту
Сокольці, с. Брацлавського повіту	Томашівський повіт
Соколівка, с. Ольгопільського повіту	Томашпіль, м-ко Ямпільського повіту
Сприсівка, с. Ушицького повіту	Третельники, с. Проскурівського повіту
Ставниця, с. Лeticівського повіту	Трибухівка, с. Ольгопільського повіту
Станіславчик, м-ко Вінницького повіту	Тридуби, с. Балтського повіту
Стара Синява, м-ко Літинського повіту	Тромни, с. Балтського повіту
Стара Ушиця, м. Ушицького повіту	Тропова, с. Могилівського повіту
Старосинявська волость	Тростянець, м-ко Брацлавського повіту
Степанівка, с. Гайсинського повіту	Тростянець, с. Ямпільського повіту
Стратієвка, с. Ольгопільського повіту	Тростянчик, с. Ольгопільського повіту
Строїнци, с. Ольгопільського повіту	Троянівська волость
Струга, с. Ушицького повіту	Троянка, с. Балтського повіту
Струньківський Ташлик, с. Гайсинського повіту	Тужна, с. Балтського повіту
Студена, с. Ольгопільського повіту	Тульчин, м. Брацлавського повіту
Сугаки, с. Могилівського повіту	У
	Україна
	Уланівська волость
	Умань, м. Київської губернії
	Устя, с. Ольгопільського повіту
	Ф
	Фельштин, м-ко Проскурівського повіту

Фельштинська волость
Фердинандівка, с. Брацлавського повіту
Фернатія, с. Балтського повіту
Філіопіль, с. Літинського повіту
Фінляндія
Флемінда, с. Ямпільського повіту
Флорина, с. Ольгопільського повіту

Х

Харківська губернія
Харпачка, с. Гайсинського повіту
Хащевата, м-ко Гайсинського повіту
Херсонська губернія (Херсонщина)
Хмільник, м. Літинського повіту
Холмська губернія (Холмщина)
Холмський повіт
Хоминці, с. Проскурівського повіту
Хрутова, с. Ольгопільського повіту

Ц

Царство Польське
Царськосельський повіту
Цеханівка, с. Балтського повіту
Цибулівська волость

Ч

Чаїнка, с. Ямпільського повіту
Чаусова, с. Казенна Балтського повіту
Чемериси Волоські, с. Могилівського повіту
Черемошне, с. Ямпільського повіту
Черепівка, с. Проскурівського повіту
Чернівці, м-ко Ямпільського повіту
Чернігівська губернія
Чернігівська губернія

Черче, с. Кам'янецького повіту
Чечелівка, с. Гайсинського повіту
Чечельницька волость
Чичельник, м-ко Ольгопільського повіту
Чобогарка, с. Ольгопільського повіту
Чоботаркська волость
Чорна, с. Балтського повіту
Чорний Острів, м-ко Проскурівського повіту
Чорномин, с. Ольгопільського повіту
Чуків, с. Брацлавського повіту

Ш

Шеліховецька Слобідка, с. Летичівського повіту
Шерметенці, с. Балтського повіту
Широка Гребля, с. Літинського повіту
Шпиків, м-ко Брацлавського повіту
Шрубків, с. Летичівського повіту
Шустівці, с. Кам'янецького повіту

Ю

Юзвин, м-ко Вінницького повіту
Юзефівка, с. Балтського повіту
Юзефполь, м-ко Балтського повіту
Юрківці, с. Кам'янецького повіту

Я

Яблунівка, с. Летичівського повіту
Ямпіль, м.
Ямпільський повіт
Янів, м-ко Вінницького повіту
Янівка, с. Летичівського повіту

Янчині, с. Летичівського
повіту
Ярмолинці, м-ко Проскурівського
повіту
Яруга, м-ко Могилівського
повіту
Яськівці, с. Летичівського
повіту

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВНС – Всеросійський національний союз
ВСС – Всеросійський селянський союз
ГЖУ – Губернське жандармське управління
МВС – Міністерство внутрішніх справ
ПСР – Партія соціалістів-революціонерів
РСДРП – Російська соціал-демократична робітнича партія
СРН – Союз російського народу
УДГ – Українська думська громада
УСДРП – Українська соціал-демократична робітнича партія

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ГЛУШКОВЕЦЬКИЙ Анатолій Леонідович

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка

**ДЕМОКРАТІЯ В ПРОВІНЦІЇ:
ВИБОРИ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ
ДЕПУТАТІВ ПОДІЛЬСЬКОЇ
ГУБЕРНІЇ У ДЕРЖАВНИХ ДУМАХ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ**

Монографія

Підписано до друку 7.10.2010 р. Формат 60x84/16. Папір офісний. Гарнітура «Петербург». Друк різнографічний. Обл.-вид. арк. 22,1. Умовн. друк. арк. 23,3. Тираж 300. Зам. № 940.

ПП Буйницький О.А.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Маршала Харченка, 24. Тел. (03849) 3-33-23
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
від 28.04.2006 р. серія ДК №2177